

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Мирослав С. Радивојевић

СРБИЈА И РУСИЈА 1913–1918.

докторска дисертација

Београд, 2019.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Miroslav S. Radivojević

SERBIA AND RUSSIA 1913–1918

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

Др Сузана Рајић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Чланови комисије:

Др Чедомир Антић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Др Слободан Ђукић, пуковник, доцент, Универзитет одбране у Београду
Војна академија

СРБИЈА И РУСИЈА 1913–1918

Резиме: Руска империја је представљала најважнији спољнополитички ослонац Краљевине Србије на почетку 20. века. Током Анексионе (1908–1909) и кризе поводом изласка Србије на Јадранско море (1912–1913), услед унутрашњих проблема и незавршене војне реформе, Русија је била приморана да попусти пред притиском Аустро-Угарске. Ствари су се промениле после балканских ратова. Министар иностраних дела Сергеј Сазонов уверавао је да његова земља на немирном полуострву „има вере“ само у Србију и да ће „учинити све за њу“. Постојала је линија преко које Русија није смела да попусти, што се показало у јулу 1914. године. Бранећи „малог савезника“ од уништења, Русија је уједно штитила своје интересе и углед велике силе. И поред тога, немерљив је политички и морални значај одлуке царске владе да стане у заштиту Србије, насупрот експанзионистичким тежњама Аустро-Угарске. Штавише, она је пружила Србији шансу да се избори за опстанак и испуњење својих ратних циљева. У току Првог светског рата, Русија је наставила да пружа обимну дипломатску, хуманитарну, материјалну, финансијску и војну помоћ. Промене, које су наступиле 1917. умногоме су утицале на Србију. Њен најближи војно-политички савезник нашао се у вртлогу бурних унутрашњих потреса. Због слабљења утицаја Петрограда, иницијативе које је Русија покретала у корист Србије, нису више имале значајног успеха. Долазак бошљевика на власт у Русији потпуно је променио карактер српско-руских односа.

Кључне речи: Србија, Русија, српско-руски односи, дипломатија, Први светски рат, Никола Пашић, Сергеј Сазонов, Николај II, Привремена влада, бољшевици

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом веку

УДК: 94(497.11:470+571)“1913/1918“(043.3)

327(497.11:470+571)“1913/1918“(043.3)

SERBIA AND RUSSIA 1913–1918

Abstract: The Russian Empire represented the most important foreign policy support of The Kingdom of Serbia at the beginning of the 20th century. During the Annexation crisis (1908-1909) and the crisis over Serbia's outcome into the Adriatic Sea (1912-1913), due to internal problems and unfinished military reform, Russia was forced to yield to the pressure of Austria-Hungary. Things changed after the Balkan wars. Foreign Minister Sergey Sazonov assured that his country in the troublesome peninsula "has faith" only in Serbia and that he "will do everything for her". There was a line beyond which Russia shouldn't cross, what was demonstrated in July 1914. While protecting its "small ally" from devastation, Russia simultaneously protected its own interests and the reputation of great power. Nevertheless, the political and moral importance of the Imperial government's decision to stand up for the protection of Serbia, against the expansionist aspirations of Austria-Hungary, is immeasurable. Moreover, Serbia was given the opportunity to fight for its own survival, and to accomplish its war aims. During the First World War, Russia continued to provide extensive diplomatic, humanitarian, material, financial and military assistance. The changes that came in 1917, in many ways, had an impact on Serbia. Its closest military-political ally was stacked in vortex of internal turmoils. As the position of Petrograd weakened, Russian initiatives in favor of the Serbia were also becoming less successful. The Bolsheviks' arrival ahead of Russia totally changed the character of the Serbian-Russian relations.

Key words: Serbia, Russia, Serbian-Russian relations, diplomacy, World War I, Nikola Pašić, Sergey Sazonov, Nicholas II, Provisional Government, Bolsheviks

Academic Expertise: History

Field of Academic Expertise: Modern history of the Serbian people

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
БАЛКАНСКИ САВЕЗ	12
ПРЕДАХ	
Ново стање на Балкану	35
Ослонац на Русију	66
У решавању старих спорова	93
НА ПОЧЕТКУ РАТА	
Избијање сукоба	119
Ратно савезништво	142
Дипломатски фронт	168
ОД ПРОПАСТИ СРБИЈЕ ДО ФЕБРУАРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ	
Голгота Србије	219
Добровољачко питање	246
Заступник српских интереса	264
КРАЉЕВИНА СРБИЈА И ПРИВРЕМЕНА ВЛАДА	
У промењеним околностима	277
Добровољачки корпус, Црна рука и Русија	290
Југословенски програм и Русија	306

СА БОЉШЕВИЦИМА

Однос према новој власти	314
Србија и контрареволуција	325
Срби у руском хаосу	348

ЗАКЉУЧАК	363
----------------	-----

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	368
---------------------------	-----

Биографија аутора	394
-------------------------	-----

ПРЕДГОВОР

„...ни за једног Србина, који има ума и срца
не може бити колебања јер без Русије,
не бисмо се ни родили
нити бисмо икада постали ово што смо,
и не треба заборавити да нам је Русија
увек била једина гаранција на овоме свету.“
Мирослав Спалајковић¹

У домаћој и руској историографији постоје студије о односима између Србије и Русије за време Првог светског рата. У питању су књиге: Никола Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1977; Юрий Писарев, *Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны*, Москва, 1985; Исти, *Тайны Первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914-1915 гг.*, Москва, 1990; Исти, *Сербия на Голгофе и политика великих держав 1916 г.*, Москва, 1993. Ова дела старија су више деценија и постојала је оправданост да се спроведу нова истраживања ради преиспитивања и употпуњавања научних резултата. Та потреба проистиче из чињенице да су многи раније затворени руски архиви данас доступни истраживачима. Истовремено, политичко-идеолошку обојеност наведених књига ваљало је отклонити употребом стриктно научне методе.

Основни циљ истраживања био је да на основу доступних извора и литературе сагледамо и што свестраније објаснимо српско-руске односе у периоду од 1913. до краја 1918. Користећи званичну и незваничну кореспонденцију српских и руских дипломатских представника, белешке српских и руских политичара и државника, мемоаре и дневнике, покушали смо да прикажемо утицај и деловање Русије на спољнополитичка и унутрашња питања Краљевине Србије и да установимо у којој мери су одлуке српског државног врха зависиле од савета и захтева руских званичника. Указали смо на покретачке мотиве обеју страна, који су се преплитали и у ходу модификовали у зависности од значајних и честих промена на међународној сцени (напетост у односима између великих сила пред избијање Првог светског рата, дипломатска борба за

¹ *Први светски рат у документима Архива Србије (=ПСР). Том III. 1915 (август–децембар)*, приредили Љ. Шкодрић, А. Марковић, Београд, 2018, документ број 20.

савезнике и међусобне погодбе између сила током ратног сукоба, питање стварања и одржања Солунског фронта, последице Фебруарске и Октобарске револуције, политика савезника према новој руској држави).

Наш главни циљ био је да дамо одговоре на питања која су у домаћој историографији нерасветљена или мало позната: каква је улога Русије у утврђивању стања насталог Букурешким миром; како је текла руска акција за побољшање српско–бугарских односа; зашто је Русија пружала тако велику подршку Србији у овом периоду; због чега је Србија највећу помоћ очекивала управо од Петрограда; како су у руским званичним круговима посматрали краља Петра, регента Александра, Николу Пашића и друге личности из српског државног врха; на који начин је Русија гледала на унутрашња збивања у Србији; зашто је дискретно подржавала и помагала србијанско-црногорско приближавање; колики је значај различитих облика руске помоћи Србији током Првог светског рата; како су притисци Русије на Краљевину у фази преговора око придобијања нових савезника утицале на међусобне односе; какви су савети слати Србији, посебно крајем 1915. године, током напада Централних сила и Бугарске; како је Русија гледала на прикупљање добровољаца из редова аустроугарских заробљеника за српску војску; да ли је обрачун српске владе са Црном руком имао рефлексија у билатералним односима; на чему су се заснивали српско–руски односи након Октобарске револуције; како је на спољну политику Краљевине Србије утицао излазак Русије из рата; колико се успело у прикупљању и транспорту добровољаца за српску војску из редова аустроугарских заробљеника у Русији, посебно током 1918; да ли су и у којој мери промењене околности, везано за Русију, утицале на стварање југословенске државе; какав су утицај на Србију имали односи Русије са осталим великим силама.

Почетак 20. века донео је битне промене, како у политици Србије, тако и у међународним односима. Након пораза у рату против Јапана (1904–1905), дошло је до значајних измена у спољној политици Руске империје, која све већу пажњу поклања европским збивањима. Војни неуспех и Револуцију (1905) Аустро–Угарска је намеравала да искористи за активнију политику на Балкану. Први на удару били су интереси Краљевине Србије, што се показало у Царинском рату (1906–1911) и анексији Босне и Херцеговине (1908). У таквим околностима,

Србија је настојала да нађе заклон у Русији и њеним савезницима, Француској и Великој Британији, тј. силама Тројног споразума (Антанте).

У периоду од 1905. до 1913. Србија је успела у одбрани своје политичке и економске независности и извршила ослобођење Старе Србије и Македоније. Увећана са 80% територије након балканских ратова (1912–1913), Краљевина је са 4.500.000 становника учврстила централну позицију на Балканском полуострву. То је било у колизији са аустроугарском политиком, јер су ратне тековине Србије онемогућиле даљи продор те силе ка југоистоку.

Што се Русија тиче, она је помагала формирање балканског савеза. Иако се на почетку рата Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе против Османског царства није слагала са циљевима савезника, касније је заступала њихове интересе. У том контексту, посебно су важни њена подршка и помоћ претензијама Србије и Црне Горе. Као највећа и једина велика сила међу словенским државама, свесна значаја балканског савеза, Русија је покушала да спречи расцеп између Србије и Бугарске око Македоније. Арбитража руског цара, која је према слову српско–бугарског Уговора о савезу предвиђена ради решавања спорних питања, упркос свему, постала је излишна након бугарског напада на српску и грчку војску крајем јуна 1913. године. Разбијање блока балканских држава, у одређеном смислу, може да се разуме као успех Аустро–Угарске, а пораз руске политике, која је у наредном периоду тежила помирењу Србије и Бугарске.

Подршку коју је Русија пружала Србији можемо сагледати из више углова: дипломатског, финансијског, војног и хуманитарног. Министар иностраних дела Русије, Сергеј Сазонов, изјавио је новембра 1913. српском посланику у Петрограду како је Краљевина Србија „једина држава на Балкану у коју Русија има вере и да ће за њу све учинити“. С друге стране и Београд, притиснут од Беча, у својим дипломатским активностима ослањао се превасходно на Петроград. Руска дипломатија пружила је видну помоћ у питањима утврђивања стања на Балкану након Букурешког мира, разграничења са Албанијом, преговора о миру са Османским царством, проблемима око Источне железнице, посебно изградње линије до Јадранског мора.

Уласком Русије у рат против Централних сила, Србија је добила подршку у питањима односа са ратним савезницима (силе Антанте), транспорта српске

војске са албанске обале, оздрављења и поновног наоружања, те попуњавања њене ефикасности добровољцима из редова аустроугарских заробљеника у Русији. Према плановима српског државног врха о будућој југословенској држави, Царевина је била врло обазрива. Слабљење Русије након Фебруарске револуције (1917) смањило је утицај те силе на спољну политику Србије, а долазак бољшевика на власт поставио је међусобне односе у сасвим другачији оквир. Током 1918. српска влада је одржавала везу са новом државном творевином, али и појединим „белим“ покретима.

И пре и након избијања Великог рата, Русија је помагала Србију у аранжманима на иностраним новчаним тржиштима, као и давањем ратних кредита. Током рата у Србију је стизала војна помоћ из Русије (оружје, муниција и ратни материјал), а Петроград је подржавао остала снабдевања у Француској и Великој Британији. Значајну епизоду у међусобним односима одиграле су руске инжењеријске и артиљеријске јединице током прве две ратне године и две бригаде на Солунском фронту, које су се бориле у саставу српске војске. Поред њих, треба поменути бројне хуманитарне мисије и помоћ која је стизала из свих крајева Русије.

Од почетка 20. века Краљевина Србија је своје спољнополитички ослонац тражила преваходно у Русији. И у руским званичним круговима на Србију се гледало као на важног савезника, што потврђује остварење плана руског војног врха о Србији као допунском фронту царске војске.

Структура рада

Рад се састоји од садржаја, предговора, шест главних поглавља, подељених у мања потпоглавља и целине, закључка, те списка извора и литературе.

У уводном поглављу, *Балкански савез*, представили смо како су интереси Русије у мореузима (Босфор и Дарданели) и супарништво са Аустро–Угарском, одредили њено држање према савезу балканских држава. Русија је подржала формирање и постала покровитељ балканског савеза, имајући у виду пре свега његову дефанзивну природу према Аустро–Угарске. Рат четири савезнице против Турске био је врло непријатно изненађење за Русију и Петроград је на почетку

чинио кораке за прекид сукоба. Увиђајући опасност од губитка позиција на Балкану, Русија је променила став и током рата чинила све како би сукоб остао локализован. На Лондонској конференцији, са променљивим успехом, штитила је интересе балканских држава, насупрот притисцима Аустро–Угарске. У српско–бугарском спору око Македоније, Петроград се трудио да отклони несугласице између савезника, али је арбитража руског цара постала излишна након бугарског напада на позиције српске и грчке војске крајем јуна 1913. године. Други балкански рат произвео је лош утисак у руским политичким круговима и јавности. Разбијање Балканског савеза, у одређеном смислу, могло би да се посматра као руски неуспех, тј. победа аустроугарске политике.

Поглавље *Предах* тиче се српско-руских односа од Букурешког мира до Сарајевског атентата. Промене које је изазвао Други балкански рат довеле су до тога, да се у Русији на Србију гледало као на „јединог правога савезника“ на Балкану. Ипак, у Петрограду су тежили српско–бугарском помирењу и поновном формирању балканског савеза чију би окосницу чиниле те две словенске државе. Неповеће између Београда и Софије, бугарски ревизионистички планови, нетактичност појединих дипломатских представника Србије, учинили су међусобно помирење тешко остварљивим. Русија је помагала учвршћивање стања насталог Букурешким миром, што је импоновало Србији; пружала подршку у питању разграничења са Албанијом, изградње Јадранске пруге, финансијским зајмовима у иностранству и другим питањима од интереса за Србију. Претежна упућеност Србије на Русију утицала је да позиција руског посланика Николаја Хартвига превазиђе положаје колега у дипломатском кору. Хартвиг је био посвећен и у унутрашња питања осетљиве природе (Црна рука, борба са опозицијом, србијанско–црногорски односи).

Трећа целина *На почетку рата* обухвата период од Јулске кризе до напада Централних сила и Бугарске на Србију, октобра 1915. За разлику од претходних криза, када се углавном повлачила пред аустроугарским агресивним наступом, Русија је јула 1914. одлучно стала на страну Србије. Штитећи свог „малог савезника“ од уништења, она је уједно бранила и сопствене интересе и углед велике силе. Балканско ратиште, у визури руског војног врха, посматрано је као продужетак руског фронта, те би његова пропаст и са стратегијске стране била

велики губитак. Поред испорука оружја и муниције, Русија је већ у првој години рата у Србију послала артиљеријски одред ради борбе против монитора на Дунаву и инжињеријске јединице. Заједно са Француском и Великом Британијом, више пута је давала ратне кредите Краљевини Србији. Од значаја су и хуманитарне мисије и друге врсте помоћи из свих крајева Царевине, нарочито за време епидемије пегавог тифуса током прве половине 1915. године. У дипломатским иницијативама Антанте ради придобијања нових савезника, Петроград је правио уступке на рачун територија које су припадале или на које је претендовала Краљевина Србија. Један од разлога попустљивости био је у тајном споразуму, по коме је Русија, у случају повољног завршетка рата, требало да добије мореузе.

Наредно поглавље носи наслов *Од пропаста Србије до Фебруарске револуције*. Неуспешни преговори око уласка Бугарске у рат на страни Антанте довели су до тога, да Србија, осим са севера, буде нападнута и са истока. У изузетно тешким околностима Русија је пружила значајну помоћ у пребацивању српске војске са албанске обале, снабдевању и поновном обнављању њене борбене моћи. Значајно је што су се две руске бригаде на Солунском фронту бориле у саставу српске војске. Већ током 1915. одређен број аустроугарских заробљеника у Русији, пре свега српске националности, пријављивао се у добровољце за српску војску. У наредној години овај процес добио је организовану форму образовањем Српског добровољачког корпуса. Корпус је брзо запао у проблеме, због одбијања већине присилно доведених Хрвата и Словенаца да „положе заклетву српском краљу“. Током 1916. постигнут је споразум о уласку Румуније у рат, делом по цени територијалних добитака на рачун Баната, који је Краљевина Србија сматрала својом сфером интереса. Под савезничким притиском и мишљењем да Румуни могу донети превагу у рату, Русија је била принуђена да жртвује српске интересе. Пашићева посета Петрограду утицала је на појачање дипломатске и пропагандне акција у правцу југословенског уједињења. Због католичког елемента царска Русија је била скептична према плановима о југословенској држави и нагињала је идеји проширене Србије.

Краљевина Србија и Привремена влада наслов је пете целине. Након свргавања царског режима у Русији, марта 1917, у политичком врху Србије

постојало је неповерење према новој власти. Сумње је појачао долазак на чело руског Министарства иностраних дела Павла Миљукова, који је био познат по својим бугарофилским ставовима. Иако се кратко задржао на том месту, до маја 1917. године, и био замењен Србији наклоњенијим Михаилом Терешченком, српским државницима постављало се питање колико могу рачунати на руску помоћ. Унутрашња анархија и војно слабљење, уз јаку бољшевичку делатност, довели су до слабљења спољнополитичке позиције Петрограда. Резултати Пашићевог ослањања на Русију у питањима ревизије савезничких уговора и јачања Солунског фронта, били су због тога знатно ограничени. Невоље са Добровољачким корпусом настављене су током 1917. и довеле су до његовог делимичног осипања и појаве тзв. дисидентског покрета. Велику улогу у томе имала је бољшевичка пропаганда, али и делатност чланова Црне руке. Велики део црнорукаца, који су се као официри Добровољачког корпуса задесили у Русији, примљен је у редове њене војске, док су поједини носиоци власти у Петрограду и војни фактори негативно гледали на обрачун српске владе са тајном организацијом. Што се тиче југословенског програма, Привремена влада је била много наклоњенија овој идеји и начелно је подржавала. Овде је потребно утврдити да ли је и колико слабљење Русије, у визури спољне политике Петрограда, утицало на превагу југословенског концепта будуће државе, конкретно у Крфској декларацији.

Последње поглавље, *Са бољшевицима*, бави се периодом након доласка бољшевика на власт, када су односи између две земље постављени су у сасвим другачији оквир. Српска влада била је врло скептична према „црвенима“, али није раскидала дипломатске односе. Можда најзначајнија личност у одржавању веза са новим властима био је Радослав Јовановић, чиновник Посланства у Петрограду и Пашићев човек од поверења. На нови режим, српска влада утицала је и преко социјалиста, попут Мије Радошевића. Упоредо са „црвенима“, Србија је одржавала односе и са разним контрареволуционарним владама. Срби у Русији борили су се на обе стране у грађанском рату, а одређен број се укључио и у формирање Југословенске комунистичке групе у склопу Руске комунистичке партије (бољшевика). У време доношења Прводецембарског акта о стварању

Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Русија је била преокупирана својим спољашњим и унутрашњим проблемима.

У *Закључку* смо сумирати резултате истраживања, указали на питања која су остала отворена и дали нашу оцену српско-руских односа од 1913. до 1918.

Методолошки поступак

Приликом израде тезе применили смо традиционалну методологију историјских истраживања, која се састоји у прикупљању и анализи изворне грађе, синтези тако добијених резултата и њиховом изношењу у форми писаног текста, уз коришћење постојеће, релевантне научне литературе.

Највећи део рада написали смо на основу архивске грађе домаћих и страних архива, која се врло разликује по квалитету и садржају. Најважнију изворну подлогу нашли смо у документима из руских архива. Користили смо фондове следећих установа: Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ); Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА); Российская государственная библиотека, Научно-исследовательский отдел рукописей (НИОР РГБ); Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ) је на првом месту по значају грађе која се односи на спољну политику Русије, њене улоге на Балкану и српско–руских односа. Због реконструкције зграде у којој се налази, нажалост, нисмо били у могућности да користимо његове фондове.

Други руски архив по значају несумњиво је Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Грађа која се односи на Србију распоређена је у бројним фондовима. Између осталих, поменућемо фондове цара Николаја II (Ф. 601), министара иностраних дела П. Н. Миљукова (Ф. 579) и Б. В. Штирмера (Ф. 627), Бироа главног агента полиције за Балкан у Константинопољу (Ф. 529). Врло су биле важне депеше и реферати цару о ратној ситуацији у Србији, прикупљању аустроугарских заробљеника-добровољаца за српску војску, о току преговора за стицање нових савезника, пре свега Румуније, и међусавезничким односима у оквиру Антанте. Из фондова Бироа главног агента полиција за Балкан и П. Н. Миљукова сагледали смо методе бугарског пропагандног, политичког и војног

рада против Краљевине Србије. Фонд Б. В. Штирмера дао нам је увид у еволуцију поимања југословенског програма код руске владе. Уз поменуте, не треба изоставити допринос фондова за ознаком Р, који се махом односе на период после Октобарске револуције (1917) и чије коришћење нам је помогло да створимо слику о узајамним српско-руским односима у промењеним околности.

За документа војне провенијенције издвојио се Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). У њему се налазе извештаји руских војних изасланика, који су врло важни за посматрање односа Русије према Балкану и Србији, пре свега у питањима сарадње и развоја војних односа. Ради се о фондовима Ф. 2000 (Главное управление Генерального штаба), Ф. 2003 (Штаб Верховного главнокомандующего (Ставка), г. Могилев), Ф. 15237 (Представитель русских армий при штабе союзных армий в Салониках). Уз њих, не треба заборавити лични фонд пуковника, касније генерала Виктора Артамонова, војног изасланика Русије при српској војсци - Ф. 16351 (Управление русского военного агента в Сербии), у коме се делом налазе и документа мемоарског и дневничког карактера.

Што се тиче Рукописног одељења Руске државне библиотеке, поменули бисмо фонд Словенског добротворног друштва (Ф. 278); у коме су похрањени документи о делатности ове организације; као и пар мањих фондова, где смо нашли појединачне изворе о српско-руским односима. У Дому руског зарубежја имени Александра Солженицына највећу вредност за наше истраживање има Сверуска библиотека мемоара (Ф. 001), састављена од бројних сећања, дневника и белешки емиграната о унутрашњој и спољној позицији предреволюционарне и револуционарне Русије.

Фондови Министарства иностраних дела Србије (Ф. 017) и Посланства у Лондону Краљевине Србије (Ф. 018) у Државном архиву Републике Македоније односе се превасходно на документе о проблему Македоније између Србије и Бугарске, који је постао врло актуелан у време преговора око уласка Бугарске у рат, током 1914. и 1915. године. Они су нам омогућили да поменуто питање обрадимо на другачији начин, у односу на претходне историографске ставове.

Од домаћих архива, на првом месту бисмо издвојили Архив Србије, и то фондове Министарства иностраних дела Краљевине Србије: Политичког

одељења, Строго поверљиву архиву, Југословенски одсек; Посланства у Петрограду, заједно са Конзулатом Самара/Владивосток; Поклоне и откупе, као и лични фонд Николе Пашића. У Архиву Југославије понајвише смо користили збирке Јована Јовановића Пижона, Војислава Јовановића Марамбоа и фонд Југословени и Октобарска револуција. Из Архив Српске академије наука и уметности, по важности, истакли бисмо заоставштине Николе Пашића, Војислава Маринковића и Радослава Јовановића. У Војном архиву Србије наишли смо грађу, која нам је помогла да расветлимо бројна питања у контексту српско-руских војних веза, а посебно око образовања и развоја Српског добровољачког корпуса. Поред наведених, користили смо и документа из Заоставштине и архива Гргура Јакшића у Рукописном одељењу Народне библиотеке Србије. Детаљан преглед свих архива и фондова за израду тезе налази се у одељку *Извори и литература*.

Велики значај за обраду предложене теме имала су објављена документа из руских архива: *Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительства 1878–1917*; као и грађа публикована у совјетском часопису *Красный архив*. Од домаћих објављених извора истакли бисмо серије: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, *Први светски рат у документима Архива Србије* и *Југословенски добровољци у Русији*.

Паралелно са радом на архивским документима и објављеној грађи, користили смо и друге историјске изворе (објављене дневнике и мемоаре, штампу), те литературу релевантну за предложену тему. Детаљан преглед објављених извора и литературе, такође, налази се у одељку *Извори и литература*.

Карактер предмета истраживања, односно тесна међусобна повезаност и испреплетаност појединих проблема наметнула је нимало једноставно питање структуре рада. Без хронологије није могуће објаснити ниједно од постављених питања. Истовремено, чисто хронолошки приступ теми битно би умањио могућност изоштравања појединих, и у теоријском и у историјско–политичком смислу, јасно издвојених проблема, попут дипломатских преговора око уласка неутралних држава у Први светски рат. Зато је изабран комбиновани приступ, примарно хронолошки и секундарно проблемски.

Све датуме у основном тексту навели смо по новом календару.

Велику захвалност дугујемо ментору, проф. др Сузани Рајић, без чије несебичне помоћи, стрпљења, савета и сугестија не бисмо успели да приведемо овај рукопис крају.

БАЛКАНСКИ САВЕЗ

*„...да смо ми на све спремни и да ћемо ући
у сваку комбинацију, с Богом или с ђаволом,
ако буде требало спречавати решење
Македонског питања на штету наших животних интереса,
без чијег задовољења у данашњим приликама
балканским не може бити у истини живота Србији...“*
Милован Миловановић²

Русија је од краја 18. века тежила да обезбеди слободан пролаз кроз Босфор и Дарданеле. Током 19. века, њене трупе су у два ратна похода стизале надомак Цариграда (1829, 1878), или је дипломатским уговорима са Османским царством краткотрајно обезбеђивала доминантан положај на улазу у Црно море (Ункјар-Искелеси 1833, Сан Стефан 1878). Средином септембра 1908. руски министар иностраних дела, Александар Извољски, био је уверен да је близу повољног решења историјског питања. Аустроугарском колеги Алојз фон Еренталу, у Бухлауу, без знања своје владе, дао је начелно одобрење за анексију Босне и Херцеговине, да би заузврат примио уверавања како ће добити подршку приликом иницијативе Петрограда за промену режима пловидбе кроз мореузе. Оба питања тичала су се Османског царства, чије су одбрамбене снаге због Младотурске револуције биле уздрмане. У Бечу су то сматрали за повољну прилику да присаједине две провинције, које су им Берлинским уговором 1878. дате на управу. Двојица дипломата нису прецизирали детаље, али већ 5. октобра цар Франц Јозеф потписао је указ о анексији Босне и Херцеговине. Извољски се, изигран од Ерентала, нашао у небраном грожђу.

Аустро-Угарска је чином анексије отворила простор за даљи продор на Балкан. Поред кршења народносног принципа³, њен поступак је задирао и у националне интересе Србије, оличене у идеји о ослобођењу и проширењу државне територије преко Дрине. У Београду су избиле демонстрације, проглашен је бојкот аустроугарске робе, а ратно расположење ухватило је маха и међу виђенијим личностима. Председник највеће политичке странке у земљи,

² *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске. Прва књига*, Београд, 1959, 84.

³ Према пописима из 1895. и 1910, православци су чинили око 43% становништва у Босни и Херцеговини, Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд, 1955, 48.

Никола Пашић, предлагао је да војска уђе у Санџак и „Европу“ стави пред свршен чин. Хладније главе био је министар иностраних дела, партијски колега из Народне радикалне странке, Милован Миловановић. Позивајући се на кршење Берлинског уговора из 1878. године, решење кризе тражио је у компензацијама Србији. Његова идеја се базирала на спајању са Црном Гором, преко дела земљишта у Босни и Херцеговини, и добијању трговинског излаза на Јадранско море. Иако је аргументацију прилагођавао центру деловања, српски државник се највише ослањао на подршку Русије.

На другој страни, након резервисаног става француске дипломатије и одбијања у Лондону, Извољски је морао да напусти план о промени режима пловидбе кроз мореузе. Миловановићева дипломатска акција се тако поклопила са руском иницијативом за сазивање међународне конференције поводом анексионог питања. Склапање аустроугарског-турског споразума 26. фебруара 1909. и негативни став Немачке, међутим, обесмислили су план. Под притиском ултиматума из Берлина, Русија је прихватила анексију, без обзира што је њена јавност тај чин окарактерисала као „дипломатску Цушиму“ – алудирајући на пресудну битку у рату са Јапаном. Недељу дана касније, 31. марта, и Србија је била приморана на изјаву како њена права потезом Беча нису повређена.⁴

Током кризе, Русија је пружала спољнополитичку помоћ и одвраћала Србију од исхитрених потеза. Званичници у Петрограду су изјављивали да су за мирно решење спора, рачунајући на војну неспремност и опасност од револуције у земљи. Али, јасно су ставили до знања да се залажу за споразумевање између балканских држава. У плану су имали савез под руским покровитељством, који је

⁴ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914.* (=ДСПКС). Књ. III, св. 4 (1/14. јануар–31. март/13. април 1909), приредио М. Војводић, Београд, 2014, документ број 11, 45, 104, 222, 228, 239, 270, 332, 334, 374, 436–437; *Rusija i aneksiona kriza 1908–1909*, приредио В. Рајићевић, Титоград, 1984, бр. 303, 307, 318, 342, 356–357, 365, 367, 379, 381, 387, 429, 439; О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи 1801–1914 гг.*, Москва, 2006, 527–532; М. Војводић, *Изазови српске спољне политике (1791–1918). Огледи и расправе*, Београд, 2007, 109; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд, 1962, 89–128; Исти у: *Историја српског народа* (= ИСН), књига VI, том први, Београд, 1994, 166–173; S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope. Odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat. Od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914)*, Београд, 2005, 107–126; *История внешней политики России. Конец XIX - начало XX века (от русско-французского союза до Октябрьской революции)*, Москва, 1999, 230–253; *Историја дипломатије. Св. 2. Дипломатија новог доба (1872–1919)*, саставили В. М. Хвостов и И. И. Минц, у редакцији В. П. Потемкина, Београд, 1949, 167–175; Ю. В. Лунева, *Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны*, Москва, 2010, 53–82; Д. Поповић, *Борба за народно уједињење од 1908–1914*, Београд, 1936, 18–67; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, приредио Р. Љушић, Београд, 1992, 226–229.

требало да буде усмерен против Аустро-Угарске. Зато су пажљиво пратили преговоре између Србије и Турске; са којима је била упозната и Црна Гора. Дипломате са Певческог моста настојале су да у комбинацију укључе Бугарску, у крајњој инстанци и Грчку. Управо у томе су се интереси разилазили. Док је Србија хтела да оштрица савеза буде окренута према Аустро-Угарској, Турска је намеравала да га искористи за обрачун са Бугарском. У Београду су увидели да би склапање таквог уговора онемогућило било какав споразум у будућности и дало слободне руке Бугарима у Македонији. Другој страни није превише ни стало до успеха преговора, већ их је посматрала као средство дипломатског притиска. У Цариграду су се већ окренули непосредном споразумевању са црно-жутом монархијом. Рачунајући на што већу корист, српске предлоге доставили су Бечу. Миловановић је, пак, са турским намерама упознао Русију и пријатељске државе, тежећи да створи добар основ за будуће преговоре са Бугарском.⁵

Русија није лако одустала од идеје балканског савеза на челу са Османским царством. Месец дана по потписивању руско-италијанског споразума у Раконићиу, октобра 1909. године, о чувању статуса кво и независности балканских држава, Извољски је дипломатским представницима при великим силама и на Балкану послао инструкције у циљу „одбране Турске од германизма“. Битна саставница програма, поред споразума са Италијом, састојала се у пројекту балканске федерације, уз подршку Француске и Велике Британије. Русија је, на тај начин, намеравала да спречи даљи продор Аустро-Угарске у дубину полуострва. Током посета бугарског краља Фердинанда Кобурга и српског краља Петра Карађорђевића Петрограду, фебруара и марта 1910. године, балканским владарима саветовано је зближење са Турском. У складу са заједничком савезничком политиком, из врхова француске и британске дипломатије у Београд и Софију стизале су сличне поруке.

На делу, врло важан корак у покушају спровођења плана представљао је долазак бившег помоћника министра иностраних дела, Николаја Чарикова, на

⁵ ДСПКС, III-4, бр. 5, 29, 55, 57, 62, 64, 77, 86, 89, 98, 137, 149, 161, 211, 218, 241, 263, 292, 298, 299, 324, 329, 333, 381, 390, 415; *Rusija i aneksiona kriza 1908–1909*, бр. 303, 369, 372, 382–384, 388–389, 390, 394, 405, 418; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 114–115; S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 116; ИСН, VI-1, 170; *История внешней политики России*, 247; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, Књига 2, Београд, 1990, 129, 131–132; *Переписка Вилгельма II с Николаем II 1894–1914 гг.*, Москва, 2007, писмо бр. 118–122; Д. Поповић, *Борба за народно уједињење*, 39–40; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 236–239, 252, 276.

место руског амбасадора у Цариграду, јула 1909. године. Искусни дипломата је енергично спроводио политику пријатељства са Османским царством и заступао идеју балканске федерације.⁶ За укључивање Турске у балкански савез, под његовим утицајем, почео је да се залаже и српски војни изасланик, пуковник Стеван Илијћ. Током честих разговора са Чариковим, он је извукао закључак да Србија не треба да одустане од Босне. Пројектованом савезу са Османским царством, стицајем околности, морала би да се прикључи Бугарска, те су уз помоћ такве антигерманске конфедерације могли да се остваре српски национални циљеви на западу. Илијћ је критиковао Миловановићеву политику неповерења према Турској и иницијативу за формирање заједнице наменио Србији.⁷

Резервисан став Турске поново је правио највећу препреку за споразум. Младотурски режим је већ дубоко загазио у политику наслањања на Централне силе. Савез под руским покровитељством био је супротан таквом опредељењу. Уз то, Порта је гајила неповерење према искрености Србије и Бугарске. У односима са балканским државама, турска влада је стално пролонгирала решавање спорних питања, а мерама централизације и отоманизације, нови режим је окренуо хришћанско становништво против себе. У Цариграду су српски и бугарски званичници, током прве половине 1910. године, опет добили само обећања.⁸ Миловановићу је било јасно да ће се тешко остварити уверавања о подршци изградњи јадранске железнице и решавању народносног питања у Македонији. Пријатељство са Турском било је тренутно потребно зарад „задовољења дневних“, националних и економских потреба, али и вршење притиска на Бугарску. У спољнополитичкој тактици српског државника, главни циљ је представљала „заједница за решавање балканског питања“, са Бугарима.⁹

⁶ Архив Југославије (=АЈ), Фонд 335, Војислав Јовановић Марамбо, Фасцикла CV; ДСПКС, IV-1/I, приредили Љ. Алексић-Пејковић и К. Џамбазовски, Београд, 2012, бр. 169, 180; IV-2/I, 242; N. V. Tcharukow, *Glimpses of high politics. Through War and Peace 1855–1929*, London, 1931, 239; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, подготовка текста и вступительная статья А. Л. Шемякин, Москва, 2014, 49; *Историја дипломатије*, 189–194; *История внешней политики России*, 264–265; Ю. В. Лунева, *Босфор и Дарданеллы*, 89–90; Е. С. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, University Park, 1965, 39–40; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 345–350.

⁷ Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), бр. 7898, Илић Стеван, I-11, III-1, III-3.

⁸ ДСПКС, III-5/II, бр. 534, 578, 580, 596, 601; IV-1/I, 15, 111, 175, 184, 224; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 350–354; А. Тошев, *Балканскитъ войни. Том първи. Предистория и причини*, Софија, 1929, 263–268.

⁹ ДСПКС IV-1/I, бр. 169, 224 (прилог), 234; IV-2/II, 523; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 146–151.

Координисано са аустроугарском анексијом Босне и Херцеговине, Бугарска је октобра 1908. прогласила независност. Упркос повезаности, српска дипломатија је одвојила та два потеза и одржала добре односе са источним суседом. Крајем јануара 1909. године, када је већ било евидентно да су преговори Србије и Турске пропали, тадашњи посланик у Београду, Андреј Тошев, добио је инструкције из Софије, да као личну иницијативу, испита расположење водећих политичких личности у Београду о могућности споразума две државе. Министар иностраних дела Стефан Паприков био је мишљења да је Босна и Херцеговина коначно изгубљена, због чега Србија треба да се окрене ка југу. У том смислу, наменио јој је територијално повезивање са Црном Гором и Стару Србију. У вези са поделом Македоније „могло“ би се већ „нешто урадити“. Већина истакнутих политичара у Београду изјаснила се пред бугарским послаником за савез, истовремено уперен против Турске и Аустро-Угарске. Због напетих односа Србије и Аустро-Угарске, ипак, таква комбинација је представљала ризик за Бугарску. Паприков је Тошеву писао како у том тренутку „неће бити ништа“ од споразума, али је неоспорно потребан у будућности. Зато је предлагао да свака страна изложи свој план поделе Македоније.

Док су Турци нудили Србији споразум против Бугарске, из Софије су прижељкивали да се договор склопи на бази непријатељства према Османском царству. Први корак ка зближењу требало је да буде признавање бугарске независности, што је српска влада била рада да учини. Подршку за такву политику добила је од Русије, уз савет да свакако сачека развој непосредних турско-бугарских преговора. Миловановић је, вођен руском препоруком, због „тренутних тешкоћа“ избегавао директан одговор у разговорима са Тошевим, али није крио заинтересованост за споразум. Отправник послова у Софији Милан Милојевић, фебруара 1909. године, добио је инструкције да у случају службеног покретања разговора благонаклоно прими изјаве и саопшти их Београду.¹⁰

Краљевина Србија признала је независност Бугарске одмах након Русије.¹¹ Мислило се да ће то створити повољне околности за узајамни договор. Због

¹⁰ ДСПКС, III-4, бр. 121–122, 128, 145, 217, 362; А. Тошев, *Балканскитџ войни. Том први*, 214–220; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 275–276.

¹¹ Када се, упоредо са прогласом независности, кнез Фердинанд прогласио за „цара Бугара“, руски император Николај II назвао је тај потез „делом манијака“. И поред тога што је Бугарска на почетку кризе деловала узајамно са Аустро-Угарском, то дугорочно није променило

опасности од даљег продора Аустро-Угарске на Балкан или формирања марионетске албанске државе, оријентација на Русију и Бугарску наметала се као природан избор. Свргавањем султана Абдулхамида II, у Турској је завладала нестабилност, што је подстакло Миловановића да почетком априла 1909. предложи размену мисли између Београда и Софије. Наишао је на резервисан став. Након решавања спорних питања са Турском, у Софији више нису били заинтересовани за договор. Заклоњена од Аустро-Угарске, са снажнијом војском од суседа, Бугарска је чекала прилику да у погодном тренутку самостално уђе у Турску и узме целу Македонију.¹²

Идеал Сан Стефана заузимао је главно место у размишљањима готово свих представника бугарске политичке и интелектуалне елите. Отправника Милојевића су уверавали како Србија нема шта да брине. Када се формира велика Бугарска од 10–12 милиона људи, она ће је „заштићавати“¹³. Поједини званичници су ишли и корак даље. Премијер Александар Малинов је крајем 1909. године, приликом опроштајне аудијенција секретара руског посланства Василија Штрандмана, рекао да његова земља треба да лежи као крст на Балканском полуострву, са изласком на четири мора. На примедбу Штрандмана да би то угрозило руске интересе у мореузима, Малинов је одвратио како је то уствари у њену корист, јер „бољег пријатеља од Бугарске, Русија нема“¹⁴. Бугарска је у Петрограду више пута тражила одрешене руке за самостално „решавање“ македонског питања, а њени дипломатски представници на страни упорно су одрицали постојање Срба на тој територији. Полузванични софијски лист „Препорец“, називао је политику Србије у Македонији „завојевачком“, уз истицање „ослободителног“ карактера бугарског

покровитељски однос највеће словенске државе према њој. Током решавања спора са Турском, Софија је највећу помоћ добила од Русије. У Петрограду је марта 1909. потписан споразум по коме је, у замену за признање бугарске независности, Русија отписала Османском царству дуг од 125 милиона франака по договору из 1879. године. Трећина износа је била поништена, док је остатак Бугарска требало да врати „покровитељки“ у року од 75 година, О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи*, 532; М. Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа. Сећања краљевог дипломате*, приредили М. Павловић и М. Шећеровић, Београд, 1994, 42; А. Пантев, *Историја Бугарске*, приредио С. Пириватрић, Београд, 2008, 277–278.

¹² ДСПКС, III-5/1, бр. 1, 3, 6, 22, 33, 235; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 140–142; ИСН, VI–1, 182–183; Д. Поповић, *Борба за народно уједињење*, 70; *Први Балкански рат I*, 61–63; С. Скоко, *Други балкански рат. Књига прва. Узроци и припрема рата*, Београд, 1968, 76–77; А. Тошевић, *Балканскитџ войни. Том први*, 235–238; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 355–356.

¹³ М. Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа*, 76.

¹⁴ В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 44.

рада. Истовремено, бугарски посланик у Риму, Димитар Ризов, ухватио је везу са вођама албанског националног покрета у Италији.¹⁵

Алтернативно, Бугари су пристајали на аутономију Македоније. У перспективи, то није представљало ништа друго, но прелазни корак ка присаједињењу у погодном тренутку. Када је Ризов септембра 1909. дошао у Београд са предлогом аутономије, Миловановић, у тежњи за компромисом, није одбацио ни ту могућност. Наравно, желео је да осигура интересе Србије. Уколико би се аутономија показала као неодржива, предложио је да се унапред изврши подела сфера у Македонији. Поред Старе Србије и севера Албаније, са излазом на Јадранско море, које нису биле спорне, за Србију је тражио Скопски санџак и леву обалу Вардара, до у висини Криве Паланке. До конкретизације преговора није дошло, ни септембра, ни током две посете краља Фердинанда октобра и новембра исте године. Бугарски монарх је избегавао разговоре о политичким питањима. Пут за споразум није ишао директно преко Софије.¹⁶

Миловановић је још априла 1909. покренуо иницијативу код држава Антанте, како би утицале на Бугарску у правцу формирања балканског савеза, као преграде даљем продору Аустро-Угарске ка југу. Велика Британија је идеју примила благонаклоно, али без намере да интервенише код бугарске дипломатије. Више интересовања показала је Француска, која је отворено подржала иницијативу Србије. Без обзира на све, главну реч у балканским стварима међу савезницама¹⁷ имала је Русија.¹⁸ А, значајну помоћ у том правцу Србија је добила септембра 1909. године, у личности новог руског посланика у Београду, Николаја Хенриховича Хартвига. Амбициозан, са јаким везама на двору, присталица балканског савеза као средства руског утицаја на Балкану, уједно аустрофоб и англофоб, он се ватрено залагао за зближење Србије и Бугарске. У тој иницијативи, Хартвиг је више заступао и пропагирао српска гледишта. Важан

¹⁵ ДСПКС, III-5/I, бр. 245, 337; IV-1/I, 253; IV-2/I, 42, 283; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 145; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 76–77.

¹⁶ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 142–147; *Историја Бугарске*, 282–283; А. Тошев, *Балканскиотъ войни I*, 238–239, 244–254.

¹⁷ Званичници Лондона и Париза водили су рачуна о руској концепцији балканског савеза са Турском. Због тога су српским дипломатама саветовали уздржавање од непријатељстава према јужном савезнику. Таква политика почела је да се напушта средином 1910. године, упоредо са променом руског става, када је постао евидентан прогермански правац младотурске политике.

¹⁸ Љ. Алексић–Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд, 1965, 501–511.

преокрет догодио се и у Петрограду. Током посете краља Петра, марта 1910, Извољски је признао Миловановићу да је уговор у Сан Стефану био заблуда. Подразумевало се да Русија као потписник, због свог међународног угледа, није могла да га негира. Зато је исказао потребу „допуне и кориговања“, у складу са српским жељама, потребама и правима. Но, он је био мишљења да са Бугарима не треба пренагљивати, како се не би „отуђили“ - потреба за изменом уговора требало је да им се изложи тек у подесном тренутку. И током сусрета двојице дипломата у Франкфурту, почетком септембра, Извољски је окарактерисао Санстефански мир као грешку. У питању је била велика промена, имајући у виду да је готово тридесет година, са повременим колебањима, он био основ руске балканске политике. Један од важнијих услова за склапање равноправног споразума између Београда и Софије био је испуњен.¹⁹

Бугарски званичници, током посете Петрограду фебруара 1910. године, опет нису добили слободне руке за упад у Македонију. Тада и током наредних месеци, више пута им је сугерисана потреба споразума са Србијом. Супротно саветима, Бугарска је наставила са континуираним покушајима да без сарадње са Београдом реши македонско питање. У другој половини године, појавили су се гласови о њеним преговорима са Грчком и Црном Гором, о подели сфера и савезништву против Турске. Намера је била да се заобилажењем Србије обезбеде санстефанске границе, у споразуму са државама за које се сматрало да би их лакше примиле. Преговори су служили и ради притиска на Османско царство, за постизање тренутних економских и политичких користи, те Србију – како би попустила у македонском питању.²⁰

Убрзо се десила промена. Наду о могућности споразума побудио је долазак коалиционог кабинета Ивана Гешова и Стојана Данева, крајем марта 1911. године. Избор владе поздравила је Русија, а њен председник Гешов је готово одмах предложио размену мисли између Софије и Београда о арнаутском покрету. То је дало повода Миловановићу да са послаником Тошевим поведе разговор о савезу и подели интересних сфера. Српски државник предлагао је сусрет са бугарским

¹⁹ ДСПКС, IV-1/I, бр. 180, 189; IV-2/I, 207, 254; IV-2/II, 348; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 142–153; *Први Балкански рат I*, 65–67, 71, 74; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 76–78; Е. С. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance*, 67–70; А. Тошев, *Балканските войни I*, 239–240, 246–247.

²⁰ ДСПКС, IV-2/I, бр. 175; IV-2/II, бр. 296, 452, 486, 498; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 150; *Први балкански рат I*, 67, 71, 82; А. Тошев, *Балканските войни I*, 258–261, 281–282.

премијером на неутралној територији, у циљу прецизирања основе за међусобни договор. Дипломата је пренео поруку, али је из Софије добијен неодређен одговор. Гешов је, уместо реакције, све пренео Русији. Изражавањем збуњености, представио је српску иницијативу као позив на рат и поделу Македоније. У питању је била индискреција, која је више штету учинила Бугарској. Миловановић је, наиме, раније упознао Хартвига о току разговора са Тошевим.²¹

У поруци српској влади, Русија је дубоко сажаљевала држање Гешова. Иако противна рату на Балкану, поздрављала је иницијативу за споразум о јединству акције, према евентуалностима који могу да уследе. Ценила се умереност предлога, уз оцену, да је захтевао већу предусетљивост са бугарске стране. С друге стране, уместо преговора са Србијом и Грчком, Бугарска је покушала да се, ради јачања позиција у Македонији, директно споразуме са Турском. Поред посете бугарских кнежева Бориса и Кирила Цариграду, Гешов је преговарао са турским министром иностраних дела Асим-бегом. Неискрено држање Софије приметиле су и грчке дипломате. Бугарска је и даље ишла против свих, гледајући само сопствене интересе.²²

* * *

Арбанашки немири и анархија у европском делу Турске задавали су озбиљних брига хришћанским балканским државама. Појавила се опасност од аустроугарске интервенције, продором кроз Санџак или образовањем аутономне Албаније. У оба случаја, њено мешање је претило да угрози националне интересе Србије и Бугарске. Ситуација се нагло погоршала крајем септембра 1911. године. Ради остварења колонијалних циљева у Триполитанији, Италија је изненадно објавила рат Османском царству. Амбасадор Чариков је саветовао балканске државе да се споразумеју, како њихови интереси у случају пропасти Турске не би били угрожени. И у Софији су страховали од аустроугарске реакције на турско-италијански рат. Прихватајући сугестију Русије, бугарска влада је преко Милојевића изјавила жељу да уђе у преговоре са Србијом. Врло брзо, у Београд је дошао помињани Димитар Ризов, који је 3. и 4. октобра 1911. водио разговоре са Миловановићем, Пашићем и Љубом Стојановићем. Рођени Битолац није имао

²¹ ДСПКС, IV-3/I, бр. 272, 274; IV-3/II, 354, 397–398; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 163–164; *Први балкански рат I*, 82–84; А. Тошев, *Балканскиотъ войни I*, 298–302, 307–312.

²² ДСПКС, IV-3/II, бр. 419, 435, 449, 509; Е. С. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance*, 73.

инструкције да одступа даље од Скопског санџака, но, по први пут, Бугари су признали оправданим, какве-такве, српске претензије и напустили премису о недељивости Македоније. Уз то, договорено је да се међусобни разговори наставе приликом повратка бугарског председника владе из Беча.²³

Под окриљем ноћи, 11. октобра, на железничкој станици у Београду, у Миловановићев вагон ушуњао се Иван Евстатијев Гешов. Раније тога дана, под именом бугарског председника владе, један његов пријатељ отпутовао је у Софију. Тајновитост састанка била је сачувана. На путу до Лапова двојица званичника су договорили костур будућег споразума. Према Миловановићевом предлогу, који је Гешов прихватио, радило се о „безусловно одбранбеном савезу“, уз офанзивну варијанту у посебним случајевима или уз претходни договор две државе. Разговори се нису дотакли поделе територија. Договорено је само да се, у случају немогућности разграничења у Македонији, две државе обрате руском цару, као врховном судији. Укључивање Русије као „моралног саучесника“ било је нарочито значајно због опасности од Аустро-Угарске.²⁴

У Петрограду су повољно примили зближавање између Србије и Бугарске. Анатоли Нератов, који је до децембра 1911. заступао болесног шефа дипломатије Сергеја Сазонова, упозорио је једино на потребу очување статуса кво на Балкану, услед опасности од Аустро-Угарске. Он је саветовао склапање искључиво дефанзивног савеза, допуњеног поделом „културних сфера“ између две државе. У исто време поклопила се иницијатива амбасадора у Цариграду. Нератов је полагао наде да ће Чариков, у директним преговорима са Портом, обезбедити промену режима пловидбе мореузима за руске војне бродове у случају рата. Искључивање офанзивности у српско-бугарском уговору, дакле, остављало је простор за улазак Османског царства у савез. Србија је чак подстицана да прва покрене разговоре са Турском. Неуспех демарша Чарикова дефинитивно је прекинуо приче о балканској конфедерацији, али је убрзао склапање савеза Србије и Бугарске.²⁵

²³ *Дипломатическая подготовка балканской войны 1912 г.*, Красный архив (=КА) 8 (1925), 15–30; ДСПКС, IV-4/I, бр. 372, 405, 434, 439; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 164–165; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд, 2009, 93–127; *Први балкански рат I*, 86–90. Б. Стојић, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд, 2017, 72–75

²⁴ ДСПКС, IV-4/I, бр. 476; *Први балкански рат I*, 90–95; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 166.

²⁵ *Дипломатическая подготовка балканской войны*, 19–48; *Исто (окончание)*, КА 9 (1925), 3–19; ДСПКС, IV-4/I, бр. 434, 445; IV-4/II, 516, 573, 584, 593, 618, 673, 711; О. Айрапетов, *Внешняя*

Након доброг почетка, преговори Београда и Софије запали су у тешкоће. Србија је тежила да се одмах договори подела сфера у Македонији, док је Бугарска била ближа арбитражи руског цара. Током преговора су дијаметрално промениле ставове. Бугари су се уплашили да ће Русија спорне територије досудити у српску корист. Уследило је вишемесечно погађање око будућег разграничења. Српска страна се залагала да граница иде линијом од Брегалнице до Охридског језера, док су Бугари инсистирали да она креће од извора реке Пчиње. Руски посланик у Софији, Анатолиј Некљудов, у другој половини децембра, позвао је Петроград да изврши притисак на Србију ради усвајања бугарског предлога за границу на североистоку у пределу вододелнице Пчиње и Криве реке. За контрапредлог Србије од 28. децембра заложио се Хартвиг. По њему, Крива Паланка и Кратово су остављани Бугарској, у замену за Овче поље, као нужну стратегијску одбрану Скопља. У томе је добио подршку Сазонова, чији је савет Бугарска прихватила. Граница на левој обали Вардара је одређена.²⁶

Проблем је неочекивано настао око припадности Струге, коју су из стратегијских разлога тражили Бугари. Војни изасланик Русије у Софији, Јуриј Романовски, покушао је да направи компромис. Његова линија остављала је леву обалу Црног Дрима и половину града Бугарској. Миловановић је најпре одбио даље уступке, да би потом предложио арбитражу руског цара. У позадини је и даље тињало ривалство између Хартвига и Некљудова. Обојица су доказивали оправданост гледишта земље у којој су службовали и за њих покушавали да придобију Сазонова. Шеф руске дипломатије је лутао, плашећи се да питање „другостепене важности“ не поквари целокупан подухват. На крају, Гешов је дао зелено светло да територија од Брежана до Струге припадне Србији. Али, тек након тајног обећања из Петрограда да ће Русија, у случају реализације договора, „водити рачуна о правима Бугарске“ у тој области.²⁷

политика Российской империи, 544–546; История внешней политики России, 274–277; Ю. В. Лунева, Босфор и Дарданеллы, 93–115; Е. С. Thaden, Russia and the Balkan Alliance, 77–81.

²⁶ *Дипломатическая подготовка балканской войны (окончание), 11–17; ДСПКС, IV-4/II, бр. 762, 796; Д. Ђорђевић, Милован Миловановић, 170–171; Први балкански рат I, 98–103; С. Скоко, Други балкански рат I, 86–89; Е. С. Thaden, Russia and the Balkan Alliance, 80, 87–88; А. Тошев, Балканските войни I, 319–320.*

²⁷ *ДСПКС, IV-4/II, бр. 796; ДСПКС, V-1, приредио М. Војводић, Београд, 1984, бр. 26, 64, 68, 82; Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917 (=МОЭИ), Серия II, Том XIX, часть 1, Москва, Ленинград, 1938, бр. 313, 327, 338; II/XIX–2, 154, 170, 371, 374, 388, 406, 439, 448, 452, 489, 501, 502, 511, 520, 527, 528, 535,*

Уговор о пријатељству и савезу између Србије и Бугарске потписан је 13. марта 1912. године. У начелу је имао дефанзиван карактер, али му је Тајни додатак битно мењао суштину, с обзиром да је био директно уперен против Османског царства. Поред одредбе о подели територије у Македонији, споразум је садржао модусе који су могли довести до размене мишљења између сила уговорница. У случају договора о акцији, тражило би се мишљење Русије, обавезујуће за обе стране. Војна конвенција од 12. маја предвиђала је распоред трупа у рату против Турске и помоћ у случају напада треће државе. То се односило пре свега на Аустро-Угарску и Румунију.²⁸

На важност дефанзивне компоненте нарочито је полагао Миловановић. Одбрана од северног суседа представљала је, по њему, примарну корист од савеза. Македонију је посматрао више као стратешко залеђе за излаз Србије на Јадранско море, кроз северну Албанију. Никола Пашић је имао сасвим другачију концепцију и чинио је опозицију уступцима Бугарима током преговора. Главни стратегијски правац видео је у долини Вардара, те донекле потцењивао опасност од Аустро-Угарске. Поред тога, озбиљно је сумњао у искреност држања краља Фердинанда. Уистину, бугарски монарх је тешко пристао на потписивање уговора, због поменутог члана упереног против Двојне монархије. У Бечу је почетком јуна тражио споразум о подели сфера утицаја на Балкана, изражавајући незаинтересованост за Албанију. Јула наредне, 1913. године, пред аустроугарским послаником у Софији грофом Адамом Тарновским, правдао се да је балкански савез уз ослонац на Русију, био потез тактичке природе, јер је након победе над Турском, свакако рачунао да уз аустроугарску помоћ „угуши Србију и туче Грчку“²⁹. Пашићу је историјска перспектива дала за право, али питање је како би се ствари развијале да мирољубиви Миловановић није изненада, првог дана јула 1912. године, преминуо.³⁰

546, 599, 613, 618, 625, 626, 636; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 131; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија* (необјављен текст докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету у Београду), Београд, 2016, 171–173; *Први балкански рат I*, 103–106; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 89–95, 396–399; Е. С. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance*, 88–97.

²⁸ Размена мишљења предвиђала се у случају унутрашњих и спољних тешкоћа Турске, доласка у питање њеног опстанка или опасности одржања статуса кво на Балкану, ДСПКС, V-1, бр. 168, 328.

²⁹ Ž. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914–1918*, Београд, 1985, 12.

³⁰ М. Јагодић, *Белешка Николе Пашића о Српско-бугарском уговору о савезу*, Српске студије 4 (2013), 337–342; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 167–169, 174; С. Скоко, *Други балкански рат*

* * *

Стање на Балкану током лета и ране јесени 1912. претило је да измакне контроли. Италијанско-турски рат се наставио, а немири међу Арбанасима, праћени безвлашћем и побунама локалних гарнизона војске, тињали. Напетост су додатно подгрејали турско-црногорски погранични спор и покољ над хришћанским становништвом, након експлозије бомбе у Кочанима. У међувремену, потписани су уговори о савезу између Бугарске и Грчке, Бугарске и Црне Горе, а пред сам почетак рата и српско-црногорски договор. Како би се сви ти споразуми брже склопили, избегнуто је третирање територијалних питања. Ратно расположење носило је балканске земље. Све су се убрзано наоружавале, вршиле војне припреме и узимале кредите.

Русија је од почетка веровала да ће балкански савез задржати у дефанзивним оквирима и употребити га тек у погодном тренутку. Недовољно спремна за рат, заједно са Француском и Великом Британијом, упозоравала је на опасност са севера, у случају напада на Османско царство. Апели су, међутим, имала само формалан пријем и мало утицаја на догађаје, будући да су Србија и Бугарска почеле да скривају намере од покровитеља савеза.³¹ Немирно стање на полуострву покушала је да искористи Аустро-Угарска. Из врхова њене дипломатије, током августа, потекао је предлог за децентрализацију Османског царства. У начелу проалбанска иницијатива, поред резерве у Цариграду, изазвала је сумње и већине осталих великих сила. Неуспешним су се показали и руски и француски покушаји за смиривање ситуације. У ишчекивању рата, војска Двојне монархије почела је да врши опсежне ратне припреме на јужним границама, према Србији. Оружану интервенцију Беча спречио је тада једино став Немачке, која се залагала против мешања у балканске ствари.³²

I, 81–82; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање I*, Београд, 1985, 106–107; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 384; ИСН, VI-1, 186.

³¹ С. Скоко, *Други балкански рат I*, 94–108; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 382–396. За разлику од званичних органа, део руске јавности био је ратоборан. То је приметио Пашић, током посете Петрограду у јуну 1912. године. Поред тога, вођа партије октабриста Александар Гучков и утицајни публициста Сергеј Табурно, током одвојених посета Београду и Софији, у јеку кризе, подстицали су балканске политичаре на рат, уверавајући да у случају опасности Русија неће моћи да остане незаинтересована, В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 133–136, 165–166; О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи*, 553–557.

³² ДСПКС, V-2, приредио М. Војводић, Београд, 1981, бр. 35, 40, 61, 65, 69, 70, 80, 82, 97, 101, 121, 127, 150–151, 157, 160, 165, 167, 169–171, 186, 189–191, 211, 215–216, 226, 234, 265, 272–273, 301, 312, 328, 333, 339, 357, 360, 386, 396, 400, 416–417, 424–425, 430, 451, 471, 474, 482–483, 542–543,

Мобилизације хришћанских држава на немирном полуострву убрзала је концентрација војске у европском делу Османског царства. Био је то знак за узбуну. Русија и Аустро-Угарска, из различитих побуда, почеле су да раде на истој страни. Прва у циљу локализације рата и одбране савеза од последица евентуалног пораза, а потоња против промене територијалног стања на полуострву. Као мандатари осталих великих држава, оне су 8. октобра учиниле корак у балканским престоницама за очување мира. Најавиле су преузимање извођења реформи у своје руке и ставиле до знања да неће дозволити промену статуса кво, без обзира на резултате могућег рата.³³ Али, већ је било касно. Црна Гора је истог дана објавила рат Турској. Придружиле су јој се Србија, Бугарска и Грчка, 18. октобра, након одбијања ултиматума за реформе у Цариграду.

Балканске државе су врло брзо и успешно одлучиле исход сукоба, насупрот очекивањима великих сила. Србија је победила турску војску код Куманова и Битоља, продрла на Косово, Метохију и Рашку. Друга савезница, Бугарска, извојевала је ратне успехе код Кирк Килисија и Луле Бургаса. Самим тим, дошла је пред Једрене и Чаталцу, на врата Цариграда. Успешно су напредовале и Грчка и Црна Гора. До краја новембра ослобођена је готово цела територија од Јадранског мора до Чаталце. Турска је била приморана да тражи примирје; потписано 4. децембра.

Успеси савезника, посебно Србије, обесмислили су премису о лакој продору Аустро-Угарске до Солуна и изазвали незадовољство њених политичких и војних кругова. Након избијања српске војске на Јадран, крајем новембра, Беч је ухватила права хистерија. Већало се чак о могућности напада на јужног суседа. Мобилизација Аустро-Угарске повукла је истоветан потез Русије. Дипломате са Певческог моста браниле су интересе Србије и залагале се за њен излаз на море, преко макар једне луке у Албанији. Русија, ипак, није могла да иде преко црвене нити, с обзиром на неспремност за већи оружани сукоб. У ту авантуру није смела

552, 558, 573, 599, 602, 611, 617, 619, 634, 640, 647, 655, 661, 664; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 138–180; ИСН, VI-1, 187–189; *Први балкански рат I*, 118–167; Р. Распоповић, *Русија и преговори о савезу Србије и Црне Горе у: Први балкански рат 1912–1913. Историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, Београд, 2015, 75; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 94–108; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 382–396.

³³ ДСПКС, V-2, бр. 412, 437, 439, 440, 455–456, 459, 484, 493, 499–502, 511, 513, 516, 519, 530–531, 539, 561, 563, 566–568, 574–580, 585–586, 588, 590, 595, 597, 600, 621, 627, 652; ИСН, VI-1, 189; *Први балкански рат I*, 167–171; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 397–400.

сама да се уплете ни Аустро-Угарска. Одлука о рату је одложена због поновне резервисаности Немачке. Уместо конфронтације, велике силе су, ради решавања балканских питања, сазвале конференцију амбасадора у Лондону. Већ другог дана по њеном отварању, 17. децембра, донета је одлука о формирању албанске државе. Србија је компромисом добила право тек на посредан излаз на море, неутралном пругом кроз територију новог суседа. Недовољно за њена очекивања.

Преговори о миру у Лондону имали су добар ток, све док 23. јануара 1913. није извршен преврат у Турској. Наставак рата обележиле су кризе и нове супротности међу силама. Најлакше је прошло грчко освајање Јанине, у марту. Црна Гора је, међутим, наставила опсаду и током априла заузела Скадар, супротно одлуци сила. Нарочито противна издвајању тог града из аутономне Албаније била је Аустро-Угарска. Русија је поново морала да попусти. Заузврат, успела је да Србији обезбеди Призрен, Пећ, Дебар и Ђаковицу. Немогућност отпора и потпуна међународна изолација натерале су црногорског краља Николу I Петровића да нареди повлачење из Скадра, 4. маја. Велика криза настала је крајем марта 1913. и због обнављања напада на Чаталцу. Бугарску су на наставак операција тајно подстицале Аустро-Угарске и Немачке, пошто би освајање Цариграда директно угрозило интересе Русије. Тек су притисак Антанте и жеља да војску концентрише према Србији и Грчкој, превагли у одлуци да одустане од нових дејстава. Заузврат, из Софије су тражили подршку приликом арбитраже у Македонији, али и током разговора о уступцима Румунији.³⁴

* * *

На почетку рата румунска влада је прогласила неутралност. Под утицајем великих успеха савезника, међутим, већ крајем октобра затражила је компензације у јужној Добруци. Бугари су најпре покушали да одуговлаче са преговорима, да би потом одбили територијална тражења суседа. Крајем јануара 1913. постојала је објективна опасност од војног напада Румуније на Бугарску. Ескалацију је спречила Русија, оштрим упозорењем у Букурешту. И остале велике силе биле су против оружаног исхода, због чега су две државе почетком априла селе за

³⁴ С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, Москва, 2014, 74–100; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 180–195; М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд, 1970; Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд, 1956; ИСН, VI-1, 189–192; Ю. В. Лунева, *Босфор и Дарданеллы*, 132–161; А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд, 2011, 137–206; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 106–127, 150–166; Б. Стојић, *Француска и балкански ратови*, 264–276.

дипломатски сто, на амбасадорској конференцији у Петрограду. Румунија је најпре тражила широк појас земље у линији Тутракан–Балчик, да би на крају пристала на бугарско уступање Силистрије са околном територијом. Компромисни Петроградски протокол, потписан 8. маја, ипак, није побољшао међусобне односе. Румуни су остали незадовољни и тражили су целу јужну Добруцу, док су се у Софији љутили због одрицања од дела националне територије, без обећања за добијање Солуна.

Почетком новембра 1912, Грци су само неколико сати пре Бугара ушли у град на Егејском мору. Њихов уговор о савезу имао је низ недоречености и није регулисао територијална питања. Упркос саветима из Петрограда и посредовању Србије, спор није могао да се реши. Бугарска је одбила више грчких предлога за разграничење и стала на гледиште да се не може одрећи важног лучног центра. Неуспешан је био и покушај одређивања демаркационе линије између две војске. Поред ситних чарки, Грчка и Бугарска су имале озбиљне оружане сукобе у фебруару код Суботског, у марту код Нигрите и маја у долини реке Ангисте.

Ни односи Србије и Бугарске нису ишли добрим током. За време кризе око изласка српске војске на Јадранско море, бугарска подршка била је варљива. Поједини њени представници су чак давали изјаве да, у случају напада Аустро-Угарске, неће стати на страну савезнице. Такав став није одговарао слову узајамног споразума и прокламованим блиским везама. Посебно, имајући у виду да је Србија, на молбу владе у Софији, крајем октобра 1912. послала Другу армију, јачине око 50.000 људи, као помоћ приликом опсаде Једрена. На све то, након прекида разговора о миру у Лондону, Бугарска је 9. фебруара 1913. затражила и артиљерија. Из Београда су прихватила позив. Пашић је, додуше, у разговору са послаником Тошевим одбио понуђену новчану надокнаду. Поновно покретање речи о компензацији послужило је српској страни као повод за тражење ревизије савезничког уговора.³⁵

Посланику у Софији, Мирославу Спалајковићу, послата су 22. фебруара упутства за корак ради проширења српске зоне у Македонији. Чињенице које су наведене у прилог захтеву биле су: нетачна претпоставка о војној снази Србије и

³⁵ С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 94–97; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 186–191; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 193–196; ИСН, VI-1, 193; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 128–149, 158–164, 171–174, 176–177; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 462, 489–490.

њено веће учешће на вардарском ратишту од предвиђеног; лишавање од неспорне територије у Албанији; помоћ бугарској војсци у Тракији; и њена освајања источно од Једрена, која нису била наведена у Уговору о савезу. Неспоразуми су тиме почели. Иако је одбио могућност ревизије, Гешов није дао званичан одговор – још увек је постојала потреба за учешћем српске војске код Једрена. Ради добијања на времену, са кораком је упознао Русију. Сазонов је најпре оценио захтеве као неприхватљиве и укорио Србију, да би недуго затим почео да тражи компромис и саветовао помирљивост обема странама. Када је падом Једрена испунила циљ, Бугарска је 31. марта дала негативан одговор на српску ноту.³⁶ Савезнице су почеле да гомилају војске, кренула су узајамна оптуживања и пропаганда, док су у Македонији обе стране радиле на успостављању своје управе. Развој околности отворио је простор за зближење Србије и Грчке.³⁷

На почетку рата, Београд је био резервисан према Атини, чак ближи позицијама Бугарске у њиховом спору. Због тога је отпала грчка подршка у питању изласка на Јадранско море. Временом, због обостраних несугласица са Бугарима, дошло је до приближавања. Србија и Грчка су почетком маја постигле начелан договор о разграничењу. У разговорима о савезу, већ, искрели су проблеми због грчког одбијања да уговор има дефанзивни карактер и према Аустро-Угарској; што је за Србију имало велику важност. Можда баш због тога је Пашић 28. маја упитао начелника Генералног штаба, војводу Радомира Путника, за мишљење о могућности рата против Бугара – самостално или уз помоћ Грчке. На војном савету у Скопљу, 2. јуна, половина учесника изразила је мишљење да је

³⁶ Спалајковићев биограф Зоран Бајин захтеве за ревизију исправно је назвао „натегнутим“, пошто се српска аргументација заснивала на спорној правној клаузули *rebus sic stantibus* – о промени околности у извршењу уговора. Бугари су се у одговору једноставно позвали на споразуме начелника генералштабова, који су се односили на снагу војске на вардарском бојишту и могућност слања помоћи на марички фронт. У корист Софије ишла је и одредба о подели територија из савезничког уговора. По њој се, уколико је немогуће организовање области између Шаре и Родопа у аутономну целину, територија делила. У том случају, Србија „се обавезује да не тражи ништа преко“ линије Големи врх – манастир Губовци (близу Крива Паланке, тј. Струге), а Бугарска прима ту границу, ако се руски цар, као врховни арбитар, изјасни у њену корист. Стране уговорнице су прихватиле да у крајњој инстанци приме разграничење, које император, у „унапред означеним границама, буде нашао да најбоље одговара правима и интересима обеју стране,“ ДСПКС, V-1, бр. 128; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 196.

³⁷ ДСПКС, VI-2, приредио Д. Лукач, Београд, 1981, бр. 9, 10, 21, 25–26, 31, 37, 39, 45, 47, 50, 55, 61, 109, 144, 147, 156, 221, 259, 266, 276; *Македонија во австриските документи (1910–1913)*, предговор и редакција А. Трајановски, избор и превод Ѓ. Стојчевски, П. Стојчевски, Скопје, 2014, бр. 53, 65; Д. Поповић, *Балкански ратови 1912–1913*, приредио Д. Т. Батаковић, Београд, 1993, 199–234; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 196; Д. Поповић, *Борба за народно уједињење*, 138–144; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 177–186.

могућа победа и у случају самосталног рата са Бугарском,³⁸ премда су се сви присутни сложили како је успех извеснији ако се постигне споразум са Грчком. У обе варијанте услов је био да акција почне што пре, док непријатељ не заврши груписање. Мишљење војног врха није имало пресудан утицај. Дилема је, наиме, решена на политичком пољу, дан пре састанка у Скопљу, потписивањем српско-грчког уговора о савезу и војне конвенције. Споразум је био превасходно уперен против Бугарске, али је Атина пристала на дефанзивну компоненту и према Аустро-Угарској. На грчко попуштање утицали су неуспешни разговори са Турском и Румунијом, сукоб код Ангисте и страх од новог напада Бугара.³⁹

Гласови о преговорима две државе дошли су до Петрограда. Русија је жустро упозоравала на последице даљег заоштравања спора. Њеним интересима никако није одговарао распад савеза, упркос незахвалној улози арбитра. Сазонов је више пута изјављивао пред представницима Србије и Бугарске како је најбоље да се сами споразумеју. У аргументацији српској страни предочио је изгледе за национално ширење на западу у будућности и опасност од аустроугарско-албанско-бугарског окружења. Бугаре је, пак, укоравао због непопустљивости у Македонији и указивао на извесност румунског напада у случају рата. Како се то показало неуспешним, искористио је крајњу алтернативу – позвао је српски и бугарски врх на арбитражу у Петроград. У начелу, обе стране су примиле такво решење, али су долазак условиле. Док је Србија, због промене околности, тражила да се изврши ревизија, Бугарска је инсистирала на арбитражи искључиво по слову савезног договора. До решења спора није дошло ни на Лондонској конференцији, која је завршена потписивањем мира са Турском у Сен Џемсу 30. маја 1913.⁴⁰

Постојала је нада да ће балканске савезнице саме решити спорове. Два дана по Лондонском споразуму, на састанку у Цариброду, Гешов и Пашић постигли су

³⁸ У питању су били генерали Живојин Мишић и Михаило Рашић, пуковник Живојин Павловић и престолонаследник Александар. Сумњу у успех самосталног рата са Бугарском исказали су војвода Путник и генерали Степа Степановић, Божидар Јанковић и Петар Бојовић, Архив Србије (=АС), Војислав Јовановић Марамбо (=Марамбо), Фасцикла СХЛШ.

³⁹ АС, Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), 1913, ролна 408, Фасцикла XIX, досије 2, 114; ДСПКС, VI-2, бр. 33, 53, 91, 93, 115, 258, 259, 308, 309; Д. Поповић, *Борба за народно уједињење*, 144–145; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 171–176, 196–207.

⁴⁰ АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 1, 41–42; ДСПКС, VI-2, бр. 1, 37, 39, 42, 50, 90, 92, 112, 132, 166, 169, 191–193, 204, 221, 222, 224, 254, 286, 292, 300; *Македонија во австриските документи*, бр. 54, 77; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 234–276; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 94–95, 100–101; *История внешней политики России*, 339–342; Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны*, Москва, 1985, 160–170.

договор да се организује конференција савезника у Солуну. Тек у случају њеног неуспеха, ишло би се у Петроград. Ток ствари преокренула је оставка Гешова, 6. јуна, пошто је кормило бугарске владе преузео непомирљивији Стојан Данев. Курс је водио ка рату, док је правац одређивала потреба за добијањем на времену. Сазонов се тада определио да искористи свој „последњи метак“ – руског цара. Николај II је 8. јуна позвао владаре Србије и Бугарске да дођу у Петроград, како би он као „врховни арбитар“ пресудио у међусобном спору. Писма краља Петра и краља Фердинанда, у увијеној форми, надовезали су се на раније одговоре влада. Уместо метка, био је то још један ћорак. Није се ништа постигло ни са иницијативом Београда за смањење ефектива војски на четвртину, као ни бугарским контрапредлогом за заједничку окупациону управу на спорној територији.⁴¹ Немогућност договора водио је у отворени сукоб.

Министар иностраних дела Русије увидео је да ствари иду у погрешном смеру. „Сламку спаса“, ради одржања контакта међу завађеним странама, представљао је његов предлог од 21. јуна, да савезници пошаљу меморандуме са гледиштима у спорним питањима, као основ за каснију арбитражу, у коју је требало да буде укључена и Грчка. Уместо одговора, Бугарска је руском цару дала готово ултимативни рок од седам дана, да реши спор према савезничком уговору. У супротном, донела је тајну одлуку о почетку војних операција. Због „незадовољавајућег одговора Србије“, пар дана касније, влада у Софији је обавестила Петроград да прекида преговоре и повлачи посланика из Београда. Сазонов је био љут, толико, да је изјавио како више не постоји обавеза према уговору из 1902. године, којим је Русија штитила Бугарску од Румуније. Бугарски посланик у Петрограду, Стефан Бобчев, имао је великих мука да убеди главу руске дипломатије да је посреди погрешно тумачење. Наводно се намера састојала у томе да се убрза решавање спора. Деловало је као да је руски притисак успео. Тошев је остао у Београду, а поједине дипломате су из Софије слале

⁴¹ АС, МИД ПО, 1913, р. 390, Ф. V, д. 7, 602; р. 393, Ф. VII, д. 7, 700; р. 394, Ф. VIII, д. 6, 498–499, 512–514; р. 407, Ф. XVIII, д. 4, 397; р. 407, Ф. XVIII, д. 5, 424–425об; МИД, Посланство Софија (=Пс-С), Поверљива архива (=Па), 1913, Фасцикла I, редни број 20; ДСПКС, VI-2, бр. 305, 315, 317, 328, 334, 335, 350, 356, 360, 363, 373, 378, 381, 401, 403, 406–407, 410, 414–415, 417–418, 421, 446, 456, 474, 479–480, 482, 501; *Македонија во австриските документи*, бр. 60–62, 66–68, 70, 72–73, 77; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 276–288, 293–304; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 101–107; ИСН, VI-1, 194; Д. Поповић, *Борба за народно уједињење*, 147–152; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 208–219; Б. Стојић, *Француска и балкански ратови*, 362–364.

извештаје да је рат избегнут. Одређен утицај на држање Бугарске имала је и изјава румунског посланика да његова држава неће остати неутрална у случају рата међу савезницима. Данев је најављивао свој долазак у Петроград, посредно прихватајући арбитражу без ограничења.⁴²

У држање Букурешта, узгред, није била сигурна ни српска влада, те је успоставила контакте са Османским царством. Због нестабилног стања у Цариграду и претераних територијалних апетита мало се одмакло у преговорима. Никола Пашић је у другој половини јуна превасходно радио на добијању подршке за одлазак у Петроград.⁴³ У тој иницијативи наишао је на опозицију краља Петра, војске, скупштине, али и у самом кабинету. Против безусловне арбитраже била је и Грчка.⁴⁴ Председник министарства је 22. јуна поднео оставку, коју је на интервенцију Хартвига, краљ одбио. Коначно, одлука о прихватању позива за четворну арбитражу, „на широј основи“, донета је 26. јуна, упркос оставци два члана владе. Наредног дана, решење је ишло на одобрење у скупштини, где је наишло на нарочито јак отпор, чак и појединих старорадикала. Ради добијања потребне подршке, седница је била одложена. На новом заседању, 30. јуна, коначно је потврђена одлука да Пашић иде у Петроград. И поред огромног труда,

⁴² АС, МИД ПО, 1913, р. 394, Ф. VIII, д. 7, 597, 613, 647 и об; р. 402, Ф. XIV, д. 7, 579; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. II, рб. 6, 22, 23; ДСПКС, VI-2, бр. 484, 497, 500, 509, 514–515, 531, 535, 540, 543–544, 545, 559; *Македонија во австриските документи*, бр. 81, 85; С. С. Бобчевъ, *Страници изъ моята дипломатическа мисия въ Петроградъ (1912–1913)*, София, 1940, 170–200; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 304–311; Исти, *Борба за народно уједињење*, 153–154; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 232–234, 236–239; Б. Стојић, *Француска и балкански ратови*, 364–366.

⁴³ Према Димитрију Поповићу, Пашића је највише коснула вест према којој је и цар љут због одбијање пута у Петроград. Поједини представници држава Антанте саветовали су српским колегама да се одмах прихвати арбитража, те тиме компромитује Бугарска, у случају њеног одбијања, ДСПКС, VI-2, бр. 437, 457, 471–472, 517; Д. Поповић, *Борба за народно уједињење*, 152.

⁴⁴ У европским дипломатским круговима појавиле су се гласине да би Русија могла изаћи у сусрет српским тражењима за заједничку границу са Грчком; узаном територијом јужно од Битоља, изузимајући град. Потврда тога добијена је приликом преговора о територијалним компензацијама Бугарској почетком 1915. године. Тадашњи руски посланик у Нишу, Григориј Трубецки, упоредио их је са намером Русије из 1913. да Србији досуди узан појас до Преспанског језера, чија би источна обала припала Бугарској. Он је у новембру 1913. и бугарском посланику у Петрограду Радку Димитријеву, говорио да би „Русија радила на страни Бугарске“. Србија је требало да добије нешто мало око Охридског језера, ради територијалне везе са Грчком. Заузвраг, Бугарској би се дале територијалне компензације око Прилепа. р. 394, Ф. VIII, д. 7, 671; *Дипломатически документи по намѣсата на България въ европейската война 1913-1915 (=ДДН)*, София, 1920, бр. 142; ДСПКС, VI-2, бр. 528; С. С. Бобчевъ, *Страници изъ моята дипломатическа мисия*, 179; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 305; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд, 1994, 34–36, 43; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 303; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 193.

она није остварена. Посланици су још увек били у својим клупама, када је стигла вест да је бугарска војска напала српске и грчке трупе у Македонији.⁴⁵

Случајно или не, потврдило се решење са бугарског крунског савета 22. јуна о ултимативном року. Наводно, Данев није био у потпуности упознат са намером за напад, па је готово одмах предузео кораке за обустављање даљих операција. Одлуку владе, тобоже, спречио је краљ Фердинанд, који је начелнику генералштаба послао наређење да настави дејства. Оно што је несумњиво јесте да је велики утицај у агресивном држању Бугарске имала подршка аустроугарске дипломатије. Док су из Беча од почетка кризе радили на разбијању савеза, Немачка и Италија су се залагале против мешања у балканске ствари. Крајњи домет агресивног става Аустро-Угарске представљала је порука бугарској влади од 24. јуна, да у предстојећем рату може да рачуна не само на симпатије, већ и активну помоћ – под условом да се договори о уступцима са Румунијом. На другој страни, из Берлина су више пута одбила тражење Двојне монархије да изврше притисак у Букурешту за споразум са Бугарском. Уместо тога, радили су на локализацији рата, у складу са политиком осталих великих сила.⁴⁶

Бугарска је на почетку рата покушала да кривицу за избијање пребаци на Србију и Грчку. Данев је тражио хитан престанак војних дејстава и одлазак у Петроград на арбитражу. Савезнице, којима се прикључила Црна Гора, одбиле су захтев. Пашић је још раније издао наређење да се Бугарима, у случају напада, енергично одговори. Поред значајне победе српске војске на Брегалници, успехе су имали и Грци код Кукуша, Калинове, Дојрана и Лакне. Помоћи коју су Бугари очекивали од Аустро-Угарске није било. Румунија јој је објавила рат 10. јула, а Турска 16. јула. Највиши представници Бугарске нашли су се у тешкој позицији. На више страна су тражили помоћ и посредовање, али противници су били непопустљиви. Србија је пролонгирала преговоре за примирје са генералом

⁴⁵ АС, МИД ПО, 1913, р. 390, Ф. V, д. 7, 600–601, 603–605; р. 397, Ф. IX, д. 3, 179, 180 и об, 233 и об; р. 400, Ф. XII, д. 8, 926 и об; р. 402, Ф. XIV, д. 7, 558; р. 407, Ф. XVIII, д. 4, 397; р. 408, Ф. XIX, д. 2, 132; Посланство Петроград (ПС), Политичко одељење (П-По), 1913, Фасцикла I, ред. 19; ДСПКС, VI-2, бр. 433, 475, 479, 493–494, 504, 524, 532, 534, 551; *Македонија во австриските документи*, бр. 78, 84; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 204–207; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 219–225, 228–232, 240.

⁴⁶ ДСПКС, VI-2, бр. 22, 114, 280, 331, 344, 387, 399–400, 442, 473, 504, 531, 539; *Македонија во австриските документи*, бр. 69, 75–76, 80, 82; О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи*, 570–572; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 196–206; С. Скоко, *Други балкански рат I*, 162–164, 235–236, 240–241; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 462, 489–508.

Стефаном Паприковим, који је 20. јула у Ниш дошао са пуковником Романовским. Пашић и грчки министар иностраних дела, Елефтериос Венизелос, инсистирали су да Бугари пристану на прелиминарни мир. Плашили су се да, у случају примирја, непријатељ не потпише одвојени мир са Румунијом, а онда се поново окрене реваншу са Србијом и Грчком. Страх није био у потпуности ирационалан. На сепаратном договору у Букурешту заиста је од 18. јула радио аустроугарски изасланик гроф Александар Хојош.

За разлику од Данева, који је „судбину земље“ препуштао посредовању Русије, Фердинанд је имао другачије погледе на спољну политику. Он је најбоље показао на коју карту игра, када је 17. јула мандат поверио аустрофилској влади Васиља Радославова и Николе ГенADIJEBA. Готово одмах, аустроугарски шеф дипломатије Берхтолд појачао је напоре у корист Бугарске. С обзиром да је, упркос међународним протестима, Турска брзо продирала кроз Тракију и вратила Једрене, Аустро-Угарска је прихватила руску иницијативу за интервенцију против нападача и дала слободу акције руским бродовима у мореузима. Заузврат је затражила дозволу да и она може интервенисати против Србије. Сазонов је то одбио.⁴⁷ Од почетка рата је српског посланика Димитрија Поповића упозоравао на агресивно држање Беча, а сада је препоручио прекид непријатељстава; уверавајући да је Бугарска довољно кажњена, те да се што пре треба извући из сукоба. Радило се о залогу за будуће помирење и обнову савеза две земље, по примеру Бизмарковог потеза после рата са Аустријом 1866. године. Од пораженог није требало правити непријатеља, већ савезника. Разлог више за убрзање непосредног споразумевања лежао је у спречавању уплитања великих сила, на чему је највише радила – поново Аустро-Угарска.⁴⁸

⁴⁷ У врло емотивном тону Фердинанд је писао руском цару. Молио је за заступништво у заустављању продора турске војске, праћеног „крвљу стотине хиљада Бугара“, чиме би он „учинио крај истребљењу хришћанског становништва“, Государственный архив Российской Федерации (=ГАРФ), Фонд 601, Николай II, Опись 1, единица хранения 684, 1–3.

⁴⁸ АС, МИД ПО, 1913, р. 384, Ф. I, д. 9, 712; р. 390, Ф. V, д. 7, 764; р. 393, Ф. VIII, д. 1, 5; р. 394, Ф. VIII, д. 8, 735, 747–748, 753–754; Ф. IX, д. 1, 4 и об, 32, 55–57, 61–62, 67, 81–82, 85–86, 110, 115 и об; р. 395, Ф. IX, д. 4, 340–341; р. 397, Ф. XI, д. 3, 316–317; д. 4, 319; р. 400, Ф. XII, д. 3, 931, 934 и об; Ф. XIII, д. 1, 4; р. 401, Ф. XIII, д. 7, 704; р. 402, Ф. XIV, д. 7, 559–560, 610; р. 408, Ф. XIX, д. 4, 272–273; р. 409, Ф. XIX, д. 5, 323–324, 335, 370; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. II рб. 29; Пс, П-По, 1913, Ф. I, р. 19; ГАРФ, Ф. 579, Павел Н. Милуков, Оп. 1, ед. хр. 1684–1685; ДСПКС, VI-2, бр. 547–551, 559, 568–571, 577, 581, 583–584, 591, 596–597, 599, 613, 619–620, 631, 634, 638, 645, 649, 653–656, 665, 674; VI-3, приредио К. Цамбазовски, Београд, 1983, 3, 14–15, 19–20, 25, 28, 35–37, 40, 52–53, 56–57, 60, 62, 64, 67, 69–70, 73, 76, 78–79, 82, 98, 112, 116, 118, 129–130, 156; *Македонија во австриските документи*, бр. 87–88, 90–92, 94, 96, 99–105, 107–109; Д. Поповић, *Балкански*

Притисак Румуније, иза кога је стајала интервенција Беча, приморао је Србију, Црну Гору и Грчка да пристану на преговоре. На тај начин, примљена је сугестија Русије и избегнут повод за отворену интервенцију Аустро-Угарске. За место састанка одређен је Букурешт. Разлог је лежао у врло доброј дипломатској позицији Румуније. Око ње су се отимале и чланице Тројног споразума, и Тројног савеза, што је омогућавало независнији рад конференције. Након аустроугарског неуспеха у иницијативи за сепаратни мир, Румуни су одбили да заступају бугарске ставове на конференцији. У међувремену, ратујуће стране наставиле су операције, и поред пристанка да пошаљу делегате. Зато је на првом заседању, 30. јула, донета одлука о петодневном примирју, почев од наредног дана у подне.

Домаћин скупа и Бугарска врло брзо су се договорили око уступања јужне Добруце у линији Тутракан–Екрен. Од почетног захтева за сливом реке Струме, Србија је постепено попустила да се граница нађе у области између Вардара и Струме. Русија је препоручивала да се преговори убрзају, препуштањем Кочана и Струмице Бугарима, упозоравајући на међународне консеквенце у случају одуговлачења. И бугарски делегати су истицали да није потребно стварати нови Алзас и тражили уступке Пашићеве делегације. Највећи проблем, ипак, представљали су грчки прохтеви. Њени територијални апетити, све до места Макри, готово су пресецали бугарски излаз на Егејско море. Делегација Бугарске, на крају, прихватила је услове, али након добијања аустроугарске и руске гаранције, да ће се уговор подвргнути ревизији. Букурешки мир је потписан 10. августа 1913. године. По њему је територија до реке Месте, источно од Кавале припала Грчкој. Након исцрпних преговора, Србија је пристала на уступање Струмице, док је задржала Радовиште, Штип и Кочани.⁴⁹

Није далеко од истине био српски посланик у Русији, Димитрије Поповић, када је мир назвао само „варљивим затишјем пред велику буру“.⁵⁰

ратови, 311–346; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 197–198; З. Бајин, Мирослав Спалајковић, 207–208; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 206–208; Д. Поповић, *Борба за народно уједињење*, 154–164; С. Скоко, *Други балкански рат. Књига друга. Ток и завршетак рата*, Београд, 1975, 295–316; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 508–519.

⁴⁹ ДСПКС, VI-3, бр. 135, 139, 142, 149, 160, 165, 168. 170–171, 174–176, 178, 187, 190, 192, 196–198. 206–207, 212–213; *Македонија во австриските документи*, бр. 107–109, 111–112, 114, 117; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 346–359; *Исти*, *Борба за народно уједињење*, 164–169; С. Скоко, *Други балкански рат II*, 316–328; Б. Стојић, *Француска и балкански ратови*, 378–404; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 519–523.

⁵⁰ Д. Поповић, *Балкански ратови*, 359.

ПРЕДАХ

Ново стање на Балкану

*„Ја више волим велику Србију него велику Бугарску,
јер се Русија може ослонити на Србију
а на Бугарску не увек“
Сергеј Сазонов¹*

Русија је разбијањем балканског савеза изгубила важну фигуру у шаховској припреми за евентуални рат са Централним силама. У одређеном смислу, Други балкански рат је представљао пораз њене политике на полуострву. Две највеће независне словенске државе, након Трећег Рима, постале су љути непријатељи. Можда и више него у Петрограду, горак укус пораза осетио се у Бечу. Србија је након балканских ратова увећала своју територију и победила фаворизовану Бугарску. Преко територије ранијег Новопазарског санџака добила је заједничку границу са Црном Гором. На тај начин је пресечен даљи продор Аустро-Угарске на Балканско полуострво. Сваки успех Србије током ратова северном суседу је личио на црвену мараму, што је проузроковало више криза. За интервенцију ни у једној ситуацији није добио потпуну подршку од Немачке и Италије. Показало се чак да и Румунија клизи ка супротном табору, у чему је таква аустроугарска политика имала великог удела.

Враћање Бугарске у јато

О ревизији Букурешког мира почело се говорити још пре него што је потписан. Русији није одговарало претерано слабљење Бугарске, која је лако могла да потражи наслон на Централне силе. Сергеј Сазонов је средином јула прихватио иницијативу Аустро-Угарске за претресање будућег договора о подели балканских територија између великих сила. Током конференције у Букурешту, две државе су учесницима дале до знања да задржавају право на ревизију одлука, уколико нису у складу са њиховим интересима. Руси су циљали на бугарску границу са Грчком, пошто су на Београд имали директан утицај. У Бечу су примарно били заинтересовани да Србија добије што мање.

¹ ДСПКС, VI-3, бр. 213.

Да би умањио шансе за мешање, српски врх је примио савет руске дипломатије да попусти у питању Струмице. Али, Аустро-Угарска није прихватила српско-бугарски договор и тражила је границу на Вардару, по којој би Штип и Кочани припали Бугарској. Никола Пашић је 8. августа 1913. упозорио посланике у Петрограду, Паризу и Лондону на став Двојне монархије. Србија је овог пута решила да не попушта. У случају било какве измене мировног уговора, српски шеф дипломатије претио је доласком у гори положај, са тежим последицама, него у питању Скадра. Страсти је умирио Сазонов, изјавом да српско-бугарску границу сматра билатералним питањем две државе. Поставио је резерву једино у вези са Кавалом, наводећи да је и интерес Србије у њеној припадности Бугарској, као алтернатива солунској луци.²

Иницијатива за ревизију није успела услед незаинтересованости осталих великих сила. Француска и Немачка су биле против, Велика Британија блиска ставу Париза, а Италија испрва на руско-аустроугарском гледишту, да би се касније повукла. Сазонов је 13. августа саопштио Димитрију Поповићу, уз молбу за дискрецију, због осетљивости Бугарске, да Русија одустаје од корекција уопште, па и у питању Кавале. Разлог се налазио у тражењу Аустро-Угарске да се размотри српско-бугарска граница. Тако је Берхтолд остао усамљен у намери за измену Букурешког мира. Његов руски колега остварио је малу дипломатску победу. Најпре, сарадњом са Аустро-Угарском контролисао је њено мешање у балканске ствари за време рата; током конференције, ставом о ревизији омогућио је да Бугарска лакше прихвати мировни уговор; и на крају, пошто је спречио самосталну акцију Беча, изашао је из иницијативе и ојачао темеље новог стања.³

Бугарска је наставила рад на измени Букурешког мира. Влада Радославова је покушала да преко аустроугарске дипломатије поново покрене план о аутономији Македоније. У европске престонице послала је делегацију

² Исто, бр. 20, 56, 141, 168, 171, 175–176, 178–179, 187, 190, 197–198, 206–207, 211–213, 216; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 331–356; Исти, *Борба за народно уједињење*, 163–168; С. Скоко, *Други балкански рат II*, 322–326; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 512–514, 521–523.

³ АС, МИД ПО, 1913, р. 384, Ф. I, д. 9, 714 и об; р. 385, Ф. II, д. 6, 572; р. 386, Ф. II, д. 7, 695; ДСПКС, VI-3, бр. 213, 216, 221, 223, 228, 230, 234–235, 246, 259; ДДН, бр. 15–16, 20–22, 25, 27, 58, 76; *България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи в два тома (1913-1918 г.). Т. I, (1913-1915)*, научен редактор Ц. Тодорова, София, 2004, бр. 15–18; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 355–359; Исти, *Борба за народно уједињење*, 168–169; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 113; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 208–213; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 523–529.

универзитетских професора, пореклом из нових српских и грчких крајева. У Лондону они нису имали успеха, услед незаинтересованости Велике Британије, али на наредном станку, министарство иностраних дела Аустро-Угарске примило их је „са љубазношћу“ и саслушало „врло пажљиво“⁴. Следила им је најважнија посета. Почетком септембра 1913. мисија је стигла у Петроград и наишла на промењене околности у односу на период пре Другог балканског рата. Јавност је већ прихватила решења Букурешке конференције и негативно реаговала на аргументе о потреби аутономне Македоније. У одсуству Сазонова, његов помоћник Анатолиј Нератов, одбио је да прими чланове делегације и упутио их је нижем чиновнику. Министар је још раније казао посланику Поповићу, како Русија не жели да покреће крупна питања и да је „целом свету стало до мира“.⁵

* * *

Непосредно након Букурешког мира, посланик Бобчев је писао да Бугарска своје циљеве може најлакше остварити у савезу са Србијом, као словенском државом, уз покровитељство Русије.⁶ Краљ Фердинанд, међутим, вођење спољне политике замишљао је на другачијим основама. Влада аустрофилских либералних странака није имала ширу подршку, ни стабилну скупштинску већину, а позицију је темељила искључиво на вољи владара. Не одричући се идеала Сан Стефана, за своју политику тражила је наслон на Централне силе. Фердинанд је средином новембра 1913. имао своју „Каносу“ пред аустроугарским царем Францом Јозефом. Времешни владар му је тада замерио због „лошег вођења државе“, те одбрамбеног савеза са Србијом, усмереног и против Беча, а Кобург „скрушено примио“ све приговоре и молио за заштиту у будућности. У разговору са Берхтолдом, пак, он је уверавао да његова земља напушта „несрећну русофилску политику“. Желео је ослањање само на Аустро-Угарску и отворено нудио савез.⁷

Двојна монархија је била јавно резервисана према понудама, због, додуше већ климавог, савезништва са Румунијом. Али, из тежње да се Србија укљешти

⁴ ДСПКС, VI-3, бр. 257.

⁵ Исто, 76–77, 87, 97, 232, 240, 280, 285, ДДН, бр. 47, 118; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 359.

⁶ С. С. Бобчевъ, *Страници изъ моята дипломатическа мисия въ Петроградъ*, 221–222.

⁷ АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 5, 332, 338; 1914, р. 416, Ф. IV, д. 9, 573, 581, 592–593; МИД, Пс-С, Па, 1914, Ф. II, рб. 9; *България в Първата световна война*, бр. 62; ДСПКС, VI-3, бр. 212–213, 474, 499; *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske*, 16; О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи, 575–577*; М. А. Бирман, *За балканскими фронтами Первой мировой войны*, ответственный редактор В. Н. Виноградов, Москва, 2002, 22–24; Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы*, 183–185.

непријатељским суседима, у бечким високим круговима оне су од почетка примљене са симпатијама. На Балхаусплацу су правили планове, по којима су Бугарској намењени територијални добици на рачун западног суседа.⁸ У сусрет се излазило новчаним позајмицама, кредитима за наоружавање и директним снабдевањем војним материјалом. Гроф Тарновски је постао најзначајнији страни представник у Софији и са те позиције помагао одржање владе оријентисане на Беч. Поуздани савезник у Берлину је био обазривији. Тек пред избијање Првог светског рата, ради јаче позиције на Балкану, Немачка је пристала на новчани зајам и укључивање Бугарске у интересну сферу Централних сила.⁹ Иницијативе за ревизију Букурешког мира, које су имале ограничен домет и свеле се на пропаганду, избијањем великог сукоба добиле су перспективу за остварење.

Насупрот снисходљивости према представницима Централних сила, руски дипломатски кор у Софији доживео је низ непријатности. Посланик и војни изасланик су изменили пређашње ставове. Некљудов је сада отворено кривио Бугарску за рат и упозоравао на последице антируског курса. Са носталгијом се сећао низа „лепих идеја“ за заједнички рад, које је правио са Спалајковићем. Пуковник Јуриј Романовски, пре и током рата, ватрено је заступао бугарску страну у спору,¹⁰ али се брзо разочарао. Нарочито га је озлоједио догађај приликом завршетка службе Некљудова, јануара 1914. године. Дипломата није

⁸ Бугарске дипломате, попут представника у Цариграду и Риму, изражавали су намеру да се у што скорије време поново зарати са Србијом. Током честих посета државног врха Бечу, ратна струја је врло радо примала реваншистичке намере Софије, чиме је додатно подстицала агресивност бугарског војног врха. Берхтолд је, уз то, и јавно говорио да неуспех ревизије Букурешког мира сматра грешком, АС, МИД ПО, 1913, р. 384, Ф. II, д. 2, 135; р. 385, Ф. II, д. 3, 208 и об; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. IV, рб. 44; 1914, Ф. I, 74; ДДН, бр. 76; ДСПКС, VI-3, бр. 271, 298, 315, 513, 557; VII-1, 28, 537; ИСН, VI-1, 197; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 524, 567–569.

⁹ АС, МИД ПО, 1913, р. 384, Ф. II, д. 1, 79–80; д. 2, 109 и об; р. 385, Ф. II, д. 3, 198 и об; р. 386, Ф. III, д. 1, 87; д. 3, 191, 193, 203, 213; д. 5, 332; 1914, р. 413, Ф. II, д. 6, 409, 412 и об, 427; р. 416, Ф. IV, д. 8, 504 и об; р. 421, Ф. VIII, д. 1, 29 и об; р. 422, Ф. VIII, д. 10, 755–762; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. III, рб. 51; Ф. IV, 8–10, 13, 44, 61; ГАРФ, Ф. 539, В. В. Водовозов, Оп. 1, ед. хр. 38, 18; Российский государственный военно-исторический архив (=РГВИА), Фонд 2000, Главное управление Генерального штаба, Опись 1, дело 2686, 266 и об, 348, 351; д. 3039, 33–36об, 52–53; д. 3048, 12, 14, 19, 52; д. 3152, 43 и об; *България в Първата световна война*, бр. 13, 18, 32, 56, 58, 70, 82, 86–90, 94–98, 100–108, 113, 116, 120; ДДН, бр. 141; ДСПКС, VI-3, бр. 298, 308; VII-1, 80; VII-2, 25, 41, 124, 187, 200, 281, 384; М. А. Бирман, *За балканскими фронтами*, 25–26; *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile*, 15–19; ИСН, VI-1, 197; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 201–205, 244–250; Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы*, 185–187.

¹⁰ Милан Ненадић, отпавник послерајска Србије, имао је врло непријатно искуство са војним изаслаником Русије. Пре Другог балканског рата, Романовски му је више пута стављао до знања како ће доћи до крвопролића, ако Србија не попусти. Када је сукоб заиста и избио, а ратна срећа окренула Бугарима леђа, Рус му је два пута тако љутито пришао, да је Ненадић убудуће избегавао сусрете с њим, АС, МИД ПО, 1913, р. 395, Ф. IX, д. 3, 658–659.

добио орден, што је био обичај приликом одласка страних посланика, а током његовог испраћаја на железничкој станици демонстративно су одсуствовали представници двора и владе. Романовски је такав однос краља и краљице сматрао неприличном, чак и изазивајућом за национално достојанство Русије. Отправник послова Јуриј Саблер неуспешно је покушавао да добије аудијенцију код краља Фердинанда, у чему није помогла ни интервенција Сазонова. Стране дипломате су имали утисак да се води прави рат између двора и руског посланства.¹¹

* * *

Међу руским дипломатама и војним представницима постојале су различите концепције о балканској политици. Посланик на Цетињу, Александар Гирс, држао је да ће балканске словенске државе неминовно напустити ослонац на Русију. Због тога је био против помагања великодржавних тежњи Бугарске, али и српског или југословенског уједињења. Залагао се за очување Аустро-Угарске и руски ослонац на Османско царство, као противтежу Бугарској и Србији.¹² Војни изасланик у Цариграду, генерал мајор Леонтјев, писао је септембра 1913. о сложености војног положаја на полуострву након балканских ратова. У питању су биле стотине хиљада сабљи и њихово учешће у „будућој и неизбежној борби“ на страни Русије. Није било свеједно да ли ће словенске државе дејствовати узајамно или „у рату за међусобно истребљење“. Држање Србије је било извесно, али је гајио наду да још увек није све изгубљено и на другој страни, те предлагао хитну акцију у Софији.¹³ Тиме је подупрео тадашњи став пуковника Романовског о значају улоге Бугарске у случају великог оружаног сукоба и оптимизам око њеног враћања у словенско јато. И посланик у Атини, Елим Демидов, залагао се за савез балканских православних народа, уз озбиљан напор да се придобију Бугари.¹⁴

Насупрот њима, Николај Хартвиг је видео Србију као главни ослонац руске политике на Балкану. Он је фебруара 1914. дошао у сукоб са новим послаником у Софији, Александром Савинским, који је врло брзо након именовања почео да заступа бугарске позиције. Поновило се супарништво између представника у Србији и Бугарској, као у време пре и током балканских ратова. Савински је

¹¹ АС, МИД ПО, 1913, р. 385, Ф. II, д. 3, 658–659; 1914, р. 416, Ф. IV, д. 8, 510; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. III, рб. 51; Ф. V, 6; 1914, Ф. II, 27; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3048, 15; ДСПКС, VI-3, бр. 291; VII-1, 235, 247, 279, 321; МОЭИ, Серия III, Т. V, Приложение 2.

¹² Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы*, 194.

¹³ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3048, 31–35.

¹⁴ Исто, 66–68об. 76–78об; Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы*, 195.

сматрао да у Бугарској нема русофобије и било каквих подстрекивања од Аустро-Угарске. Самим тим, истицао је пожељност заступања њених интереса у Македонији. Мишљење да такав став мора да изражава и посланик у Београду, изазвало је код Хартвига оштру реакцију и одговор да се не треба мешати у унутрашње ствари Србије. Измирење је било могуће, „тек када се Софија одрекне освете за сопствена злочиначка дела“.¹⁵

Јединствен у руској дипломатији, са мишљењем да је Други балкански рат повољан за политику Империје на полуострву, био је амбасадор у Паризу, бивши министар Александар Извољски. Он је апострофирао тешкоће, које би искрсле у случају да су савезници прихватили арбитражу у Петрограду. Пред царску владу би поставили апсолутно нерешив задатак, који би је довео у свађу са свим балканским државама. Сазонов је, по њему, направио грешку у оријентацији на савез са Бугарском. Показало се да је Фердинанд већ давно у тесним односима са Бечом, а у првој могућој прилици посегао је за мореузима. Извољски је, у својој врло необичној анализи, као другог непријатеља Русије на Балкану видео Грчку. Посреди су поново Босфор и Дарданели, јер су Француска и Немачка наводно гурале Атину на агресивна дејства против Турске.¹⁶

Без обзира на различита мишљења, званична линија руске политике, све до јесени 1915. ишла је ка помирењу Србије и Бугарске и обнови балканског савеза. Програмска основа таквог усмерења назначена је у мемоару Сазонова од 5. децембра 1913. године, са којим се сагласио цар Николај II. Документ је настао из потребе за дефинисањем ставова према променама на полуострву после Другог балканског рата. Кључно место у њему заузимала је анализа положаја мореуза у новим околностима и перспективе за њихово заузимање од стране Русије. Министар је истакао посвећеност миру, али и потребу активног спремања за евентуални рат, јер Русија, у случају великог конфликта, није смела дозволити да Босфор и Дарданели падну у руке неке друге велике силе. На Балкану је „*могла да рачуна на Србију*“, можда и на Румунију.¹⁷ Ипак, по Сазонову, Србија и

¹⁵ ДСПКС, VII-1, бр. 545; МОЭИ, III, 198, 225, 416; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 228; Ј. М. Јовановић, *Руска хроника из 1914*, Српски књижевни гласник (=СКГ) 39 (1933), 214–220.

¹⁶ Ју. А. Писарев, *Великие державы и Балканы*, 195–196.

¹⁷ Несигурност стања на полуострву стварала су два фактора. Први је била Аустро-Угарска, незадовољна због успеха Срба и Румуна, који су појачавали симпатије саплеменика према матици у њеним границама. Други фактор се тичао немогућности да Бугарска прихвати стање након

Бугарска једино су „у условима савеза“ имале прилику да остваре националне идеале. Колико год тешко да се поново повежу, као непријатељи биле су оковане узајамном слабошћу. Србија је могла да оствари широк програм „*уједињења целокупног српског народа*“, само са осигураним леђима или у сарадњи са Бугарском. У замену, потоња би добила награду „*враћањем изгубљене Македоније*“. Када Русија буде увучена у решавање историјских задатака, завршава Сазонов, садејство балканских држава постаће врло важно. Остављене саме себи, оне су трошиле снагу у међусобним размирицама, које је могло да спречи једино руско присуство „*као водеће активне силе*“ на том простору.¹⁸

Афера око доласка немачке војне мисије генерала Лимана фон Сандерса у Цариград, децембра 1913. године, убрзала је дефинисање новог руског војно-морског програма.¹⁹ Интензивирана преписка меродавних фактора, коју је покренуо Сазонов наведеним мемоаром Николају II, довела је до саветовања 21. фебруара 1914. године. Поред шефа дипломатије и представника Министарства иностраних дела, учешће су узели министар морине, начелници оба генералштаба и генерали Јуриј Данилов и Петар Аверјанов. Закључци су у „потпуности одобрени“ од стране цара. Сви присутни су се сложили да је заузимање Цариграда немогуће без општеевропског рата. Избијање међународних политичких компликација, у том моменту, било је мало вероватно, али је Русија морала да се припреми за крупне промене, можда већ у блиској будућности. Учесници су претресали мере за јачање црноморске флоте и десантну операцију у случају великог војног сукоба.²⁰ Према очекивању министра иностраних дела, у таквој ситуацији, Србија *би ставила све своје снаге против Аустро-Угарске*. И начелник Генералног штаба, генерал Јаков Жилински, подвлачио је значај српског учешћа, *због везивања четири или пет аустроугарских корпуса*. Коришћење бугарских

ратова. Постојала је реална опасност да се те две државе удруже ради прекројавања граница на Балкану. Русија је за најбољу варијанту ради спречавања таквог сценарија узимала придобијање Софије; давањем наде да другачијим путем „поврати“ Македонију.

¹⁸ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 1949, 24–29об; *Константинополь и проливы*, КА 6 (1924), 69–76.

¹⁹ Крајем 1913. или почетком 1914. у Иностраном одељењу Поморског генералштаба састављен је реферат о могућим варијантама решења питања Босфора и Дарданела. У њему је као *задатак број један на Балкану наведено обнављање Балканског савеза и увлачење у њега Бугарске, која располаже најјачом војском на полуострву*, Ј. А. Писарев, *Неки аспекти руске политике према Балкану уочи Првог светског рата*, Историјски гласник (=ИГ) 1–2 (1979), 123, 126–128.

²⁰ Сазонов је изразио мишљење да против руске операције у мореузима, поред великих сила, могу да наступе и Бугарска или Грчка. Али, због њиховог историјског непријатељства постоји велика шанса, уколико би се једна јавила као непријатељ, да друга стане на страну Русије.

лука за десант такође је могло да олакша операцију.²¹ Генерал квартирмејстер Генералног штаба, Данилов, још раније је изложио своје мишљење о наведеном мемоару Сазонова. Између осталог, залагао се за подршку русофилском правцу бугарске политике, и по могућности, обнављања српско-бугарског савеза – с циљем *одвлачења аустроугарске силе према њеним југозападним границама*.²²

* * *

Много теже је ишло спровођење идеје о обнови српско-бугарске осовине у балканском блоку. Постојао је велики јаз између победника и пораженог, који је носио и морално бreme кривца за рат. Сазонов је имао у виду да су Бугари, због претераних територијалних аспирација и шуровања са Аустро-Угарском, изазвали распад савеза. Са очигледно антируским ставом министара, ни нова влада у Софији му није уливала поверење. Ватрено уверавање шефа бугарске дипломатије, Генадијева, како је политика пријатељства према Русији једини спас за његову земљу, представљало је само глуму. Дела су говорила другачије. У перспективи, Сазонов ни међу опозиционим политичарима није видео људе са „здравим“ идејама, способне да преузму државно кормило. Пред послаником Поповићем је крајем новембра 1913. изјавио, како је Србија једина земља на Балкану, у чије државнике има поверења. Сличне погледе имали су и друге руске дипломате. Нератов је био поприлично хладан у разговорима са бугарским представницима и држао је страну Србије. На примедбу Тошева, сада посланика у Цариграду, о „вероломству и нечовечности Срба“, побунио се руски амбасадор Михаил Гирс и указао на грешке Бугара. На крају, ни Некљудов није пропустио да краљу Фердинанду, на опроштајној аудијенцији, каже како су сами криви због свих несрећа, јер нису слушали савете Русије.²³

²¹ *Константинополь и проливы*, КА 7 (1924), 32–54; МОЭИ, Ш/1, бр. 50, 84, 155, 295; Ш, 374; О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи*, 583–585; *История внешней политики России*, 347–350, 413, 426–428; Ю. В. Лунева, *Босфор и Дарданеллы*, 174–198, 203–209; Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы*, 193–198, 212–219. Русија је ради обезбеђење Црног мора, у условима снажења турске флоте, од почетка 1914. уложила значајан напор за куповину бојних бродова из Аргентине и Чилеа, МОЭИ, Ш/1, бр. 50, 55, 155, 325, 341, 408, 418; П, 11, 51–52, 64, 85, 123, 241, 272, 306, 384; Ш, 71, 74, 77, 88, 175, 221, 230, 374; IV, 24, 170.

²² РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 1835, 31–35об.

²³ Исто, д. 3083, 7–8об, 13 и об, 16–17; Народна библиотека Србије, Посебни фондови (=ПФ НБС), Р558, Архива Гргура Јакшића, Кутија IX, 669; ДДН, бр. 63, 117, 119, 142, 151; ДСПКС, VI-3, бр. 456, 463, 488, 491; А. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences before and during the World War, 1911–1917*, London, 1920, 232–235; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 113.

Упркос свему, код већине Руса није се гасила нада да је у питању само пролазно стање. Исти тај Некљудов је пар недеља раније, у разговору са Николајем II, изјавио да је „традиција захвалности и дивљења“ у Бугарској, према Русији и „белом цару“, само „пригушена“, али није нестала.²⁴ Сазонов се надао да ће Бугари временом увидети прави интерес и корист од националне политике. И разочарани пуковник Романовски, првих дана 1914. године, није могао, а да се не отме утиску како покрет за зближење са Русијом постаје све јачи.²⁵ Бугарска је била и остала руско чедо, чији народ, како се мислило, не може да крене против свог ослободиоца. У Петрограду су од ње најпре очекивали побољшање односа са Србијом. Основа за будући савезнички договор, једнако користан за обе стране, биле су добросуседске везе.²⁶ Две бивше савезнице је требало да крену од нуле.

Србија начелно није правила препреке, али је успостављање дипломатских односа пролонгирано из Софије. У међувремену, сва питања од значаја ишла су преко представника царске владе. Русија је било посредник у размени заробљеника и арбитар у граничном спору око Новичанске реке. Преко вицеконзула у Софији издаване су објаве за повратак становништва из Бугарске у српску Македонију, а по руском савету, из Београда су дали дозволу за преузимање заосталих ствари бугарских егзархијских митрополита у Дебру и Охриду, те конзуларног представника у Битољу.²⁷

Сазонов је крајем октобра 1913. јасно ставио до знања новом бугарском посланику, генералу Радку Димитријеву, да „спас за обе државе“ види једино у међусобном споразуму.²⁸ Но, старе ране се још увек нису зацелиле – пре је изгледало да су се прозиле. Национални идеали који су потхрањивали машту Бугара у претходних тридесет и пет година, нису могли да нестану преко ноћи. У политичким круговима блиским влади у Софији, још раније се зацарило

²⁴ A. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 231–232.

²⁵ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3083, 16–17; *British documents on the origins of the war 1898–1914* (=BD), edited by G. P. Gooch and H. Temperley, Volume X, part I, (The Near East and Middle East on the eve of war), London, 1936, бр. 321; ДСПКС, VI-3, бр. 491.

²⁶ ДДН, бр. 127, 128, 130; С. Рајић, *О спољној политици Србије после балканских ратова*, Српске студије 6 (2015), 90.

²⁷ АС, МИД ПО, 1913, р. 383, Ф. I, д. 4, 330–331; р. 384, Ф. I, д. 6, 457, 460–462об, 492–495; р. 385, Ф. II, д. 6, 605–606; р. 386, Ф. III, д. 3, 250; д. 5, 340; р. 393, Ф. VIII, д. 1, 35, 41; р. 396, Ф. X, д. 3, 135; д. 6, 319; р. 405, Ф. XVII, д. 1, 13–14об; р. 410, Ф. XX, д. 4, 389–390; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. II, рб. 50, 54–55; Ф. III, 34, 93; Пс, П-По, 1913, Ф. I, р. 24; Ф. II, р. 1; ГАРФ, Ф. 539, Оп. 1, ед. хр. 38, 2; ДСПКС, VI-3, бр. 432; VII-1, 550.

²⁸ ДДН, бр. 130, 138.

мишљење да не треба прихватити иницијативе за помирење. Они су очекивали нове заплете у Европи, у којима би руска ангажованост на другој страни оставила простора да, у сарадњи са Аустро-Угарском, узму Македонија. У том контексту, Србија је виђена као творац интрига, које су довеле до распада савеза и разбијања „етнографског јединства“ бугарског народа. У Македонији су се наводно само узалуд трошила средства и војска за одржање „драконског режима“ и посрбљавање.²⁹ У таквој атмосфери, питање да ли би неко други од бугарских дипломата прихватио разговор, но Димитријев је дао наду Сазонову.³⁰ Изјавио је да Бугарска жели договор, али тражи да као први корак Србија промени однос према новим крајевима и омогући „школске и црквене слободе становништву“. Шеф руске дипломатије дуго је очекивао такав наговештај из Софије или Београда и одмах је дао генералу обећање да ће утицати на Пашића.³¹

Већ 4. новембра, у разговору са Димитријем Поповићем, саветовао је лепо поступање према „бугарском елементу у Македонији“.³² На став посланика да је Србија „најтолерантнија у погледу националном и религиозном“, одговорио је да ипак „треба показати добру вољу“. Поповић је као искусни дипломата схватио поруку. Букурешки мир, поред свих добрих резултата, имао је једну врло негативну страну – створио је солидарност интереса Беча и Софије, што је доводило Србију у несигурну ситуацију. Између два зла, лакше је било да се отклони опасност са истока, а договор је био потребан и због „боље будућности“. Поповић је Пашићу пренео препоруку Сазонова за додатно попуштање и зближење са Бугарском, како „не бисмо пали у положај као они“.³³

И Димитријев је писао у Софију и пожуривао споразум са Србијом. Његови претпостављени, додуше, сматрали су да је приближавање између две

²⁹ ВД, X-1, бр. 317; ДДН, бр. 125, 127–128, 130, 134, 139, 142, 151; ДСПКС, VI-3, бр. 308.

³⁰ Димитријев је био један од противника Другог балканског рата и оружаног решења спора са Србијом. У то време врло популаран, могао је да се стави на чело русофилских снага, те је представљао претњу за владу Радославова. Због тога га је краљ Фердинанд именовao за посланика у Петроград. Поједини бугарски политичари су тражили да Русија утиче на Димитријева, како би одбио понуду краља и остао у земљи, где је потребнији. Упоредо са његовим именовањем, крајем септембра, из бугарског Министарства војног и врха армије уклоњени су сви официри, на које се сумњало да симпатишу Русију, АС, МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. II, рб. 80; Ф. III, 27; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3007, 270; д. 3048, 57–60об; д. 3083, 7–10; ДДН, бр. 118; ДСПКС, VI-3, бр. 291, 473.

³¹ ДДД, бр. 118, 128, 130.

³² У једном ранијем разговору, Сазонов је истакао да сматра за грешку, што је Србија прешла са друге стране Вардара. На то је Поповић одговорио како би ситуација била иста и да је договорена другачија граница са Бугарском, ДСПКС, VI-3, бр. 432.

³³ ДСПКС, VI-3, бр. 456, 463.

земље немогуће, из „знаних разлога“.³⁴ Зато је он, вероватно без упознавања своје владе, учинио први корак на своју руку. Преко извесног новинара је 12. децембра пренео Поповићу жељу да разговарају о побољшању узајамних односа између Србије и Бугарске. Српски посланик се радо одазвао позиву, који је требало да се одржи на неутралном месту. Од Димитријева је сакрио да је имао и дозволу председника владе Николе Пашића, заинтересованог за „устостављање коректних пријатељских односа“ са бившим савезником. За разлику од Софије, у Београду је постојала одређена спремност за дијалог о спорним питањима. Поповић је добио слободу да води један званичан разговор.³⁵

У Посланству Краљевине Србије у Петрограду, 20. децембра, појавио се помињани октабриста Александар Гучков. Ненајављени гост је позвао домаћина, по жељи Димитријева, да обојици већ истог дана послеподне укаже гостопримство. Поповић се одазвао и састао са генералом, који му изложио *лично виђење* о могућности обнављања савеза. Према њему, прва етапа и залог за пријатељство представљао је престанак националног деловања српских власти у Македонији и остављање бугарских цркви и школа. У супротном, *становништво би временом постало српско*, те је Софија у будућности могла имати проблеме. Када настане повољан тренутак, Србија је требало да задовољи бугарске аспирације у југоисточној Македонији, да би заузврат добила *помоћ за ширење на север и запад*. Димитријев није сасвим одређено дефинисао територијални опсег уступака. Поменуо је леву обалу Вардара, а од градова Кочане, Штип и Велес. Ограничио се да је у питању *лично мишљење*, док би за преговоре тражио овлашћење од своје владе.³⁶

Поповић није могао да уђе у озбиљнији договор – за пар дана је одлазио из Петрограда. Али, обећао је Димитријеву да ће садржај разговора лично пренети Пашићу, који ће дати упутства његовом наследнику.³⁷ На место посланика

³⁴ Исто, бр. 473; ДДН, бр. 142.

³⁵ АС, Пс, П-По, 1913, Ф. II, р. 4.

³⁶ ДСПКС, VI-3, бр. 549.

³⁷ Поповић се није налазио у добрим односима са председником владе. Током балканских ратова више пута су се мимоилазили око важних питања. Већ седам година у Петрограду, и сам је тражио премештај због здравствених разлога. Иако су постојали гласови да је српски посланик у немилости код руске владе, Сазонов је у разговору са Поповићем, 21. новембра, демантовао такве информације и изразио жаљење због његовог одласка, а Јовану Јовановићу Пижону је јуна 1916. рекао да се огрешило о Миту, што је стављен на расположење. У стварности, није баш све било тако црно-бело. Пашић је током Првог светског рата више пута покушавао да Поповића врати у

долазио је стари познаник Бугара, Мирослав Спалајковић. Један од твораца балканског савеза, чије се дело разбило у парампарчад, није био на добром гласу. Познат као хистерик, он је у Букурешту, током преговора око територијалних питања, у једном тренутку изгубио стрпљење. Викао је на бугарске делегате да Србији није потребно пријатељство, већ граница, која ће да им стоји „као песница под грлом“, да бисмо у сваком тренутку могли „поломити вам вилицу“.³⁸ Прошлост сабеседника није давала велику наду за наставак тек начетих разговора.

Током предаје копије акредитивних писама, 15. јануара 1914. године, Сазонов је Спалајковићу изјавио да ће „безусловно и апсолутно“ подржавати сваки покушај приближавања између две земље. Због тренутног положаја и будућих аспирација, споразум је био потребнији Србији, која као победник треба да „пружи руку прва“. Дискретно је провукао и да је током конференције у Букурешту дао правилан савет за одрицање од Штипа и Кочана, места без националне и економске важности, „у којима станују разбојници и бунтовници бугарски“. Ипак, Спалајковић није имао гипкост као Поповић. Он је директно одбио помисао на уступке Бугарској. У аргументе је навео стратегијски значај два поменута места и недостатак снажне националне свести становништва.³⁹ После искуства из претходне године, по њему, није постојала могућност за искрен споразум са људима који су тада водили Бугарску.

Сазонов је Спалајковићу представио Димитријева као лојалну особу и непријатеља режима у Софији, те тиме плански оставио простор за преговарање.⁴⁰ И сама ситуација је отварала више могућности. Активан рад Русије на обнови дипломатских односа између Србије и Бугарске дао је резултате крајем 1913. године. Бугарско одуговлачење је продужило процес до 21. јануара 1914, када су именовани отправници послова,⁴¹ док су посланици предали акредитивна писма

дипломатску службу, али је он то упорно одбијао, П. Поповић, *Из дневника*, приредио Б. Љ. Поповић, Београд, 2001, 472; Д. Батаковић, *Димитрије Поповић дипломата и сведок епохе* у: Д. Поповић, *Балкански ратови*, 29–35.

³⁸ З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 210.

³⁹ Генерал Петар Бојовић је причао Артамонову да сеоско становништво у Македонији, за разлику од скривања у време Турака, сада пријављује комите властим. По њему, маса је добила слободу, па јој није било важно да ли влада „краљ Петар или Фердинанд“, већ жели мир, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3170, 16.

⁴⁰ ДСПКС, VII-1, бр. 10; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 222; М. Радивојевић, *Бугарска и јужна Србија уочи Првог светског рата*, Лесковачки зборник LV (2015), 25.

⁴¹ На првом сусрету, у присуству Саблера, Радославов је изјавио Милојевићу како је време „сад ми да правимо савез у троје“, ДСПКС, VII-1, бр. 41.

месец дана касније.⁴² Тиме је превазиђена формална баријера за одржавање непосредних односа. Крајем јануара задесио се и долазак новог руског представника у Софији, Александра Савинског.⁴³ У путу до одредишта свратио је до Београда, да по инструкцијама Сазонова разговара у четири ока са београдским колегом. Штрандман сведочи да му је након сусрета изјавио, како је „Хартвиг изгубио разум“⁴⁴. О чему се радило сазнао је краљ Фердинанд. На првој званичној аудијенцији, Савински је признао да се у Београду зауставио ради заштите бугарских интереса. По молби Димитријева, он је заступао ублажавање наводно оштрог режима према становништву у Македонији.⁴⁵ Као што је већ наведено, такво опредељење је изазвало Хартвига на жучну писану полемику о циљевима руске спољне политике на Балкану.

Није се само Савински упуштао у разговоре о помирењу две земље. Нешто пре тога, Гирс и Тошев сложили су се у Цариграду, да је предужам за пријатељство са Србијом уступање области са леве обале Вардара.⁴⁶ Постојала је и варијанта, коју су заступали амбасадор Италије маркиз Камило Гарони и део турских званичника. Османско царство је због спора око острва, по њима, требало да тражи савез против Грчке, са Србијом и Бугарском. Модус за помирење се састојао у уступању централне Македоније, да би српска страна заузврат добила део егејске обале са Солуном. Интерес Италије у таквој комбинацији састојао се у слабљењу Грчке и одвајању Србије од Јадранског мора. Специфично је да се Иван Павловић, српски делегат на преговорима о миру са Портом, слагао са идејом о

⁴² АС, МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. V, 23; 1914, Ф. I, рб. 32, 42; *България в Първата световна война*, бр. 67; ДСПКС, VII-1, бр. 33, 41, 115, 156, 177. Именовање Бошка Чолак Антића примљено је врло добро у Софији, пошто је раније, као секретар посланства, оставио пријатан утисак. У Београд је дошао Стефан Чапрашиков, бивши секретар краља Фердинанда, блиско повезан са македонским круговима у Бугарској. Избор је изазвао подсмех у бугарској јавности, јер је дотични био умешан у злоупотребе за време службовања у Паризу. Романовски је сматрао како не заслужује поверење и да ће као лажни русофил уствари да шпијунира, те бити у тесном контакту са аустроугарском мисијом, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3048, 54; АС, МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. IV, рб. 51, 65, 69.

⁴³ Савински је нагло напредовање у служби дуговао грофу Владимиру Ламздорфу. Бивши министар иностраних дела је приметио „врло zgodног младог“ чиновника и водио га са собом на путовања. На наредном посту, церемонијал мајстора Николаја II, поједине личности на двору називале су га „грофица Ламздорф“, Е. Schelking, *Recollections of a Russian diplomat. The suicide of monarchies (William II and Nicholas II)*, New York, 1918, 165–166. Сазонов га је сматрао вештим дипломатом, који треба да му „олакша посао“ са Бугарима. ДСПКС, VI-3, бр. 432.

⁴⁴ В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 224

⁴⁵ МОЭИ, III/I, бр. 157; Ј. М. Јовановић, *Руска хроника из 1914*, 214–215.

⁴⁶ Бугарски посланик је сер Луису Малету, представнику Велике Британије, говорио да је једини начин за очување мира на Балкану, да Србија преда „мали планински угао земље, који укључује Штип, а насељен је у потпуности Бугарима“, ВД, X-1, бр. 322; *Documents diplomatique français 1871–1914 (=DDF)*, 3e série, Tome IX (1er janvier - 16. mars 1914), Paris, 1936, бр. 164.

формирању блока против Грчке. У Београду, Пашић се на предлог, који му је упутио турски министар морине Џемал-паша, само насмејао. За сваки случај, поново је саветовао у Атину мирно решавање спора, уз посредништво сила.⁴⁷ Србија није смела да се упушта у ризичне планове. Поред прекида савезништва са Грчком, авантура је могла да кошта и скупље. Као мач изнад главе, Аустро-Угарска је вребала прилику да рашчисти рачуне са немирним суседом.

* * *

У дипломатским кулоарима све више се говорило о раду Русије на српско-бугарском помирењу. Путовање Пашића и престолонаследника Александра у Петроград, крајем јануара, на крштење сина кнегиње Јелене, дало је подстицаја гласинама. Оне нису биле у потпуности плод маште – Сазонов је председнику српске владе поновио аргументацију из разговора са Спалајковићем, и дао конкретну понуду. Ради помирења и „чувања Бугарске за словенство“, било је потребно да се Штип и Кочане оставе источном суседу. Пашић није одговорио у потпуности одрично. У начелу, одбио је да прихвати концесије бугарској влади, јер је у Софији на власти аустрофилска клика, а уступање дела територије отварало је стратегијску брешу за даљи продор бугарске војске. Ипак, под притиском околности у будућности, „када се црне овчице покају“, план је могао да се оствари.⁴⁸ На аудијенцији код руског цара, 2. фебруара, рекао је како се Срби не смеју љутити на Бугаре, јер може да дође време „када би се Бугарској могло још нешто додати“, у случају њене помоћи око „решавања српско-хрватског питања“.⁴⁹ У свом маниру, Пашић није затварао сва врата иза себе.

Вести о преговорима за обнављање балканског блока уз посредништво Русије, изазвале су забринутост код савезника из претходног рата.⁵⁰ Румунија је упозорила Србију да би споразумом са Бугарском жртвовала међусобне

⁴⁷ АС, МИД ПО, р. 424, Ф. X, д. 1, 14–15; ВД, X-1, бр. 202, 204; *България в Първата световна война*, бр. 79; ДДН, бр. 150–151; DDF, 3/IX, бр. 192; ДСПКС, VII-1, бр. 59; МОЭИ, III, бр. 302.

⁴⁸ ВД, X-1, бр. 344–345; DDF, 3/IX, 192, 210, 250; С. Рајић, *О спољној политици Србије*, 392, 409.

⁴⁹ АС, Varia (=V), 944, Преглед српске и стране штампе 5. јула 1913 - 14. октобра 1914, 58–60; *Моја аудијенција код цара Николе*, Политика, 14. децембар 1926, 1; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање I*, 138–139. Николај II је стао против обећавања уступака као награду за бугарску помоћ Србији у будућем ширењу према Јадрану. Држао је да би им, због тренутних околности, то само давало „лажне наде“, А. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 231.

⁵⁰ Поред непроверених гласина, у јавност је исцурела помало неспретна изјава Пашића да „засада“ о уступцима не може да буде речи, Ј. Жујовић, *Дневник II*, приредио Д. Тодоровић, Београд, 1986, 46. Ни посланик Србије у Атини Живојин Балугџић, није био противан руском пројекту, иако га је сматрао преурањеном. Помирење је по њему било могуће за 4–5 година, када се Бугари излече „шовинистичких болести“, АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 3, 163–164.

пријатељске односе. По грчкој дипломатији, Штип и Кочани нису били довољни да нахране бугарске апетите. У Атини је постојала бојазан од помирења Словена на штету грчких поседа у Македонији. Краљ Константин је изразио наду да је Србија одбила преговоре на бази територијалних уступака. Стање ствари је претило да направи озбиљну штету, због чега су из Београда демантоване информације о било каквим контактима. Дипломатски односи са Бугарском тек што су успостављени и није постојала могућности за договор. У полузваничној *Самоуправи* писало је почетком фебруара, како Србија не сме да дозволи аутономни бугарски утицај у провинцијама са флотантним становништвом.⁵¹

Русија је била приморана да учини корак уназад. Довођење у питање стања створеног миром у Букурешту, уз то са пансловенским призивом, претило је да угрози интересе Антанте на Балкану и одведе Румунију и Грчку у загрљај Централних сила. Ни Бугарска није показивала воље за помирење са Србијом. Напротив, Савински и Хартвиг су се сложили да је информација о руском посредништву вероватно пуштена у јавност од стране Бугара. Радославов је, на све то, оповргао да Димитријев ради по званичним инструкцијама, већ да је у питању његово лично мишљење. Из Беча је већ добио пацку, да би у новом балканском савезу Бугарска имала секундарну улогу.⁵² Јасно, Сазонов је саветовао Савинског, 2. марта, због неповерљивости људи на власти у Софији, да ради стрпљиво и чека развој околности. Уколико власт дође коалициони кабинет на челу са Малиновим, Русија је могла да „повиси степен подршке“, садејствује за добијање зајму у Паризу и појача рад на српско-бугарском помирењу. Но, чак и тада, требало је да се ради пажљиво и постепено, како се не би изгубило поверење Србије и одбила Румунија, без значајног успеха са Бугарском.⁵³

Петроград се определио на ишчекивање и сарадњу са владом у Софији. Неслагање са актуелним правцем бугарске политике није дало повода за планирање насилног преврата. Подршка се понајмање тичала наводних републиканских тежњи опозиције. Русија је држала до монархијског принципа и

⁵¹ АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 5, 370; 1914, р. 420, Ф. VII, д. 3, 163–164; ВД, X-1, бр. 341; DDF, 3/IX, бр. 274; ДСПКС, VII-1, бр. 70, 88, 98, 123, 198; МОЭИ, III/I, бр. 184, 225.

⁵² АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 1, 10 и об; ДДН, бр. 155, 158; DDF, 3/IX, бр. 276, 281; ДСПКС, VII-1, бр. 123; МОЭИ, III/I, бр. 225, 244; II, 35–36, 44.

⁵³ АС, V-944, 32; ВД, X-1, бр. 355; МОЭИ, III/I, бр. 259, 266, 291, 358; J. М. Јовановић, *Руска хроника из 1914*, 216–220.

сматрала за неважно, да ли је Фердинанд добар или лош владар. Ни Србија није могла да прими другачији развој догађаја. Пашић је чак изразио спремност на интервенцију у случају нереда код суседа, јер је по њему ширење републиканизма било опасно.⁵⁴ Изјава посланика Димитријева, да је Фердинанд „скупоцен луксуз“, представљала је усамљен ехо. Крајем марта, он је убеђивао Спалајковића, како Србија и Бугарска треба да имају једну владајућу породицу, пошто Бугари „сврше“ са својом династијом; два народа у једној заједници, под руским покровом, једнима Солун и све западно од њега, а другима Серез и Кавала. Огорчен претходним искуством, српски колега му није нимало веровао. Сматрао је да је у питању тактика за одвајање Србије од Румуније и Грчке, и њено „пљачкање“. Даљу размену мишљења пренели су на терен руске штампе.⁵⁵

* * *

Бугарска влада и разне организације су, у дипломатском и пропагандном раду, претензије представљали као тежњу за националним уједињењем. По ставу јавности и одговорних фактора, кривац за немогућност помирења две државе је била Србија, пошто није пристајала на „разумне територијалне уступке“. У низу меморандума великим силама и иностраном јавном мњењу доказивали су бугарски карактер нових крајева и потребу ревизије Букурешког мировног уговора. Српске власти су наводно спроводиле денационализацију и вршиле репресије (зулуме, мучења, масакре, терор, хапшења, екстернирања) над становништвом, затварале цркве и школе, прогањале свештенике и учитеље.⁵⁶ Посланик у Бечу, Јован Јовановић Пижон, дошао је крајем децембра 1913. у посед једног таквог документа. Мемоар бугарске владе, поред већ наведене аргументације, садржао је етнографску карту на француском језику. На њој је Македонија представљена као земља у којој има највише Бугара. Наведени су и остали народи, али на листи није било Срба. Документ је позивао на интервенцију великих сила, ради „поштовања бугарске цркве и језика у школама“.⁵⁷ Много оштрији је био извештај бугарског пресбиороа из априла 1914. године, намењен превасходно руској јавности. У њему је стајало да, „под дириговањем официрске

⁵⁴ ВД, X-1, бр. 338, 349, 353; ДСПКС, VII-1, бр. 28, 235.

⁵⁵ ДСПКС, VII-1, бр. 394; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 227.

⁵⁶ АС, МИД ПО, 1913, р. 395, Ф. IX, д. 5, 580 и об; р. 410, Ф. XX, д. 4, 317; 1914, р. 417, Ф. IV, д. 10, 633–637; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. III, рб. 82; ГАРФ, Ф. 579, Оп. 1, ед. хр. 1688, 1720, 1739, 1755, 1783; Ф. 539, Оп. 1, ед. хр. 38, 180б; ДДН, бр. 139; ДСПКС, VI-3, бр. 257, 307; VII-2, 173.

⁵⁷ АС, МИД ПО, 1913, р. 385, Ф. II, д. 3, 224 и об.

организације 'Црна рука мртва глава', српске власти користе форму разоружавања за истребљење становништва, те се широм Македоније „крви, затвара и пали“. Па, „чак и најмањи српски чиновник је један неодговоран и неограничен сатрап и тешко ономе, који се не покори његовим наређењима“.⁵⁸

Подршку у активности према руској јавности Бугари су имали у Павлу Миљукову, вођи кадетске странке, посланику Думе и главном уреднику листа *Реч*. Познати историчар је за време емиграције у Софији 1897–1899. предавао на Високој школи и успоставио добре односе са истакнутим личностима из друштвеног и политичког живота. Великим делом је тада примио бугарски начин резонувања о балканским стварима. Дописни члан Бугарске академије наука, више пута је посетио Македонију и Стару Србију и на лицу места се упознао са егзархијским утицајем. У јулу 1913. позван је у Карнегијеву међународну истражну комисију, формирану са циљем да утврди истину о тек завршеним ратовима. Пошто је Миљуков већ важио за истакнутог бугарофила, наредног месеца је доживео непријатно искуство у Београду. Пашић је одбио да га прими са осталим члановима делегације, док је група студената и омладине приредила демонстрацију и тражила његов одлазак из земље.⁵⁹ Нису се много преварили – Миљуков и Британац Хенри Брејлсфорд су допринели, да у коначном извештају Срби и Грци буду обележени као главни кривци за злочине. У обзир нису узели снимке и белешке Самсона Чернова о недељима бугарске војске у Тракији и над бившим савезницима. Миљуков је након презентације у бироу Института Карнеги у Паризу, новембра 1913. године, чак покушао да откупи материјале од познатог фотографа.⁶⁰ Руски пацифиста је истину селектовао према потреби Софије.

Писање већине периодичних гласила у Русији о спору око Македоније, непосредно пре Другог балканског рата, ишло је у корист Бугара. Изузетак су правиле новине у старој престоници – *Утро Русији*, *Рускоје слово* и *Голос Москви*, са блажим односом према Србији. Ситуација се променила након

⁵⁸ ГАРФ, Ф. 579, Оп. 1, ед. хр. 1724; М. Радивојевић, *Бугарска и јужна Србија*, 21.

⁵⁹ Поред писања у *Речи*, прочуло се да је Миљуков у Думи бранио бугарско гледиште у спору око Македоније, АС, Пс, П-По, 1913, Ф. I, р. 19; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 205.

⁶⁰ АС, МИД ПО, 1913, р. 409, Ф. XIX, д. 7, 528; ГАРФ, Ф. 579, Оп. 1, ед. хр. 1653; ПФ НБС, Р558, IX/651, 653; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3152, 13 и об; П. Н. Милуков, *Воспоминания, том первый*, Москва, 1990, 188–203; *Исто*, том второй, 110–120; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 205–206; М. Свирчевић, *Пропаганда против Србије за време балканских ратова и после њих 1912–1914. године*, *Летопис Матице српске* 189/491/3 (2013), 289–305.

међусавезничког рата. И изузетно утицајно, блиско министарству иностраних дела *Новоје времја*, престало је да пише једнострано.⁶¹ *Реч* је наставила у истом уређивачком правцу, са основном премисом да се Русија огрешила и дозволила заузимање „бугарских земаља“ од стране Србије и Грчке. По њима, на грешкама је требало да се учи и нађе начин за враћање Бугарске под руско окриље.⁶² Миљуков је за пропагандни рад добијао материјал директно од представника бугарске власти и званичних организација⁶³. Средином октобра, *Реч* је публиковала интервју са генералом Димитријевим, у коме је изјавио да „Бугарску и Албанију везује заједничка несрећа“, јер су лишене дела територија, припалих Србији. Солидарност интереса је производила „природну везу“, јачу „од ма каквих вештачких савеза“. Непосредно пре тога, у листу *Вечерње времја*, бугарски посланик је пустио вест да помирење ометају Срби. Поповић је искористио непажњу генерала и у *Новоје времја* упитао: чим тако говоре присталице зближења са Србијом, у тренутку арнаутског упада, шта остаје противницима?⁶⁴

Страсти су се временом смириле. Димитријев и Поповић су дошли у непосредан контакт и водили разговоре о измирењу. Тихи ток је узбуркао долазак бујице. Мирослав Спалајковић је поставио себи за циљ да што више сузбије бугарски утицај на јавно мњење Русије. Средином фебруара похвалио се да је придобио Александра Пиленка, главног политичког уредника *Новоје времја*. Професор међународног права на Универзитету у Петрограду диктирао је правац писања листа, а раније се отворено стављао на бугарску страну. Спалајковић је за рат тражио и официра. Бринула га је агитација генерала Димитријева код војних кругова и на академији. Готово одмах након доласка је захтевао да се што пре

⁶¹ Артамонов је крајем јула 1913. упозорио претпостављене, да пристрасан однос руске штампе изазива незадовољство у Београду, на шта су из војног врха интервенисали код уредништва листа и обратили пажњу на деликатност ситуације, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3048, 62–63.

⁶² АС, МИД ПО, 1913, р. 409, Ф. XIX, д. 5, 381; 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 421 и об; Пс, П-По, 1913, Ф. I, р. 19; Ф. II, р. 1; ГАРФ, Ф. 539, оп. 1, ед. хр. 37–38; *Голось Москвы*, 2. (15) июнь 1913, 2; 6. июнь, 1; 12. июнь, 1; *Новое время*, 4. июнь, 4; 6. июнь, 4; 7. июнь, 3; 18. июнь, 2–3; 22. июнь, 4; 2. июль, 3; 21. июль, 2–3; *Ръч*, 23. август, 2; 18. сентябрь; *Русское слово*, 4. июнь, 2; 6. июнь, 1; 9. июнь, 1; 11. июнь, 1; 15. июнь, 1–2; *Утро Росии*, 3. июнь, 1; 5. июнь, 3; 14. июнь, 1; 15. июнь, 1; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 272, 276, 317; Н. С. Гусев, *Тема славянског единства в русской периодической печати во время Балканских войн 1912-1913 годов у: Историки-слависты МГУ. Книга 8. Славянский мир: в поисках идентичности*, Москва, 2011, 458–469; Е. С. Thaden, *Public Opinion and Russian Foreign Policy toward Serbia у: Велике силе и Србија пред први светски рат, Зборник радова приказаних на међународном научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном од 13–15. септембра 1974. године у Београду*, Београд, 1976, 228–229.

⁶³ ГАРФ, Ф. 579, оп. 1, ед. хр. 1663, 1688–1689, 1692–1695, 1711–1712, 1716–1717, 1720, 1724.

⁶⁴ АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 1, 57; р. 396, Ф. X, д. 3, 201; ДСПКС, VI-3, бр. 332.

пошаље нови војни изасланик. Било је пожељно да буде руски ђак и упознат са операцијама у балканским ратовима. Избор је пао на коњичког потпуковника Бранислава Лонткијевића, који је 21. априла допутовао у Петроград.⁶⁵

Непосредно пре његовог доласка десио се озбиљан сукоб. Спалајковићеве намере судариле су се са појачаном активношћу Димитријева у руској и француској јавности. Двојица посланика су преко штампе ушли у полемику око начина за међусобно зближење. Дуел је добио на оштрини због враћања на питање о помоћи при освајању Једрена, прелио се на јавност у Србији и био тема критика опозиције у парламенту. Пашић је морао да упозори представника у Петрограду на правила дипломатског понашања. Уз обећање „да се то више неће поновити“, Спалајковић је за сукоб окривио Димитријева. Наводно га је изазвало његово стално истицање бугарске спремности за помирење, док „Србија не показује ни мало добре воље за то“. Реаговали су и са стране домаћина. Сазонов је осетио потребу да Спалајковићу предочи непријатност ситуације, у којој се два словенска представника у Русији препиру, а „натрљао је нос“ и генералу.⁶⁶

Бугарска, без обзира на упозорење, није престала да води смишљену кампању са циљем призивања међународне интервенције у новим крајевима Србије. Њени листови су континуирано писали о наводним злочинима српске управе. Током прве половине маја, из Софијске телеграфске агенције пуштена је вест о насилном регрутовању и стрељању 18 младића из Македоније у Ристовцу. Била је то погодна прилика за нови дуел у Петрограду, али у другачијем руху. „Извесни бугарски државник“ је у *Новоје времја* догађаје протумачио као још један доказ да Србија омета зближење. Спалајковић се, наравно, није ограничио само на официјални деманти. У истом листу 18. маја и *Биржевим вједомостима*, четири дана касније, протурио је „разговоре са званичником из Београда“. У њима је пребацио „бугарским државницима – нарочито онима на обалама Неве“, да је прича о обнови савеза „бацање прашине у очи руској јавности“ и средство за рад против Србије. Претпостављенима је препоручио нове мере против пропаганде супарничке стране, конкретно, већу будности пресбиороа, да „ниједна бугарска

⁶⁵ АС, V-944, 44; МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 4, 273–284; р. 423, Ф. IX, д. 5, 437–438; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 4; ДСПКС, VII-1, бр. 167; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 272, 276, 317.

⁶⁶ АС, V-944, 32; МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 4, 186 и об; д. 6, 338–343об; ГАРФ, Ф. 539, Оп. 1, ед. хр. 38, 8об, 17об, 18об, 21–24; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 227–228; М. Радивојевић, *Бугарска и јужна Србија*, 26–27.

лаж не остане недемантована“. И сам је више пута захтевао обавештења о политичким стварима у Бугарској, спремању комитске акције и писању штампе.⁶⁷

Две стране су врло озбиљно схватиле важност руске јавности. Углавном, Србија је сузбила раније огроман бугарски утицај. Скоро сви важнији листови писали су са симпатијама о њој. Спалајковић је користио повољну климу и предлагао за одликовања истакнуте „пријатеље“, како би их додатно везао за просрпско опредељење. У разбијању бугарофилске струје у врху војске помогао му је Артамонов, предавањима пред начелником Генералног штаба и шефовима свих војних округа, као и у официрским школама. Потпредседник Словенског добротворног друштва, етнограф и публициста Александар Башмаков, на прослави Дана светог Ђирила и Методија, 24. маја, побијао је ставове Миљукова. Познати слависта, књижевник и публициста Николај Брешко-Брешковски је „из искреног пријатељства“ изразио жељу да посети нове крајеве и шаље дописе руским и француским листовима.⁶⁸ Бугарима је било јасно да више не стоје тако добро у руском јавном мишљењу, у коме се отворено подозревало на њихове везе са Аустро-Угарском. Зато су тражили нову основу за рад. На иницијативу Радка Димитријева, уз помоћ Миљукова, у другој половини јуна основано је Руско-бугарско друштво, са задатком да поврати руске симпатије и створи услове за активнију пропагандну делатност. Заузимањем вође кадетске странке, у ту организацију су ушли и неки виђенији људи.⁶⁹

* * *

Док је бугарски представник у Венецији на северу покушавао да докаже добре намере, краљ Фердинанд и кабинет Радославова, преко провладиних новина, подстицали су непријатељско расположење према Србији и Русији. Питање Македоније готово да се није скидало са њихових стубаца. Јавност се систематски држала у мишљењу о привремености тренутног стања. Главним кривцем „за све последње несреће“ проглашена је Русија, са њеном политиком

⁶⁷ АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 384–385; р. 418, Ф. V, д. 5, 205–206; р. 420, Ф. VII, д. 5, 293 и об; д. 6, 296–299, 302–307; р. 423, Ф. IX, д. 5, 437–438; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 33; DDF, 3/X, бр. 338, 403; ДСПКС, VII-1, бр. 164, 657; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 228.

⁶⁸ АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 378, 384–385, 395–397; р. 418, Ф. V, д. 5, 467–469; р. 419, Ф. VI, д. 6, 593–597, 601–603; д. 8, 685, 690–695, 714, 721–722, 731, 731а, 735; р. 420, Ф. VII, д. 6, 317–318, 338–343об; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 34; ПФ НБС, P558, IX/637; ДСПКС, VII-1, бр. 617.

⁶⁹ ДСПКС, VII-2, бр. 251 ДДН, бр. 139, 142; Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова, *История на българската дипломатия 1879–1913 г.*, София, 1994, 484–485.

„преобраћања Бугарске у Задунавску губернију“.⁷⁰ Челници Внатрешне македонске револуционарне организације (ВМОРО), повезани са политичким врхом државе, због руског „покровитељства“ над Србијом и Грчком у Другом балканском рату, и „подстицања“ Румуније да нападне Бугарску, донели су одлуку „да се освете“. На тајној скупштини, 7. септембра 1913. године, говорило се о убиству Хартвига и Сазонова.⁷¹ Брзо су са речи пробали да пређу на дела. Српске власти су средином октобра у возу из Скопља до Београда, на станици у Куманову, ухватили двојицу комита, који су намеравали да убију руског посланика у Србији. Пошто су се обукли у српску униформу, одала их је куповина возних карата. Путовање железницом за војна лица је, наиме, било бесплатно. Извесни Михаило Зографов и Цветко Наумов требало је да изврше атентат на Сазонова. Почетком новембра кренули су за Одесу, али су спречени при укрцавању на пароброд у Варни. Непосредно пред Видовдански атентат они су добили задатак да преко Рушчука и Румуније уђу у Русију, и уз помоћ саучесника изведу „терористички акт првостепене важности“ на министра иностраних дела. ВМОРО је такође сарађивала и са емигрантским револуционарним кружоцима, чија се делатност простирала на Русију, попут анархиста и јерменских група „Дашнакцутјун“ и „Гнчак“.⁷² Незванични орган бугарске владе укључио се у непријатељску делатност против Русије, знатно пре него што су се ратне секире укрстиле. На другој страни, према Србији, анимозитет се прелио у стварне нападе.

Страх од формирања српске националне свести међу становништвом, утицао је да Бугари теже стварању константног нереда у новим крајевима Србије. Одржање ванредног стања требало је да изазове интервенцију великих сила, образовање аутономне Македоније, а у крајњој инстанци и њено припајање Бугарској. ВМОРО је, са новчаном и материјалном подршком бугарске владе, планирала упаде и организовала чете. Веће акције је омело јако присуство српске

⁷⁰ АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 4, 284 и об; р. 395, Ф. IX, д. 6, 580 и об; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. III, рб. 82, 93; ГАРФ, Ф. 529, Бюро заведующего заграничной агентурой департамента полиции в Константинополе, Оп. 1, ед. хр. 25, 67–69об, 84 и об, 91 и об.

⁷¹ За Некљудова је донета одлука „да се прати његово држање“ у преговорима о миру са Турском. У случају да Русија не измени „бугарофобску“ политику, требало је да се уништи свако сећање на Ослободитељку – разори споменик Александру III, маузолеј у Плевни и не допусти осветљање Цркве св. Александра Невског у Софији, ГАРФ, Ф. 529, Оп. 1, ед. хр. 65а и об.

⁷² АС, МИД ПО, р. 393, Ф. VIII, д. 1, 33 и об; р. 395, Ф. IX, д. 6, 627 и об; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. II, 83; Ф. IV, рб. 49, 56; ГАРФ, Ф. 529, Оп. 1, ед. хр. 25–26, 41, 44 и об, 62–64об, 85 и об, 86–90об, 92, 99, 101, 110 и об.

војске и мере предострожности.⁷³ До инцидента је ипак долазило. У ноћи 13/14. децембра 1913. експлодирала је бомба на железничком мосту преко Вардара, између Демир Капије и железничке станице Струмица, а позориште у Скопљу је фебруара 1914. изгорело до темеља. Пожар је подметнуо димничар у бугарској служби. Наредног месеца код Сливнице, јужно од Беровске реке, оружане чете из Бугарске упале су на српску територију и запалиле караулу. На протесте посланика Чолак Антића, председник владе Радославов је бацио одговорност на „неодговорне комите“, које наводно и бугарске власти гоне. У свим случајевима, Софија је одуговлачила увиђај и истраге. Упркос обећањима, против чета се нису предузимале никакве мере. Услед компликација у турско-грчким односима, током јуна 1914. године, комитска организација је појачала своју делатност. Претходнице су имале за циљ морално-пропагандни и обавештајни рад, ради стварања канала за упаде у Македонију, а велики број војвода и комита налазио се у пограничним местима, чекајући наређење за акцију из Софије.⁷⁴

ВМОРО је после Другог балканског рата ушла у преговоре и са младотурским комитетом о организованој акцији против Србије и Грчке. Заједнички рад турско-бугарско-арнаутских чета подстицала је Аустро-Угарска. На састанцима бугарских и турских представника, децембра 1913. и марта 1914. године, договорено је формирање мешовитих одреда са обостраним командовањем, начин њиховог наоружавања, план и правци деловања, те подела територија. И званичници Бугарске и Турске су појачали међусобне контакте. Уз честе одласке посланика две државе „због консултација“, у разговорима о савезу су учествовали највиши политички и војни представници. Преговори су јануара 1914. ушли у завршну фазу, па се очекивало потписивање пакта.⁷⁵ Због узајамног

⁷³ Војни министар Душан Стефановић, крајем априла, говорио је Артамонову о масовном повратку избеглица у нове крајеве. Уз Бугаре су стајали једино свештеници, учитељи и чиновници, због пара које су добијали као носиоци пропаганде. Иако је у Македонији било стабилно, он је ценио да су потребне две–три године „да се све савршено смири“, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3152, 46 и об.

⁷⁴ АС, МИД, Албански одсек (=АРБ), 1913, Ф. I, д. 3, бр. 105; МИД ПО, 1913, р. 393, Ф. VIII, д. 1, 44; р. 406, Ф. XVII, д. 2, 152, 155об; р. 408, Ф. XVIII, д. 3, 182–183, 196–197; 1914, р. 416, Ф. IV, д. 8, 559 и об; р. 421, Ф. VIII, д. 1, 29 и об; р. 425, Ф. X, д. 9, 513–516, 530–533; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. III, рб. 26, 36, 62, 72; Ф. IV, 11, 49; МИД, Строго поверљива архива (=СПА), 1914, бр. 11, 59; ГАРФ, Ф. 529, Оп. 1, ед. хр. 25, 85 и об; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 6; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3152, 44–45; д. 3170, 16; д. 3084, 23; ДСПКС, VI-3, бр. 281, 335, 348, 350, 359, 362, 422, 450; VII-1, 236, 365, 378, 399, 420; VII-2, 144, 220, 272, 282, 297; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013, 283–288; М. Радивојевић, *Бугарска и јужна Србија*, 27–28.

⁷⁵ Државни секретар за иностране послове Немачке, Готлиб фон Јагов, скренуо је пажњу српском отправнику Милошу Богићевићу на опасности од бугарско-турске акције. Он је упозоравао „да је

неповерења, проблема са правима муслиманског становништва у Бугарској и спора око граница, договор није постигнут. Није дошло ни до заједничке герилске акције, упркос интензивним сусретима и током наредних месеци.⁷⁶

Русија није придавала значаја првим вестима о бугарско-турским преговорима. На упозорења из Београда, у току арнаутског упада октобра 1913. године, са Певческог моста су изразили став да не постоји опасност за мир. На Русе је тада видно утицала жеља да не улазе у конфронтацију са Османским царством, већ у решавању заосталих проблема после балканских ратова делују солидарно са осталим великим силама. За сваки случај, из Петрограда је поручено Бугарској „да се не може ни најмање надати“ добицима, уколико се укључи у евентуални грчко-турски рат око егејских острва.⁷⁷ Русија је временом и сама дошла до података о бугарско-турским преговорима за промену стања на Балкану. Војни изасланик Артамонов, испуњавајући „словенску дужност“, пренео је јануара 1914. агентурна сазнања пуковнику Душану Пешићу, заступнику начелника српског Генералштаба. У Софију, пак, пристигло је ново упозорење. Генерал Димитријев је 30. јануара, по инструкцијама Радославова, морао да категорично демантује гласине пред Сазоновим; коме се нису свиђале игре бугарске владе. Љут, шеф руске дипломатије је пред Спалајковићем у марту изјавио да ће утицати у Париз, како Бугарска не би добила ни „пет пара“ зајма.⁷⁸

Савезништво на искушењу

Србија се налазила у посебно деликатном положају, с обзиром на рад из Софије, пошто није обновила дипломатске односе са Османским царством.

мржња Бугара, а нарочито њихових македонских кругова према нама већа но према Грцима, и да ће Бугари лакше преболети Кавалу но Битољ“, АС, МИД АРБ, 1914, Ф. I, д. 4, бр. 347.

⁷⁶ АС, МИД АРБ, 1913, Ф. I, д. 2, бр. 59; 1914, Ф. III, д. 1, 487, 492, 542, 547, 576, 579; д. 2, 764, 841, 871, 884; АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 5, 353; р. 387, Ф. III, д. 6, 429–430об; р. 406, Ф. XVII, д. 5, 464–465; р. 408, Ф. XVIII, д. 3, 182–183; 1914, р. 421, Ф. VIII, д. 1, 50–51; р. 422, Ф. VIII, д. 7, 629 и об; д. 9, 746 и об; р. 423, Ф. IX, д. 8, 667 и об; р. 424, Ф. X, д. 1, 6, 14–15; р. 425, Ф. X, д. 9, 513–514об, 517–523, 526–527об, 530–537, 540 и об; р. 425, Ф. X, д. 9, 517–544об; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 1; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. III, рб. 52, 56; 1914, Ф. I, 76; Ф. II, 23, 30, 48, 58; Ф. III, 5, 24; Ф. IV, 12; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3048, 12, 17, 21, 25, 27, 52 и об; д. 3152, 27–28об; 44–45; *България в Първата световна война*, бр. 35, 57, 71, 75–76, 99; ДСПКС, VI-3, бр. 422; VII-1, 54, 109, 161; VII-2, 186, 282; *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske*, 17; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 285.

⁷⁷ АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 1, 54–55; р. 409, Ф. XIX, д. 8, 689–691об, 703–705; Ф. XX, д. 1, 24; р. 410, Ф. XX, д. 2, 105; ДДН, бр. 119; ДСПКС, VI-3, бр. 367, 378, 393, 456.

⁷⁸ АС, V-944, 32; МИД АРБ, 1914, Ф. III, д. 1, бр. 579; МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 2, 98–99; р. 425, Ф. X, д. 9, 517 и об, 537, 544 и об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3048, 12, 14, 17, 21, 25, 27, 52 и об; д. 3084, 1 и об, 25–28; ДДН, бр. 152–153, 179, 189; ДСПКС, VII-1, бр. 161; МОЭИ, III/I, бр. 44, 66, 108, 134, 160, 187, 224, 227; II, 25, 35, 88.

Разговори у периоду пре и током Другог балканског рата остали су без резултата. Крајем септембра 1913. године, као заступник министра иностраних дела, Спалајковић је пробао да преко Русије поново покрене преговоре, али је Турска одбила да прихвати ранији договор о успостављању дипломатских веза; пре склапања мировног уговора. У међувремену, потписала је мир са Бугарском 29. септембра у Цариграду, а са Грчком 14. новембра у Атини. Заузетост руске амбасаде око плана за реформе у западној Јерменији и криза са статусом немачке војне мисије омогућила је Порти да преговоре са Србијом отеже. Колебање је било синхронизовано са напретком или застојем у разговорима Турске о савезу са Бугарском. Утицао је и притисак Аустро-Угарске да у уговор уђе члан о Источним железницама. На крају, ни српски делегат, Иван Павловић, није имао конструктиван приступ, због инсистирања на разним, мање важним питањима.

Посредовањем руског отправника послова, Константина Гуљкевича, преговори су се јануара 1914. покренули са мртве тачке. Он је преко Хартвига ступио у директну везу са Пашићем, коме је доставио турску ноту о спорним питањима. Србија је у Цариград упутила новог делегата, Драгомира Стевановића, који је, у садејству са руским дипломатом, успео да 14. марта успешно оконча посао. Важну улогу Русије потврдило је и додела Гуљкевичу, у знак захвалности, Ордена Светог Саве.⁷⁹ Цариградски уговор о миру дао је Србији легитимност поседу над бившим османским областима и дефинисао правни положај муслиманског становништва. У сложеној дипломатској ситуацији, обнављање званичних односа умањило је шансе од заједничке турско-бугарске акције.

Опасност је и даље постојала, јер основни повод за узнемиреност Османског царства није био отклоњен. Током Првог балканског рата, наине, Грчка је заузела већину турских поморских територија и дошла на врата мореуза. Питање о припадности острва у Егејском мору, по Лондонском уговору, остављено је на решење великих сила, док мировни уговор у Атини није третирао међусобно разграничење. Ствар је додатно компликовало држање Италије, која након рата са Турском није извршила евакуацију Додеканеза. Из Рима су одбијали

⁷⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 417, Ф. V, д. 1, 22; р. 420, Ф. VI, д. 9, 784–787об; р. 422, Ф. IX, д. 1, 8–14; ГАРФ, Ф. Р6094, К. Н. Гуљкевич, оп. 1, ед. хр. 222, 2–7об, 14–15, 32; ДСПКС, VII-1, бр. 49, 61, 78, 85–87, 95, 148, 153, 244, 266–267, 290–291, 437; МОЭИ, III/II, бр. 88; *История внешней политики России*, 352–354; Т. Марковић, *Српско-турски уговор о миру 1914. године*, Српске студије 6 (2015), 66–94.

да врате острва, док заузврат не добију економске концесије у Малој Азији. Разговори у великим европским центрима претварали су се у бесплодно усаглашавање мишљења. На терену, Грчка и Турска су тражиле погодну прилику да спор реше сукобом.⁸⁰

Србија, везана савезничким односима са Грчком, није могла незаинтересовано да посматра догађаје. Напад турске војске претио је да изазове нови балкански рат. На Певческом мосту су имали у виду позицију Београда и користили је за препоруку мирног решења. У руској визури, мореузи и Цариград нису смели да постану превише рањиви према хеленској краљевини.⁸¹ Само из антантовске солидарности, Русија је прихватила договор државног секретара за иностране послове Велике Британије, сер Едварда Греја, са Венизелосом. У пакету са повлачењем грчке војске из албанског северног Епира, иницијатива је предвиђала препуштање Имброса, Тенедоса и Кастелориза Турској. Предлог сила учињен је 13/14. фебруара 1914. у Атини и Цариграду. Док су га Грци уз поједине допуне, у начелу прихватили, Турци су одбили корак и тражили још Хиос и Митилену. Заузврат су нудили већи део Додеканеза, чиме би у спор са Италијом увукли Грчку и олакшали сопствену позицију у преговорима са Римом.⁸²

Велике државе биле су далеко од консензуса о дипломатском или војном притиску за прихватања решења. Држећи се фебруарске иницијативе, Грчка је одбила више покушаја из Цариграда за директне преговоре или посредништво Румуније. Србија, пак, иако је континуирано саветовала мирно решење, због односа са Атином, отклонила је турски предлог да она буде медијатор.⁸³ Пашић је

⁸⁰ АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. II, д. 7, 712, 729; 1914, р. 418, Ф. V, д. 5, 441–448, 453; р. 425, Ф. X, д. 9, 497; Пс, П-По, 1913, Ф. II, р. 1; *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama. Tom I, (1876-1918)*, priredio Momir Stojković, Beograd, 1998, бр. 141, 154; ДСПКС, VI-3, бр. 413, 444, 456, 567, 471; VII-1, 89; МОЭИ, III/I, бр. 43, 74, 76, 95, 115–116, 265, 268, 311, 340; W. P. Kaldis, R. J. Lagos, *Background for Conflict: Greece, Turkey, and the Aegean Islands, 1912-1914*, *The Journal of Modern History* 51/2 (June 1979), D1127–D1132.

⁸¹ АС, МИД ПО, 1913, р. 385, Ф. II, д. 5, 506–507об; р. 386, Ф. III, д. 1, 66, 101; 1914, р. 413, Ф. II, д. 6, 487; Пс, П-По, 1913, Ф. I, р. 25; Ф. II, 1, 6; *Balkanski ugovorni odnosi*, бр. 136–137, 157–159; ДСПКС, VI-3, бр. 378; МОЭИ, III/I, бр. 1, 41, 195, 223; P. P. Субаев, *Младотурки у власти (1908–1914 гг.)* у: *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг.)*, ответственный редактор К. В. Никифоров, Москва, 2017, 477–481; *История внешней политики России*, 354–356.

⁸² АС, МИД ПО, 1914, р. 421 Ф. VIII, д. 2, 145–146, 149 и об; ДСПКС, VII-1, бр. 145; МОЭИ, III/I, бр. 11, 41, 51, 64, 75, 95, 105, 204, 264, 268, 290, 301; *Background for Conflict*, D1132–D1135.

⁸³ Румунски премијер Јонел Братијану и Пашић сложили су се да би Грчка можда требало да се одрекне Хиоса и Митилена. Поред концесија, Турска је заузврат још раније нудила склапање

у инструкцијама посланику Балугџићу, 6. априла, био у потпуности јасан. Србија је могла незванично да посредује само са знањем Вензелоса и до граница његовог одобрења. Иницијатива из Атине за проширење Војне конвенције, у складу са промењеним политичким околностима, с друге стране, представљала је деликатно питање.⁸⁴ Због непрецизности постојећег споразума, Србија је у начелу била заинтересована, али, рачунајући на ублажавање спора око острва, дискретно је пролонгирала процес. Грчком војном врху журило се да проблем реши пре него што стигну нови турски ратни бродови и промене однос снага. Уље на ватру долио је егзодус и насиља над грчким становништвом у Малој Азији и Тракији.⁸⁵

На Балкану је почетком јуна 1914. кључало. Из Атине су категорично тражили да прогони престану и спремали се за рат. Русија, изузетно осетљива према положају истоверника у Турској, протестовала је енергично, готово претећи. Ради демонстрације, послала је војни брод на малоазијску обалу. Грчка је пошла и корак даље. Од Србије је 14. јуна тражила подршку за ултиматум Порти и активну помоћ у случају рата. Према сведочењу Хартвига, Пашић је био врло узнемирен, али је отклонио предлог.⁸⁶ Уместо тога, он је позвао велике силе и Румунију да енергично делују на Грчку и Турску.

Прва реакција је дошла из Букурешта, где је Сазонов боравио у посети. Руски шеф дипломатије је одобрио држање Србије и обавестио како је већ послао депешу у Атину, да „успе мало воде и у грчко вино“⁸⁷. Поред непосредног деловања у Цариграду, Атини и Софији, Русија је учинила заједнички корак са

одбрамбеног савеза, што би утицало и на држање Бугарске, ДСПКС, VII-2, бр. 100; МОЭИ, III/III, бр. 142, 339.

⁸⁴ Симптоматично је да су аустроугарска, немачка, италијанска и турска дипломатија, почетком 1914. године, готово истовремено покушале да сазнају да ли по Уговору о савезу Србија и Грчка имају обавезу да потпомогну једна другу, у случају напада треће државе. Пашић је одбијао да одговори, а представницима на страни дао инструкције да причају „како ништа о томе не знају“, АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. X, д. 9, 490–493, 496–500об, 512 и об; МОЭИ, III/I, бр. 67.

⁸⁵ АС, МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 6, 487; р. 421 Ф. VIII, д. 2, 153 и об; д. 7, 609–610; р. 425, Ф. X, д. 9, 494–495, 502 и об, 512 и об; Војни архив (=ВА), Пописник 3, Кутија 3, Ф. I, 1/1–4; ДСПКС, VII-1, бр. 306, 377, 397, 403, 417, 436, 446, 480, 509, 514, 567; VII-2, 19, 24; МОЭИ, III/I, бр. 50, 105, 124, 173–174, 184, 215, 217, 262, 264, 268, 283, 318, 370–371; МОЭИ, II, 142–144, 152, 246.

⁸⁶ У одговору је навео разлоге: 1. Грчка је заузела оштру позиције према Турској, без претходног договора или упозорења Србији; 2. Питање прогона грчког становништва није било од пресудне политичке важности да би изазвало рат, пошто још увек нису искоришћена сва дипломатска средства; 3. После два тешка рата и великог сукоба у Албанији, Србија ни војно, ни финансијски није била у стању за нове авантуре. Рат је, такође, могао да има тешке последице по Грчку, попут губитка Кавале, Солуна и других територија освојених претходне године, уз неизвесно држање Бугарске, МОЭИ, III/II, бр. 239, 289; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 650.

⁸⁷ АС, МИД ПО, 1914, р. 421, Ф. VIII, д. 3, 227–232.

Румунијом, ради заштите трговачке интересе црноморских земаља. Велики везир Саид Халим-паша обећао је да ће учинити све како би избегао рат и затварање мореуза. Турска је већ предузела значајне мере за престанак гоњења и прихватила разговоре о мешовитој комисији за истрагу. Притисак сила и одбијање из Београда утицали су и на Грчку. Званичници у Атини су српској страни изјавили да „ће рат бити одложен до јесени“, због њене неспремности и резервисаног става Румуније⁸⁸. Под британским посредништвом, Турска и Грчка су током наредних месец дана приближиле ставове. Договор о острвима и дефанзивном савезу требало је да буде потврђен на сусрету Венизелоса и великог везира у Бриселу, крајем јула. Избијање Великог рата цео процес ставило је у други план.⁸⁹

* * *

У руском политичком и војном врху постојала је бојазан од ратног пожара на полуострву, у коме Аустро-Угарска не би могла да остане по страни. Сазонов је упознао британског државног секретара сер Греја до чега би то могло да доведе, „посебно“ са гледишта одбране стратешких позиција у Србији и мореузима.⁹⁰ Свестан ризика, царски министар се залагао за одржавање пријатељских односа Русије и Грчке, али без икаквог уговорног обавезивања. У супротном, ефекат је могао да буде контрапродуктиван – Бугарску би коначно отерао у аустроугарски загрљај. Током боравка Венизелоса у Петрограду, јануара 1914. године, истовремено са Пашићем, руски државник је пробао да ублажи утисак поруком Димитријеву, како је балкански савез отворен и за Бугаре.⁹¹ Посланик у Атини, Демидов, био је децидиранији почетком јуна, када је изјавио да је веза Србије и Грчке неприродна и несигурна. У искрено пријатељство Венизелоса није сумњао, али, у случају његовог пада, наследници су лако могли да се окрену Аустро-Угарској. Једини природни савез за Русе је био између Београда и Софије, „па ма се овај створио и извесним територијалним уступцима од стране Србије“⁹². Поводом разговора са румунским краљем Каролом у Констанци, Сазонов је 9.

⁸⁸ Исто, р. 422, Ф. VIII, д. 6, 518; ДСПКС, VII-2, бр. 389.

⁸⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 421, Ф. VIII, д. 3, 167–178, 181–244; Пс, П-По, 1913, Ф. I, р. 20; ВД, X-1, бр. 280–309; DDF, 3/X, бр. 374, 401, 409, 418, 436; ДСПКС, VII-1, бр. 586; VII-2, 63, 81, 85–86, 106, 465; МОЭИ, III/II, бр. 286, 349, 411; III, 131, 199, 217, 223, 250, 258–259, 263–265, 267–269, 286–287, 290, 296–299, 304, 311, 314, 318, 328, 342, 370, 386, 388–389, 399; IV, 49, 85, 137–138, 200, 334, 339; V, 553; *Background for Conflict*, D1139–D1144.

⁹⁰ МОЭИ, III/I, бр. 223, 289, 321.

⁹¹ АС, МИД ПО, 1914, р. 418, Ф. V, д. 5, 449, 483; ДДН, бр. 155, 158; МОЭИ, III/I, бр. 104, 227, 314.

⁹² ДСПКС, VII-2, 152.

јуна у Мемоару цару појаснио зашто Русија не може да гарантује Букурешки уговор у потпуности. Услед могуће промене околности, у Петрограду нису хтели да унапред забране случај, „попут, на пример, враћања Бугарској Кавале“.⁹³ Патрон није заборављао „немирно дете“.

Русију је иритирао однос и према словенском становништву у Егејској Македонији. Грчка је, наиме, спроводила мере хеленизације, није признавала поданство Србије, а на њеним новим територијама нису могле да се отварају српске школе, под оправдањем да се одустало од реципрочне мере у Вардарској Македонији. Услед подозрења од наводне пропаганде, тешко је ишло и са намером за отварање конзулата. Уз протесте из Београда, и руска дипломатија је оштро упозорила да њено јавно мњење није равнодушно према угњетавању словенског живља. Кварење савезничких веза са Србијом не би представљало једину последицу наставка такве политике; такво држање би имало утицаја и на руске-грчко односе. На интервенцију из Петрограда, премијер Георгиос Штрајт је марта 1914. дао обећање да ће предузети мере за ублажавање „претеране ревности“ месних власти.⁹⁴ Руски посланик Демидов садејствовао је Србији и у преговорима о коришћењу луке у Солуну. Упркос намери аустроугарске и италијанске дипломатије, да тражењем сразмерних привилегија омету договор, конвенција је потписана у Атини 23. маја. Но, односи између Србије и Грчке нису били на савезничком нивоу. Уз много отворених питања, једини гарант блиских веза у Атини био је Венизелос. Опозиција није пропуштала прилику да га критикује, држећи да је савез са Србијом штетан по грчке интересе. Готово истоветно, и у очима Русије та веза се посматрала само као привремено решење.⁹⁵

Преокрет Румуније

Међу руским спољнополитичким приоритетима на Балкану, након Србије и Бугарске, није долазила Грчка, већ Румунија. Перспектива за јаче зближење између Београда и Букурешта, створена заједницом интереса за очување статуса

⁹³ МОЭИ, III/III, бр. 185, 339.

⁹⁴ АС, МИД ПО, 1914, р. 422, Ф. VIII, д. 7, 547–548, 550, 593–594об, 601–614; р. 424, Ф. X, д. 1, 3–5; ДСПКС, VI-3, бр. 509, 527, 530, 532, 558–559; VII-1, 1, 27, 35, 84; МОЭИ, III/I, бр. 47, 314.

⁹⁵ АС, МИД ПО, 1914, р. 418, Ф. V, д. 5, 454 и об; р. 422, Ф. VIII, д. 7, 565–566; р. 423, Ф. IX, д. 6, 441–580; р. 425, Ф. X, д. 9, 503 и об, 506–510; д. 10, 661 и об; ДСПКС, VII-1, бр. 356; VII-2, 141; МОЭИ, III/I, бр. 47, 347, 355; II, 220, 325; III, 45; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском, 1789–1794*; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске, 569*.

кво након балканских ратова, поклапала се са руским циљевима. Сазонов је у већ помињаном програмском писму цару од 5. децембра 1913. поставио пред руску дипломатију задатак да континуираним, али опрезним радом, сазда услове за што је могуће веће зближење са Букурештом. Он је препознао да су погледи Румуна све чешће упрти у аустроугарски Ердељ, те да национално уједињење није могуће без расцепа са савезницом. Формирање либералне владе Јонела Братијануа јануара 1914. ишло је на руку руском циљу. Појавила се одређена сумња у могућност ступање Румуније у рат Аустро-Угарске са Русијом, и поред уговорне обавезе према Бечу. Већи оптимизам показао је Пашић, који је рачунао на оружану помоћ источног суседа у случају напада црно-жуте монархије.⁹⁶

Румунска дипломатија се залагала за очување поретка насталог миром у Букурешту, али није пристајала на формални савез са Србијом и Грчком. Незнатна промена се збила након посете Пашића и Вензелоса, при повратку из Петрограда, почетком фебруара. Румунија је тада дефинитивно ставила до знања да неће остати равнодушна у случају турског напада на Грчку, уз активну или пасивну помоћ Бугарске. С друге стране, ни претходни предлози Бугара и Турака, ни нуђење савеза током мајске посете турског министра унутрашњих дела Мехмед Талаат-бега, и поред подршке аустроугарске дипломатије, нису поколебали жељу за избегавање везивања у спољној политици.⁹⁷

Намера Румуније да у потпуности сачува слободу дејства и ради сходно сопственим интересима, створила је перспективу за остварење руског плана. Сазонов је раширених руку прихватио позив премијера Братијануа за усаглашавање ставова у грчко-турском спору. Вешто је играо и на карту женидбе румунског принца Карола са једном од царевих ћерки, држећи питање отвореним. Али, кључни успех постигао је организовањем цареве посете Констанци, 14. јуна, који су обележиле манифестације блискости и срдчан дочек. Руски министар је дан касније продужио пут за Букурешт, где је имао разговоре са краљем Каролом

⁹⁶ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3048, 64–65; *България в Първата световна война*, бр. 59; *Константинополь и проливы*, КА 6, 75; DDF, 3/IX, бр. 192; МОЭИ, III/I, бр. 295, 321; Н. Чакир, *Румынская дипломатия на Балканах в период авг. 1913–авг. 1914 г. у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, Београд, 1976, 366.

⁹⁷ АС, МИД ПО, 1913, р. 385, Ф. II, д. 5, 464, 506–507об; 1914, р. 418, Ф. V, д. 5, 483–485; р. 421, Ф. VIII, д. 2, 145–146; д. 3, 175 и об, 204–206об; р. 422, Ф. VIII, д. 6, 651 и об; д. 9, 750–752об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3039, 21–22; д. 3048, 8–10; ДДН, бр. 149, 156, 160, 169–173; ДСПКС, VI-3, бр. 357, 393, 414, 444, 472; VII-1, 217; VII-2, 100–101; МОЭИ, III/I, бр. 81, 98, 171, 223–224, 262, 269, 305, 315, 401; III, 129, 142; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 116–129;

и Братијануом. Изузев сагласности у питању о очувања мира на Балкану, оба домаћина су му дала уверење како не би гледали спокојно на слабљење Србије, у случају напада Аустро-Угарске. Братијану је чак одрицао постојање обавезе да уђе у рат на страни Централних сила. Сазонов је, на основу тога, правилно закључио да ће Румунија прићи јачем и ономе ко понуди више.⁹⁸ Такво држање, ипак, није у потпуности уливало поверење, због чега је Русија одуговлачила боље железничко повезивање.⁹⁹

Русија је другачије, благонаклоно, посматрала преговоре о спајању српских пруга са румунским. Пуковник Артамонов, поред општег значаја почетне тачке будуће Јадранске железнице, у војном смислу, видео је као потврду савеза Србије и Румуније. Железничка веза је олакшавала заједничко наступање у евентуалном рату против Бугарске или Аустро-Угарске. У првој половини 1914. пројекат моста на Дунаву између Брзе Паланке и Циганештија добио је превагу у односу на бугарску варијанту. До потврде српско-румунског заједништва у Констанци, на фону пријема цара, није дошло због закаснелог позива руске дипломатије. Међусобна солидарност на очувању Букурешког мира исказана је пред само избијање рата. Грчка и Србија су 23/24. јула подржале категоричну румунску интервенцију у Софији, због честих пограничних сукоба у Добруци.¹⁰⁰

⁹⁸ У Аустро-Угарској је владала бојазан и nelaгодност од румунског зближења са Србијом и Русијом. Министар Берхтолд је био и више него љут због „бестидних“ потеза Румуна. Посланика Отокара Чернина је са инструкцијама, непосредно из Беча, упутио у Констанцу, да би пре доласка руског цара имао аудијенцију код краља Карола. Немачка је још увек држала да нема разлога за узнемиреност. У исто време са сусретом на обали Црног мора, цар Вилхелм II је посетио аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Конопишту. Тамо је пред Берхтолдом самопоуздано одрицао могућност за династичко повезивање румунских Хоенцолерна и Романова. Ипак, и он је слутио да након смрти Карола може доћи до радикалне промене румунске спољне политике. Зато је планирао да и сам посети рођаке, почетком септембра 1914. године, АС, МИД ПО, 1914, р. 418, Ф. V, д. 5, 560–561; р. 421, Ф. VIII, д. 1, 41–42, 78–79; р. 424, Ф. X, д. 1, 10 и об; ДСПКС, VII-2, 236, 239; *К вопросу о подготовке мировой войны*, КА 64 (1934), 103–109; МОЭИ, III, бр. 94; II, 15, 146; III, 276–277, 293, 382, 385; В. П. Виноградов, *За балканскими фронтами, 20–22; V. Maciu, La Roumanie et la politique des grandes puissances a l'egard de la Serbie (Octobre 1912–Août 1914) у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, 269–276; J. C. G. Röhl, *Wilhelm II. Into the abyss of war and exile (1900–1941)*, Cambridge, 2014, 1003–1004.

⁹⁹ АЈ, Ф. 80, Јован Јовановић Пижон, Фасцикла VII, Опис 40, 319 и об; АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 3, 240 и об; д. 6, 443–444; р. 420, Ф. VII, д. 8, 338–343 об; р. 422, Ф. VIII, д. 8, 657, 670–673; ДДН, 174, 176–178; ДСПКС, VII-2, бр. 99, 170, 201, 242, 258; МОЭИ, III, бр. 94, 130, 223, 238, 304–305, 322; III, 15, 25, 185, 339.

¹⁰⁰ АС, МИД ПО, 1914, р. 418, Ф. VI, д. 1, 1–4, 14–41; р. 422, Ф. VIII, д. 7, 541; д. 8, 631–645 об, 658–660; р. 424, Ф. X, д. 5, 259 и об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3050, 9–11; д. 3053, 18; д. 3152, 57 и об; ДДН, бр. 185–186; ДСПКС, VI-3, бр. 444, 448; VII-1, 87, 212, 648; VII-2, 122, 140, 190, 202, 217, 222, 228, 253, 268, 311, 472, 488, 508; МОЭИ, III, бр. 81; П. Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд, 1936, 179–180, 263–266.

* * *

Балканско гротло је и у непуних годину дана мира куљало и претило новом ерупцијом. Без обзира на склапања мира у Цариграду, држање Турске према Србији наставило је да се љуља на клацкалицу спољнополитичких лавирања младотурака. И српски односи са Бугарском остали су лоши. У Софији нису престали да гаје територијалне претензије према Македонији и теже ревизији букурешког поретка. Противно раду Русије на помирењу, међусобно непријатељство подстицала је Аустро-Угарска. Перспективу за компромис је само додатно отежао став савезника Србије из Другог балканског рата – против било какве промене статуса кво. Један од њих, формално најближи сусед – Грчка, покушавао је да савезништво уновчи у спору са Османским царством, док су, заправо, однос према словенском становништву и доминантно германофилско политичко опредељење владе у Атини ишли противно политици добрих односима са Србијом и Русијом.

Можда и једини прави спољнополитички успех за Београд и Петроград на Балкану, у другој половини 1913. и првих шест месеци наредне године, састојао се у румунском опредељењу за прагматизам. Управо у току „варљивог затишја пред велику буру“, у Букурешту је превагу однела идеја о националном уједињењу и дојам да је његово остварење једино могуће у сагласју са североисточним и југозападним словенским суседом. Било је то премало да би дало разлога за задовољство. Србија је, и поред труда и помоћи Русије, у изазове светског сукоба ушла са несређеним приликама у суседству.

Ослонац на Русију

„После два победоносна рата
Срби су добили најважније
за будуће успехе – веру у себе“
Стеван Илијћ¹⁰¹

Немирно суседство

Краткотрајан предах од рата није био довољан за решавање бројних проблема у „бурету барута“ Европе. Сложеност стања је употпуњавала околност да је спољни фактор често ограничавао независност балканских земаља. Поред снажног утицаја на већ формиране националне државе, велике силе су преузеле и непосредну контролу над делом османског наслеђа. У јеку Првог балканског рата, под покровитељством Аустро-Угарске, у Валони је 28. новембра 1912. проглашена независна албанска држава. Новонастала творевина се нашла као препрека изласку Србије на море, а добила је међународно признање одлукама Лондонске конференцији. На амбасадорској седници 29. јула 1913. утврђен је статус Албаније као аутономне, суверене и наследне кнежевине, под гаранцијом шест великих сила и десетогодишњом контролом управе и финансија од стране Међународне контролне комисије. Компромисним решењем за владара нове државе изабран је капетан пруске војске Вилхелм Вид, у рођачким везама са немачком и румунском владарском породицом. И поред савета немачког цара Вилхелма II да то не чини, он је под одређеним условима прихватио понуду.¹⁰²

Недовршено формирање Албаније се одмах показало као опасност за Србију. Уз стратегијску неповољност, граница исцртана у Лондону прекинула је везе становништва са трговима (Дебар, Призрен, Ђаковица) и онемогућила сезонске миграције. На то, присуство великог броја емиграната из нових крајева Србије отворило је простор за утицај бугарске и аустроугарске пропаганде. Још пред избијање Другог балканског рата, Бугари су преговарали о нападу на Србију са аустрофилски настројеним Исмаил Кемалом, председником привремене владе у Валони. Из предострожности, српска војска се није у потпуности повукла из

¹⁰¹ У разговору са руским војним изаслаником у Цариграду, генерал мајором Леонтјевим, 9. септембра 1913. године, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3048, 31–35.

¹⁰² АС, МИД ПО, 1914, р. 423, Ф. IX, д. 7, 582; *Balkanski ugovorni odnosi*, бр. 126; ВД, X-1, бр. 104, 137; М. de Bunsen, *Vienna in 1914*, Transactions of the Grotius Society 9 (1923), 35; Г. Л. Арш, *За балканским фронтима*, 45–46; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанский вопрос в начале XX века*, Санкт-Петербург, 2013, 306; Б. Храбак, *Статут Кнежевине Албаније 1914*, Арбанашке студије V, Београд, 2007, 185–186.

Албаније.¹⁰³ Велике силе су више пута интервенисале, али су у Београду одбијали да издају наредбе, док се не изврши разграничење и не формирају органи власти у новоствореној држави. Притисак, пре свега Аустро-Угарске и Италије, појачао се средином септембра. Спалајковић, као заступник министра иностраних дела, рачунао је на неслогу у дипломатском кору и држао се недоследно. Упркос изјави аустроугарском отправнику послова Вилхелму фон Шторку о потпуној евакуацији, он је 14. септембра дао наредбу за повлачење само до леве обале Црног Дрима. Тиме је изазвао љутњу у Бечу. Аустро-Угарска је покренула иницијативу за колективни корак у Београду. Руски отправник Штрандман је са француским колегом упозорио да ће силе можда морати да прихвате заједнички демарш. Сатеран уза зид, Спалајковић је 18. септембра послао инструкције министру војном Милошу Божановићу да се трупе повуку „приближно“ до пограничне линије утврђене у Лондону. Због нереда и извештаја о спремању озбиљног упада, упоредо је наређено привремено затварање границе. Из Петрограда су све време саветовали обазривост у поступању према Арбанији.¹⁰⁴

Према руским обавештајним сазнањима, средином августа 1913. на високом војном савету у Бечу донета је одлука о антисрпском агитационом раду у циљу зближења Арбанаса са Бугарима. Током маневара у Шлезији 7. и 8. септембра, начелник аустроугарског генералштаба Конрад фон Хецендорф добио је ветар у леђа за агресивну политику од Вилхелма II.¹⁰⁵ Само пар дана касније, инспектор оружаних снага престолонаследник Франц Фердинанд, представио је на новој седници савета, план дејства „уједињених албанских снага против Србије“. По том документу, агитациони рад је улазио у завршну фазу. Све већи сукоби на граници требало је да изазову одговор српске војске и окупацију

¹⁰³ О политичкој недоследности и авантуризму Кемал-паше сведочи чињеница да је већ у првом разговору са Пашићевим повереником Живојином Балугџићем говорио против Аустро-Угарске; наводно је он преко црногорског принца Мирка послао писмо руском цару и тражио да се Албанија прими у Балкански савез, али му није одговорено, Ж. Балугџић, *Кад се стварала Албанија*, СКГ 52 (1937), 518–523.

¹⁰⁴ АС, МИД ПО, 1913, р. 401, Ф. XIV, д. 1, 93об; р. 404, Ф. XVI, д. 2, 102, 106 и об, 120 и об, 141об, 146 и об, 153; д. 3, 184 и об; д. 4, 285, 291, 358 и об; р. 409, Ф. XIX, д. 8, 335; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. II, рб. 85; ДСПКС, VI-3, бр. 13, 29, 137, 253, 302–303, 337; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 210–211; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 214–217; П. А. Искендеров, *Сербия, Черногория и Албанский вопрос*, 121–130; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 246–253; В. Казимировић, *Никола Пашић*, 219; Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонију од краја 1912. до краја 1915*, Врање, 1988, 45–46.

¹⁰⁵ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 2868, 246об–247; ДСПКС, VI-3, бр. 347, 489; J. C. G. Röhl, *Wilhelm II*, 947–948.

стратегичких тачака – што може да представља повод за активно наступање против Србије. Тренутни моменат је био најпогоднији за постепено спремање и мобилизацију војске према југу и резервних јединица. Благонаклоност према раду у Албанији изразио је цар Франц Јозеф, али Хецендорф и Франц Фердинанд нису имали подршку Министарства иностраних дела. Берхтолд се није слагао са авантуристичком политиком, јер је сумњао у потпору Немачке и Италије. Поред лоших изгледа за успех плана, самостална акција је била супротна договору о заједничком раду у Албанији, са Римом. Зато је на седници одлучено да се настави споразуман рад са осталим силама Тројног савеза.¹⁰⁶

Војници су, међутим, већ направили довољно велику „штету“. Упоредо са повлачењем српских трупа, наоружане чете из Албаније прешле су граничну линију. Покрет се налазио под окриљем владе у Валони и за циљ је имао измену решења Лондонске конференције о разграничењу и стварање велике Албаније. Уз агитациону делатност агената, претходно је аустроугарским лађама стигло оружје, новац и добровољци. Међу нападачима су се налазили познате војводе, попут Милана Матова и Петра Чаулева, али и официри бугарске војске.¹⁰⁷ Наоружане чете су због замене састава наишле на проређену српску одбрану. До 25. септембра Арнаути су заузели Дебар, Стругу и Охрид. Србија је била принуђена да спроведе додатну мобилизацију. Војска је добила наредбе да енергично угуши побуну, спроведе разоружање и најстроже казни кривце, уз забрану пљачке, зверства и малтретирање жена, деце и мирног становништва. Већ почетком октобра, нападачи су одбијени и операције су прешле на територију Албаније.¹⁰⁸

¹⁰⁶ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 2868, 270–272, 286–287, 292 и об; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 536–537.

¹⁰⁷ АС, МИД АРБ, 1913, Ф. I, д. 1, бр. 44; МИД ПО, 1913, р. 401, Ф. XIV, д. 2, 152; р. 404, Ф. XV, д. 6, 642; р. 405, Ф. XVI, д. 5, 449 и об; д. 9, 770–771; р. 406, Ф. XVII, д. 5, 466, 471–474; МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. III, рб. 26, 36, 63; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 2868, 300 и об, 306 и об; д. 3169, 35, 41, 54об–55, 61об; *България в Първата световна война*, бр. 43, 50; ДСПКС, VI-3, бр. 254, 266, 281, 310, 313, 337, 348, 351, 406–408; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 255, 258; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 534–539; Б. Храбак, *Арбанашки упади*, 46–53, 57–58, 61.

¹⁰⁸ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3169, 17, 25, 27, 37–52об, 63–65об; М. Gutić, *Oružani sukobi na srpsko-albanskoj granici u jesen 1913. godine*, *Vojnoistorijski glasnik (=VIG)* 1 (1985), 232–242, 247–261, М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 256–259; Б. Храбак, *Арбанашки упади*, 53–65. Артамонов је новембра 1913. у Скопљу присуствовао рапорту генерала Дамјана Поповића пред престолонаследником Александром. Командант Трупа нових области је тада признао критичан положај, у коме су се нашле његове јединице. Да су појачања случајно каснила два до три дана, у рукама Арбанаса нашли би се Призрен, Гостивар, можда чак и Битољ. По поводу обрачуна са наоружаним разбојницима, Поповић је наредио командантима „да му не шаљу заробљене

Постојала је намера да се Арнаутима нанесе жесток удар, уђе дубоко у територију и тражи нова стратегијска граница. Србија је крила напредовање трупа чак и од руског војног изасланика, а иностраним конзулима је забрањено слање шифрованих телеграма. Тактика је подсећала на свршен чин Турске у Тракији, након Другог балканског рата. За разлику од равнодушности сила у једренском питању, Албанија се налазила у интересној сфери Двојне монархије. На Балхаусплацу су за nerede окривили Србију – због забране доступа пијацама и одуговлачења са повлачењем. Док су остале силе махом саветовале обазривост и ограничење на дефанзивне операције, Русија је признала право легитимне одбране, уз препоруку Београду да избегне компликације са Аустро-Угарском. Србија је могла једино тајно да поседне стратегијске тачке, али је јавно морала све да пориче. Неуротични Спалајковић је непромишљеним изјавама наставио да задаје главобоље Штрандману. Приликом једног напетог разговора грмео је о руској моћи да „тресне руком о сто“, па да се цела Европа потчини њеној вољи.¹⁰⁹

Разлог за опрез дале су гласине о спремању Бугарске и Турске да искористе ситуацију. У Петрограду су одахнули када се Пашић, 4. октобра, вратио са одсуства. Но, ни он није довољно озбиљно схватио ситуацију. Претходног дана, док је још боравио у Бечу, Берхтолд је на министарској седници прихватио мишљење присутних да је „обрачун са Србијом и њено понижење животни услов Монархије“. Поред личне изјаве председнику српске владе, Шторк и Јовановић су више пута преносили поруку шефа Балхаусплаца, да се поштује неприкосновеност граница аутономне Албаније.¹¹⁰ Аустро-Угарска није успевала да обезбеди подршку за колективни демарш, те је сама чинила кораке. Из тог разлога, у Београду је створен дојам о неодлучности великих сила. У међувремену, српске трупе су заузеле стратегијске тачке на обалама Црног и Белог Дрима. Раздражени Берхтолд је 14. октобра поновио Јовановићу да Аустро-

Арнаути; слободних зграда нема, и нигде не може да их смести, а турски затвори су влажни и у њима би Арнаути могли да добију реуматизам“, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3169, 61 и об, 65 и об.

¹⁰⁹ АС, МИД ПО, 1913, р. 405, Ф. XVI, д. 5, 372, д. 7, 597об, 600, д. 8, 632, 671, 683; р. 409, Ф. XIX, д. 8, 703–705; Пс, П-По, 1913, Ф. II, р. 1; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3169, 17, 29, 55, 56–59, 65–68; ДСПКС, VI-3, бр. 310–311, 314, 317–318, 322, 324, 326–329, 332–333, 339–340, 342, 345, 356, 371, 432, 516; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 208, 211; М. Gutic, *Oružani sukobi na srpsko-albanskoj granici*, 243–247, 252–263; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 217–220; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 259–260; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 535–539.

¹¹⁰ ВД, X-1, бр. 345; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 540–542; Ј. Јовановић, *Претпоследњи аустро-угарски ултиматум Србији*, *Нови живот* 22 (1925), 129–133, 161–165.

Угарска неће „ни у ком случају“ допустити промену граница. Корак у Београду су тада подржали Италија и Немачка. Али, Пашић је наредног дана обавестио силе да ће војска остати на стратегијским положајима, док се не створе гаранције за мир и коначно не расправи разграничење. Није вредело ново упозорење Нератова да, након компликација из претходне године, ниједна сила неће пристати на измену одлука о Албанији. Сазонов и француски министар иностраних дела Стефан Пишон су осетили шта се спрема. Из Париза су пријатељски саветовали да се не чека ултиматум, већ, уз изјаву да Србија не тежи новим освајањима, унапред нареди повлачење из Албаније. Пашић није успео да о предлогу разговара са члановима кабинета и војним врхом. Шторк га је предухитрио.¹¹¹

Аустро-Угарска је преко отправника послова у Београду, 18. октобра, упутила вербалну ноту са роком од осам дана за повлачење српске војске из Албаније. У случају незадовољавајућег одговора, упозорила је како ће „бити принуђена“ да прибегне подеснијим „мерама“ за остварење захтева.¹¹² Са жељом да поправи утисак из претходних криза, иза Двојне монархије је одлучно стала Немачка. Вилхелм II је на извештај из Беча о ултиматуму написао да је право време за „повраћај мира и реда тамо доле“. Пред крај рока, Берхтолду је дао задатак да „инкорпорира Србију на било који начин“, само да у случају рата са Русијом, „српску војску немамо против нас, већ на нашој страни“.¹¹³

У престоницама Антанте владала је изненађеност наглим кораком Беча, а ни Италија није делила ентузијазам са савезницима. Председник руске владе, Владимир Коковцов, у Риму је са домаћинима потез назвао неразумним. Сазонов се чудило, сматрао га пренагљеним и без основа. У легитимној одбрани, Србија је, по њему, имала право на гаранције за мир, кроз природну исправку границе у правцу вододелница. У Берлину је упозорио да такви потези могу отежати покушаје Аустро-Угарске за зближење две државе, те довести у опасност и односе Русије са Немачком. Са аустроугарским послаником, о неповољном утиску ноте, разговарао је и Нератов. Ипак, ни Русија, ни њени савезници, нису желели да уђу

¹¹¹ АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 1, 54–55; р. 405, Ф. XVI, д. 9, 750–751; Пс, П-По, 1913, Ф. II, р. 1; ДДН, 117; ДСПКС, VI-3, бр. 327, 329, 331–332, 335, 349–350, 353, 359, 369, 373, 376–382, 384, 388, 427, 434, 436; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанский вопрос*, 195–197; Б. Храбак, *Арбанашки упади*, 66; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 539–545.

¹¹² ДСПКС, VI-3, бр. 399; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 545.

¹¹³ ДСПКС, VI-3, бр. 384, 386, 388, 400–401; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 219–222; J. C. G. Röhl, *Wilhelm II*, 949–953; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 546–547.

у рат због Албаније. Постојала је опасност да Србија остане сама, у дуелу са северним суседом. Пашић је најзад схватио позицију. Већ 19. октобра обавестио је силе о наређеном повлачењу на границу одређену у Лондону. У граду на Неви су „са задовољством“, а вероватно и са олакшањем прихватила одлуку.¹¹⁴

У српском врху је очигледно дошло до погрешне процене одлучности Аустро-Угарске. Упада у очи да Русија, као најважнији спољнополитички ослонац, није имала дефинисан став током дешавања у Албанији. Са Певческог моста, у одсуству чврстог вођства Сазонова или Коковцова, стизале су поруке различитих таласних дужина. Спалајковић се, чак, пред Штрандманом излануо како му је Хартвиг саветовао да не евакуише Албанију. Иако је посланик то демантовао, руски отправник послова је приметио, да се његов шеф поново „врло често“ састаје са Пашићем.¹¹⁵ Прва порука од Сазонова, и то за повлачење, дошла је из Париза 18. октобра, када је већ било касно. Десет дана касније, царски министар саветовао је да се у арбанашком питању избегава свако могуће изазивање Беча. Требало је да се „дигну руке од свега“; и од економског излаза на море код Драча, и од захтева за ректификацију границе. Код Сазонова, по мишљењу Поповића, преовладало је потпуно одсуство интересовања за Албанију и поставило се питање колико може да се рачуна на помоћ Русије у том правцу.¹¹⁶

Показало се, ипак, да је посланик направио погрешну процену. Србија је наставила да се ослања на подршку Петрограда, превасходно у протестима поводом спремања нових упада. Представка сила у Београду за враћање избеглица у разорене крајеве, поштовање грађанских права и отварање пијаца, тако, допуњена је примедбом Русије о обавези Арнаута да поштују правни оквир српске државе. Основна препорука са Певческог моста била је да се граница добро чува, јер Европа није у стању да наметне своја решења.

На терену, формирање жандармерије и органа реда у Арбанији ишло је и превише споро. У земљи је постојало више различитих управа, које су се налазиле у међусобном непријатељству. Чланови Међународне контролне комисије су

¹¹⁴ АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 2, 148; р. 405, Ф. XVI, д. 9, 787; Пс, П-По, 1913, Ф. II, р. 1; РГВИА, Ф. 2000, Оп. I, д. 3169, 57 и об; *България в Първата световна война*, бр. 50, 52–53; ДСПКС, VI-3, бр. 394–405, 410–412, 415–421, 423, 434, 439, 442; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 211–212; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 545–548.

¹¹⁵ В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 211; В. Н. Коковцовъ, *Изъ моего прошлого. Воспоминания 1903-1919 гг.*, Томъ II, Парижъ, 1933, 195–196.

¹¹⁶ ДСПКС, VI-3, бр. 432–433; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 548–550.

јануара 1914. искористили умешаност у младотурску заверу Исмаил Кемала и приморали га да преда власт, територију под својом контролом, те оде из земље. Под притиском, и Есад-паша Топтани, бивши турски генерал и један од моћних и богатих племенских вођа у Албанији, наредног месеца, пристао је да укине владу у Драчу и прихвати избор кнеза Вида за владара. Сазонов је пуцао у празно, када је новом кнезу условио потпору условима: да се не везује ни за једну велику силу, штити православне и спречава узнемиравање српске границе од стране пограничног становништва. Међународна контролна комисија, централна влада, а ни сам Вид нису имали могућности да обуздају потпуну анархију у унутрашњости. Од почетка 1914. године, поред младотурака, у Албанији се појачала делатност аустроугарских и бугарски агената на спремању нових нереда. Поново су наишли на погодно тло.¹¹⁷

Под вођством одметника из Албаније крајем марта, код села Бање у Подримском срезу, избила је побуна и захватила околна места. Ширење немира је овог пута спречила брза интервенција српске војске са артиљеријом. Вође покрета и већина качака ухваћени су при покушају бекства, уз делимичну помоћ црногорских власти. На основу изјава заробљених, сазнало се да је неколико хиљада људи чекало да пређе Дрим и упадне у Србију. Енергичан одговор одвратио их од намере. Побуњеници су представљали пробни балон и претходницу већег „устанка“. За циљ су имали изазивање спољне интервенције и припајања пограничних области Албанији, јер се на пролеће 1914. очекивао поновни долазак Међународне комисије за разграничење.¹¹⁸

* * *

Претходног лета, Пашић није успео у намери да обезбеди учешће српског делегата у Комисији. Специфично је да се нарочито Русија противила проширењу

¹¹⁷ АС, МИД ПО, 1913, р. 404, Ф. XV, д. 6, 663 и об; р. 405, Ф. XVII, д. 1, 40, 88; р. 406, Ф. XVII, д. 3, 201, 243–244; д. 5, 369 и об, 381, 464–466, 471–474; МИД АРБ, 1913, Ф. I, д. 1, бр. 85, 121; д. 2, 38, 74, 83, 119, 133; д. 5, 693, 807; 1914, Ф. I, д. 4, 81, 347; Пс, П-По, 1913, Ф. I, р. 28; Ф. II, 1; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3152, 35–36, 44–45; ВД, X-1, бр. 111, 113; ДСПКС, VI-3, бр. 440–442, 446, 455, 488, 523, 525, 531, 545; VII-1, 18, 24–25, 39, 44, 51, 63, 106, 136, 165, 196, 240, 248, 271, 330, 368; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанский вопрос*, 176–177, 290–298, 320; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 267–271; М. Радивојевић, *Краљевина Србија и Албанија уочи Првог светског рата*, Српске студије 5 (2014), 154; Б. Храбак, *Арбанашки упади*, 85–90, 109–115; Исти, *Унутрашњеполитички сукоби у Албанији 1912–1914. са верским обличјем*, Арбанашке студије II, Београд, 2005, 311–325.

¹¹⁸ АС, МИД АРБ, 1914, Ф. III, д. 2, бр. 764; МИД ПО, 1914, р. 423, Ф. IX, д. 8, 663 и об; ДСПКС, VII-1, бр. 196, 386, 407, 419, 423, 425, 433, 440, 456–457, 483, 498; МОЭИ, III/II, бр. 197; Исти, *Нови крајеви Србије*, 270–271; Б. Храбак, *Арбанашки упади*, 90–98.

чланова, премда, са оправдањем, да то повлачи укључивање албанског, црногорског, румунског, па чак и бугарског представника; што не би одговарало Србији. Учесници Лондонске конференције резервисали су право да самостално одлучују о питању граница. Комисија састављена од делегата великих сила бавила се на терену од 23. октобра до 12. децембра и, упркос инсистирању Србије, није се обазирала на жеље локалног становништва.¹¹⁹ Због супротности између чланова, осим рејона села Лин, код Охридског језера, разграничење је остало недовршено. Руски и француски делегат су заступали граничну линију повољнију за Србију, док су Аустријанац, Немац и Италијан, којима се прикључио и британски представник, тежили што већим уступцима Албанији. И поред интервенција српске владе, великим делом учињене преко Русије, у Лондону су одбијали да прихвате сумње у недобронамерност енглеског потпуковника Гренета.¹²⁰

Политика балансирања Велике Британије умало је почетком 1914. коштала Србију и до 500км² територије. Срећом, Сазонов је фебруара одбио да прихвати сер Грејеву идеју о анкети међу становништвом око припадности Горске казе.¹²¹ Ни нова, недобронамерна према Србији, иницијатива Аустро-Угарске није добила подршку на петроградском Дворском тргу. План о неутралним зонама код Призрена и Дебра као да је позивао на нове нереде. Са албанске стране улаз у простор није имао ко да чува, те је српско становништво остајало без заштите од упада разбојника. Међународна управа, са „посебном правом страних конзула“, могла је да служи једино ради ширење аустроугарског утицаја и основу за касније

¹¹⁹ АС, МИД ПО, 1913, р. 404, Ф. XV, д. 3, 183; р. 405, Ф. XVI, д. 9, 750–751; Пс, П-По, 1913, Ф. II, р. 1; ДСПКС, VI-3, бр. 23, 29, 83, 89, 104, 158, 243, 260, 286, 358, 365, 375, 378, 382, 387. Пашић је априла 1913. у пограничне крајеве Албаније послао агитационе комисије са циљем да утичу на народ, како би приликом доласка Комисије изразио жељу за припадност Србији. Повремено затварања приступа пијацама, по мишљењу руских цивилних и војних представника, уклапало се у српску тактику да Европи покаже апсурдност граничне линије и изврши додатан притисак на Арнауте, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3169, 55; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанский вопрос*, 124; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 247–248.

¹²⁰ АС, МИД ПО, 1913, р. 405, Ф. XVII, д. 1, 10, 32 и об, 45–47, 73, 75–77; р. 406, Ф. XVII, д. 2, 167; д. 3, 189; д. 4, 288, 294 и об; д. 5, 448; МИД АРБ, 1914, Ф. I, д. 8, бр. 1394; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3169, 68; ДСПКС, VI-3, бр. 365, 387, 430, 494, 510; VII-1, 44, 141; VII-2, 93; М. Војводић, *Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом*, Историјски часопис (=ИЧ) 36 (1989), 159–160; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 264.

¹²¹ Према одлуци Лондонске конференције, граница је ишла линијом „између призренског и љумског округа“, остављајући последњи Албанији. Сазонов је тако уствари подржао став руског члана Комисије, генерала Николаја Потапова, који је од српских власти добио званична акта, као доказ да предратна Горска каза до 1910. никада није била у склопу Љумске казе. Супротно, претходно се налазила у Призренској кази. Самим тим, требало је да припадне Србији, АС, МИД ПО, 1913, р. 406, Ф. XVII, д. 3, 272; МОЭИ, III/I, бр. 242; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 4–9.

прикључење Албанији. Вођени опасношћу да се српски интереси не узму у обзир, ускоро су из Београда дали конкретан предлог за решење проблема.¹²²

Због несигурности и честих упада наоружаних чета, Србија је тражила да се разграничење изврши у складу са потребом за добијање стратегијске и природне границе. Након немира код Бање, Пашић је циркуларом од 23. априла покренуо иницијативу за ректификацију граничне линије, посебно код Призрена и Дебра, где она „није била ни на пушкет од вароши“. Главна адреса на коју се рачунао остала је иста – Певчески мост.¹²³ Мало раније, Русија се, услед варљивог држања британског делегата, успротивила аустроугарском и италијанском предлогу да Комисија доноси одлуке на основу просте већине. Нератов је 11. маја прихватио иницијативу Пашића и дао упутства амбасадору у Лондону Александру Бенкендорфу. Заједно са француским колегом Полом Камбоном, њих двојица требало је да потпомогну српски предлог код сер Едварда Греја.¹²⁴

Србија је захтеве детаљно образложила у два меморандума упућеним великим силама, са изузетком Аустро-Угарске, 15. маја.¹²⁵ Чекала се још њихова реакција. Разумљиво, Русија и Француска су у начелу повољно примиле аргументацију. Мада су изразиле сумњу у успех ректификације границе код Паштрика, дале су инструкције својим делегатима да раде у складу са потребом да стратегијске тачке припадну Србији. Што се тиче позиције Велике Британије, Греј је у разговорима са руским и француским амбасадором тражио компромис између гледишта делегата Тројног савеза и Србије. На крају, ипак, пристао је да британском представнику пошаље налог за усаглашавање става са генералом

¹²² МОЭИ, III/I, бр. 242; Б. Храбак, *Арбанашки упади*, 84–85.

¹²³ ДСПКС, VII-1, бр. 141, 222, 466, 547; М. Радивојевић, *Краљевина Србија и Албанија*, 156–157.

¹²⁴ АЈ, 80-VII-40, 267, 270; АС, МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 3, 229, 234; ДСПКС, VII-1, бр. 638; МОЭИ, III/II, бр. 197; III, 10.

¹²⁵ Корак се оправдавао неприродном границом одређеном у Лондону – изложеној сталној опасности од арбанашких упада. Поред тога, транспортни правац у долини реке Дрима био је пресечен између две државе, што је стварало „економско-саобраћајну непогодност“. Позивајући се на одлуке Конференције, које су давале простора за различито тумачење, те на извесне картографске и топомастичке непрецизности, Србија је тражила повољније разграничење у околини Дебра (око 20 квадратних километара северозападно од вароши) и Призрена (припајање стратегијски важних села Бела и Лојма). У аргументе су поново ушле и жеље становништва да припадне Србији, ДСПКС, VII-2, бр. 13. Други меморандум није био у сагласности са текстом решења амбасадора. Ослањао се на већ учињеним одступањима, пре свега у поправци грчко-албанске границе код Аргирокастра. По њему, захтевала се додела планинског виси Паштрик, у околини Призрена, као стратегијске тачке првог реда, са потпуно доминантним положајем над вароши. Уз оба меморандума приложене су географске карте, са прецизно уцртаним предлогом граничним линијама, ДСПКС, VII-2, бр. 14.

Потаповим и пуковником Фурнијеом. Услов је био да Србија строго поштује слово Лондонског договора о слободном приступу пограничног становништва потребним пијацама. Одговор Вилхелмштресеа, пак, врло је заинтересовао и руску дипломатију. Државни подсекретар за иностране послове Артур Цимерман, тада је изразио пријатељско држање према Србији. Немачка није имала никаквих интереса у Албанији, и што се ње тицало, допустила би јој да узме и већи део територије. Но, због интереса савезника, Цимерман је одговорио да, по том питању, мора најпре да се споразуме са Бечом и Римом¹²⁶. Италијански министар иностраних дела Антонино ди Сан Ђулијано, с друге стране, изразила је спремност да подржава захтеве Црне Горе у спорним областима. И Србији је „хтео да помогне“, али због наводног одбијања уступака са њене стране, он је тражену „размену земљишта сматрао немогућом“¹²⁷. Радило се, дакле, о читавом спектру ставова и испреплетаних интереса.¹²⁸ Годину дана мира било је премало за усаглашавање гледишта и довршетак процеса. Избијање Првог светског рата оставило је питање о дефинисању граница између Србије и Албаније нерешеним.

* * *

Италијанска дипломатија показала је већу наклоњеност према Србији у раду на остварењу железничке линије и пристаништа у Албанији. У јуну 1908. потписан је споразум између српске владе и конзорцијума италијанских, француских и руских банака. Учешће Рима је било 35% у железници, а чак 55% у предузећу за изградњу пристаништа. Неколико месеци након почетног договора, кренуле су тешкоће. Анексиона криза, одуговлачење Порте у вези са дозволом, италијанско-турски и балкански ратови – онемогућили су извођење пројекта. Одлукама Лондонске конференције, Србији је гарантован потпуно слободан излаз на море преко једне од јадранских лука, која је требало да се повеже са њеним пругама. Прилику су поново хтели да искористе италијански трговачки и индустријски кругови, са циљем економског продирања у Албанију, на Балкан и даље ка истоку. Консулта је држала чврсту позицију у корист остварења јадранске

¹²⁶ АС, МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 3, 260; ДСПКС, VII-2, бр. 127, 231.

¹²⁷ АС, МИД СПА, 1914, бр. 201; МОЭИ, III/III, бр. 33, 110.

¹²⁸ АС, МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 3, 229об, 234, р. 424, Ф. X, д. 2, 102; д. 3, 202–203, 211–212; ПФ НБС, P558, IX/634; ВД, X-1, бр. 128–129; ДСПКС, VII-2, бр. 71, 76, 93, 125, 130, 136, 150; МОЭИ, III/II, бр. 197, 344, 351, 355, 369–370, 403; III, 10, 167, 251–252; М. Радивојевић, *Краљевина Србија и Албанија*, 157–158.

линије, насупрот тешкоћама у Бечу.¹²⁹ По речима Сан Ђулијана, политичка и економска независност Србије постала је, „више него икад, догмат италијанске политике на Истоку“. Заинтересованост је ишла до те мере, да су Италијани изразили спремност да приступе градњи, макар и сами са Србијом.¹³⁰

Јавно, уз дискретну подршку Италије, заступање српских интереса за изградњу железнице и неутрализоване луке у Драчу преузеле су Русија и Француска. Решење Лондонске конференције гарантовало је Србији ослобођење од такси, изградњу пруге под међународном контролом и транзитну слободу за сваку робу у време рата или мира, укључујући оружје и муницију. Из Петрограда су кренули и корак даље, захтевом да у албански устав уђе нова редакција, унеколико „застарелог“ текста, у смислу проширења права коришћења луке и железнице на све државе у равноправној мери.¹³¹ Русија је у инфраструктурном повезивању Србије са Јадранским морем нашла сопствени интерес. Уз изградњу моста код Брзе Паланке и побољшање руско-румунске везе, линија је поседовала потенцијал да се претвори у једну од важнијих трговинских артерија Европе. На страну да ли је то и колико руском житу убрзавало транспорт ка западу; преко пристаништа у Драчу отварао се алтернативни морски пут у случају рата и/или затварања мореуза, доступан за транспорт војних средстава и пристан бродова под царском заставом.

На проблем су поново наишли код Едварда Греја. Он није давао пуну обавезну вредност одлуци Конференције, пошто наводно није званично саопштена Србији. Показало се да греша. Решење је написмено прослеђено српској влади од стране посланика свих великих сила, па и британског, и то на исти начин као одлука за границе Албаније, чију обавезну силу нико није доводио у питање. Помоћник државног секретара Едвард Кроу, у ноти Бенкендорфу од 30. маја 1914. године, оправдавао је неупућеност свог шефа „тек недавним доспећем

¹²⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 415, Ф. III, д. 4, 397, 401об; р. 424, Ф. X, д. 2, 96–98; DDF, 3/X, бр. 144, 167, 193, 316, 455; ДСПКС, VI-3, бр. 30, 492, 534; VII-1, 80, 123, 342, 368, 382, 467, 469, 558, 639; VII-2, 3, 8, 56, 80; МОЭИ, III/I, бр. 29, 111; II, 252, 257, 340; IV, 61, 217; С. Драшкић, *Европа и албанско питање (1830–1921)*, Београд, 2000, 207; Љ. Алексић-Пејковић, *Италија и Јадранска железница*, ИЧ 34 (1987), 255–270; Иста, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 760–763; А. Ј. Мау, *Trans-Balkan Railway Schemes*, *The Journal of Modern History* 24/4 (1952), 364–365; М. Радивојевић, *Краљевина Србија и Албанија*, 158–159.

¹³⁰ МОЭИ, III/I, бр. 221; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 761.

¹³¹ АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 3, 175 и об; МОЭИ, III/II, бр. 328.

пројекта“ од британског члана у Међународној контролној комисији. Велика Британија је, уз неколико француских допуна текста, примила руску замисао.¹³²

Интересовање Русије видело се у преговорима око формирања друштва за изградњу Јадранске железнице. На Лондонској конференцији је одлучено да пругу у Албанији ради стари синдикат. Због посредног учешћа аустроугарског капитала у њему, преко појединих француских новчаних завода, Србији је на домаћем земљишту више одговарала промена финансијера. Представници Руско-азијске банке, укључени у групу из 1908. године, имали су жељу да поново добију удео. Важан аргумент за учешће руске стране састојао се у користи током преговора са француским финансијским круговима; ради постизања бољих услова. Када је јуна 1914. влада у Београду коначно преломила да формира новог предузеће са учешћем руског, француског, италијанског, српског и румунског капитала, Сазонов је спутао њен ентузијазам. У тренутку преговора о Источним железницама, најмање је био потребан протест из Беча, што је заинтересоване стране определило на чекање.¹³³ Поглед ка Драчу још увек се тек назирао у магли.

* * *

А, тамо је Есад-паша, након доласка кнеза, у новом кабинету марта 1914. заузимао место министра унутрашњих дела и одбране. Преокрет је наступио 19. маја, када су га по наредби Вида, ухапсили припадници жандармерије. Аустро-Угарска је држала да се ослободила важног италијанског експонента. Одлазак Топтанија није побољшао унутрашње стање у Албанији. Недостатак људи на граници и стални немири на супротној страни, приморали су српску владу да тражи алтернативна решења ради одбране територије. Руски делегат при Међународној контролној комисији Александар Петрајев, мислио је да се то може постићи потплаћивањем бегова. Посреди је био опробан метод, који су користили Аустријанци, али и српска влада за време турске власти. Пашићу није требало пуно да стигне до истог закључка. У Београду је децембра 1913. са изаслаником Есад-паше, Ариф Хикметом, постигао први споразум о заштити границе.¹³⁴

¹³² ГАРФ, Ф. 559, А. П. Извольский, Оп. 1. д. 76, 1; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3053, 18; ВД, X-1, бр. 345, 716; DDF, 3/X, бр. 80; ДСПКС, VI-3, бр. 514; VII-2, 8, 71, 123; МОЭИ, III/II, бр. 328, 340, 353, 395; III, 41, 89, 124; IV, 43, 61, 217; П. Миленковић, *Историја грађења железнице*, 179–180.

¹³³ ДСПКС, VII-2, бр. 16, 80, 117, 207; МОЭИ, III/III, бр. 41, 89, 145, 169, 183, 295, 326–327; IV, 61.

¹³⁴ АС, МИД АРБ, 1914, Ф. I, д. 4, бр. 151; Ф. I, д. 6, 1150, 1156; д. 7, 1171–1172, 1190–1191, 1207; МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 2, 109–110, 129; МИД СПА, 1914, бр. 3–4, 9, 14–19, 21–22, 25, 37–38; ВД, X-1, бр. 130–131; ДСПКС, VII-1, бр. 77, 94, 271, 358, 469; VII-2, 28–30, 32, 37, 42, 46, 50–

Временом је Ариф постао главни ослонац српских пограничних власти. Информације о томе долазили су до Драча. Ширила их је аустроугарска пропаганда, која је и устанак у централној Албанији представљала као дело „Савске краљевине“, али и сам Хикмет, хвалисањем да има уговор са Србијом и Русијом. Дипломатски заступник у Драчу, Панта Гавриловић, добио је непријатан задатак да демантује гласине. Помагао му је, врло добро обавештени о унутрашњим албанским сукобима, Петрајев, који је уз то саветовао да даље компликације нису корисне за Србију. Зато је Пашић Хикмету поручио да буде обазривији и не прелази на српску територију, осим у крајњем случају – потреби за емиграцијом. Целокупан систем одбране границе доведен је у питање почетком јуна, када је Ариф-паша пао са коња и убрзо преминуо у скопској болници.¹³⁵

Српској влади се недуго потом отворила шанса за ослонац на вођу устаначког покрета у Албанији, младотурчина Хаџи Тамил Фејзу, који је окупио бројне главаре и контролисао велики део територије, а информације о кретањима војске противника добијао од француског и руског представника. Он је Србији изјављивао симпатије и тражио везу са начелником охридског округа Јованом Ђирковићем. Између њих двојице, почетком јула, договорена је сарадња. У игру је упоредо ушао и Есад-паша, након протеривања из земље у очима становништва – мученик за ислам. И он је изразио жељу за договор са Србијом, у циљу повратка у Албанију и заједничке борбе против аустроугарског и италијанског утицаја. Пашић није пропуштао прилике – у Париз му је послао тумача.¹³⁶

Лојалност барјактара је варијала од тренутне користи, због чега је било пожељно наћи дугорочније решење. Несигурна граница је утицала да Србија, још

51, 59, 64, 92, 94, 107, 114, 118–119, 146, 218; МОЭИ, ШЛ, бр. 89, 102, 316; Ш, 75, 81, 112, 132, 176, 346, 360, 378, 380, 398; IV, 18, 63, 116, 273, 295, 326; П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, Београд, 2001, 166; С. Драшкић, *Европа и албанско питање*, 236–240, 247–249; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанский вопрос*, 276–277, 296–297; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 265–268, 271–272; Б. Храбак, *Арбанашке „Османлије“ и Србија уочи избијања рата 1914. године*, Арбанашке студије II, 457–460; Исти, *Питање Северног Епира*, Арбанашке студије V, 86–87, 93–94, 99–128, 147–150, 160–172; Исти, *Унутрашњеполитички сукоби у Албанији*, 325, 330, 339–350.

¹³⁵ АС, МИД АРБ, 1914, Ф. I, д. 6, бр. 1129, 1141; д. 7, 1218; МИД ПО, 1914, р. 424, Ф X, д. 2, 139; МИД СПА, 1914, бр. 40, 50, 54, 60, 62, 84, 94, 121; ДСПКС, VII-1, бр. 613; VII-2, 42, 156–157, 161, 163, 168, 179, 191, 215, 264, 269, 321–322; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 272–273; М. Радивојевић, *Краљевина Србија и Албанија*, 160–162.

¹³⁶ АС, МИД АРБ, 1914, Ф. I, д. 7, бр. 1236; Ф II, д. 1, 1452; Ф IV, д. 1, 52; МИД СПА, 1914, бр. 88, 94, 121, 124, 129, 134, 138, 141–142, 151–152; ДСПКС, VII-2, бр. 246, 257, 302, 313, 333, 365, 374, 391, 398, 402, 411, 425–426, 429, 443, 453, 491, 524, 665, 668, 773; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 273–276; Б. Храбак, *Арбанашке „Османлије“ и Србија*, 462, 466–485. Б. Храбак, *Унутрашњеполитички сукоби у Албанији*, 348, 362–366.

након арнаутског упада, позове велике силе да окупирају Албанију и створе одговорну власт и жандармерију. Није наишла на подршку ни са једне стране. Руси су упозорили, да за слање војске могу бити заинтересовани само из Рима и Беча, „што је опасно“. Поред тога, у подели на секторе, постојала је могућност да Аустро-Угарска узме северни део, по примеру реформне акције у Косовском вилајету. Србија је нови корак учинила почетком 1914. године. У одговору, Николај II је 20. јануара објаснио Спалајковићу, да је окупацију тешко спровести у дело, али и дао обећање, како ће Русија учинити све да олакша и обезбеди Србију. Упозорења о раду страних агената у Албанији чула су се и из Атине, па је Сазонов превентивно позвао на усаглашавање гледишта у Антанти. Испоставило се да ниједан од савезника није хтео да иде даље, од слања бродова на јадранску обалу. Русија је чак и то желела да пролонгира што дуже. У другом табору, Италија и Аустро-Угарска подозревале су једна од друге, те је заједничка акција великих сила била искључена у готово свим могућим варијантама.¹³⁷

Напад побуњеника на Драч, крајем маја, побудио је кнеза Вида да он позове на међународну окупацију града. Српска и грчка влада сложиле су се да је то право решење, али за целу Албанију. Пашић је 27. маја пренео посланицима на страни како је најбоље да све силе учествују у интервенцији и помогну у очувању мира и реда. У супротном, бојао се самосталне акције Двојне монархије и Италије. Аустро-Угарска је, по њему, у сарадњи са Бугарском, од албанске државе могла да створи ноћну мору за Србију, Црну Гору и Грчку. Но, фигуре су остале на својим позицијама. Већина великих држава се противила, чак и ограниченом искрцавању на Драч. Негативан одговор Русије надовезао се на ранију одлуку да не шаље трупе за међународни корпус у Скадру. Иако у Петрограду нису имали ништа против акције савезника, из Париза су определили учешће према одлуци осталих сила, док у Лондону нису хтели ни да чују за то. У супротном табору, Вилхелм II се противио, како прелазу трупа из Скадра, тако и било каквом слању додатне војне снаге из Немачког царства. Грмео је о неспособности кнеза Вида, који уместо да је слушао њега, поводио се мислима своје жене. У критичној

¹³⁷ АС, МИД АРБ, 1914, Ф. I, д. 4, 347; д. 6, 978; д. 7, 1170; МИД ПО, 1913, р. 405, Ф. XVII, д. 1, 12–14об, 23; 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 367–368; р. 421, Ф. VIII, д. 1, 45–47; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3686, 438–439; ДСПКС, VI-3, бр. 425, 428, 431, 433, 451, 455; VII-1, 18, 44, 64, 66, 77, 94, 107–108, 120, 134, 151; МОЭИ, III, бр. 38, 53, 57, 86, 126; II, 257, 350, 382, 392.

ситуацији, ради заштите чланова Међународне комисије и владарске породице, силе су се договориле једино о слању војних бродова у драчку луку.¹³⁸

Повод за бригу у Београду дао је чланак у листу *Будапешти Наplo*, 30. маја, о спремању Аустро-Угарске и Италије за окупацију и поделу Албаније. Пар дана касније, помало нетактично, сумње је подгрејао сер Едвард Греј. У изјави руском отправнику послова упозорио је да, уколико дође до аустроугарско-италијанске интервенције, Србија мора остати мирна. Француска, Немачка и Русија негирали су такву могућност. Сазонов није допуштао да Аустро-Угарска или Италија добију претежну улогу у Албанији, што је и ставио до знања акредитованим амбасадорима. У Петрограду су се само плашили да догађаји у Албанији не добију сувише брз ток. На крају су и са Балхаусплаца и Консулте демантовали вести.¹³⁹ Покушаји аустроугарске дипломатије да придобије Италију нису уродили плодом. Због негативних искустава, у Риму су желели да избегну заједничку акцију са Бечом, а сасвим искључивали самосталну аустроугарску окупацију. Италија је предлагала да власт у Албанији пређе под ингеренцију Међународне контролне комисије, док је Аустро-Угарска радила на одржању немачког владара, организовањем оружаних одреда у кнежевој служби. Тек Видов позив Румунији крајем јуна да, као једина незаинтересована балканска држава у албанском питању, пошаље трупе у помоћ, прихватили су и Сан Ђулијано, и Берхтолд. До решења, ипак није дошло. Сазонов је поново одговорио одрично. Русија и Француска су сумњале да је посреди аустроугарска смицалица. Интервенција је могла да створи несугласице Румуније са Србијом и Грчком и чвршће је веже за Тројни савез. Олакшање за Србију и Грчку било је да ни сами Румуни нису хтели да постану „оруђе политике одређене групе великих сила“.¹⁴⁰

¹³⁸ АС, МИД АРБ, 1914, Ф. I, д. 1, бр. 149; д. 6, 1143; д. 7, 1172, 1190–1191, 1205, 1212, 1229; МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 2, 90, 103–108, 118, 157–158об; ВД, X-1, бр. 134, 137–138; ДСПКС, VII-2, бр. 98, 105, 110, 116, 136, 175; МОЭИ, III/III, бр. 58, 81, 87, 95, 112, 125, 139, 149, 151, 168, 172, 185, 190, 195, 248, 255–257, 291; Б. Храбак, *Унутрашњеполитички сукоби у Албанији*, 345; J. C. G. Röhl, *Wilhelm II*, 1005–1007.

¹³⁹ АС, МИД АРБ, 1914, Ф. I, д. 7, бр. 1170–1171; МИД ПО, 1914, р. 421, Ф. VIII, д. 1, 43–44; р. 424, Ф. X, д. 2, 91–93, 96–101, 103–108, 131, 137, 141, 151, 153; ВД, X-1, бр. 135–136, 139; ДСПКС, VII-2, бр. 98, 114, 129, 152, 175; МОЭИ, III/II, бр. 257; III, 90, 140, 168, 256; М. Радивојевић, *Краљевина Србија и Албанија*, 162–163; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 574.

¹⁴⁰ Из Букурешта су већ 1. јула одговорили негативно. На нова инсистирања из Беча и Рима тражили су мандат од свих сила или да делују у склопу међународне интервенције, што је било неоствариво. Одреди „националиста“ свели су се на католичке Малисоре и Миридите, косовске Арнауте и поједине групе добровољаца из Аустро-Угарске, Немачке и Румуније. Упркос аустроугарској жељи да од придошлих образује међународну легију, њихов број крајем јула није

* * *

Поједине дипломате Краљевине Србије решење албанског чвора виделе су у старој варијанти о подели са Грчком. Прича је кренула од отправника послова у Цариграду, Милана Вл. Ђорђевића. На основу изјава Гаронија и Гирса, румунског посланика Маноа, саветника енглеске амбасаде Бонома, али и високих турских званичника,¹⁴¹ он је стекао дојам о остваривости поделе. Пашић је на кратко прихватио иницијативу и од представника на страни, 6. јуна, тражио да сондирају мишљења у дипломатским круговима. Требало је да се позову на тешкоће Европе са стварањем нове државе и обавезу да ће се Србија одрећи грађења војних лука и флоте на Јадрану. Врло брзо се предомислио, па је већ наредног дана захтевао да не чине никакву употребу од његовог телеграма. Требало је само да пажљиво прате „све што се говорило о арбанашком питању“.¹⁴²

Ђорђевић је имао свест да би се идеји противила Аустро-Угарска, али је наставио да је пропагира као најбољу солуцију за албански проблем. Руски амбасадор се најпре колебао, да би му потом дао подршку и саветовао, 15. јуна, да Пашић оде у Букурешт и лично је изнесе Сазонову. По њему, иницијатива је требало да крене од Француске, која би на захтев Русије, предложила осталим силама план о подели. Пашић се нашао пред дилемом: да ли је акција потекла од руског државног врха или царског дипломате. Од посланика у Букурешту, Михаила Ристића, тражио је да извиди „има ли шта Сазонов да нам поручи“. Нажалост, није нам познат одговор. Готово у исто време, италијански посланик у Атини гроф Боздари, додуше као лично мишљење, пренео је Балугџићу да упркос противљења Беча, Италија нема ништа против српско-грчке поделе Албаније.¹⁴³

био већи од 500, АЈ, 80-VII-40, 319 и об, 324–325; АС, МИД АРБ, 1914, Ф I. д. 7, бр. 1187, 1206–1207, 1246, 1295, 1298; д. 8, 1321, 1357–1358, 1407; Ф. IV, д. 1 4–7, 11; МИД ПО, 1914, р. 412, Ф. II, д. 1, 17–19об; р. 422, Ф. VIII, д. 8, 631–632; р. 424, Ф. X, д. 2, 155–162; д. 3, 182–187об, 195–198; ВД, X-1, бр. 137, 142; DDF, 3/X, бр. 441, 495; *К вопросу о подготовке мировой войны*, 107; МОЭИ, III/III, 256, 300, 308, 310, 323, 337, 339, 347, 394; IV, 30, 41, 45, 68, 80, 117, 163, 175, 205, 211–212, 260, 324, 335; V, 70.

¹⁴¹ Министар морине Џемал-паша је још јануара тражио да му Пашић „лично јави“ да ли Србији треба Солун. За уступање дела територије Бугарској, тада је нудио целу Албанија. Заузврат, уз обећање помоћи Турској за острва, могао се „закључити нови савез“, ДСПКС, VII-1, бр. 59; VII-2, 67. И велики везир је 19. јуна „званично и обавезно“ позвао Пашића да узме иницијативу за формирање свеопштег балканског савеза. У ту сврху, поред решења питања острва, предложио је поделу Албаније између Србије и Грчке, давање Штипа, Кочана и Кавале Бугарској, а Солуна Србији. Пашић је мудро, оба пута у недоследни Цариград послао тишину, ДСПКС, VII-2, 224.

¹⁴² АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 2, 111–115об, 119–121об, 128, 134, 157–158об, 164–166; д. 3, 190–191; ДСПКС, VII-2, бр. 157, 162; М. Радивојевић, *Краљевина Србија и Албанија*, 163–164.

¹⁴³ АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 2, 135–136, 145–146об, 167–168; DDF, 3/X, бр. 440.

У размену мишљења укључио се и српски посланик у Бечу. Јовановић је у депешама истицао да у тамошњим академским разговорима више нико не верује у опстанак Албаније. Аустро-Угарска је имала интерес у независности, али веровао је да ће ускоро све силе бити противног мишљења. Преостали важан фактор представљало је држање Румуније, уз чију подршку је Вилхелм Вид ступио на кнежевски престо. Требало је разуверити Букурешт у постојање опасности од српског изласка на море. У разговору са британским амбасадором, 26. јуна, Пижон је предочио да задовољење Србије уствари иде у корист Аустро-Угарске. Две државе „не би више били непријатељи“, јер би се у Београду одрекли територијалних претензија према северном суседу. Међународна неутрализација Албаније и „искључиво комерцијална употреба“ јадранских лука, могла би да отклони и опасност њиховог војног коришћења од стране Русије. У случају српско-грчке поделе Албаније, коначно, давање компензација Бугарској доводило је до „правог територијалног еквилибра“ на Балкану.¹⁴⁴

Са резоновањем Пиждона није се слагао отправник у Цариграду. Он је 4. јула обавештавао Пашића о разговорима у тамошњим дипломатским кулоарима. Већ поменути представници Италије, Велике Британије и Румуније, питали су Ђорђевића да ли би Србија пристала да Бугарској уступи Штип и Кочане, у случају остварења поменуте иницијативе. Његово „лично и сасвим необавезно мишљење“, пошто се ограничио да нема инструкције, гласило је „да би за сваку српску Владу, уступање Брегалничке долине, засејане гробовима најбољих наших јунака, а ти су гробови сад једна народна светиња, било страховито тешка жртва“¹⁴⁵. У већ сложеној међународној ситуацији, после Видовданског атентата, Пашић је морао упозорити отправника да званично више не улази у третирање албанског питања. У случају евентуалних разговора, саветовао му је да се ограничи на слушање и изјаву како му није познат став владе, с тим да не верује да би она улазила у оцену таквих предлога.¹⁴⁶ На категоричан став председника српске владе утицали су савети са стране, да се не ризикују авантуре око Албаније. Представници Велике Британије, Италије, Француске и Русије позивали

¹⁴⁴ АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 3, 171–172, 179–180; ВД, X-1, бр. 140.

¹⁴⁵ АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 3, 190 и об.

¹⁴⁶ По Белешци Министарства иностраних дела Краљевине Југославије из 1939. године, Ђорђевић је водио „неупутне разговоре“, „давао неовлашћене изјаве“ и слао нетачне извештаје. Због тога је средином јула 1914. смењен, АЈ, 335-ХСVII; АС, МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 2, 145.

су на стрпљење. По њима, време је радило за Србију, али свака превремена акција претила је да јој се обије о главу и послужи као изговор за Двојну монархију.¹⁴⁷ Догађаји ће показати правременост њихових упозорења.¹⁴⁸

У руском врху и јавности постојало је уверење да је добро што северна Албанија није потпала под Србију. Уместо да има проблеме у својој кући, немири су пребачени на туђу бригу. Изузетак је представљало држање цара. Николај II је 20. јануара изразио задовољство Спалајковићу, због сталног погоршања стања у новој држави. Две недеље касније, пред Пашићем је отворено рекао лично мишљење – да Албанију треба поделити између Србије и Грчке. До тада, добра околност је била што она „можда постане јабуком раздора“ Италије и Аустрије.¹⁴⁹ У Београду су одлагање изградње пруге и пристаништа узимали за доказ да тренутан статус није добар. Спалајковић се трудио да то пренесе руској страни. Почетком априла и током јуну, у *Биржевим вједомостима* бранио је територијални излаз Србије на Јадран. Није га деморалисало ни одустајање Пашића од сондирања мишљења, 7. јуна. Држао је, да у граду на Неви може да дејствује корисно и тражио да му се јави погодан тренутак. Пар дана касније је телеграфисао да у *Новоје времја* упућују на поделу Албаније.¹⁵⁰

Обзири према Србији су на почетку представљали јединствену мотивацију Русије за учешће у сложеним дискусијама око уређења нове државе. Подршка се односила на разграничење, безбедност територије и питања економске природе, у којима је временом нашла и сопствени стратешки интерес. У Бечу су имали у виду руску намеру и радили су на томе да је обесмисле. Први начин је била траса из Далмације, кроз Црну Гору, албански Скадар, Драч и Валону, све до Јањине на Калабаку и једним краком до Лерина, где би се повезала са грчким железницама.

¹⁴⁷ АС, МИД АРБ, 1914, Ф I. д. 8, бр. 1349; МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 2, 145; р. 424, Ф. X, д. 2, 96–98, 135–136, 139, 143–144; д. 3, 191; DDF, 3/X, бр. 473; ДСПКС, VII-2, бр. 136, 380; МОЭИ, III/III, бр. 256; М. Радивојевић, *Краљевина Србија и Албанија*, 164–166.

¹⁴⁸ Аустроугарски амбасадор у Цариграду маркиз Палавичини, у разговору са Тошевим, изразио је бојазан од уједињења Србије и Црне Горе и узимања севера Албаније. Зато је, по његовом мишљењу, према Београду требало да се поступа енергично и радикално, те да и Бугарска добије територије на које претендује, Б. Храбак, *Унутрашњеполитички сукоби у Албанији*, 120–121. Немачки амбасадор у Цариграду, Ханс Вангенхајм, предочио је да би и само покретање питања поделе представљало директно изазивање северног суседа и опасност по европски мир. Поручио је Пашићу, у случају да се егзистенција Албаније као самосталне државе покаже неодрживом, да свакако сачека одлуку великих сила, АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 2, 124–127 и об.

¹⁴⁹ АС, V-944, 17; МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 367–368; *Моја аудијенција код цара Николе*, 1.

¹⁵⁰ АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 388; р. 421, Ф. VIII, д. 4, 271; р. 424, Ф. X, д. 2, 128, 151; д. 3, 177–183об; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 19; ДСПКС, VII-1, бр. 178, 340; МОЭИ, III/III, бр. 256.

Аустро-Угарска је почетком маја 1914. тражила концесије од грчке и албанске владе, са изговором да жели избећи српске железнице на путу до Солуна. На другој страни, постојала је тежња да се Србија одвуче од албанске варијанте. У току преговора око Источне железнице, Аустро-Угарска је нудила продужетак пруге из Ужица до Вардишта, или Митровице преко Увца, до малог пристаништа у Метковићу. Поред ниског капацитета предлагане луке, постојала је опасност да аустроугарске власти прекидају транспорте робе, кадгод би им то падало на памет. Србија је пристајала на спајање са железницом Двојне монархије, али је била врло скептична према идеји о изласку на море преко Далмације.¹⁵¹

Инфраструктура и финансије

У Београду су имали довољно негативно искуство у повременом затварању северне границе. Утисак је освежио ток преговора око статуса железнице до Солуна. Током балканских ратова, Србија је дошла у посед великог дела јединог алтернативног трговинског пута према западу. Експлоатација пруге налазила се у власништву Друштва источних железница, са преовлађујућим уделом француског и аустроугарског капитала. Из Беча су више пута интервенисали за повраћај имовине компанији, али је Србија одбијала и тражила преговоре о откупу. Пруге су, упоредо са привредним, носиле огроман стратешки значај, те су српски војни кругови категорично захтевали да остану у домаћем власништву. Искуство из Другог балканског рата и арнаутског упада утврдило је премису о брзом транспорту трупа, као значајном чиниоцу у успеху операција.¹⁵²

Уз подршку француске владе, париске банке су децембра 1913. постигле споразум са аустроугарским новчаним заводима, по компромисном предлогу о интернационализацији железница. У пројекат су плански увукле руски капитал, док је трећина удела предвиђена за Србију. Извољски га је сматрао повољним у политичком смислу и препоручивао из свег срца. Оптимизам није делио Хартвиг, који је изразио бојазан од претераних економских захтева Аустро-Угарске у току

¹⁵¹ АС, МИД ПО, 1913, р. 384, Ф. II, д. 2, 120 и об; ВД, X-1, бр. 323, 354; ДСПКС, VII-1, бр. 110, 325, 342, 620, 650; VII-2, бр. 1, 8, 23, 57, 72, 145; МОЭИ, III/III, бр. 1, 283; Љ. Јовановић, *Србија и Аустро-Угарска уочи Сарајевског атентата*, Нови живот 22 (1925), 323; А. Ј. Мау, *Trans-Balkan Railway Schemes*, 366; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 542.

¹⁵² АС, МИД ПО, 1913, р. 384, Ф. I, д. 8, 648; р. 409, Ф. XIX, д. 8, 622 и об, 632, 645–646; Ф. XX, д. 1, 7–8, 64; р. 410, Ф. XX, д. 2, 93; д. 3, 303 и об; д. 4, 321 и об, 338; Пс, II-По, 1913, Ф. II, р. 3; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3050, 12 и об; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 737–745; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 543, 552.

преговора. Његов шеф је морао да више води рачуна о интересима Француске, али и Руско-азијске банке, упркос „начелу Русије да чини све да се за сад учврсти политичка и економска независност Србије“¹⁵³. Влада у Београду је, помало невољно, била приморана да прихвати француску формулу. Но током преговора, она није напуштала идеју о откупу. Тактика Србије, да користи немачку и италијанску опозицију договору бечких и париских банака, на крају се исплатила. Када је захтев Италије за учешће у пројекту одбијен,¹⁵⁴ њен амбасадор у Петрограду позвао је Русију да заједно дипломатски раде на страни Београда.¹⁵⁵

На одлуку Сазонова да окрене ћурак пресудно су утицали непопустљивост Аустро-Угарске у преговорима око железничких веза и тарифа, уз неповољан предлог интернационализације, који би Србију коштао чак 50 милиона франака. Поред интервенције у Паризу, пред Спалајковићем је 13. априла обећао помоћ у остварењу откупа. Русија се спрема да уложи протест уколико Аустро-Угарска не одустане од тежње за економским монополем над јужним суседом. У међувремену, због претераног повлађивања аустроугарским интересима, париски новчани заводи изгубили су подршку код француске владе. Представници Руско-азијске банке су упозорили партнере да не прихватају позив за учешће у новим преговорима. Свако даље „посредовање“ могло је да отежа положај Србије. Нова пословна шанса се налазила у кредитирању откупа и концесијама за изградњу железничке мреже. Неуспех формуле о интернационализацији временски се подударио за договором о слободној зони у Солуну. План о железници преко Албаније није представљао довољно добар алтернативни пут за Аустро-Угарску. Пашић је претио градњом паралелне пруге до јужне границе, што је погодило мету у центар. Крајем маја, представници Друштва источних железница и аустроугарских банака позвали су на преговоре о откупу. Делегација од шест

¹⁵³ ДСПКС, VII-1, бр. 497.

¹⁵⁴ Сазонов је почетком фебруара предлагао, да се из француско-руског учешћа уступи део Италији, уколико се она писмено обавезе на потпору антантиној групацији у компанији и Финансијској комисији. У Паризу су били категорично против. Италија је упућена да тражи проценат из аустроугарског удела, ДСПКС, VII-1, бр. 178; МОЭИ, III, бр. 209, 218, 220.

¹⁵⁵ АС, МИД ПО, 1913, р. 408, Ф. XVIII, д. 5, 455–456об; р. 410, Ф. XX, д. 4, 344–349, 409–410; Пе, П-По, 1914, Ф. I, р. 1; ДСПКС, VI-3, бр. 492, 519, 529, 534, 540, 543–544, 548, 551–552, 561; VII-1, 73, 83, 96, 110, 112, 114, 117–118, 124, 127–128, 169, 201, 216, 238, 253, 274, 278, 286, 302, 309, 311, 315, 325, 334, 393, 449, 454, 460–462, 477, 489, 497, 519, 525, 634; МОЭИ, III, бр. 7, 29, 45, 68, 85, 111, 118, 150, 169, 220–221, 229, 235, 245–246, 257, 299, 317, 337, 346, 379, 417; II, 54, 89, 116, 135, 158, 171, 254, 339–340, 358; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 745–775, 782–784; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 553–558.

чланова, предвођена начелником железничке дирекције Фон Сомерсом, допутовала је у Београд 25. јуна. Разговори су, поред цене откупа, обухватили повезивање са аустроугарским железницама, концесије за нове линије и тарифе. Стране су постепено приближиле гледишта и договор се назирао, када је стручна комисија, по наредби одозго, након догађаја у Сарајеву, напрасно отпутовала.¹⁵⁶

Русија је тражила веће учешће у инфраструктурним пројектима Србије, указујући на корист од њеног утицаја на париске новчане заводе, преко француске владе. У томе је наишла на отпор групе окупљене око Француско-српске банке, која је имала привилегован положај у новчаним операцијама и подршку Ке д' Орсеја. Кредитор је упорно бранио своје интересе. До Првог светског рата, по висини укупног зајма из Француске, Србија се налазила на првом месту међу балканским земљама. Због лошег стања финансија, задуживање се вршило под врло тешким условима. Уз учешће у османском дугу, српска страна је морала да прихвати утрошак зајмова за оружје, муницију и железнички материјал у Француској, упркос бољим понудама енглеских, немачких и аустријских фабрика. Интервенције Русије су имале ограничен дomet, јер се из савезничких обзира није деловало енергично. Положај је донекле требало да олакша укључивање руског делегата у Друштво отоманског дуга. Из Петрограда су, на српски захтев, успела да приволи француску владу на одлагање пленарне седнице Међународне финансијске комисије за октобар 1914. године. У међувремену, руски представник заступао је интересе Србије на полуваничном састанку 15. јуна.¹⁵⁷

¹⁵⁶ АЈ, 80-IV-17, 111–112, 116 и об; АС, V-944, 12–13, 46; ГАРФ, Ф. 539, Оп. 1, ед. хр. 38, 6; ДСПКС, VII-1, бр. 393, 439, 442, 460, 476–477, 515, 576, 609, 655; VII-2, 1, 9, 16; МОЭИ, III/II, бр. 165–166, 181, 220, 254, 315, 340, 387, 394, 401, 417; III, 2–3, 41, 89, 99, 283; IV, 51, 238; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 224–225, 228, 244; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 775–803, 890–892; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*. Књига прва, Београд, 1928, 16–17.

¹⁵⁷ АС, МИД ПО, 1913, р. 484, Ф. I, д. 7, 525–547; 1914, р. 425, Ф. X, д. 11, 556–600об; ДСПКС, VI-3, 368; VII-1, 117, 207; МОЭИ, III/II, бр. 1, 391; III, 3, 41, 49, 89, 99, 108; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 300–304, 330–331, 348–377, 798, 883–887; А. Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914. Политика, прогрес, европски оквири*, Београд, 2004, 149–150, 163–171. Француска влада се толико ангажовала у појединостима поруцбина, да по извештају њиховог Посланства из Београда није било дана, а да се није нешто тражило од српске владе. Пашић се жалио немачком посланику да га „Французи држе за гушу“ и „не може да их се отресе“, Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 375–376.

Питања крста

Далеко већи утицај Русија је имала у црквеној сфери. Као заштитница православног становништва у Турској, она је играла значајну улогу у формирању и одвајању аутономне бугарске цркве од Васељенске патријаршије 1870. године.¹⁵⁸ У наредне четири деценије, Егзархија је активно помагала остварење националних и политичких циљева Бугара, што је створило раздор са Београдом и Атином/Цариградом. Упркос претходном искуству, Србија је током Првог балканског рата поштовала њену јурисдикцију на поседнутим територијама. Након међусавезничког сукоба, процењено је да је престао разлог за одржање тог, пропагандног оруђа бугарске владе. Сви егзархијски епископи напустили су нове крајеве,¹⁵⁹ док је већи део свештеника прихватио да служи српској цркви.

У Софији се нису мирили са губитком пастве и радили су на враћању епископија. Гуљкевич и Гирс су упозоравали егзарха Јосифа, како је задатак цркве да се бави духовним делима, а не политиком. Територијални оквир Егзархије *требало је да се ограничи само на територију Бугарске*. По обичају, руским саветима се није посвећивало пуно пажње. Бугарско министарство иностраних дела и вера је новембра 1913. послало прву мисију за политичку, црквену и просветну делатност у Албанији. Њени агенти у Скадру нису наишли на добар пријем становништва. Другачије је било на западу, у пограничном рејону, где су Бугари успели да делимично обнове егзархијску мрежу. У априлу 1914. дошло је нових пет учитеља, али, због анархије у земљи, план се окончао неуспехом. Појединци су чак почели да прелазе на српску страну. Да би у потпуности отклонио претњу, Пашић је, у току преговорима са Васељенском патријаршијом, тражио сферу утицаја над областима северно од грчке и западно од српско-

¹⁵⁸ С. Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015, 284–300.

¹⁵⁹ Епископи скопски Неофит, велешки Мелентије, пелагонијски Авксентије и охридски Борис у наредном периоду отворено су се залагали за унију са Ватиканом. Идеја је имала подршку Аустро-Угарске и краља Фердинанда. Егзарх Јосиф тражио је против такве иницијативе тражио помоћ Петрограда, да би 19. децембра 1913. донео окружницу против уније, као „жеље да се заувек направи јаз између Русије и Бугарске“, АС, МИД, Пс-С, Па, 1913, Ф. V, рб. 4; Пс, П-По, 1913, Ф. I, р. 28; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3048, 66–68об; Л. А. Герд, *Константинопольский патриархат и Россия 1901–1914*, Москва, 2012, 173.

бугарске границе. На тај начин, православна села у Албанији долазила су под формалну управу епархија Београдске митрополије.¹⁶⁰

За Русију је важнији задатак, у циљу заштите интереса Егзархије у новим околностима, представљало отклањање њеног раскола са Васељенском патријаршијом. Царске дипломате у Цариграду су активно посредовале и подстицале дијалог. Када је средином марта сазнао о раду на отклањању шизме, Спалајковић је дошао на идеју о постављању српских свештеника и учитеља у Егејској Македонији, под грчким патронатом.¹⁶¹ Веровао је да би Атини то више одговарало, пошто је претпоставио да ће Русија тражити повратак егзархиста. Пашић је одобрио предлог и дао инструкције Балугџићу да благовремено реагује, уколико Бугарска или Русија учине корак. Спорови и узајамно протеривање свештеника између Грчка и Бугара, ипак, обесмислили су узајамни договор за неко време. Услови су се створили тек у другој половини јула. Професор Петроградске духовне академије Иван Савич Паљмов, требало је да састави егзархову писмену молбу васељенском патријарху, који би на основу ње скинуо шизму. Попут многих других питања, ни бугарско-грчки црквени раскол није отклоњен до прекида дипломатских веза Русије и Турске, октобра 1914. године.¹⁶²

* * *

Након ослобођења Старе Србије и Македоније, пред владу у Београду поставило се питање присаједињења делова шест епархија Васељенске патријаршије. Пошто се Грчка одрекла црквених и просветних права у новим крајевима Србије, једини предуслов за преговоре у Цариграду представљало је успостављање дипломатских односа са Османским царством. Када је средином марта до тога дошло, Драгомир Стевановић је преузео иницијативу на Фанару. И тек орденовани Гуљкевич прихватио је позив за помоћ, мада је мислио да није

¹⁶⁰ АС, МИД АРБ, 1913, Ф. I, д. 1, бр. 61; д. 2, 81, 83, 133; 1914, Ф. III, д. 2, 775, 826; МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 4, 298 и об; 1914, р. 423, Ф. IX, д. 9, 723 и об; р. 424, Ф. IX, д. 10, 838об; МИД, Пс-С, Па, 1914, Ф. IV, рб. 30; Л. А. Герд, *Константинопольский патриархат и Россия*, 171–174; С. Елдџров, *Българите в Албания 1913–1939. Изследване и документи*, Софија, 2000, 9–20, 77–112; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 479–487.

¹⁶¹ Карактеристично је да су српски и бугарски монаси на Светој гори подржавали грчке у намери за присаједињење полуострва хеленској краљевини, а Русија, због величине своје колоније, радила на интернационализацији Атоса. Венизелос није смео да пренебрегне руске интересе, те је током 1914. пристао на „tête-à-tête“ преговоре са Петроградом, ДСПКС, VI-3, бр. 449; Л. А. Герд, *Константинопольский патриархат и Россия*, 238–247.

¹⁶² АС, МИД ПО, 1914, р. 422, Ф. VIII, д. 8, 621–626об; Российская государственная библиотека, Научно-исследовательский центр рукописей (=НИОР РГБ), Ф. 278, Славянское благотворительное общество, К. 1, ед. хр. 10, 5–6; Л. А. Герд, *Константинопольский патриархат и Россия*, 174–176.

потребна. Брзо је постигнут договор око давања томоса за нове крајеве, висине годишње компензације, справљања мира од стране српске цркве, повлачења грчких митрополита и епископа. Но, изненада, Пашић је 17. маја условио склапање споразума благословом за обнову Пећке патријаршије. Потез је изазвао негативну реакцију на Фанару. У Амбасади Русије држали су да је учињена грешка. Саветник за црквене послове, Борис Серафимов, предлагао је да се најпре заврши са преласком дијацеца под управу српске цркве. Проглашење патријаршије могло је да се учини након неколико месеци, уз пуко сондирање сестринских цркава. Веровао је да ће руски Синод и Цетињска митрополија радо признати тај чин.¹⁶³

Из врха „прве цркве међу једнакима“ у православном свету одбили су да повежу два питања. Патријарх Герман V наставио је политику претходника, у негативном односу према подизању ранга Београдске митрополије. На Фанару су се бојали да одобрење за обнову патријаршије не доведе до укидања субвенција од Аустро-Угарске.¹⁶⁴ Иако се јавила опасност од прекида разговора, Пашић овог пута није хтео да попусти, већ се за подршку обратио у Петроград и Атину. Тада је Гирс патријарху саопштио жељу Русије да се усвоје захтеви Србије и преговори успешно заврше. Интервенција руске и грчке владе утицала је на Васељенску патријаршију. Почетком јуна, Герман V је изјавио пристанак на компромисно решење о формалном одвајању томоса за нове крајеве и акта о благослову, са истовременим потписивањем. Нове тешкоће је створило затварање Патријаршије, у знак протеста због гоњења Грка у Малој Азији. Пролонгирање се наставило, све до избијања рата.¹⁶⁵

¹⁶³ АС, МИД ПО, 1914, р. 417, Ф. V, д. 2, 74; р. 420, Ф. VI, д. 9, 787 и об; р. 421, Ф. VIII, д. 5, 334–335, 350–352; р. 423, Ф. IX, д. 7, 590–591об; д. 9, 697–770об; д. 10, 771–789; р. 424, Ф. IX, д. 10, 837–843; ДСПКС, VII-1, бр. 23, 293; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 488–492; Ю. В. Колинченко, *Дипломатическије попытки восстановления Сербской Патриархии в 1913–1914 гг.*, Славянский алманах 2013 (2014), 202–209.

¹⁶⁴ Берхтолд је од посланика у Цариграду 23. маја тражио да омете споразум. Поред одузимања новчане помоћи за епархије у Босни и Херцеговини, претио је давањем аутокефалности цркви у тој провинцији, В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 564–565.

¹⁶⁵ АС, V-944, 49; МИД ПО, 1914, р. 423, Ф. IX, д. 10, 771–791; р. 424, Ф. IX, д. 10, 792–835, 844–848; ДСПКС, VII-2, бр. 33, 81, 195; Ю. В. Колинченко, *Дипломатическије попытки восстановления Сербской Патриархии*, 209–212; А. Д. Средојевић, *Патријарх српски Димитрије Павловић (1920–1930)* (необјављен текст докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету у Београду), Београд, 2013, 336–337.

Председник српске владе се узалуд питао како је могуће да се не могу окончати „тако јасне ствари“, када је склапање конкордата, као „много теже и компликованије питање“, добило епилог 24. јуна¹⁶⁶. Нема сумње да је писао у афекту, изнервиран због очигледног одуговлачења. Уосталом, по папи Пију X, на толику попустљивост у преговорима, Ватикан је наишао „само у републици Колумбији“¹⁶⁷. Споразум са Светом столицом ослобађао је Србију од неугодног права заштите Аустро-Угарске над припадницима католичке вероисповести, на територијама које су припадале Османском царству. Зато је отклањање протектората северног суседа, чак и у најблажој форми, Пашић надокнадио директним уступцима Ватикану. Из Беча су током полугодишњих званичних преговора у Риму чинили све ради очувања патроната или макар почасних права над католицима у новим крајевима. Дипломатску подршку Србији пружиле су Италија, Француска и Русија, узнемирене намерама Балхаусплаца.¹⁶⁸

У граду на Неви су након балканских ратова почели да мењају став према споразуму Србије са Светом столицом. Отпор царских дипломата разбила је перспектива мешања Аустро-Угарске у унутрашње ствари, по праву верског протектора, уз повећање броја католика за две трећине, на око 29.000¹⁶⁹. Амбасадор при Ватикану, Дмитриј Нелидов, изражавао је симпатије према раду на конкордату. Током преговора, на аргументацију државног секретара Мери дел Вала, о правима почасне природе Двојне монархије, врло је добро парирао став да Србија, а нарочито Русија, на истој основи, могу поставити захтев за православне у обратном смеру. Остаје нејасно да ли је посланик Миленко Веснић, пристигао из Париза да финализира преговоре, на ту идеју дошао под утицајем Нелидова. Мање од месец дана доцније, 21. маја, Пашић му је саветовао да одржава сталне

¹⁶⁶ АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. IX, д. 10, 829об.

¹⁶⁷ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 562.

¹⁶⁸ ДСПКС, VI-3, бр. 262; VII-1, 72, 82, 162, 261, 468, 517, 528, 604; VII-2, 87, 135, 147, 178, 188, 243; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србија и Ватикан 1804–1918*, Краљево, Крагујевац, 1990, 402–497; Д. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1995, 17–34; N. Žutić, *Pregovori Srbije i Vatikana oko konkordata 1914. i Austrougarska*, Istorija 20. veka 1 (1997), 35–46; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 559–565.

¹⁶⁹ Русија и Француска су се фебруара или марта 1914. супротставиле иницијативи за довођење у склад Берлинског са Лондонским и Букурешким уговором. Предлог је потекао из Лондона, али се показало да је посреди туђе масло. Са циљем да одржи заштиту над католицима, Аустро-Угарска је само користила британску осетљивост према правима мањина. Деманти Форин офиса нису преварили узнемирене духове у Београду, Атини и Букурешту, АЈ, 80-VII-40, 252–256; АС, МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 3, 202, 205–206, 210, 221–223, 225–226, 244–245об, 262; ДСПКС, VII-1, бр. 179, 314, 320, 339, 359, 362, 374, 376, 389, 396, 406; VII-2, 58, 74, 120.

везе са царским представником, уз објашњење да то може бити од „велике користи“. У међувремену, Хартвиг је тражио да се Србији пружи директна помоћ и садејство у преговорима. Сагласне инструкције Сазонов је послао у Ватикан управо на дан, када је споразум потписан. Случај је хтео да текст Уговора о конкордату у Београд донесе руски курир. Народна скупштина га је ратификовала на седници 8. августа, а Закон о конкордату објављен је у службеним *Српским новинама*, 16. септембра. На повратни корак Ватикана чекало се пола године. Конкордатом је потврђено опредељење за верску једнакост, либерално и демократско друштво. Представљао је степеницу више у одбрани и проширењу независности Србије. Прекид формалне веза између католичког становништва и Беча, дао му је и додатни, дефанзивни значај на почетку рата.¹⁷⁰

* * *

Србија није успела да у потпуности осигура југозападне границе. Вођене сопственим интересима, велике силе су се налазиле далеко од одрживог решења за Албанију. Ни дипломатска акција на обнављању идеје о подели отправника послова у Цариграду, Милана Вл. Ђорђевића, није се заснивала на реалној процени. На воду Србији донекле је ишло повећано интересовање Русије за луку и железницу до Драча, уз неизмењену помоћ око питања разграничења и безбедности. У балканским пословима, Велика Британија је углавном имала другачија гледишта од савезника у Антанти. Русија, а са њом и Србија, постигле су значајно већу сагласност интереса са Француском. Дипломатска подршка Париза превагла је изнад интереса француског капитала у преговорима око Источних железница. То се није десило код тежње за потпуну контролу и високу добит при финансијским операцијама са Србијом – где ни руске интервенције нису помогле.

На црквеном плану, околности су допустиле да Русија престане са подршком експанзионистичкој политици Егзархије, те да сведе признање њене јурисдикције на границе бугарске државе. С друге стране, Пашић је добио

¹⁷⁰ ГАРФ, Ф. 559, А. П, Извольский, Оп. 1. ед. хр. 77, 1–2; ДСПКС, VII-1, бр. 179, 517; VII-2, 53; МОЭИ, III/III, бр. 344, 351; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србија и Ватикан*, 476; Э. Вингер, *Папство и царизм*, Москва, 1964, 473–475; Д. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе*, 29, 54–56; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 513–514; Д. Јанковић, *Ставови сила Тројног споразума према националном питању Србије и југословенских народа уочи првог светског рата у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, 313; В. Павловић, *Конкордат Србије 1860–1914*, (необјављен текст магистарске тезе одбрањене на Филозофском факултету у Београду), Београд, 1991, 214–258; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 561.

садејство Трећег Рима у иницијативи за проглашење патријаршије. Србији је и у преговорима са Ватиканом помогао утицај велике православне царевине. Пет година раније, Аустро-Угарска је спровела анексију Босне и Херцеговине, која је као територија Османског царства потпадала под систем капитулација. Помињање могућности тражења паралелног протектората над православнима у бившој турској провинцији никако није могло да прија ушима великодостојника Свете столице, а ни дипломата „заштитнице католичанства“. Наклоност Русије се осећала и у питањима, у којима она није имала непосредно учешће. Србија је у Петрограду имала истинског покровитеља у међународним односима.

У решавању старих спорова

„За Србију ћемо све урадити,
поздравите Краља и реците му
(руски) 'За Србију ћемо све урадити'“
Николај II¹⁷¹

Верни савезник са Балкана

У историјској перспективи, прихватањем ултиматума око Албаније, Пашић је одузео Аустро-Угарској последњу прилику за изолован обрачун са Србијом. Поменути меморандумом Сазонова из децембра 1913. и на саветовању 21. фебруара 1914. године, руски државни врх се определио за активну политику према мореузима. Смена Коковцова са чела Савета министара, мало пре фебруарске седнице, дала је Министарству иностраних дела већу самосталност у раду. Бивши премијер и министар финансија, вођен тешком унутрашњом економском ситуацијом, важио је за присталицу антиратног правца и побољшања односа са Немачком. Иако његове симпатије према Србији не могу да се доведу у питање, Сазонов се тек након повлачења Коковцова осмелио да дефинише линију иза које Русија није смела да попусти на Балкану.¹⁷² За време посете Букурешту јуна 1914. изјавио је председнику румунске владе Братијануу да се нада очувању мира у Европи. Разлог за рат видео је једино уколико Аустро-Угарска, због Албаније или каквог другог повода, пожели да нападне Србију са циљем да јој нанесе „осетну штету“, у чему „ми, вероватно, не бисмо остали равнодушни“.¹⁷³ Изјавом је опипавао и спољнополитички пулс Румуна, али није имао на уму да ће стићи до Београда. Преко личног саопштења руског представника у Букурешту и румунског колеге у Лондону, за њу су сазнали посланици Михаило Ристић и Матеја Бошковић. Пашић ју је, вероватно са задовољством, „узео к знању“.¹⁷⁴

¹⁷¹ У разговору са председником српске владе Николом Пашићем, *Моја аудијенција код цара Николе*, 2.

¹⁷² АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 7, 532; DDF, 3/IX, бр. 290, 299, 351, 402, 447; ДСПКС, VI-3, бр. 432, 456; VII-1, 150; МОЭИ, III/I, бр. 250, 256, 295, 329; Вилхелм II, *Мемуари. События и люди 1878–1918*, Москва, 2007, 179; В. Н. Коковцовъ, *Изъ моего прошлого II*, 278–297; М. Екмечич, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1990, 34–40; *История внешней политики России*, 297–299, 316–318, 331–332, 347–350, 426–428; Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы*, 215.

¹⁷³ МОЭИ, III/III, 339; Е. С. Thaden, *Public Opinion and Russian Foreign Policy toward Serbia*, 229.

¹⁷⁴ АЈ, 80-VII-40, 319 и об; ДСПКС, VII-2, бр. 170, 242, 480; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 125.

На другој страни, Немачка је постајала све агресивнија. Пошто се ратним припремама назирао крај, њен политички и војни врх подозревао је од руског и француског војног програма. Мислили су да време ради за противника. Преовладала је нервоза и опредељење за скорији сукоб. Смена Коковцова је само подгрејала атмосферу. Из немачке штампе је средином фебруара започео „новински рат“, оптужбама за војно спремање и непријатељску политику Русије. Замах и сила удара, иза кога су стајали званични кругови, узнемирила је европске политичаре и дипломате. У полемику се укључила руска јавност. Међусобне оптужбе су данима пуниле ступце новина. На врхунцу кризе, у *Биржевим вједомостима* се 12. марта појавио чланак „Русија хоће мир, али је спремна за рат“, а *Новоје времја* је шест дана доцније писало о наводном предлогу Вилхелма II из маја 1913. за поделу Аустро-Угарске. Постоје индиције да је иза оба текста стајао руски војни министар, генерал Владимир Сухомлинов. Кампања није мимоишла штампу Двојне монархије и помињање „опасности са Балкана“. Дипломатско ублажавање спора остало је без утицаја на даље погоршање односа. Опредељењем за превентивни рат, Немачка не само што је престала са оспоравањем, већ је почела да отворено подстиче аустроугарску ратоборност према Србији.¹⁷⁵

Велики проблем је постојао унутар Тројног споразума. Идеји Русије с краја 1913. о новом сазиву Лондонске конференције, ради решавања спорних питања турског наслеђа, успротивиле су се државе Тројног савеза и бивши домаћин. Сазонов је увидео да оштрој германској политици може да одговори једино солидарно држање Антанте. Интенција Британије за независном позицијом у међународним односима носила је клице опасности од разбијања јединства са Француском и Русијом. Шеф руске дипломатије је средином фебруара 1914. покренуо иницијативу за значајније усклађивање ставова у Тројном споразуму и склапање руско-британском поморског договора. Преговори су трајали све до јула и довели су до консолидације савеза. Формалан споразум је спречило избијање

¹⁷⁵ ДСПКС, VII-1, бр. 289, 305, 335, 413, 424, 493; МОЭИ, III/I, бр. 267, 338, 351, 387, 415, 421, 426, 428, 434–435, 441–442; II, 6, 191–192, 299, 365, 377; III, 61, 336, 362; О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи*, 585–588; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 226–227; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, књига I, Београд, 1978, 181–190, 195–202; *История внешней политики России*, 418–425; J. M. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 38–42, 59, 100; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 221–254; Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы*, 226–234; J. C. G. Röhl, *Wilhelm II*, 981–990, 1009–1016; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 634–636.

рата. Успех процеса снажнијег повезивања у Антанти временски се поклопио са отклоном Италије од агресивности Централних сила и слабљењем везивних нити у Тројном савезу.¹⁷⁶

Претња германског продора, мореузи и значај турског Балкана у стратешкој оријентацији, кључно су подстакли Русију за акцију збијање редова, изван и у самој земљи. Нови војноморски програм предвиђао је повећање мирнодопског састава на 480.000 људи. Снажење флоте до 1917. требало је да осигура „вишевековну превласт“ у Црном мору. Уз заштиту „најбогатијих рејона“ земље, обезбеђење поморског пута кроз мореузе, стратешке границе на сувом и војног правца према западу, то је омогућавало вођење „тврде политике“ на Блиском истоку¹⁷⁷. Државни врх Царевине је од балканских народа, као извесно, рачунао на савезништво Срба. У Генералном штабу су са интересовањем читали депеше војног изасланика у Београду. Генерал Данилов је у децембру 1913. лично тражио да Артамонов помно прати и извештава о току реорганизације српске војске. У низу разговора са српским војним министрима и генералштабним официрима, пуковник је проучавао начин попуне старих и формирања јединица од регрута у новим крајевима, показао интересовање за промене у мобилизацији, позадини, чиновима, командовању, као и отварање нових официрских школа, усавршавање у иностранству, дислокацију трупа итд.¹⁷⁸ У Петроград је слао проверене и добре информације, које су због стратешког опредељења Русије привлачиле значајну пажњу.¹⁷⁹

Како је напоменуто, на тајном саветовању руског врха, 21. фебруара, било је речи о учешћу српске војске у случају европског рата.¹⁸⁰ Спалајковић је

¹⁷⁶ DDF, 3/IX, бр. 287, 304, 307–308, 311, 317; ДСПКС, VI-3, бр. 482, 512, 528; МОЭИ, III/I, бр. 232, 241, 273, 289, 327–328, 382, 410, 427; II, 42, 137, 168, 188, 204, 206, 224, 238, 263, 320, 357, 363, 385, 389; III, 6–7, 12–13, 28, 30, 39, 109, 122, 138, 175, 210, 254, 292, 301, 343, 358; IV, 2, 16; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 144–149; *История внешней политики России*, 350–352.

¹⁷⁷ ДСПКС, VII-2, бр. 185, 250, 259; МОЭИ, III/II, бр. 123; *История внешней политики России*, 413.

¹⁷⁸ Српска војска је на јесен 1914. требало да добије ново устројство, са повећањем рока службе на две године и новом територијалном поделом. Предвиђено је постојање укупно 18 дивизија два позива, у четири или пет армија и неколико одреда, са перспективом за формирање још шест дивизија. Истовремено, дефинитивно је одбачен корпусни систем, због нарушавања организације и довођења Србије у потенцијално опасан положај, сличан Османском царству пред балканске ратове, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3152, 31 и об-34.

¹⁷⁹ РГВИА, Ф. 2000, д. 3053, 1 и об, 5 и об, 8–13об, 19–21, 24 и об; д. 3152, 10–11, 19–23, 27–28об, 31–34, 48–50, 61; д. 3170, 8–19.

¹⁸⁰ Поред богатог материјала војног изасланика, ради изучавања учешћа Србије у балканским ратовима, у Београд је почетком фебруара 1914. дошао генералштабни капетан Александар

наредног месеца уверавао претпостављене, да су у граду на Неви „потпуно сигурни“ у акцију Србије против Двојне монархије. У разговору са Артамоновим – који се налазио на одсуству – сложили су се да је „добро на ма какав начин, на пример понудом закључења војне конвенције“, то и формално потврдити¹⁸¹. Посланику није било потребно пуно. Пред шефом министарства код Певческог моста, изашао је са идејом о српском фронту, у продужетку руског. Србија није хтела да „каквим пренагљеним кораком“ изазове неприлике или иде против воље Русије; она је у „опорављењу“ од претходних напора чекала дан обрачуна са северним суседом. И Сазонов је дао мало храбрији одговор, у односу на ранији период. Најпре је похвалио Пашићеву политику „стрпљења и обазривости“, да би потом истакао да верује како „нема те силе која би задржала српски народ да не удари на Аустрију“. Тренутак се приближавао – требало је само сачекати „да нестану неки папирићи и особе које су их потписале умру“.¹⁸²

Ни Србија, ни Русија, нису биле спремне за рат. По Великом програму, руској војсци је требало три године за реорганизацију. Пашић је предвиђао потребу „више година мира“.¹⁸³ Након балканских ратова, српске армије су имале значајне људске и материјалне губитке. Погинуло је или умрло 36.500, док је 51.000 војника рањено.¹⁸⁴ Уз разноликост модела и 165.000 старих једнометних берданинки, за пуку попуну српске војске недостајало је 120.000 пушака и знатан број митраљеза. Постојао је и мањак брзометних топова и артиљеријске муниције.¹⁸⁵ Ни стратешки положај није давао разлога за спокој. Србија се

Верховски. Будући последњи војни министар Привремене владе наишао је на предусетљив пријем. Упознао је и разговарао са мноштвом високих старешина, између осталих са начелником Врховне команде, војводом Радомиром Путником. На увид је добио документе Генералштаба, чак и Обавештајног одељења. Верховског је изненадило опште мишљење да је остварена тек половина националног програма, јер нису ослобођени Срби под Аустро-Угарском. У свом Дневнику он преноси причу, која је кружила међу страним представницима у Србији, да су „незалечени рањеници“ у току балканских ратова били спремни „да одмах иду против Шваба“, уколико затреба, АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 2, 113; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3046, 112об–113, 116; Ю. Сафронов, *Дневник Верховског*, Москва, 2014, 203–229.

¹⁸¹ АЈ, 80-II-11, 455; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 223–224.

¹⁸² ДСПКС, VII-1, бр. 395; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 224.

¹⁸³ *История внешней политики России*, 413–415; I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969, 59; В. Торковић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 648–649.

¹⁸⁴ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 22; Р. Љушић, *Досељивање, исељавање и губици становништва у нововековној Србији (1804–1918)* у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике Сеоба Срба*, Београд, 1990, 97–98.

¹⁸⁵ У ратовима 1912–1913. утрошено је више од 308.000 топовских метака, а Војнотехнички завод у Крагујевцу имао је капацитет да произведе тек 80–100 бризантних зрна или 200 шрапнела на дан. Србија је Први светски рат дочекала са 240.000 метака – 400 по топу. Размеру оскудице

налазила у окружењу нестабилне Албаније, реваншистички настројене Бугарске, непријатељске Аустро-Угарске, несигурне Румуније и савезничке Грчке у спору са Турском. Избијање новог сукоба претило је да доведе недовољно снабдевену српску војску у врло непријатну ситуацију, што се и десило јула 1914. године.

Влада у Београду покушала је да проблем правовремено реши. Крајем октобра 1913. обратила се Русији за лифровање 400.000 пушака српског обрасца Маузер. На тај начин, хтела је и да се ослободи зависности од снабдевања код Немачке и Аустро-Угарске. Постојала је бојазан да оне, у неком „важном моменту“, не забране испоруку својим фабрикама и доведу државу у критичан положај. Поруџбина из Русије је уз војно-политичке, имала и финансијских предности.¹⁸⁶ Артамонов се срчано заложио у Генералном штабу, али Артиљеријска управа је 9. децембра дала негативно мишљење. Фабрикама оружја је предстојало да у наредне четири године произведу 700.000 пушака за руску војску, што је искључивало наруџбине из иностранства.¹⁸⁷

Решење се принудно потражило на западу. Британске, белгијске, немачке и аустријске фирме дале су бољу понуду, у односу на француску фабрику у Шателроу. Нижој цени и датуму испоруке до краја 1915. парирао је рок од приближно шест година. Ке д'Орсеј је, међутим, користио лош финансијски положај Србије и условљавао давање коте зајма наоружавањем у Француској. Но, из Париза нису могли да гарантују више од 180.000 комада до краја треће године. Никола Пашић је, након тешких преговора, успео да добије сагласност за набавку тек половине бајонета на другој страни.¹⁸⁸ Војној депутацији, која је половином јануара 1914. отпутовала ради присуства откривању споменика великом кнезу Николају Николајевичу старијем, послао је важне инструкције. Приликом

осликава чињеница да је само до 18. октобра 1914. потрошено у просеку 425 зрна по оруђу, Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914*, приредио А. Животић, Београд, 2017, 150–152; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981, 179; С. Скоко, *Војно-политички положај Србије после Букурешког мира 1913. у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, 343–344.

¹⁸⁶ Министар војни, генерал Милош Божановић, рачунао је на уштеду од 8 до 10 милиона франака, у случају производње у Русији. Нестабилна ситуација у окружењу налагала је хитну потребу за 180.000 бајонета до краја 1914. године, а остатка у току 1915. године. У случају неостваривости рока, предвиђао је могућност поделе поруџбине са Француском, и поред знатно веће цене. Божановић је имао на уму да се пушке раде у Тулском оружаном заводу, док би регулисање патентних права преузела Србија, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3171, 11–13.

¹⁸⁷ АС, МИД ПО, 1913, р. 410, Ф. XX, д. 6, 553 и об; Пс, П-По, 1913, Ф. I, р. 27; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3171, 1–16.

¹⁸⁸ АС, МИД ПО, 1913, р. 410, Ф. XX, д. 6, 554–556, 651 и об; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 359–368; DDF, 3/IX, бр. 153; ДСПКС, VII-1, бр. 71, 186, 250.

аудијенције код руског цара добили су задатак да траже 100.000 до 120.000 пушака, са по 1.000 метака, „за пролеће“. На испуњење поруџбине из Француске требало је дуго чекати, а „ако пролеће прође на миру, биће мир и две до три године најмање“, држао је председник српске владе.¹⁸⁹

Ускоро је и сам имао прилику да објасни потребу за оружјем. Из Пашићевих разговора са министрима Сазоновим и Сухомлиновим, и царем Николајем II, проистекла је српска нота од 2. фебруара. У околностима, када се Бугарска ужурбано наоружавала, а Аустро-Угарска чекала повољну прилику да нападне са севера, председник министарског савета Србије умолио је руску владу да уступи ратни материјал из „царских магацина“. Радило се о 120.000 пушака, 24 хаубице и 36 брдских топова најновијег система, све са потребном количином муниције. У „другом реду“ су се налазила одела за 250.000 војника, четири телеграфске станице без жица, телеграфски и телефонски материјал. Србија се обавезивала да плати вредност наоружања, уколико је догађаји приморају на употребу, или да врати позајмљено у стању „каквог га је примила“, а преузимала је и покриће транспортних трошкова.¹⁹⁰ Недељу дана касније, Сазонов је молбу послао генералу Сухомлинову, са препоруком да сматра њено испуњење „пожељним из политичких обзира“, у размерама „које допушта војни ресор“.¹⁹¹

Проблеми су се појавили у Генералном штабу. Пуковник Артамонов је, преко својих веза у официрским круговима, сазнао да је ствар застала услед потреба руске војске.¹⁹² Поред личног залагања, он је препоручио да и посланик из Београда поткрепи тражење, истицањем политичких разлога. Хартвиг је могао да представи потребу спремности Србије за случај рата, за диверзију на Аустро-Угарску, „пошто је сигурно да би она одмах у самом почетку узела активно учешће“. „Брз и сигуран успех српског оружја“, по Артамонову, изазвао би „право расуло“ у трупама и у целом јужном делу Монархије, уз „убитачно морално

¹⁸⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 1, 18; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 2; ДСПКС, VII-1, бр. 45.

¹⁹⁰ АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 6, 336; ДСПКС, VI-3, бр. 566; VII-1, 615, 661; МОЭИ, III/I, бр. 161, 227, 314; *Моја аудијенција код цара Николе*, 1; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 223; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1977, 31–33.

¹⁹¹ МОЭИ, III/I, бр. 161; ДСПКС, VII-1, бр. 246.

¹⁹² АЈ, 80-II-11, 455; АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 1, 28; ДСПКС, VII-1, бр. 303, 395; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 223–224. Војни изасланик на одсуству је сведочио да одлуке зависе од личних расположења шефова одељења. Ургирао је да се на њих директно утиче, путем одликовања. Спалајковић је јављао претпостављенима да се ордени не штеде, јер „тима шкодимом националним државним интересима“. Знамења за официре балканског одељења недуго затим кренула су пут Русије, АС, МИД ПО, 1914, р. 419, Ф. VI, д. 6, 593–597; ДСПКС, VII-1, бр. 246.

дејство“ на аустријске и немачке трупе према Русији.¹⁹³ Добронамерност руског цивилног и војног представника у Београду није помогла. Реорганизација руске војске захтевала је попуно велике количине залиха. Генерал Сухомлинов је обавестио Министарство иностраних дела 30. марта да не постоје могућности за уступање артиљеријске, инжињеријске и интендантске спреме Србији.¹⁹⁴

Отказ Русије утицао је на повећање цене француског наоружања. Узалуд је српска влада наговештавала да пушке може набавити и у Британији, или чак Немачкој. Понуда се није пуно променила, уз рок од најмање пет година. Још горе су ствари стајале за артиљерију. Француске банке су, због лоше финансијске ситуације, тежиле да одложе новчане операције са Србијом, док дипломатија и индустрија нису допуштале набавку топова и муниције на било којој другој страни.¹⁹⁵ У министарству на Дворском тргу, жалили су што не могу да пруже „пријатељску услугу“. Шеф дипломатије и његов помоћник видели су да поузданог савезника на Балкану остављају у тешком положају. И, осетили да постоји простор за промену става. У разговорима са представницима Генералног штаба, Нератов је нашао решење. Сазонов је 14. априла обавестио Београд о могућности за претресање одлуке „у правцу уступања приближно половине“ тражене спреме, при услову коначне куповине. Пашићу је остало да „живо заблагодари“.¹⁹⁶ Иза захтева, упркос његовој супротности са војноморском реформом, стао је врх руске дипломатије, Министар иностраних дела, један од твораца „Великог програма“, није сметнуо с ума значајну улогу намењену Србији.

И српска страна се у војним стварима равњала према Русији. Отпор француских банака приморао је владу у Београду, крајем маја, да Народној скупштини поднесе на одобрење ванредни кредит за набавку наоружања, са покрићем у благајничким боновима, који је усвојен по хитном поступку. Војни кругови у Петрограду су кроз спецификацију кредита приметили намеру за уједначавање система артиљеријског наоружања са руским. Поред актуелне иницијативе, то је имало за циљ да и у будућности отклони тешкоће за помоћ и

¹⁹³ ДСПКС, VII-1, бр. 395.

¹⁹⁴ МОЭИ, III/II, бр. 124, 186. Василиј Штрандман је повезивао одбијање са извештајем новог представника у Софији, пошто је Савински, из разговора са Хартвигом, пренео утисак да посланик подстиче Србе на рат са Аустро-Угарском, В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 224, 230.

¹⁹⁵ АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 1, 7, 34–35об; ДСПКС, VII-2, бр. 227, 255, 290, 312, 345, 347, 361; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 368–375.

¹⁹⁶ МОЭИ, III/II, бр. 186, 218, 316; III, 313.

снабдевање. По пуковнику Артамонову, једнакост наоружања представљала је израз жеље за „заједништво дејства са Русијом“, коју „исповедају сви политички и војни кругови“ у земљи.¹⁹⁷

Око новог корака у Русији већало се на седницама Пашићевог кабинета и у Врховној команди. Донета је одлука да се царска влада замоли „да нам сад одмах дефинитивно“ уступи 120.000 пушака са по 1.500 метака, 24 хаубице уз 500, и 48 брдских топова са по 2.000 граната.¹⁹⁸ Захтев је искључивао одећу, телеграфски и телефонски материјал. За разлику од „јануарског ед мемоара“, дефинисана је количина муниције и повећао се број артиљеријских горских оруђа. Србија је дала реч да спрему плати у цени коштања, по закључењу новог зајма. Узнемирујући положај у Албанији, према Хартвигу, већ је сам по себи оправдавао намеру. Сазонов је, под ознаком „хитно“, ноту послао 20. јуна директно начелнику Генералног штаба. Као „пожељно“ и „охрабрујуће“ са политичке тачке, препоручио је да се изађе у сусрет, макар у ограниченом обиму.¹⁹⁹

Већ 7. јула је могао да пренесе добре вести. Недељу дана раније, Николај II је изразио „принципијелну сагласност“ на одлуку војног савета о уступању 120.000 тролинијских пушака и 120 милиона метака из „царских магацина“. Давање артиљеријских оруђа и муниције, интендантске и инжињеријске опреме, није било могуће без последица на опремљеност руских армија. Али, Пашић је био задовољан. „Са дубоким наклоном“ је 18. јула послао благодарност за милост руског цара.²⁰⁰ Видовдански атентат није имао директног утицаја на добијање дозволе за куповину оружја из руских залиха. Одлука је представљала плод вишемесечних преговора и воље да савезник добије прилику за одбрану, у случају напада од споља. У сложеним међународним околностима јула 1914. заиста је могла да представља „охрабрење“.

¹⁹⁷ АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 1, 17–20; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3053, 1 и об; д. 3152, 58–59об; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 372–373. В. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије и први светски рат*, ИЧ 14–15 (1963–1965), 189.

¹⁹⁸ Доступне тролинијске пушке из Русије биле су калибра 7.62мм. Планирано је да се њима наоружа други позив, док не стигне потребан број нових српских маузерки. После тога, могле су да се употребе за трећи позив, АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 1, 17об–18, 19.

¹⁹⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 1, 17–20, 55; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3152, 58–59об; МОЭИ, III/III, бр. 146, 313; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 34.

²⁰⁰ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3046, 21, 34; МОЭИ, III/IV, бр. 74, 274.

* * *

Након балканских ратова, дозвољен је повратак на императорске војне установе четворици српских официра: мајору Милораду Терзићу, у Николајевску војну школу; капетанима Драгиши Ивковићу и Томи Павловићу²⁰¹ у Михајловску артиљеријску академију; и капетану Ђорђу Јорговићу у Војнотехничку школу. Постојала је тенденција да се таква сарадња унапреди. Изменом Закона о Војној академији, по Указу краља Петра од 13. маја 1914. дошло је до усаглашавања са системом војног образовања у Русији. Кругови око Врховне команде су ради успостављања теснијих веза намеравали да испрате више официра у руске јединице. Почасно, у српској војсци је XVI пук првог позива носио име цара Николаја II, а IV коњички пук великог кнеза Константина. Команданти су честитали имендане „главарима“ и обавештавали их о одликовањима. Обе јединице су за заслуге у балканским ратовима добиле Златну медаљу за храброст.²⁰² Дobar начин за упознавање представљале су посете и заједничке манифестације. Висока српска војна мисија је учествовала у церемонији откривања споменика великом кнезу Николају Николајевичу старијем, 25. јануара. На „памјатник са фигуром српског црногорског барјактара“ у пиједесталу, положили су сребрни венац, који је имао натпис „Благодарна Србија“.²⁰³

Нису се само војници добро разумели. Делегација руског Светог синода, предвођена ректором Петроградске духовне академије, боравила је јануара 1914. на прослави 1.600-годишњице Миланског едикта. У то име, цар Николај II је даровао вредне црквене предмете Саборном храму у Нишу. Спомен-црква Николаја Рајевског у Горњем Адровцу добијала је, преко Императорске мисије у Београду, редовну годишњу помоћ од 720 франака. На другој страни, за Засебно одељење Руског археолошког института у Цариграду издвајано је 5.000 динара из

²⁰¹ Капетан Павловић је учествовао 14. децембра у двобоју сабљама. Повод су били љубавни јади потпоручника Осипова, који му је нанео увреду због плеса и дружења са извесном госпођицом, његовом несуденом вереницом. Војно министарство у Београду „прећутно је одобрило“ дуел. У њему, Србин је лако рањен по лицу, док је Осипов добио огреботине на грудима и рукама, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3046, 74; *Москва–Србија, Белград–Россија. Сборник докумената и материјалов, Том 3. Обществено-политическије и културне везе 1878–1917 гг./Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали, Том 3. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917*, аутори-составители/приређивачи А. Л. Шемякин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев, Г. Милорадовић, Москва, Белград/Београд, 2012, 478–480, 663–667.

²⁰² АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 9, 662 и об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3046, 106; д. 3052, 61–68, 78; д. 3053, 1 и об, 24 и об; 3152, 16–18; ДСПКС, VII-1, 466, 478; *Дневник Верховског*, 212.

²⁰³ У питању су били: генерал Милутин Мариновић, пуковник Живко Павловић и коњички капетан Мирко Маринковић, АС, МИД ПО, 1914, р. 418, Ф. VI, д. 3, 225–228; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 2.

буџета Србије. У Москви је наставило са радом Српско друштво „Невесине“, при Подворју. Краљевско министарство просвете му је крајем 1913. одобрило помоћ од 600 динара за уређење читаонице и библиотеке. Није било прилике за упознавање српских средњошколаца гимнастичара са вршњацима из Царевине. Недостатак новчаних средстава приморао је организаторе да откажу Сверуски соколски слет, планиран за јул 1914. године. На вишем нивоу образовања, Словенско добротворно друштво наставило је са традицијом помоћи студентима са Балкана.²⁰⁴ У периоду 1913–1914. године, по списковима србијанске и руске владе, стипендирано је петнаестак лица из Србије, и четири из Црне Горе. Но, од укупног броја српских студената на страни, у деценији пред Велики рат, тек се 7.5% школовало у Русији.²⁰⁵ Било је пуно простора за унапређење сарадње.

* * *

Постојала је несразмера културних и просветних контаката, са политичким односима две словенске земље. Тек шачица догађаја на једном тасу, није могла да се мери са готово свакодневном разменом мишљења и сарадњом у међународним пословима, те породичним везама. Поред црногорских великих кнегиња Милице и Стане, и србијанска владајућа породица је од 1911. ушла у родбинске односе са Романовима. Близкост владарских породица потврдило је рођење сина из брака великог кнеза Јована Константиновича и Јелене Карађорђевић, почетком 1914. године. У малом Всеволоду²⁰⁶ текла је крв све три словенске династије, пошто је његова бака по мајци била кнегиња Зорка Петровић, рано преминула кћерка краља Николе.²⁰⁷ Обреду крштења у Мраморном дворцу, 26. јануара,

²⁰⁴ Повратак из ратова изазвао је одређене административне тешкоће и кашњење стипендија Министарства иностраних дела Русије. А, „тада, као раније ретко када“, Словени су се враћали „с малим износом новца“. Друштво је проблем решило давањем краткорочних позајмица, до сређивања прилика. И само је имало тешкоћа. Међусавезнички рат је проузроковао опадање словенских осећања, те малу суму чланарине и помоћи становништва. У Управи су очекивали даље осипање чланства, чак и при врху организације, НИОР РГБ, Ф. 278, К. 2, ед. хр. 27, 2 и об.

²⁰⁵ АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 8, 519–521; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 13, 15; НИОР РГБ, Ф. 278, К. 2, ед. хр. 16, 5–6; ед. хр. 17, 1-5об; ед. хр. 27, 2–4, 7, 10–19об; ед. хр. 28, 2–7, 16–21; *Москва–Србија, Белград–Россија 3*, 578–586, 645, 647–650, 663–668; М. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21. век. Историја односа*, Београд, 2012, 125–126.

²⁰⁶ Времешни краљ Петар домишљао се о пореклу имена унука. Упитао је посланика Хартвига да ли га можда треба разумети „као знак пажње према воловима, који су онако снажно помогли победе српске војске, вукући артиљерију“. Царски дипломата је имао пријатан задатак да објасни како име носи традицију и спомен Светом Всеволоду-Гаврилу Псковском, унуку Владимира Мономаха. Пресрећан, владар Србије „је био и више него задовољан“ разјашњењем и током разговора „непрестано се враћао на ту тему“, В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 223–224.

²⁰⁷ DDF, 3/LX, бр. 153; МОЭИ, III, 82, 98, 314; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић (II). У отаџбини*, Београд, 2009, 338–341; М. Јовановић, *Срби и Руси*, 147; Л. В. Кузьмичева,

присуствовали су чланови царске породице, престолонаследник Александар, председници руске и српске владе, Коковцов и Пашић, чиновници Посланства Србије. Служили су митрополити московски и петроградски и више свештенство. Кум новорођенчета, Николај II, „до бола тронуо“ је присутне Србе, када је за време свечаности узео у руке „малог праунука Карађорђевог и обнео га три пута око налоња“. Царска породица и престолонаследник Александар, „који је водио под руку царицу“, након церемоније повукли су се у „нарочите салоне“.²⁰⁸

Ту прича о породичним везама није стала. Пашић је у разговору са Николајем, 2. фебруара, пренео жељу краља Петра да ожени Александра једном од великих кнегиња. „Ако нам буде суђено да имамо ћерку рускога Цара за краљицу“, уверавао је, „она ће уживати симпатије свега српског народа“. А, „ако Бог и прилике буду допустили“, биће и царица „српско-хрватског југословенског народа“, са утицајем и сјајем који ће обухватити цело Балканско полуострво. Николај II није показивао да му је непријатно. Слушао је Пашића „са приметном радошћу“. По његовој жељи, Александар се задржао у Петрограду до 11. фебруара.²⁰⁹ Становао је у Зимском дворцу, присуствовао, често у друштву императорске породице, војним свечаностима, баловима; обедовао са министрима, војним врхом или код великих кнежева. Оставио је леп утисак. У дворским круговима Петрограда су говорили да је отмен, храбар и скроман. Пар пута је позван на трпезе царске породице, које су носиле интиман, породични карактер. Император је према српском престолонаследнику изражавао „необичну љубазност“ и говорио му на „ти“. И сам је приметио „дискретне“ погледе ка његовој ћерки Татјани, на једном породичном ручку.

Александру је ишао у корист принцип царског брачног пара, против присилних политичких бракова. Деци је остављено да слободно, „по срцу“ одаберу „будућег друга у животу“.²¹⁰ Млади краљевић је наставио преписку са великом кнегињом, и након повратка у Србију. Ђорђе Карађорђевић је причао

Балканские принцессы в семье европейских монархов у: Человек на Балканах. Социокультурные измерения модернизации на Балканах (последняя четверть XIX–начало XX вв.), Санкт-Петербург, 2007, 342–373; Иста, Сделай все, чтобы нас венчали в России... Свадьба внучки короля Черногории и правнука русского царя, Родина. Спец. Выпуск: Россия и Черногория (Март 2006), 58–64.

²⁰⁸ АС, МИД ПО, 1914, р. 418, Ф. V, д. 5, 456–459; р. 419, Ф. VI, д. 5, 427; *Дневники императора Николая II*, общая редакция и предисловие К. Ф. Щацилло, Москва, 1991, 442–444.

²⁰⁹ *Моја аудијенција код цара Николе*, 2.

²¹⁰ Исто, 2; АС, МИД ПО, 1914, р. 418, Ф. V, д. 5, 462–470, 477; р. 419, Ф. VI, д. 5, 442 и об; ДСПКС, VII-1, бр. 478; МОЭИ, III/I, бр. 7, 314; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 122–123.

како је руска принцеза „заљубљена у Сандра“.²¹¹ Током пролећа, посланик Спалајковић је сазнао од дворских дама да се престолонаследник сматра као кандидат и о њему „говори најповољније“.²¹² Карађорђевићи су претендовали да уђу у врх европских династичких веза. Орођавањем са директном линијом Романових подигли би углед државе и довела их у родбинске односе, не само са руском, већ и немачком и британском владарском породицом. Вероватно је намеру морала да успори чињеница, да Татјана није достигла пунолетство. Она је имала тек седамнаест година – девет мање од Александра. Но, са српске стране је створен утисак да се благонаклоно гледа на династичко повезивање.

Пријем Пашића и Александра у Петрограду надмашио је очекивања. Упркос церемонијалном карактеру посете, пуно се причало о политичким стварима. Председник владе је пред царем представио „обрт“ код Словена у Аустро-Угарској и њихово очекивање „спаса“ од Србије и Русије. Заинтересована је императора, те је овај питао колико има Хрвата и Словенаца и где живе. Владар је држао да уколико Монархија не престане „са антисловенском политиком, то се неће добро свршити“.²¹³ По повратку у Београд, Пашић је и даље био „тронут“ пажњом и добронамерношћу цара, у чему је пронашао „залог светлој будућности Србије“.²¹⁴ Познатом вајару Ивану Мештровићу причао је како раније није мислио да ће доживети уједињење, али је почео да верује у то. И сам је оставио одређен утисак. Николај II је пред француским амбасадором, средином фебруара, упоредио значај Дарданела за Русију, са изласком Србије на Јадранско море. За Пашића је послао Орден Светог кнеза Александра Невског у брилијантима.²¹⁵

Опредељење за ослонац на Русију дало је посебан значај представнику царске владе у Београду. Пашић се често састајао и водио дуге разговоре са Хартвигом. Чиновници Министарства иностраних дела говорили су секретару

²¹¹ Будући краљ се поверио брату и оцу да је једном остао насамо са Татјаном у полутамној дворани царске резиденције. Тада је она скинула бразлетну са руке и дала му је, да би одмах затим збуњено побегла. Краљ Петар, када је то чуо, одвратио је: „Е, лудаче један, зашто је одмах ниси пољубио“, П. М. Драшкић, *Моји мемоари*, приредио Д. Т. Батаковић, Београд, 1990, 73–74.

²¹² АЈ, 80-II-11, 454; АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 443–444; АСАНУ, Оставина Радослава Јовановића, 9829/1, 61–62; ВД, X-1, бр. 345; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 223.

²¹³ *Дневници императора Николаја II*, 444; *Моја аудијенција код цара Николе*, 1–2.

²¹⁴ МОЭИ, III/I, бр. 314.

²¹⁵ АС, V-944, 58–60; МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 362, 369–370; р. 418, Ф. V, д. 5, 456–461, 464, 467–469, 474–484; р. 419, Ф. VI, д. 5, 442 и об; р. 423, Ф. IX, д. 8, 695; ГАРФ, Ф. 539, Оп. 1, ед. хр. 38, 9 и об; ДСПКС, VII-1, бр. 10, 167–168, 178; МОЭИ, III/I, бр. 98, 223, 227, 244, 314. Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање I*, 140

руског посланства Штрандману: „наша брада се поново саветује са вашом брадом.“²¹⁶ Погледи на спољну политику „две браде“ су се у великој мери подударали. Хартвиг је видео Србију као „верну предстражу“ Русије на Балкану.²¹⁷ Тешко је поднео што није добио дозволу да заједно са Пашићем оде у Петроград и пружи помоћ српским тражењима. Он је добро стајао код цара, али Сазонов није гледао благонаклоно на његов обичај да тумачи политику руске владе на свој начин. Кад је дошло до смене Коковцова, и положај министра иностраних дела постао је нестабилан. Помињало се да опрезног Сазонова замени управо Хартвиг, чији су ставови више одговарали политичком правцу удесно.²¹⁸ Спалајковић је прижељкивао долазак свог „протектора“ за пост у Петрограду, на место министра. Пред новим председником владе, Иваном Горемикином, хвалио је државничке способности царског дипломате. Није схватао да тиме не постиже ништа више, сем подозрење код Сазонова. Хартвиг је дефинитивно остао у Београду, где је одиграо значајну улогу у једном питању унутрашње политике.²¹⁹

„Тајна превратничка организација“ и Русија

Након балканских ратова десила се промена код тајне официрске организације „Уједињење или смрт“ у односу према Русији. *Пијемонт*, незваничне новине Црне руке, престале су са нападима на царску дипломатију. Вођа групе, потпуковник Драгутин Димитријевић Апис заузео је место шефа Обавештајног одељења Врховне команде и преко позиције дошао у директну везу са пуковником Виктором Артамоновим. У споразуму са њим, организовао је обавештајну мрежу на југу Аустро-Угарске. Повећан обим рада финансирао је руски војни изасланик. Црнорукци нису успели да уђу у непосредне односе са Хартвигом.²²⁰ Посланик је више волео Пашића и радикале.

²¹⁶ В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 228.

²¹⁷ Д. Јанковић, *Ставови сила Тројног споразума према националном питању Србије*, 326.

²¹⁸ Тадашњи посланик на Цетињу Александар Гирс, претендовао је да заузме место у Београду, АС, МИД ПО, 1913, р. 385, Ф. II, д. 5, 513.

²¹⁹ АС, МИД ПО, 1914, 416, д. 6, 373; DDF, 3/IX, бр. 299, 375; МОЭИ, III, бр. 7, 82, 107; ДСПКС, VII-1, бр. 150, 161, 197, 305, 412, 545, 659; Д. Поповић, *Никола Хенриховић Хартвиг*, *Летопис Матице српске* 107/336/3 (јун 1933), 236–251; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 213–214; 220, 224; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 221, 224–226, 272.

²²⁰ В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 240; В. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије*, 195–197; V. Dedijer, *Sarajevo 1914. (II)*, 86, 128–129, 213–219; В. Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Нови Сад, 2013, 550–556.

Ослобођењем Старе Србије и Македоније појавио се спор између војних и цивилних власти. Иако су официри тражили петогодишњу војну управу, влада се одлучила на грађански режим и постепено увођење уставних одредби и закона.²²¹ Радикали нису нашли довољно добар чиновнички апарат, што је изазивало незадовољство код војних лица. Међу њима је било доста црнорукаца, који су одбијали да се потчине првенству цивила. При церемонијалу су се дешавали инциденти. Из тог разлога, Министарство унутрашњих дела је марта 1914. прописало протоколарну предност управне власти. Уредба о приоритету је произвела лош утисак на официрски кадар у новим крајевима. Црнорукци су је искористили за даљу агитацију против власти. Командант Трупа нових области генерал Дамјан Поповић, првом приликом је прекршио акт и поднео оставку. То није био крај. По повратку у Београд, изабран је за председника Управног одбора проблематичне Официрске задруге, установе под контролом Црне руке.²²²

Одлазећи руски премијер и министар финансија, Коковцов, обратио се Пашићу почетком фебруара ради исплате дугова српског официрског органа. Задруга је уз гаранцију руске владе 1910. добила позајмицу од Међународне трговачке банке у Петрограду, у износу од 4 милиона франака. Дospelе обавезе је престала да плаћа већ априла 1912. године. По примеру новчане помоћи Црној Гори и Бугарској, официри су помислили како ће и њима руски цар да опрости позајмицу. Дуг је на почетку 1914. достигао суму од приближно 3.800.000 франака.²²³ Била је то идеална прилика, да влада у Официрску задругу пошаље

²²¹ Помоћник начелника Врховне команде, генерал Живојин Мишић, присталица војне управе, први се замерио кабинету. Пред избијање Другог балканског рата, извесном рођаку министра финансија, грубо је забранио транспорт цивилне робе железницом. Пашић је Хартвигу јуна 1913, причао да ће првом приликом смени Мишића. Када је дошло до октобарског упада Арнаута, влада је свалила кривицу на генерала и исходила његово пензионисање. Мишић је своју одбрану представио у *Пијемонту*, позвавши за недовољну спремност трупа и полицијских власти приликом упада Арнаута на одговорност владе. Његово мишљење делио је и Артамонов. РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3168, 17–24; д. 3169, 53–54; МОЭИ, III/V, Приложение 9.

²²² АС, V-1104, Из мемоара Велизара Јанковића; V-1586, Упутства Стојана Протића, 8. марта 1914; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3152, 42; 3168, 11–15; д. 3169, 54 и об; МОЭИ, III/V, Приложение 9; Д. Батаковић, *Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914*, ИЧ 29–30 (1982/1983), 480–484; В. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије*, 182–185; V. Dedijer, *Sarajevo 1914. (II)*, 100–102; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I*, 515–519; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанский вопрос*, 382–398; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 27–102, 157–166; В. Казимировић, *Црна рука*, 568–580.

²²³ Министар војни генерал Милош Божановић, близак тајној организацији, обећао је исплату дуга из француског кредита. Његова оставка крајем 1913. била је повезана са тражењем већег војног буџета и потајним подметањем црнорукца Велимира Вемића, оптуженог за убиство војника, на списак за помиловање, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3053, 18; д. 3168, 5–12об; МОЭИ, III/II, бр. 202; Д. Батаковић, *Сукоб војних и цивилних власти*, 481–482; В. Казимировић, *Црна рука*, 538–546.

комисију за ревизију, која је утврдила низ неправилности у пословању и мањак од 720.000 динара. Ни црнорукци нису чекали скрштених руку. Преко Задруге је ишао један од главних канала за финансирање делатности тајне организације. На скупштини установе, 10. маја, изабрали су нови управни и надзорни одбор, те формирали интерну комисију за проверу пословања. Официрска задруга је преузела враћање дуга из сопствених средстава.²²⁴ На тај начин је спречила мешање владе и задржала самосталност у раду.²²⁵

Сукоб радикала и Црне руке пратила је скупштинска опструкција опозиционих партија. Поједини прваци Самосталне радикалне странке преговарали су са Аписом о обарању кабинета. Нетактичност и грубост неких чланова владе, понајвише министра унутрашњих дела Стојана Протића, допринела је збијању редова у војном кадру. Нови председник Надзорног одбора Официрске задруге, војвода Путник, ургирао је код краља за уклањање радикала са власти. На другој страни, Петар I је одбио да потпише владин указ о пензионисању истакнутих црнорукаца и захтевао повлачење спорне Уредбе, да би заузврат дао дозволу за мера против завереника.²²⁶ У усијаној атмосфери, Димитријевић је почетком јуна позвао одане официре у новим крајевима да преузму управу и принуде владу на одступање. До државног удара није дошло једино због њиховог одбијања да изврше преврат и тиме доведу у опасност државне интересе.²²⁷ Био је то тек добар наговештај на шта је Апис све спреман.

Руски посланик је током кризе држао Пашићеву страну. Још у јесен 1913. ишао је Стојану Новаковићу, једном од вођа Напредне странке, да препоручи коалициону владу са радикалима. Потврду да исправно поступа добио је из

²²⁴ Генерал Поповић је 25. маја, у одговору министру војном, представио пословање као стабилно. Он је за нередовну исплату премије и новца из куповине официрске спреме окривио државу. Задруга је наводно била у добитку, што је најпре плаћала веће камате другим новчаним заводима, а одложила испуњење обавезе према Међународној трговачкој банци, АЈ, 80-IV-18, 118–122.

²²⁵ АС, Пс, П-По, 1914, р. 10; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3168, 18–19об; МОЭИ, III/I, бр. 196; II, 187, 202, 327, 338; IV, 87, 105; В. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије*, 185–186; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I (II)*, 518; В. Казимировић, *Црна рука*, 588–594.

²²⁶ Пашић је тражио излаз из ситуације. Током маја и јуна, преко посланика на страни, испитао је правила церемонијала у европским државама, АС, МИД ПО, 1914, р. 424. Ф. X, д. 1, 37–83.

²²⁷ АС, V-1104; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3152, 58–59об; д. 3168, 15–16, 19об; П. М. Драшкић, *Моји мемоари*, 69; Ј. Жујовић, *Дневник II*, 30–31, 42, 57–58; С. Јовановић, *Моји савременици*, Београд, 2014, 80–84; В. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије*, 184, 187–188, 191; Р. М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији. Апис и Црна рука*, Београд, 2006, 167–189; М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955, 216–222; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I (II)*, 520–528; В. Казимировић, *Црна рука*, 594–602; О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд, 1998, 404–419.

Петрограда. У инструкцијама Сазонова, крајем децембра, јасно је подвучена жеља да Пашић остане на власти. Када се због сталне опструкције, средином маја, премијер поново спремао на одступање, Хартвиг је успео да га одврати аргументацијом како је Србији остало да заврши још пуно важних политичких питања, па би одлазак радикала са власти произвео лош утисак на руску владу. Ускоро је Рус схватио да су нови избори неминовност и сагласио се са планом Пашића – да привременим повлачењем уствари ојача положај. Кабинет је дао оставку 2. јуна, што је послужило краљу као оправдање за преговоре са опозицијом. На примање мандата пристали су самосталци, под условом хомогене владе. Постоје индиције да је Петар I хтео да пристане, али га је у кључном моменту од одлуке одвратио руски посланик. Владу су под његовим утицајем, 11. јуна, поново образовали радикали, са компромисном изменом Уредбе о приоритету.²²⁸ Из Букурешта, Сазонов је поручио да му је „веома мило што је Пашић остао“.²²⁹

Хартвиг је покушао да ојача позицију Пашића, подршком у преговорима за улазак напредњака у владу. Препоручио их је Петрограду, уз мишљење да су се одрекли аустрофилске прошлости. Промена је отварала пут за зближење, а надао се, и потпуно спајање „под барјаком русофилства две најзначајније и најутицајније странке у земљи“. На молбу Пашића, „да уз благослов руског представника“ академски размотре могућности за споразум, дипломата је организовао сусрет са „другим вођом прогресиста“ Павлом Маринковићем. Упркос труду, разговор није дао резултата.²³⁰ Након изгласавања Закона о устројству војске и ванредног кредита за наоружавање, скупштина је распуштена. Опозиција је на изборе, заказане за 14. август, по први пут истакла заједничку

²²⁸ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3168, 20; МОЭИ, III/III, бр. 69, 143, 216, 280–281; IV, 50, 105; Ј. Жујовић, *Дневник II*, 34, 54; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 239; В. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије*, 187–189; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I (II)*, 515–517, 522–526; П. А. Искендеров, *Балканский «пасьянс» Белграда (1903–1914 гг.) у: История Балкан*, 313–318; Б. Нешковић, *Истина о Солунском процесу*, Београд, 1953, 29–38; Ю. А. Писарев, *Российская контрразведка и тайная сербская организация „Черная рука“*, ИЧ 39 (1992), 189–190.

²²⁹ АС, МИД ПО, 1914, Ф. VIII, д. 3, 206.

²³⁰ У Посланству Русије, средином јуна, Пашић је дао сагласност на напредњачку идеју о формирању дводомног парламентарног система. Припајање нових крајева уверило је радикале у потребу горњег дома. Ставови двојице лидера битно су се разликовали у погледу облика сарадње. Док је Пашић нудио два министарства након избора, Маринковић је тражио коалициону владу, одмах по распуштању скупштине. Напредњаци су имали на уму да се већина обезбеди кроз заједнички наступ на предстојећем гласању, МОЭИ, III/III, бр. 282.

листу. Судећи по писању *Пијемонта*, имала је и подршку Црне руке.²³¹ Радикали су, пак, имали своју изборну тактику – пронели су гласине о наводној изјави Хартвига да „Русија зна само за Пашића“.²³²

Нема сумње да руска дипломатија није благонаклоно посматрала могућност да Пашић оде са власти. Одређен број републиканаца и веза са Црном руком представљали су лошу препоруку за Самосталну радикалну странку. Фактор на који није смела да у потпуности рачуна, био је Петар I. Седамдесетогодишњи владар је осећао обавезу према завереницима, чијом заслугом је сео на престо. Када је сазнао за претње упућене из Аписовог кружока, хтео је да их се реши. Преко самосталаца је покушао да им се поново приближи, и тако у круг, у правцу варијација његовог крхког здравственог стања. Црнорукци су веровали да у личности престолонаследника имају много јачи ослонац. Поручили су му да се не опредељује и чека тренутак; како би га они довели на власт. Нису осетили да својим grubим поступањем стварају отклон код младог Александра. Уместо њих, Хартвиг је подржао амбиције принца.²³³ Четири дана пред судбоносне видовданске хице, краљ Петар је пренео вршење краљевских дужности на млађег сина.²³⁴

Два ока у глави

Нешто мало светлији од Црне руке, били су односи са Краљевином Црном Гором. Након више од једног века, испунила се давнашња жеља Карађорђа и Светог Петра Цетињског за непосредан додир две српске државе.²³⁵ Политичке околности и династичке трзавице условиле су, да се тамо где је створен спој, уствари граде међаши. Црногорски владар Никола I Петровић, и војску је у

²³¹ *Пијемонт*, 26. јун 1914, 1; 8. јул, 1; МОЭИ, III/IV, 50, 105; Д. Батаковић, *Сукоб војних и цивилних власти*, 486–489; В. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије*, 189–190.

²³² Ј. Жујовић, *Дневник II*, 54.

²³³ Иако је Хартвиг имао одређену улогу у повлачењу, не можемо се сложити са писцем биографије Александра Карађорђевића, да је краља Петра преломила дозвола цара за венчање престолонаследника са руском принцезом, коју је при повратку са одсуства донео руски посланик. Хартвиг, наиме, није ни ишао на одмор, већ се за све време кризе налазио у Београду. О тако важној одлуци нема никаквог трага у изворима и литератури. Ни сам Глигоријевић, на крају, није навео на чему базира тврдњу, Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић. Књига I. У ратовима за национално ослобођење*, Београд, 2010, 64–66; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 239.

²³⁴ МОЭИ, III/III, бр. 354; IV, 34, 105; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, 60–66; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић (II)*, 525–530; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд, 1973, 78–94.

²³⁵ Види: Р. Љушић, *Вожд Карађорђе. Биографија*, Београд, 2005.

међусавезнички рат послао са намером да учешће наплати већим територијалним добицима у Рашкој и Метохији. Током преговора о разграничењу, који су почели у другој половини августа 1913. године, црногорски делегати представили су претензије као питање животне егзистенције. На крају су морали да попусте за Призрен. Преко престонице цара Душана ишла је најпогоднија траса за изградњу Јадранске железнице, и Србија је енергично бранила свој војнички посед.²³⁶ Заузврат је уступила Пљевље, Ђаковицу и Пећ. То није допринело да разговори ускоро западну у ћорсокак око припадности мањих територијалних целина. Хартвигов заменик, Штрандман, успео је само на кратко да задржи одлазак црногорског делегата Јована Матановића. Из Петрограда је дипломатском представнику у Београду поручено да се клони активног учешћа у преговорима – Аустро-Угарска је вребала прилику да се поново умеша у балканске ствари, захтевом да и она буде укључена.²³⁷

Одговорне фигуре на Цетињу нису се либиле да стварају притисак преко руске јавности и србијанске опозиције. Ширили су информације да Србија није хтела да препусти ништа значајније, чак ни оно што је освојила црногорска војска. Ипак, на прекид разговора о разграничењу највише је утицала криза око упада Арнаута у нове крајеве. Настављени су крајем октобра, доласком новог црногорског изасланика. Јован Мијушковић је са собом носио личну краљеву молбу руском представнику за садејство, на шта је Хартвиг одговорио да нема пуномоћје. Руски посланик се ограничио на пријатељске савете и одбио тумачење како србијанска влада ствара проблем. Уистину, договор је постао остварив управо захваљујући Пашићевим додатним уступцима у Метохији. Са Цетиња је 5. новембра прво стигла сагласност за израду протокола, али се Никола I недуго затим предомислио и тражио међународну арбитражу. „Неспоразум“ је трајао близу недељу дана. Наводно је настао, пошто су у Београду користили аустроугарску генералштабну карту, док су на Цетињу гледали у стару србијанску

²³⁶ Сазонов је у вези Призрена изјавио пред послаником Поповићем, да би он „увек више волео бити поданик Краља Петра него Николе“, АС, МИД ПО, 1913, р. 400, Ф. XIII, д. 1, 64. У интересу Црне Горе било је да пруга не завршава у Драчу, већ у Бару, те су њени делегати покушали да преко Штрандмана исходе промену код српске владе, В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 209.

²³⁷ АС, МИД ПО, 1913, р. 400, Ф. XIII, д. 1, 44–47об, 104; ДСПКС, VI-3, бр. 273, 277, 283, 304; В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 207–209; П. А. Искендеров, *Сербия, Черногория и Албанский вопрос*, 401–412; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње, 1981, 186–189.

карту, са низом непрецизности. Споразум о границама потписан је 12. новембра. Уговорнице су се обавезале да се у случају несугласица обрате руској влади за арбитражу. Током рада комисије за разграничење на терену гложења су се наставила. Посао до рата није дошао ни близу краја.²³⁸

Црна Гора се налазила у тешком економском положају, изазваном учешћем у рату. За време опсаде Скадра претила је опасност од глади. Ситуацију је ублажио царски поклон брашна и кукуруза, у вредности од преко 2 милиона круна. То није одвратило Николу I од критике руске политике. Односи са послаником Гирсом били су безмало непријатељски. Ни војни изасланик, генерал Николај Потапов није штедео критике на владара „српске Спарте“. С обзиром да су Французи условљавали давање аванса на зајам пријатељском политиком према Русији, краљ је био приморан да пише цару. Кривицу за лоше односе бацио на „недобронамерног“ Сазонова. Без обзира на постојеће проблеме, он је тражио обнављање инструкторске делатности и годишње субвенције војсци.²³⁹

Русија је октобра 1912. укинула помоћ због кршења војног споразума, приликом уласка Црне Горе у рат против Турске. По завршетку борби, Потапов се плашио нове „авантуре“. Упозоравао је да се више „не даје оружје у руке детета“, из опасности од превременог сукоба са Аустро-Угарском.²⁴⁰ Страну су му држали председник руске владе Коковцов и посланик Гирс. Приликом посете Петрограду, Никола Пашић је предложио да обуку црногорских трупа изводе србијански инструктори. И поред „удобности“ таквог решења, Сазонов се на кратко повео за мишљењем отправника послова на Цетињу. У питању је била промењена тактика, пошто се Николај Обнорски трудио да побољша односе са краљем. Из обзира

²³⁸ АС, МИД ПО, 1913, р. 400, Ф. XIII, д. 1, 79, 91, 104; д. 2, 121, 145, 149; 1914, р. 422, Ф. VII, д. 8, 401–415, 431; ДСПКС, VI-3, бр. 285, 287, 292, 304, 370, 391–392, 479; VII-1, 387, 458, 464, 492, 623, 651; VII-2, 211, 216, 226, 229, 307, 467–468; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанскиј вопрос*, 412–414; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 189–196, 292–293.

²³⁹ АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 7, 488–497, 518–521об, 537–538; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3046, 7–8, 53об, 116 и об; ДСПКС, VI-2, бр. 327; VI-3, 554; VII-2, 115; МОЭИ, III/III, бр. 120; *Н. М. Потапов, руски војни агент у Црној Гори. Том I. Извјештаји, рапорти, телеграми, писма, 1902–1915*, Подгорица, Москва, 2003, бр. 409, 411–413; *Приложеноја къ стенографическимъ отчетамъ Государственной думы. Четвѣртий созывъ, сесия вторая. 1913–1914. гг. Выпуск IV (№№ 312–425)*, С.-Петербургъ, 1914, № 335; Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње, 1971, 368–369, 400–406; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 197–198.

²⁴⁰ У случају да се Русија спрема за скори обрачун са Двојном монархијом, уз потребу савезништва Црне Горе, предлагао је Ставки да помоћ иде преко Србије. Ако је то „апсолутно немогуће“, због подозрења Беча, оставио је могућност за измењен споразум. Имао је на уму војну управу у рукама Руса, већу контролу трошења средстава и боље услове за инструкторе. Генерал Данилов је на његов извештај додао да „има много исправних мисли“, *Н. М. Потапов*, бр. 412–413.

према њему и избегавања свега што провоцира Беч, препоручио је да помоћ не иде преко Србије. У месецима пред избијање рата, политички и војни врх Русије активно се саветовао око садржаја нове конвенције. Искуство је налагало да уговор дефинише не само права, већ и обавезе. Од мера осигурања, говорило се о стављању војног министарства и Врховне команде у руке руских официра. Генерални штаб је на крају одредио једнократну суму од 8.500.000 рубаља за опремање црногорске армије и повећања годишње субвенције са 600.000 на 2 и по милиона рубаља. Размери су прихватили и на Певческом мосту. Бурна дешавања лета 1914. спречила су стављање законског пројекта пред Думу.²⁴¹

Током размене мишљења у руском врху водило се рачуна да помоћ не омете србијанско-црногорско зближење. Реформа је имала циљ да истовремено омогући тесну везу и садејство са Београдом у случају нужде, а спречи непожељне консеквенце у виду самосталних иступа Црне Горе. Модус је нађен у одржању традиционалног милицијског карактера војске, са идејом да Црногорци имају улогу помоћних јединица на заједничком фронту са Србијом. Поготово је било важно да под команду Николе I не дође сила, коју је он могао да употреби за спречавање процеса уједињења. Руска дипломатија је тражила начин за већу узајамну координацију две државе. Помоћник министра Нератов се 30. априла интересовао око могућности да Србија преузме управу у новим црногорским крајевима, чиме би се постигло и смањење расхода Русије. Одговор се чекао тачно два месеца. И поред добре воље Пашића, ствар је застала на Цетињу.²⁴²

Црногорски владар је имао супротно гледиште око циљева војне помоћи и узајамних односа. После конференције у Букурешту, пренебрегао је позив за реалну унију две државе и тражио што хитније разграничење. Није се обазирао на расположење народа и већине политичких чинилаца у земљи у корист уједињења

²⁴¹ АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 7, 518–520; 532–533; р. 400, Ф. XIII, д. 1, 43; р. 405, Ф. XVII, д. 1, 74; р. 420, Ф. VII, д. 10, 503об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3046, 112об, 151–153; 3209, 1–5; 82–90об, 96, 99 и об; 142, 144–146; д. 7418, 6–8; ВД, X-1, бр. 342; ДСПКС, VII-1, бр. 530; МОЭИ, III, бр. 102, 165, 180, 185; II, 69, 108, 111, 118, 194–195, 209, 223, 329; III, 65–66, 73; *Н. М. Потапов*, бр. 415–423; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанский вопрос*, 431–463; Д. Јанковић, *Ставови сила Тројног споразума према националном питању Србије*, 317–319; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 206, 211; Dž. D. Tredvej, *Soko i oraо. Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica, 2005, 193–198; Н. Heilbronner, *The merger attempts of Serbia and Montenegro 1913–1914*, *Journal of Central European Affairs* 17/3 (1958), 283–284.

²⁴² АЈ, 80-III-12, 4 и об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 7418, 6–8; ДСПКС, VII-1, бр. 530; МОЭИ, III, бр. 165, 180; II, 69, 209, 329; III, 35, 397; IV, 36; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанский вопрос*, 461–463; Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы*, 236–238.

са Србијом. Ради снажења спољнополитичког угледа земље и династије покушао је да добије агреман за отварање посланства у Петрограду. Подршку су му пружиле ћерке, велике кнегиње Милица и Стана. Руска влада није дала пристанак, пошто би додатан трошак вероватно пао на терет њеног буџета. Није дошло ни до пута престолонаследника, кнеза Данила, и уговарања састанка „помирења“ са царем.²⁴³ У пролеће 1914. краљ је и даље осећао зиму руског двора.²⁴⁴

Сазонов није смео да иде до крајњих граница. Бојао се да променљиви владар „балканске Андоре“ не затражи војну помоћ и инструкторе на супарничкој страни. Развијање политичког утицаја Аустро-Угарске или Италије било је „крајње непожељно“²⁴⁵. За разлику од министра, његов помоћник Нератов није схватао претњу озбиљно. Мислио је да би при таквом покушају народ свргао краља са власти. Краљ Никола је нешто раније, августа и септембра 1913. заиста нудио Бечу споразум око реорганизације војске и управе, али је наишао на одбојан став.²⁴⁶ Гранични спорови током прве половине 1914. запечатали су међусобно неповерење. Околност преко које Двојна монархија није хтела да пређе тичала се уједињења Црне Горе и Србије. У Бечу су на процес спајања две српске државе гледали са аспекта нарушавања равнотеже у басену Јадранског мора. Италија и Немачка, пак, нису делиле мишљење Аустро-Угарске. Министар иностраних дела Сан Ђулијано је отворено називао краља Николу последњим

²⁴³ Никола I је маја 1913. направио скандал, због кога су у Петрограду посумњали у његов здрав разум. У јарости поводом губитка Скадра, послао је писмо царевој мајци Марији Фјодоровној, са захтевом за затварање руске девојачке школе на Цетињу – чији је она била покровитељ. Иако се покајао, када је чуо да ће се Маријански институт преселити у Србију, ствар је решена. Директорка установе је између Шапца, Крагујевца и Ниша, изабрала град на југу. Представници нишког округа су ради смештаја школе марта 1914. откупили од краљице Наталије дворца Обреновића. Заузврат су се обавезали на плаћање 12 хиљада фунти годишње ренте, до краја њеног живота, АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 7, 518–520об, 537–538; р. 400, Ф. XIII, д. 1, 41–42; ГАРФ, Ф. 539, Оп. 1, ед. хр. 38, 16об, 18; ДСПКС, VI-2, бр. 327; VI-3, 292; *Москва–Србија, Белград–Россија* 3, 576–577, 580, 583; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 209–210; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанский вопрос*, 465; Dž. D. Tredveј, *Soko i oraо*, 186–187.

²⁴⁴ АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 7, 488, 495–497, 500, 518–520, 525; р. 400, Ф. XIII, д. 1, 43–47об; ДСПКС, VII-1, бр. 57, 180, 218, 241, 281, 338, 371, 500, 523, 532, 658; МОЭИ, III/I, бр. 185, II, 194; III, 120; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград, 1962, 65–68; Исти, *Црна Гора и Француска*, 371–372; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 197–203.

²⁴⁵ Н. М. Потапов, бр. 416.

²⁴⁶ Покушај с краја 1913. или почетка 1914. заинтересовао је руску војнообавештајну службу. Поједина лица из краљеве околине су наводно разговарала са аустроугарским послаником око садејства у обарању Карађорђевића и уједињењу српских држава под династијом Петровић. Опасност да Русија изгуби све савезнике на Балкану узнемирила је Генерални штаб. Извештај је под ознаком „хитно“ послат цару Николају II, *Моја аудијенција код цара Николе*, 1; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 215; Е. Сергеев, А. Улунян, *Не подлежат оглашению. Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах 1900–1914 гг*, Москва, 2003, 409.

сувереном династије и није видео проблем у постепеном стапању Црне Горе са Србијом. Познат по британским изјавама, цар Вилхелм II је процес назвао природним и неизбежним. Немачка није хтела да ризикује рат ширих размера зарад његовог спречавања. Такви ставови савезника имали су утицаја на делимичну промену код Берхтолда. Током разговора са италијанским колегом у Опатији, априла 1914. године, он је изразио пристанак на уједињење, под условом да се приморје припоји Албанији. „Компромис“, дакле, није представљао ништа више од наставка раније политике, огрнуте у ново рухо. У Бечу су остали доследни идеји спречавања „руске политике повезивања Црног и Јадранског мора“.²⁴⁷

* * *

Под притиском владе генерала Јанка Вукотића, за регулисање „братских“ односа, краљ Никола је пристао октобра 1913. на слање дипломатског представника у Београд. Лазар Мијушковић је био први и последњи посланик Црне Горе у Краљевини Србији. По инструкцијама са Цетиња, од њега је средином јануара 1914. потекла иницијатива за унију у појединим сферама. Због деликатности ситуације, Пашић је тражио да црногорска страна прва предложи основу за преговоре.²⁴⁸ Када га је србијански премијер током аудијенције у Петрограду обавестио о кораку, Николај II је уједињење назвао питањем времена, уз савет да се изведе са што мање „потреса и галаме“²⁴⁹. На сличним полазиштима налазиле су се руске дипломате. Стапање српских држава за живота Николе I за Сазонова је представљало тешко остварив задатак, из опасности од аустроугарске реакције. Но, након краљеве смрти, мислио је, наследник неће моћи да се одржи у истом статусу.²⁵⁰ Шеф руске дипломатије је поздравио преговоре и саветовао строгу тајност, чиме је поставио подлогу за очекивано уједињење под руским покровитељством.

²⁴⁷ АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 7, 507–508; 1914, р. 422, Ф. VII, д. 8, 427–428об; д. 9, 678–716; ДСПКС, VI-3, 462; VII-1, 233, 284, 432, 441, 548, 561; МОЭИ, III/I, 102, 380; II, 68, 98, 170, 194; III, 33; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 229; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, 126–128, 133–134; Исти, *Црна Гора и Француска*, 368–369; J. C. G. Röhl, *Wilhelm II*, 1004–1005; Dž. D. Tredveј, *Soko i oraо*, 185–193, 195–198; Н. Heilbronner, *The merger attempts*, 284–285.

²⁴⁸ АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 7, 495–497, 518–520; ДСПКС, VI-3, бр. 443; МОЭИ, III/II, бр. 169; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, 68–69, 142; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 204–206.

²⁴⁹ *Моја аудијенција код цара Николе*, 1.

²⁵⁰ Пашић је рачунао да сви уговори са Црном Гором имају привремен карактер, до смрти краља Николе. По њему, престолонаследник Данило је „толико волео европски живот“, да би се за одређено новчано обезбеђење одрекао престола, В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 207.

Тежње црногорске владе, расположење у скупштини и благонаклоно држање Русије према разговорима у Београду, имали су утицаја.²⁵¹ Са Цетиња је 15. марта 1914. краљ Никола послао писмо са позивом на дипломатску, војну и финансијску унију, под „материнским благословом Русије“. Србијански владар је 2. априла прихватио предлог и позвао на стварање „што тешњих веза између наших земаља“.²⁵² Хартвиг се радовао току ствари и обећао помоћ. Подршку је добио из Петрограда. Негде у то време, из Министарства на Дворском тргу су напустили дефанзивну тактику цетињског отправника послова. И превише опрезна политика Обнорског није имала смисла у околностима, када се преговори нису тицали уједињења, већ високог степена зближења две независне државе.²⁵³ Шта се заиста десило, сазнао је француски амбасадор у Петрограду. Сазонов му се поверио да је саветовао Николу на склапање уније са Србијом, уз очување династија. Министру се свиђала перспектива за сједињење две српске државе и стварање препреке за аустроугарски продор на Солун. Ствар је требало стрпљиво, тихо и поступно спремати, са узајамном сагласношћу две стране. Када спољне прилике допусте, прогласило би се и политичко уједињење. Помоћник Нератов је посланику Спалајковићу средином маја казао да ће Русија према Црној Гори водити политику Србије. У Петрограду су очекивали предлог Пашића.²⁵⁴ С тим у вези, налазила се руска иницијатива око заједничке управе у новим црногорским крајевима. Промена курса је изненадила председника србијанске владе.

Пашић се још увек бранио да је напустио идеју о инструкторима из Србије. Разговоре са Мијушковићем често је водио у присуству Хартвига. Поред очувања

²⁵¹ ДСПКС, VII-1, бр. 57, 218, 241–242, 281, 336; МОЭИ, III/I, бр. 102, 165, 180, 380; II, 67–69; П. А. Искендеров, *Србија, Черногогория и Албанский вопрос*, 420–421; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 206–209; Dž. D. Tredveј, *Soko i oraо*, 196–199.

²⁵² АСАНУ, Преписка краља Николе и краља Петра 1914. године, 9771–9772.

²⁵³ Млад дипломата, жељан доказивања, Обнорски се носио мишљу да сарадњом са аустроугарским представницима допринесе побољшању свеукупних односа две државе. Његово опредељење је подразумевало избегавање свега што иритира Беч. Зато се противио уједињењу Србије и Црне Горе и одржавао добре односе са краљем Николом. У томе је ишао и превише далеко. Поводом предлога за учешће србијанских официра у реорганизацији црногорске војске, писао је како Пашић са „својствима источњачког подмуклог политичара“ жели да искористи руску подршку за превремен рат са Аустро-Угарском. Саветовао је да се Русија чува таквих, „несумњиво талентованих личности“, али без „широке перспективе, што је последица извесног провинцијализма политичке мисли“, често присутног „код малих држава“, АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 7, 518–520; ДСПКС, VII-1, бр. 530; МОЭИ, III/II, бр. 67, 98, 118, 159–160, 194; П. А. Искендеров, *Србија, Черногогория и Албанский вопрос*, 456; Dž. D. Tredveј, *Soko i oraо*, 193–197.

²⁵⁴ АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 10, 504; DDF, 3/X, бр. 141, 262, 286; ДСПКС, VII-1, бр. 384; МОЭИ, III/II, бр. 97–98, 118–119, 159–160, 169–170, 209, 329; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 228; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, 143–144; Н. Neilbronner, *The merger attempts*, 287.

династија и државне независности, предложио је да се остави на страну „брига о неослобођеној српској браћи и целом југословенству“. За његову опрезност гарантовао је руски посланик. По Харвигу, у питању су биле тек припремне радње за будуће уједињење. Но, када дође тај моменат, „неће моћи да се нађе таква сила на свету“, која би зауставила „судбинску историјску закономерност“.²⁵⁵

Преговори су ишли врло добрим током. Мијушковић је крајем априла отпутовао на консултације, ради усаглашавања формалног споразума.²⁵⁶ Неочекивано, на Цетињу га је сачекао непријатан пријем. Краљ Никола се вратио односу неповерења према Србији. Преговоре о унији искористио је као тактику за добијање војне помоћи из Русије, и даље, обећана субвенција и инструктори требало је да му помогну у учвршћењу династије. Зато се Мијушковић досетио да направе споразум са одобрењем Русије, по принципу „узми или остави“, чије одредбе краљ не би смео да одбије без последица. Са Пашићем се већ сагласио око оснивања једног генералштаба, заједничких дипломатских представништва, изједначавања судских и административних установа; финансијске, царинске, поштанске и телеграфске уније. Преговарачи у Београду су до краја јуна стигли до разматрања детаља споразума, члан по члан. Хартвиг је извештавао о скором завршетку преговора. Од тога је зависило и колико ће Русија средстава издвајати за субвенције, пошто је добио Пашићеву сагласност на учешће Србије.²⁵⁷ У ишчекивању новца из Русије, Никола I намерно је одуговлачио. Покер партнеру, грчком посланику, рекао је: „док сам ја жив, Црна Гора неће изгубити индивидуалност“. Са жељом да избегне обавезивање, 11. јуна отпутовао је у иностранство.²⁵⁸ Стицајем околности, показало се да је успео у намери.

Скандали у династији Петровић, опште незадовољство становништва и лоше економско стање отварају су могућности за немире у Црној Гори. Крајем

²⁵⁵ МОЭИ, Ш/П, бр. 111, 119, 169–170. Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 210.

²⁵⁶ У Бечу су се прибојавали да Русија не употреби уједињење ради обнављања српско-бугарског савеза. Добијање излаза на море преко Црне Горе мотивисало би Србију на уступање дела Македоније, чиме би се створио словенски блок на Балкану, као снажна брана германском продору, АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 378–379; р. 421, Ф. VIII, д. 4, 271–278об; р. 422, Ф. VII, д. 8, 427–429об; ДСПКС, VII-1, бр. 233; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 29.

²⁵⁷ АЈ, 80-III-12, 4 и об; АС, МИД ПО, 1914, р. 417, Ф. V, д. 3, 200, 264–267, 275, 279–288; АСАНУ, 9773; DDF, 3/X, бр. 286, 304; ДСПКС, VII-1, бр. 384, 401–402, 421, 432, 518, 530–531, 559; VII-2, 20, 120, 167; МОЭИ, Ш/П, бр. 412; III, 35, 65, 73, 120; IV, 36; П. А. Искендеров, *Србија, Черногория и Албанский вопрос*, 425–427; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 211–213; Dž. D. Tredvej, *Soko i orao*, 200–202; Н. Heilbronner, *The merger attempts*, 287–291.

²⁵⁸ АС, МИД ПО, 1914, р. 417, Ф. V, д. 3, 206; DDF, 3/X, 304.

фебруара, Сазонов је изјавио да се Русија неће мешати уколико се народ дигне на устанак. Шеф блискоисточног одељења Министарства иностраних дела, кнез Трубецки, примио је средином маја представнике црногорске омладине и саслушао их са пажњом. Тодор Божовић и Вукашин Марковић су му предали меморандум у коме је био захтев за присаједињење Србији. Под условом да је у тренутним околностима то немогуће, омладина је пристајала и на подршку актуелним преговорима. Трубецки је уверио делегате да неће помагати рад краља Николе, који не би био у сагласности са Србијом. Русија је посматрала Београд као *центар политичког рада међу Јужним Словенима*.²⁵⁹

На србијанској страни су имали довољно обзира да не чине пренагљене потезе. Уједињење је за Пашића представљало дуг процес, са низом поступних мера. Прве од њих су се тицале уједначавања војних ресора. Србија се још раније zaloжила да Црна Гора купује артиљеријско наоружање истог система, у Француској. Априла 1914. је дозволила црногорским грађанима похађање подофицерских школа и пријем у граничне трупе, са истим правима као србијански држављани. Ускоро је најављена и изградња директне телефонске линије између Београда и Цетиња. Наредне кораке су предухитриле међународне околности. Сазонов је 7. јула упозорио на оштро антисрпско расположење Аустро-Угарске и потребу да се преговори одложе. Пар дана касније, из Београда је стигла потврда да је Пашић већ прекинуо разговоре са Мијушковићем.²⁶⁰

* * *

Прелазак владарских права у Србији на унука краља Николе, Александра Карађорђевића, променио је суштину узајамних односа. Питање је како би се они даље развијали у миру, али ратне прилике су их поставиле у другачији оквир. На Певческом мосту разумели су да расположење црногорског владара за уједињење варира од спољнополитичке подршке. Како је постајала извеснија руска помоћ, тако се он све више противио зближавању са Србијом. Од Петрограда се могло очекивати да повеже одобрење субвенције са напретком у преговорима о унији. Не треба изгубити из вида како Русија није смела да остави без обуке 60.000 војника.

²⁵⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 10, 502–526; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 213–214; Dž. D. Tredveј, *Soko i orao*, 201.

²⁶⁰ АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 7, 521 и об; 1914, р. 422, Ф. VIII, д. 9, 720; DDF, 3/X, бр. 286; ДСПКС, VII-1, бр. 360; МОЭИ, III/IV, бр. 112, 148, 238; Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска*, 432; Dž. D. Tredveј, *Soko i orao*, 201; Н. Heilbronner, *The merger attempts*, 288.

Заједно са србијанским трупима, она је рачунала на 550 до 600 хиљада савезничких бајонета, за пет година. Но, на прелазу 1913/14. ветеранима са Куманова, Битоља и Брегалнице недостајала је озбиљна количина ратне спреме. Пашићеве процене о потреби „одмора“ су се кретале око једне генерације, или 25 до 30 година.²⁶¹ Поставило се питање да ли Србија има толико времена. Влада у Београду је благовремено покушала да спречи незгодну ситуацију, али су Французи инсистирали да за своју индустрију обезбеде потпуни монопол у војном снабдевању. На другој страни, руска војска се налазила у процесу реорганизације. Поступак за одобрење царске помоћи завршен је у последњи час, јула 1914. и решио је тек основне потребе у пушкама.

У периоду од Букурешког мира до Првог светског рата династичке везе између Србије и Русије су се продубиле. Престолонаследника Александра су у Београду већ видели као „кандидата“ за женидбу са принцезом Татјаном Романов. Заборављало се да, и ако су постојале узајамне симпатије, то још увек није био довољни гарант, да ће она и у пунолетству задржати ентузијазам за улогу српске краљице. У дипломатским везама, најбоље односе су одржавали два имењака, Пашић и Хартвиг. Перспектива да посланик у Београду заузме место министра иностраних дела, обрадовала је српску страну. Спалајковић је са себи својственим претеривањем писао да Сазонов „не управља више спољном политиком, него само отправља текуће послове“, у ишчекивању промене. И, преварио се.²⁶²

Останак Хартвига је помогао Пашићу да превазиђе кризу са Црном руком. Русија се плашила последица промене одане „браде“ у сложеним међународним околностима. Покушај тајног официјерског друштва да преузме контролу у држави преко нових крајева – који су пуковнику Артамонову личили на забачене делове Далеког истока – није добио њену подршку. Напротив, Хартвиг је помагао преговоре радикала са напредњацима, са циљем да ојача Пашићев положај. Снага његовог утицаја донела му је непопуларност у дипломатским круговима престонице Србије. Да је моћ претпоставио популарности, показало је повлачење краља Петра, у коме је имао одређен, још увек недовољно осветљен утицај.²⁶³

²⁶¹ АС, МИД ПО, 1913, р. 387, Ф. III, д. 7, 520; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3152, 10–11; д. 3171, 13об; ДСПКС, VI-3, бр. 315; МОЭИ, III/1, бр. 180; *Моја аудијенција код цара Николе*, 1; I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude*, 59; В. Казимировић, *Никола Пашић*, 216.

²⁶² ДСПКС, VII-1, бр. 305.

²⁶³ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3168, 18; МОЭИ, III/III, бр. 282; *Дневник Верховског*, 207–208.

НА ПОЧЕТКУ РАТА

Избијање сукоба

„Сви смо знали, да Лондонски и Букурешки мир
нису угасили балкански пожар,
већ само затрпали његове остатке који су се димили /.../
Али, сви су веровали у наступајуће смирење,
и нико, наравно, није подозревао, да ће тај тињајући жар
у току наредних месеци да се претвори у пожар,
коме је било суђено да захвати цео свет,
уништи једну половину Европе и разори другу“
Сергеј Сазонов¹

На Видовдан 1914. аутомобил Франца Фердинанда се игром околности нашао пред Гаврилом Принципом. Младобосанац је искористио прилику и два пута опалио пиштољем. Све што се догодило након пуцњева, међутим, није било случајно. У Бечу је мало ко жалио преминулог престолонаследника. Убиство је пружало погодну прилику за решавање „српског питања“. Током прве половине јула, Аустро-Угарска је добила сагласност од Немачке за агресивне мере. Две средњоевропске царевине знале су за ризик и биле спремне да се са њим суоче. У Видовданском атентату нашао се повод за обрачун Двојне монархије са Србијом, као локализован рат; или Централних сила са Русијом и Француском, као велики европски рат. У осовини Беч–Берлин постојало је уверење да се Велика Британија неће умешати.² И ако се то деси, немачки генерали су њен допринос у континенталном рату сматрали неважним – „бојни бродови нису имали тачкове“.³

Вест о убиству аустроугарског престолонаследника је у Београду и Петрограду примљена са зебњом. Руски посланик Хартвиг узбуђено је узвикнуо: „Надајмо се да неће бити Србин!“⁴ По добијању званичних информација, у Србији су прекинуте видовданске свечаности, позоришта и кафане су затворени,

¹ С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 125.

² ДСПКС. VII-2. бр. 314, 423–424; МОЭИ, III/IV, бр. 31–32, 46–48, 104, 120, 248, 349, 359; *Први светски рат у документима Архива Србије* (=ПСР). Том I. 1914, Београд, 2015, бр. 45; О. Р. Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917). Том I. 1914 год. Начало*, Москва, 2014, 24–29; V. Dedijer, *Sarajevo 1914. (I)*, 20–23; 420–423; J. M. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 67–105; Р. Љушић, *Принцип Гаврило (1895–1918). Оглед о националном хероју*, Београд, 2014, 204–215; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 26–76, 258–262; Исти, *Србија у Првом светском рату. Допуњено издање*, Београд, 2004, 5–56; J. C. G. Röhl, *Wilhelm II, 1900–1918*; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 644, 665–703.

³ М. Hejstings, *Katastrofa. Evropa ide u rat 1914. I knjiga*, Beograd, 2014, 98–108, 121–125, 132.

⁴ J. M. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 74.

забрањено је народно весеље и уведена шестонедељна дворска жалост. Из државног врха изразили су саучешће у Беч. Влада је енергично осудила атентат и предузела мере за откривање саучесника на српској територији. Но, аустроугарска штампа, на подстицај власти, одмах је почела да криви Србију као организатора. Пред Краљевским посланством су свакодневно избијале демонстрације. Руски амбасадор је хвалио такт и достојанство Јована Јовановића, у околностима када је доживљавао низ непријатности, презир и избегавање од званичника домаћина.⁵

За држање Пижоновог колеге у Петрограду нису могле да се употребе сличне оцене. Спалајковић се повео за гласинама о хапшењу свог таста Глигорија Јефтановића и пашенога Милана Сршкића у Сарајеву. Љут, у *Вечерње времја* и *Новоје времја* дао је изјаве из „српских дипломатских кругова“. Негирао је „измишљотине бечких дипломатских кругова“ о умешаности Србије у Видовдански атентат. Притварање Јефтановића је назвао провокацијом читавом становништву Босне, уз закључак да може изазвати велике компликације.⁶ Како би га умирио, руски министар иностраних дела се путем дипломатске мреже распитао и сазнао, да ни његов таст, ни пашенос, нису били ухапшени. Спалајковић се залетео и направио штету. Изјаве Спалајковића распламсале су полемику у штампи Двојне монархије. Пред аустроугарским отправником, Сазонов је 6. јула морао да призна недостатак васпитања српског посланика.⁷

Спалајковићев испад није одвратио шефа министарства на Дворском тргу од благонаклоног става према Србији. У поменутом разговору са аустроугарским отправником послова, прекинуо је излагање да ће Аустро-Угарска можда морати сама да нађе инспираторе у Београду. Са подсећањем да ниједна друга држава није страдала од атентата припремљених на туђем земљишту, као Русија, упозорио је: „Не идите тим путем.“ Изгреди против српског становништва утицали су и на расположење руске јавности. Сазонов је пред немачким

⁵ АС, МИД ПО, 1914, р. 411, Ф. I, д. 3, 69 и об; д. 4, 96, 98–102, 113; д. 5, 125–130, 144–145, 150–151; р. 413, Ф. II, д. 2, 79–80; ВД, XI, бр. 19, 22, 27–29, 31–35; ДСПКС, VII-2. бр. 278–279, 285, 287, 289, 292, 294–295, 298–299, 301, 303, 317, 323, 327–329, 334, 344, 349–350, 366, 379–380, 386, 390, 415, 419–422; МОЭИ, III/IV, бр. 17, 35, 47–48, 91, 104, 148; 244; V, Приложения 10, 14; ПСР I, бр. 200; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 242–243; V. Dedijer, *Sarajevo 1914. (II)*, 106–110; Н. П. Габрић, *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије 1913–1918*, Београд, 2011, 120–130; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 78–81, 89, 99, 104, 118–125.

⁶ З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 229–230; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 44–47.

⁷ Исто, 229–231; ДСПКС, VII-2. бр. 332; МОЭИ, III/IV, бр. 35, 66, 89. О бесу који је изазвао у Бечу сведочи, да је у једном од концепата ултиматума постојао захтев за Спалајковићево извињење, због „неумереног новинарског испада“, Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 131–132.

послаником оштро осудио нападе на Србе у Босни. Спорио је одговорност званичног Београда, када није нађен „ни најмањи доказ о томе“.⁸ Останак Пашића на власти, по њему, гарантовао је „да Србија није легло немира“. Свакако, мислио је како треба избећи опасне ситуације. Због антисрпског расположења у црно–жутој монархији упозоравао је, преко Спалајковића и Хартвига, на уздржавање од пренагљених корака и умиривање јавности. Пашић му је потврдио да разуме околности – влада је решила да не реагује на „недостојну провокацију Аустрије“.⁹

Затегнута ситуација имала је последица на слабо срце руског посланика у Београду. Због кризе око сукоба цивилних и војних власти, више пута је одлагао одлазак на лечење. Како се приближавао имендан краља Петра, поново није желео да оде, а не укаже пажњу старом владару. Први секретар Штрандман приметио је последице умора, у потпуној равнодушности претпостављеног према околини. Најзад, Хартвигу је 10. јула стигла дозвола за одсуство, што му је побољшало расположење. Увече истог дана, заказао је посету аустроугарском посланику Владимиру Гизлу. Штамп Двојне монархије га је нападала „са доказима“ око наводне умешаности у Видовдански атентат, те је хтео да се објасни. Током пријатељског разговора, Хартвиг је изненада изгубио свест и преминуо. Смрт у Посланству Аустро-Угарске подстакла је приче о тровању.¹⁰

Пашић се није дао повести за теоријама завере. По руском савету, предузео је превентивне мере да не би дошло до антиаустријских демонстрација. У Петроград, влада је изразила „дубоко саучешће“ поводом великог губитка, „како за Русију, тако и за цело Словенство“.¹¹ Значај који је Хартвиг имао у заступању српских интереса потврдила је жеља да буде сахрањен у Београду. Сазонов није постављао препреку – дозволио је остварење намере, коју су подржале ћерка и удовица дипломате. Сахрана се претворила у велику општенародну процесују, што је, према Спалајковићу, произвело дубок утисак у петроградским круговима и „још више учврстили руске симпатије за нас“. За Хартвига се могло рећи, „да је чак и својом смрћу хтео да користи Србији“.¹² Посланик у Петрограду је и у своје име поручио венац за сахрану. Од Пашића је 18. јула добио инструкције да

⁸ Ј.М.Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 106–108; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 47.

⁹ ДСПКС, VII-2, бр. 332, 338, 371, 376; МОЭИ, III/IV, бр. 112, 148.

¹⁰ МОЭИ, III/IV, бр. 36, 164, 223; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 239–242, 250–252.

¹¹ АС, Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 23; ДСПКС, VII-2, бр. 406.

¹² АС, МИД ПО, 1914, р. 421, Ф. VII, д. 12, 627; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 23; МОЭИ, III/IV, бр. 192.

пренесе велику благодарност за пристанак, да се „Хартвиг овде погребје, и што су одећаји српског народа наишли у Русији на тако повољан одзив и оцену“.¹³

Како се поново нису десили никакви инциденти и напади на стране поданике, аустроугарска штампа их је измислила. Писање је све време дириговано из Литерарног бироа Министарства иностраних дела. Имало је за циљ да јавност држи у константној напетости, до повлачења значајних спољнополитичких потеза. Дипломатија није успела да у потпуности сакрије намере – Пашићу су са разних страна долазили гласови о припремама Балхаусплаца за корак у Београду. И сам министар Берхтолд говорио је 8. јула руском амбасадору Николају Шебеку о жељи да појасне подробности убиства у Сарајеву. Сумње је подгрејао ратоборан говор председника угарске владе Иштвана Тисе, у будимпештанском парламенту. Немачки секретар за иностране послове Готлиб фон Јагов је 21. јула оправдавао аустроугарску намеру. „Великосрпска пропаганда“ и „српска мегаломанија“, по њему, постале су „животно питање“ за Монархију. То јој је давало за право да постави захтеве ради сопствене безбедности.¹⁴ Представници Србије, пак, добили су информације о спремању аустроугарског корака из Рима. Италија, за разлику од савезника, желела је да утисак и последице ноте буду што блажи.¹⁵

Руска дипломатија је од почетка јула износила став да неће допустити изолован сукоб. На подстицај Италије и са обавештењима из Беча, Сазонов је 18. јула упозорио аустроугарског и немачког амбасадора да би Русија реаговала у случају угрожавања независности Србије. Отправник послова Штрандман, о информацијама за спремање Аустро-Угарске да постави „извесне захтеве“,¹⁶ наредног дана разговарао је са регентом и председником владе. Вести су код њих побудиле забринутост, великим делом и због лошег стања војске. Александар је изразио потребу за хитном испоруком одобрене помоћи у наоружању из Русије. У циркулару краљевским посланицима, Пашић је молио да стране владе делују у

¹³ АС, МИД ПО, 1914, р. 421, Ф. VII, д. 12, 628; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 23; Пс, Административно одељење (П), 1914, Ф. I, р. 7; ДСПКС, VII-2, бр. 395–396, 416; МОЭИ, III/IV, бр. 222, 223, 236, 238; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 253–255; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 25–26; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 231.

¹⁴ МОЭИ, III/V, Приложение 14; ПСР I, 200.

¹⁵ АЈ, 80-VII-40, 319 и об; ВД, XI, бр. 32, 38–39, 41, 44, 50–51, 56–65, 68, 74, 78; ДСПКС, VII-2, бр. 329, 355, 380, 395–396, 416, 422, 428, 431–435, 449–452, 457, 462–464, 473, 479, 482–483, 486, 490, 496; МОЭИ, III/IV, 90, 132–133, 198, 235–236, 249, 285, 296–297, 329; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 114–125; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 704–706.

¹⁶ Николај II је на телеграм о намерама Беча записао да не постоји ништа, што може приморати једну државу да постави било какве захтеве другој, осим решености на рат, МОЭИ, III/IV, бр. 247.

духу помирљивости. Србија је желела пријатељске односе и била спремна за сарадњу у истрази. Ипак, није могла да прихвати захтеве супротне са очувањем независности и државног достојанства. Од Русије је тражила покровитељство и подршку. У „име мира“, царској дипломатији остављен је простор да учини шта држи за сходно, ради побољшања односа Србије и Аустро-Угарске.¹⁷ Руска заштита у претходним кризама била је довољна да заузда северног суседа.

Поред званичних кругова, и јавност је помно пратила став Петрограда. У провладиној *Самоуправи* бранило се наслањање на „братску Русију“ и њене савезнике. Уочи предаје ултиматума, *Политика* преноси делове текстова из стране периодике о одлучујућем ставу Русије у потенцијалној кризи. *Новости* су писале о посети француског председника Рејмона Поенкареа Петрограду. Према аутору уводног чланка од 22. јула, тај сусрет има „особити значај“. Од две државе се очекивала „моћна потпора“ у „овим данима тако пуним искушења“. У наредном броју, под насловом „Руска војска у случају рата“, преносио се чланак дописника париског *Матена* из Петрограда о величини руских и француских оружаних снага у случају рата са Аустро-Угарском и Немачком.¹⁸

На руској страни, *Новоје времја* је 20. јула писало о спремању ултиматума са кратким роком за одговор. Црно-жута монархија наводно је планирала оштру реакцију против српског становништва и „великосрпске идеје“. Аутор текста је сумњао у ефикасност таквих, „драконских мера“. Мисао о уједињењу постала је „душа српског народа“, коју је немогуће угушити, а полицијски терор је могао само да изазове револуцију. На дан предаје аустроугарске ноте, 23. јула, у листу су се појавиле вести из „београдских владајућих кругова“. Напис је преносио да Срби не верују у могућност ултиматума. Није постојао повод, ни докази о учешћу у Видовданском атентату. Чланак завршава закључком да влада много већи оптимизам, него два дана уназад и да се на корак гледа са „пуним спокојством“.¹⁹

¹⁷ ВД, XI, бр. 40, 53, 80; ДСПКС, VII-2, бр. 455, 462, 474, 477, 486; МОЭИ, III/IV, бр. 245, 247, 272, 285–286, 319, 322; *Начало войны 1914 г. Поденная запись б. министерства иностранных дел*, КА 4 (1923), 5–7; В. Шаццлло, *Первая мировая война 1914–1918. Факты. Документы*, Москва, 2003, 48–52; Ђ. Карађорђевић, *Истина о моме животу*, Београд, 1988, 326–333; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 243–265; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 34; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 231–232; Ј. М. Јовановић, *Руска хроника из 1914*, 129–133; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 57–58; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 47–51; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, 1984, 35–37.

¹⁸ *Новости*, 9. јул 1914, 1; 10. јул, 2; *Политика*, 9. јул, 2; 10. јул, 1, 2; *Самоуправа*, 7. јул, 1.

¹⁹ ВД, XI, бр. 69; *Новое время*, 7/20. июль 1914, 1–2; 9. июль, 2–3; 10. июль, 2; 11. июль, 2.

* * *

Тактика Балхаусплаца имала је за циљ да умртви реакцију европске дипломатије. На упозорење Сазонова, 18. јула, аустроугарски амбасадор је уверавао у потпуно одсуство намере за погоршање односа са Србијом. Руског министра је успокојила мирољубива изјава, до те мере, да му је гроф Фридрих Сапари изгледао „кротак као јагње“²⁰. Препустио се мишљењу да је опасност прошла и амбасадорима у Бечу и Берлину дозволио одлазак на одсуство.. Лагодан став променио је тек после разговора са Поенкареом. На пријему дипломатског кора, 21. јула, француски председник сазнао је о зебњи српске владе поводом кризе у односима са Аустро-Угарском. Пошто му је мало касније гроф Сапари причао о одговорности Београда у Видовданском атентату, Поенкаре је одсечно позвао на опрез. Србија је имала блиске пријатеље у руском народу, а Русија савезника у Француској. Узнемиренем посланику Спалајковићу обећао је помоћ за „сређивање“ ситуације. Председник је предвидео агресивне намере Двојне монархије и успео да увери Николаја II и Сазонова у потребу чврстог става. Пред зору наредног дана, шеф руске дипломатије послао је инструкције отправнику послова у Бечу. Заједно са француским амбасадором, требало је да изразе пријатељско упозорење код Берхтолда. Ке Д'Орсеј и Певчески мост су указали на „опасне последице“, уколико Аустро-Угарска буде хтела да понизи државно достојанство Србије. Сазонов се надао да ће иницијативу прихватити и трећи савезник, али у Лондону су се одлучили на ишчекивање развоја догађаја.²¹

Два ултиматума око Албаније представљала су довољну поуку за аустроугарску дипломатију. У оба случаја, Србија је имала простор за попуштање. Видовдански атентат је пружао повод да се пред Пашићеву владу ставе неприхватљиви услови. Аустро-Угарска је најзад добила потпуну подршку Немачке. Цар Вилхелм II се још 10. јула нестрпљиво питао шта чекају у Бечу. Могли су једноставно да траже евакуацију Новопазарског санцака – и рат би постао изванредно познат. У крајњем случају, имали су прилику да спрече уједињење са

²⁰ МОЭИ, III/IV, бр. 272; *Начало войны 1914 г.*, 6–7; Ј. М. Јовановић, *Руска хроника из 1914*, 137.

²¹ ВД, XI, бр. 76, 79, 84, 90; ДСПКС, VII-2, 484, 520; МОЭИ, III/IV, 322; Дж. Бьюкенен, *Мемуари дипломата*, Москва, 1991, 124; R. Poincaré, *Au service de la France. Neuf années de souvenirs. IV L'Union sacrée, 1914*, Paris, 1927, 252–285; М. Палеолог, *Царская Россия во время мировой войны*, Москва, 1991, 29–31; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 263–265; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 35; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 232–233; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 117–118; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 48–50; М. Hejstings, *Katastrofa*, 109–114.

Црном Гором и излазак Србије на Јадранско море. И државни секретар Фон Јагов жалио се на отежање савезника. Задржавање на Балхаусплацу, поред превладавања опозиције грофа Тисе, било је срачунато са одласком француске делегације из Петрограда. Аустро-Угарска је хтела да отежа усаглашавање гледишта између два најближа члана Антанте.²² Амбасадор Сапари је приватно изјавио Спалајковићу да у Бечу гледају „мирно на наше односе“.²³ До ког нивоа је ишла акција заваривања сведоче и изјаве посланика Гизла руском отправнику послова у Београду, дан пре предаје ултиматума. Препредени барон је најавио спремање „невине“ ноте, која неће садржати „ништа страшно“. Српска влада ће дати одговор „и тиме ће се све завршити“. Занимало га је да ли је Пашић у престоници и ко га заступа. Штрандман се јасно сећа речи Гизла, да „нема ни говора о рату“.²⁴

Аустроугарски посланик је тада већ имао јасне инструкције да 23. јула учини „корак са ограниченим роком“ од 48 сати. У одсуству премијера, ултиматум је тачно у 18ч примио његов заступник, министар финансија Лазар Пачу.²⁵ Након одласка Гизла, он је телефоном у 18:20 хитно позвао Штрандмана да дође. Руски отправник послова био је „први странац“, упознат са текстом ултиматума. Он је обећао да ће пренети Пачуову молбу за заштиту у Петроград и саветовао попустљивост до крајњих граница, док силе „не омекшају“ захтеве. Од одговора на ултиматум, упозорио је, зависи будућност Србије.²⁶ Касније те вечери, у Посланство Русије дошао је регент Александар. Млади краљевић је желео да сазна став царске дипломатије и тражио савет шта да чини, како би помогао излазак из тешке ситуације. Штрандман је изразио лично мишљење да ће Русија стати уз Србију, а престолонаследнику дао препоруку да пише руском цару

²² J. M. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 101–103, 110–114; J. C. G. Röhl, *Wilhelm II*, 1031; M. B. Fried, *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during World War I*, London, 2014, 30–31; M. Hejstings, *Katastrofa*, 114; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 700–708.

²³ ДСПКС, VII-2, бр. 496; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 233.

²⁴ В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 265–267.

²⁵ Пашић се налазио у Зајечару, где је водио агитацију за предстојеће изборе. Узбуђен, пред министром народне привреде, Велизаром Јанковићем, подигао је руке ка врату и озбиљно му рекао: „ево, ухватише нас Швабе овако за гушу“. Вајкао се, „да су нас причekali бар годину дана“, и наводно био свестан да је рат неизбежан, АС, V-1104.

²⁶ МОЭИ, III/V, бр. 10–11, Приложение 15; В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 268–273; J. M. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 136–154; М. Радивоевич, *Вступление России в Первую мировую войну. Отклики и реакция в Сербии (июль–август 1914 г.)*, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2016), 160–161; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 709–739.

и тражи помоћ и заштиту. На самом крају разговора, Александар га је још једном замолио за хитну испоруку одобреног наоружања из Русије.²⁷

Убрзо по повратку наредног јутра, и Никола Пашић је посетио руског дипломатског представника. Његова тактика за решење кризе подразумевала је добијање на времену, како би силе имале шансу да реагују. Ултиматум није требало да се прихвати, нити да се одбије, већ да одговор буде мирољубив по свим тачкама, које не унижавају државно достојанство. Сличну поруку је послао и осталим великим државама. Апеловао је на заштиту Србије и дејство ка умерењу захтева Беча. Влада је на седници одлучила и да се Регент обрати за помоћ краљу Италије и руском цару.²⁸ Вршилац краљевске дужности је 24. јула, сходно томе, преко Штрандмана, послао телеграм Николају II о „понижавајућим“ захтевима у ултиматуму. Уз вољу Србије да што више изађе у сусрет, указао му је на присуство аустроугарске војске на границама и немогућност одбране. Са вером да ће „молба бити услишена од племенитог словенског срца“ Његовог Величанства, „преклињао“ га је да се заинтересује за судбину Краљевине.²⁹ Дипломатски представници на страни јављали су да кључ ситуације лежи у држању Русије.³⁰

У Петроград су прве информације о предаји „сасвим непријемљивог ултиматума“ стигле из италијанске амбасаде, „за време вечере“ 23. јула.³¹ Изјутра, дошла је потврда Штрандмана. За Николаја II вест је била узнемирујућа. Ни Сазонов није могао да се отме утиску да се ради о уводу у европски рат. Током целог дана водио је разговоре са страним представницима. Најбурнији је био сусрет са немачким амбасадором, који је из кабинета изашао црвеног лица. Рус му је отворено сасуо да неће оставити Србију саму против Аустро-Угарске. У Петрограду су озбиљно схватили опасност од намере Централних сила за постизања хегемоније на Блиском истоку. На иницијативу Сазонова, истог дана, одржана је седница министарског савета. Влада је предвиђала да ће се Србија обратити за помоћ Русији, и том смислу дефинисала своје држање. Министри су

²⁷ ДСПКС, VII-2, 494, 498; МОЭИ, III/V, бр. 35–36, 76, Приложение 15; В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 273–275; М. Радивоевич, *Вступление России*, 161.

²⁸ АС, V-1104; ДСПКС, VII-2, бр. 501–502, 505; МОЭИ, III/V, бр. 35–37; ПСР I, бр. 69; В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 275–276; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 39–41.

²⁹ Цар је на депешу написао да је „врло скромна и достојна поштовања“. Од Сазонова је тражио савет за одговор, МОЭИ, III/V, бр. 37; В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 276–277.

³⁰ ДСПКС, VII-2, бр. 528, 536.

³¹ МОЭИ, III/V, бр. 5. У међувремену, отправник послова у Бечу, Николај Кудашев, послао је телеграм о ноти, за коју су домаћини уверавали да је „потпуно пријемљива“, Исто, бр. 6.

прихватили идеју Сазонова да се покрене иницијатива код великих сила за продужење рока одговора на ултиматум. У зависности од околности, донесене су одлуке о припреми дела војске за мобилизацију, а наложено је и повлачење новчаних улога из Немачке и Аустро-Угарске. У Београд је, под утиском телеграма о недостатку оружја и муниције, упућен савет да уколико Србија не може пружити отпор, повуче војску и „своју судбину“ преда у руке великих сила.³² Иако се Спалајковић побунио против перспективе да Аустро-Угарска „разори целу земљу“, предлог је пренео Пашићу. Руски отправник послова, на личну одговорност, то није учинио. Он је посумњао у целисходност потеза, при одлучности Србије да се брани.³³

Тешко, ипак, да је тиме могла настати већа штета од агресивности Аустро-Угарске, која је ишла до краја у жељи да се обрачуна са Србијом. А, имала је и одлучну подршку савезнице. Фон Јагов се није плашио за будућност. Између Двојне монархије и Србије није могло да буде рата, већ „просте мале егзекуције“³⁴. Цар Вилхелм II је дописивао на депеше реченице попут: „Аустрија мора постати моћнија на Балкану према малим државама на рачун Русије, иначе нема мира“ или „треба само одлучно згазити на ногу те руље“³⁵. Дипломатија Централних сила поново се определила на стварање забуне у противничком блоку. Аустро-Угарска је одлучно отклонила предлог за пролонгирање, али њени представници у Паризу и Лондону уверавали су да је у питању обична „нота са роком“. У случају незадовољавајућег одговора или кашњења, дошло би до прекида односа, што је повлачило војне припреме, не и отпочињање дејстава. Немачка је појашњавала да нема ништа са садржајем ноте, али оправдава „леgitимне“ потезе Беча. Фон Јагов је на крају „пристао“ да подржи корак

³² DDF, 3/XI, бр. 19; МОЭИ, III/V, бр. 18–19, 22–23, 25; *Начало войны 1914 г.*, 7–11; Дж. Бьюкенен, *Мемуары дипломата*, 124–126; М. Палеолог, *Царская Россия*, 39–42; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 173–174; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 36–37; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 169–172; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 53–54; М. Hejstings, *Katastrofa*, 117–120.

³³ ДСПКС, VII-2, бр. 527; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 282, 295–296; М. Радивоевич, *Вступление России*, 161–162; Поред наведене, у Београд је пре истека рока за одговор стигла само још једна депеша из Петрограда. Спалајковић је у њој јављао о „енергичним“ решењима руске владе, ДСПКС, VII-2, бр. 503.

³⁴ МОЭИ, III/V, Приложение 14; DDF, 3/XI, бр. 49, 61.

³⁵ Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 162, 169; Ј. С. G. Röhl, *Wilhelm II*, 1038, 1044.

Антанте за продужење рока. Прорачунато, урадио је то 25. јула, када је време за одговор истицало. Наравно, све време се налазио у дослуху са савезником.³⁶

Руски отправник је упознао Пашића са иницијативом тек пар сати пред рок за предају српске ноте. Други пут га је срео ужурбаног, при поласку у аустроугарску мисију. Тада је српски премијер носио „не сасвим уредно“ преведен текст одговора у рукама. У ограниченом року суштина је била важнија од форме. Влада је прихватила већи део захтева из ултиматума. Преостала два су пружала прилику бечким органима да самостално воде истрагу и мешају се у унутрашње ствари државе. Ни они нису одбијени, већ је остављен простор да се ствар реши у додатним објашњењима. У случају да влада Двојне монархије не буде задовољна, предложена је предаја спора на решење Хашком суду или великим силама. Но, Гизл је имао јасне инструкције.³⁷ Одговор се рачунао као прихваћен или одбијен, у зависности да ли је идентичан аустроугарској ноти. Након савјештавања текста, посланик га је оценио „незадовољавајућим“ и обавестио о прекиду односа. Штрандман је лично видео „дубоку потресеност“ Пашића око исхода. Док су се државне установе и дипломатски кор из Београда селили у Ниш, особље Посланства Аустро-Угарске прешло је у Земун.³⁸ Две земље су кренуле супротним правцима.

Држање Србије је примљено повољно на страни. У Паризу су мислили да се даље није могло ићи. По Сазонову, одговор је надмашио очекивања и представљао је основу за излаз из ситуације. Уздао се да кључну улогу у спречавању рата преузме Велика Британија. На дан предаје српске ноте, у Београд је послао инструкције са саветом, да се тражи њено посредништво. Показало се да је добро изабрао тренутак. Догађаји на континенту оставили су кризу око ирске самоуправе у засенку. Оштрина захтева у ултиматуму променила је концепцију да избегавањем уплитања Британци чини услугу савезницима, јер могу да се наметну

³⁶ VD, XI, бр. 104, 108, 27; DDF, 3/XI, бр. 19, 21, 23, 26–27, 30, 33–38, 40, 44–47, 49, 52, 55–56, 61; ДСПКС, VII-2, бр. 513, 525, 529, 531, 571; МОЭИ, III/V, бр. 28, 30–33, 43, 46–47, 51–53, 59, 63, 66–68, 102, Приложение 14; *Начало войны 1914 г.*, 11–15; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 174–176, 203.

³⁷ На око сат времена пре истека рока, министар народне привреде Велизар Јанковић видео је шта се спрема. Породица му се налазила на одмору у околини Трста, те се упутио код немачког посланика са молбом за помоћ. У бригама око њихове безбедности, министар није приметио где га кочијаш Обрад вози. Уместо код Гризингера, завршио је код Гизла. Затечен, нашао се у разговору са аустроугарским послаником у холу мисије. Око њих је лежало десетак спакованих и увезаних великих кофера. Барон је, муцајући објашњење „час бледео, час руменео“, АС, V-1104.

³⁸ ДСПКС, VII-2, 538–539; В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 282–289; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 136–137, 173–180; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 40–43.

за арбитра. Из Лондона су се прикључили акцији Русије и Француске за продужење рока ултиматума. Сер Едвард Греј предложио је још да у случају аустроугарске и руске мобилизације улогу посредника преузму четири преостале европске велике силе. Ни он није очекивао од Србије тако висок ниво уступака.³⁹

Попустљивост српске владе дала је добру основу за делање у правцу мира. Британску иницијативу подржавале су Француска и Италија. У Форин офису су 26. јула, по сугестији Сазонова, дефинисали формат предлога – посредовање „незаинтересованих сила“ предвиђало се на нивоу конференције амбасадора у Лондону, а за време преговора, Аустро-Угарска, Русија и Србија требало је да остану уздржане. Корак је, додуше, обесмислило одбијање у Берлину. Немачки начин за „очување мира у Европи“ подразумевао је локализацију аустроугарско–српског сукоба. Фон Јагов је направио маневар формалним пристанком на нову идеју Сазонова за директне преговоре са аустроугарским амбасадором у Петрограду. За Централне силе радило се о куповини времена. Двојна монархија је ужурбано мобилисала трупе, док је Немачка обављала последње припреме.⁴⁰

* * *

Након прекида дипломатских односа са Аустро-Угарском, српска влада је објавила мобилизацију и наредила пресељење државних органа и архиве на југ. Следећи дан је протекао у размештају надлештава, дипломатског кора и чиновника по Нишу. Савет Сазонова за обраћање Великој Британији, Штрандман је могао да пренесе тек рано ујутру 27. јула. Пашић му је обећао да ће питање

³⁹ АЈ, 80-VII-40, 324, 344, 347; ВД, XI, бр. 32, 38–41, 67–68, 72, 74, 77, 79–80, 84, 86, 91–94, 98–102, 171; ДСПКС, VII-2, бр. 502, 525, 536, 555, 572, 588, 643; МОЭИ, III/IV, бр. 146, 232, 322–3, 325, 328; V, 44–45, 47–49, 53–57, 119, 122, Приложение 14; ПСР I, бр. 200; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 208–211; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 291; О. И. Агансон, *Политика Великобритании в Юго-Восточной Европе в условиях кризиса Балканской подсистемы международных отношений (1903-1914 гг.)* (необјављен текст кандидатске дисертације одбрањене на Историјском факултету Московског државног универзитета „Ломоносов“), Москва, 2011, 260–262; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 39; Ч. Антић, *Неизабрана савезница. Србија и Велика Британија у Првом светском рату*, Београд, 2012, 33–43; М. Hejstings, *Katastrofa*, 121–125.

⁴⁰ АЈ, 80-VII-40, 347, 351; АС, МИД ПО, 1914, р. 412, Ф. II, д. 8, 461; д. 9, 472; р. 415, Ф. III, д. 9, 761; ВД, XI, бр. 112–118, 125, 128, 132–134, 139–146, 149–150, 153–154, 158, 170–171, 174–177, 179, 183, 185, 188–189, 198–200, 203–212, 215–220, 223, 230; ДСПКС, VII-2, бр. 513, 519, 529, 531, 544–549, 553, 558, 560, 564, 579, 590–592, 594, 597, 600, 612, 622, 628, 643, 650–651; МОЭИ, III/V, 86–87, 89–92, 94, 97–99, 101, 103, 106, 116, 122–126, 128–131, 134–139, 158, 161–162, 164, 227, Приложение 14; Ф. Берти, *За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914–1919*, под редакцией К. В. Миньяр-Белоручева, Москва, 2014, 87–89; Дж. Бьюкенен, *Мемуары дипломата*, 128–131; М. Палеолог, *Царская Россия*, 42–48; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 212–216; О. И. Агансон, *Политика Великобритании*, 262–267; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 43–45; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 163–182; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 56–58; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 741–747, 783–796.

ставити на разматрање пред владу. Имао је да се похвали. „Српско срце је заиграло“ код црногорског краља.⁴¹ Никола I је писао регенту, да ће „у име Божје“, уз помоћ „вјековне заштитнице моћне Русије“, „Српски Народ и из овога великог наметнутог му искушења“ изаћи победнички. Црногорци су били спремни на граници, да „гину у одбрани наше независности“⁴². Упркос аустроугарским понудама, на Цетињу су послушали руски савет да саобразе политику са Србијом.⁴³ Александар је у истом духу одговорио свом деди, да су „Свемогући Бог и помоћ царске и моћне Русије на страни српске правде“.⁴⁴

Што се предлога Сазонова тиче, у Нишу нису имали јасног увида у став Велике Британије. Дипломатски извештаји још увек су давали слику њене незаинтересованости за мешање у спор. При таквом држању Форин офиса, постојала је бојазан око успеха корака, те Пашић није послао инструкције у Лондон. Штрандман је сумњао да се ради о нечему другом.⁴⁵ У граду на Неви са српске стране се налазио дипломата ограничених способности и без осећаја за меру. Извештаји Спалајковића су одисали ратоборношћу и уверавањем у расположење свих кругова руског друштва за рат. Одлуке царске владе о спремању делимичне мобилизације и стављање војске у стање приправности 24. јула представљале су,⁴⁶ по њему, довољан доказ решености да се иде „до краја“. У реалности, иако се не може спорити са чињеницом да је постојала воља Русије да заштити Србије, далеко од тога да се „нестрпљиво очекивао почетак“ сукоба.⁴⁷

Аустроугарско ометање телеграфских веза допринело је да смеле депеше Спалајковића не стигну пре предаје одговора на ултиматум. Но, већ у Нишу, оне су могле да направе искривљену слику о држању Русије. Штрандману се чинило да је то разлог зашто министри мисле, како не би било повољно, да се тежиште

⁴¹ АС, V-1104; ДСПКС, VII-2, бр. 540, 580; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 287–294.

⁴² ДСПКС, VII-2, бр. 601.

⁴³ Исто, 489, 500, 512, 516–517, 532, 561, 563, 568, 577, 589, 596, 608, 657, 672, 687, 710–711, 749; МОЭИ, III/V, бр. 77, 108, 118, 183, 237, 265, 323, 370, 436, 474–475; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 229–231.

⁴⁴ ДСПКС, VII-2, бр. 602.

⁴⁵ МОЭИ, III/V, бр. 90, 106, 149; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 294–295.

⁴⁶ АС, МИД ПО, 1914, р. 412, Ф. II, д. 10, 570; ВД, XI, бр. 109; ДСПКС, VII-2, бр. 503, 556, 559, 565, 570, 578, 584–585, 587, 598; МОЭИ, III/V, бр. 19, 42, 79–80, 82; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 282; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 36–38; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 72–73.

⁴⁷ Посланик је још писао о „пресудној важности“, да му се одмах јави када Двојна монархија пређе границу, ради покрета руске војске на запад. По његовом мишљењу, указивала се сјајна прилика да се мудро искористи догађај и оствари „потпуно уједињење Срба“. „С тога је желети, да нас Аустро–Угарска нападне“, ДСПКС, VII-2, бр. 598; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 235–237.

спора преноси из Петрограда у неки други европски центар. Пашић је био штур, често и невидљив у маси депеша. Када је сазнао за „одушевљење“ Русије и слање раније договорене испоруке оружја и муниције (sic), на папиру се видело да је одахнуо. Поручио је Спалајковићу да је дух народа „јакко порастао, особито кад је чуо да нас Русија неће напустити“. Велика словенска царевина се „држала одлично“, те је отправника послова у Берлину обавестио да не прави нове кораке. Учињено је последње попуштање и „даље се неће ићи“. *Није желео да тражи посредовање*, јер „би то значило да смо готови још попуштати“.⁴⁸ Британском отправнику послова у Нишу речено је, како је руска подршка осигурана.⁴⁹

* * *

Велика очекивања од православне царевине била су изражена. „Све је зависило од Русије, и сви погледи су тамо били управљени“, наводи ађутант регента Александра, Панта Драшкић. Министар народне просвете Љубомир Јовановић прекорео је песимизам Штрандмана, поводом мишљења о неспремности Русије за рат.⁵⁰ По новинама су се ређали наслови: „Србија није усамљена“, „Србија је безбедна, Русија је уз њу“, „Руси за Србију“, „Русија се диже“. *Политика и Новости* 25. и 26. јула објавиле су да Русија не може остати равнодушна у аустроугарско-српском конфликту. Лист *Стража* је обавештавао о „величанственим манифестацијама“ у Петрограду и „непрегледној маси света“ испред посланства, која „френетички“ кличе Србији. Током 27. и 28. јула преносиле су се вести о „кључној“ улози Русије и значају њене позиција на држање Француске. *Правда* је то називала „историским преокретом“. И на „одбијање ултиматума“ (sic), гледало се као на последицу руске подршке. Новине *Балкан* 28. јула објавиле су текст „Снага Русије“, са анализом њене војне и економске моћи. Закључак је био да је словенски „колос прва војничка сила у свету“. У *Стражи* су се истог дана нашле „поуздане информације“ владе о „ванредно повољном расположењу“ руског народа за Србију.⁵¹

⁴⁸ АС, МИД ПО, 1914, р. 412, Ф. II, д. 8, 403об; ДСПКС, VII-2, бр. 581, 583–586, 588, 596–598, 600, 612–613, 622; МОЭИ, III/V, бр. 149–151; Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914*, 47–49; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 295–297.

⁴⁹ ВД, XI, бр. 221.

⁵⁰ П. М. Драшкић, *Моји мемоари*, 81; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 280–281.

⁵¹ *Балкан*, 11. јул 1914, 2; 14. јул, 1; *Звоно*, 12. јул, 1; *Новости*, 11. јул, 2; 12. јул, 3; ванредно издање, 13. јул, 1; *Политика*, 11. јул, 2, 3; 12. јул, 3; 13. јул, 1; 14. јул, 2; *Самоуправа*, 15. јул, 2; *Стража*, 13. јул, 3; 15. јул, 1; *Правда*, 12. јул, 2, 3; 14. јул, 2; М. Радивоевич, *Вступление России*, 164.

Штрандман је имао озбиљних тешкоћа да обузда расположење. Након смрти Хартвига, он се изненада нашао на месту највишег представника Русије у Београду. Пошто је био слабо познат, према њему је владало подозрење. Пашић је 13. јула преко Спалајковића тражио да Русија, до именовања новог посланика, пошаље неког чиновника већег ранга.⁵² Драшкић пише да је „празнина коју је оставио“ преминули посланик „тешко падала“. У ишчекивању одговора цара, један од вођа напредњака, Павле Маринковић, иронично је добацио Штрандману – „да је Хартвиг жив, овакво отезање било би незамисливо“.⁵³ Рус је тек временом успео да стекне поверење. У одређеној мери, помогао му је регент. Александар је познавао његовог покојног брата из времена школовања у Пажевском корпусу. Друга околност у правцу побољшања његовог положаја тицала се назначења кнеза Григорија Трубецког на место посланика у Нишу. Шеф Блискоисточног одељења Министарства иностраних дела важио је за бугарофила. Пашић се поверио Штрандману да не види разлог за журбу са доласком Трубецког и изразио жељу да његов рад на месту отправника послова „потраје што дуже“.⁵⁴

Млади дипломата није успео да убеди саговорнике у нетачност гласина о новом посланику. У нишким политичким круговима и даље је постојао страх, да се српски интереси не занемаре на туђ рачун. Писање утицајне *Речи* помало је и могло дати за право сумњи. Орган кадетске странке изашао је 25. јула са чланком Миљукова на насловној страни о потреби локализације рата између Аустро-Угарске и Србије. Из тог разлога, ускоро је од стране војне цензуре привремено забрањен. Поједине струје на крајњој десници такође су се противиле сукобу са „најближим суседима“ – Немцима. Рођак негдашњег дипломатског агента у Београду Андреја Карцова, Јуриј, бунио се због недаћа које могу да настану зарад „неких српских цареубица“. Ипак, у питању су били изузеци, чак и у својим

⁵² Државе Тројног споразума су средином јула остале без иједног посланика у Београду. Поред случаја са Хартвигом, Француз Леон Деко је имао озбиљних душевних проблема, док британски представник још није био стигао на дужност. У разговору са Сазоновим, 24. јула, Спалајковић га је „дискретно“ замолио да пошаље кнеза Кудашева из Беча. Поред близине, њега су му препоручили за потпуно лојалног и искреног човека, јединог у стању „заменили у извесној мери“ Хартвига, АС, МИД ПО, 1914, р. 414, Ф. II, д. 7, 668–669, 758–759; ДСПКС, VII-2, 455; *Новое время*, 12. июль, 2.

⁵³ П. М. Драшкић, *Моји мемоари*, 81; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 282, 297.

⁵⁴ ГАРФ, Ф. 813, М. Ф. Шиллинг, Оп. 1, ед. хр. 427, 17 и об; МОЭИ, III/V, бр. 259; *Новое время*, 13. июль, 2; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 7; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 302–304; М. Радивоевич, *Вступление России*, 162.

кружоцима. Већина десних се залагала за одбрану „поузданог савезника“, а утицајне партијске колеге оштро су критиковале став председника кадета.⁵⁵

Пројејавало је другачије расположење. *Новоје времја* је оптужило Миљукова за „диничну неодговорност“ и „јаросну злобу“ према Србији.⁵⁶ Новине су на насловници 25. јула, упоредо са текстом ултиматума, дале њено правно и политичко тумачење из пера српског посланика. У детаљној анализи спољнополитичког кореспондента, аустроугарски корак у Београду назван је „гажењем, не само права, него и обичне пристојности“. Лист близак Министарству иностраних дела већ је имао информације о немачкој подршци агресивној политици Беча. До сличних података дошао је и *Петербуришки курир*. Заједно са *Вечерње времја* позивали су да се, у случају аустроугарског напада, војно помогне Србији. *Рускоје слово* писало је о немогућности да „српска трагедија“ остане локализована. „Изазов Србији јесте у исто време изазов Русији“, настављају *Руске вједомости*.⁵⁷

У петроградским високим круговима дискутовало се о дугу Русије да иступи у заштиту Србије.⁵⁸ Начелник службе свезе Генералног штаба, пуковник Борис Сергејевски, изјавио је пред једним новинарем да „још није било државе, која би примила такве услове“ из аустроугарске ноте.⁵⁹ Спалајковић је претеривао са закључком да „никад ниједан догађај није био популарнији“. Пре је постојала велика воља, да се једини преостали савезник на Балкану сачува од пропасти.⁶⁰ Најдаље од Руса ишао је поменути вођа октабриста, Александар Гучков. У писму Сазонову од 27. јула, изразио је бојазан да Србија „не буде издана“, као „што смо издали Бугарску, јер смо раније већ издали и Русију“. За то је кривио малодушност цара и државног руководства, улогу Распућина, као и личну попустљивост Сазонова. Министра иностраних дела позвао је „у име велике руске

⁵⁵ Дом рускогo зарубежја имени Александра Солженицына (=ДРЗ), Ф. 1, Всероссийская мемуарная библиотека, Оп. 1, М-76, Карцов, Юрий Сергеевич, 259, 295–296, 304–305; П. Н. Милуков, *Воспоминания II*, 155–157; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 302–304; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 71–72; 394–396; *История внешней политики России*, 391–398, 434–435; R. F. Hamilton, H. H. Herwig, *Decisions for War 1914–1917*, Cambridge, 2004, 111.

⁵⁶ *Новое время*, 13. июль, 4.

⁵⁷ ВД, XI, бр. 196, 289; *Новое время*, 12. июль, 1–2; 13. июль, 2–4; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе I*, 189–190.

⁵⁸ ГАРФ, Ф. 1463, Коллекция отдельных документов личного происхождения, Оп. 3, ед. хр. 273; ДРЗ, Ф. 1, Оп. 2, М-260, Волков Василий, 1–2; М. Палеолог, *Царская Россия*, 66.

⁵⁹ Б. Сергеевский, *Пережитое 1914*, Москва, 2009, 11.

⁶⁰ ДСПКС, VII-2, бр. 556, 570, 578, 587, 598; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 235–237.

душе Столипина“ да преузме на себе одговорност и спречи „да се препуни, већ вршна чаша стрпљења руског народа“. ⁶¹

* * *

Сазонов је још увек успевао да држи јавно мњење под контролом. Чаша се налазила у његовој руци. ⁶² Излаз из кризе тражио је у непосредним разговорима са аустроугарским послаником, али гроф Сапари је одбио да дискутује, са оправдањем да није добио овлашћење. Негативан одговор за свако даље претресање текста ултиматума дао је Берхтолд, 28. јула. Истог дана, Аустро-Угарска је објавила рат Србији. Свестан неуспеха идеје о директним преговорима, Сазонов се поново обратио Великој Британији за посредништво. Упоредо, руски цар је ушао у преписку са Вилхелмом II. У оба модуса, излаз из ситуације подразумевао је да Немачка обузда Аустро-Угарску. И сам Сазонов позвао је немачку владу да прихвати британску иницијативу. Али, Немци су остали при ставу да европски рат спречава једино локализација сукоба.

Русија није хтела да допусти „казнену експедицију“ против Србије. Аустроугарска објава рата повукла је наредбу за делимичну мобилизацију. Из Берлина су „пријатељски“ упозорили да оружане припреме могу изазвати контрамеру. Њихова понуда, да се Двојна монархија обавезе само на поштовање територијалног интегритета јужног суседа, није могла да задовољи Русе. На Певческом мосту су 31. јула дефинисали услове за прекид оружаних припрема. Формулом се, у сагласности са британским исправкама, тражило да аустроугарска војска заустави операције и преда спор на решење великим силама. Сатисфакција црно-жуте монархије требало је да остане у границама суверених права и независности Србије. Почетак аустроугарског напада и бомбардовање Београда већ су створили узнемиреност у Петрограду. Сазонов је после мучног убеђивања цара претходног дана, успео да добије дозволу за општу мобилизацију. Имајући у виду пространство и слабу путну повезаност, свако даље одлагање било је опасно за безбедност државе. По договору, јавио је начелнику Генералног штаба да „сломи телефон“. Тако су избегли нова премишљања Николаја II. Корак је послужио немачкој дипломатији да стави рок од 12 сати, закључно са подневом 1.

⁶¹ *Москва–Србија, Белград–Россија* 3, 333–334.

⁶² Новинарима је лаконски поручио да ако већ морају, „ударају на Аустрију“, онда „буду умерени у односу према Немачкој“, М. Палеолог, *Царскаја Россија*, 45.

августа, ради заустављања целокупних војних мера.⁶³ Како се то није десило, Немачка је објавила рат Русији.⁶⁴ Тиме је дирнула у зачаран круг.

Најближи савезник Русије – Француска, подржавао је идеју о медијацији четири „незаинтересоване“ силе. Но, савет да из тог разлога на кратко одложе мобилизацију дошао је касно у град на Неви. Без обзира, из Париза су све време упозоравали да чврсто стоје уз савезника. На информацију о позиву немачких регрута у касарне, премијер Рене Вивијани је 1. августа потписао мобилизациони декрет. Два дана потом, Немачка је објавила рат Француској. Чекало се још на Албион, где јавност и већина људи од значаја нису подржавали учешће у сукобу. Из Лондона су ипак поставили линију, преко које нису хтели да попусте. Угрожавање француске обале или неутралности Белгије, Данске и Холандије представљали су повод за рат. Немачка се није обазирала ни на отворено упозорење. Ултиматумом и нападом на белгијску територију пресекла је црвену нит.⁶⁵ Од 4. августа Велика Британија се нашла у рату са Другим рајхом. На крају, и Аустро-Угарска је 6. августа формално објавила непријатељство Русији.⁶⁶

* * *

Уствари, кружница је почела да се оцртава десет дана раније, најпре из Беча ка Балкану. Тог 28. јула изнад Ниша је освануо леп и сунчан дан. На ручак под отвореним небом, у кафани „Европа“, скупили су се министри и цео дипломатски кор. Председник српске владе налазио се у друштву жене и својих

⁶³ Изненадни преокрет у Бечу и прихватање предлога за директне преговоре са Русијом, представљао је нови чин у представи Централних сила. Потез је требало да покаже како је наводна немачка интервенција успела. Савезници су играли улоге присталица мирног решења кризе, МОЭИ, III/V, бр. 334, 348, 358, 392, 397, 418–419; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 239–249.

⁶⁴ ГАРФ, Ф. 5856, П. Н. Миљоков, Оп. 1, ед. хр. 124, 1–6; МОЭИ, III/V, бр. 163, 167–171; 181–192, 208–212, 214, 218–221, 224, 238–248, 268–271, 275–279, 284, 294–295, 299, 301–307, 327–331, 334, 338–343, 346, 348–349, 354–361, 379–380, 384–385, 392–396, 416–421, 449, 452, Приложения 13–14; ПСР I, бр. 132, 138, 200; Дж. Бьюкенен, *Мемуары дипломата*, 129–135; М. Палеолог, *Царская Россия*, 48–55; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 213–249; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 46–51; *История внешней политики России*, 437–442; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе II*, 6–34; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 787–812.

⁶⁵ Руски амбасадор Бенкендорф је аргументацију сер Едварда Греја о обавези за одбрану независности Белгије упоредио са истоветном улогом његове домовине. Енглеска на северу, Русија на Балкану; „свакоме свој задатак“, у складу са међународним договорима о постојању и заштити малих земаља, МОЭИ, III/V, бр. 537.

⁶⁶ АС, МИД ПО, 1914, р. 431, Ф. XV, д. 5, 340; ДСПКС, VII-2, бр. 628, 631, 650, 662, 666, 686, 714, 736, 750, 754, 758, 764, 779, 781–782; МОЭИ, III/V, 172–180, 221, 225–228, 230–236, 285–293, 296–298, 342–343, 346, 350–356, 397–398, 401–413, 451–452, 454–458, 480, 483, 485–487, 489–499, 517, 526–527, 532, 534, 536–545, Приложение 13; VI-1, 3–7, 12; ПСР I, бр. 141–142, 151–154, 188; Дж. Бьюкенен, *Мемуары дипломата*, 137–139; М. Палеолог, *Царская Россия*, 55–65; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 250–256; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 52–54; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 45–51; Ј. С. G. Röhl, *Wilhelm II*, 1070–1107; М. Hejstings, *Katastrofa*, 151–177.

кћери. За суседним столом седео је руски отправник послова. Око 14 часова, у башту ресторана ушао је поштар и предао отворени телеграм премијеру. Након што га је прочитао, Пашић се прекрстио и папир додао Штрандману, који је видео оно на шта се слутило – Аустро-Угарска је објавила рат Србији. Нешто, ипак, није штимало. Начин на који је нота стигла, преко Румуније, изазивао је сумње у њену аутентичност. Врховна команда у Крагујевцу телеграм исте садржине добила је преко Земуна и Београда. Постојала је могућност да су у Бечу намерно направили „мистификацију“, како би изазвали први напад од стране Србије. Детаљном провером утврдила се аутентичност ноте.⁶⁷ Српска влада је позвала државе Антанте и Италију за помоћ, „у овој несрећи која нас је снашла“.⁶⁸

Игром околности, прве добре вести стигле су из Петрограда. У зору наредног дана, Штрандман се зачудио када је нашао председника владе у радном кабинету. Са собом је носио текст одговора руског цара на писмо регента Александра. Пошто се краљевић налазио у Крагујевцу, поруку је због хитности однео у седиште владе. Николај II је још 27. јула поручио да се Височанство није преварило у његову „срдачну наклоност према српском народу“ и дао савет да се подрже напори руске владе за „избегавање проливања крви“. Уколико се у томе не успе, уверио је да Русија „ни у ком случају неће остати равнодушна према судбини Србије“. Након читања, Пашић се прекрстио и рекао „Господе, велики милостиви руски цар“. Пришао је Штрандману, загрлио га и изљубио. Из очију су му текле сузе.⁶⁹ Писмо цара је донело право олакшање, у околностима угрожене егзистенције земље. Ни Александар није остао равнодушан. Одговорио је телеграмом „захвалности из свега срца“. Наклоност цара му је испунила „душу надом да је будућност Србије обезбеђена“.⁷⁰

Регент је у прокламацији народу указао на напоре „братске нам Русије“ за мирно решење спора. На свечаном отварању седнице Народне скупштине 30. јула, са „особитим задовољством“ је говорио о „великом интересовању и необично

⁶⁷ АС, МИД ПО, 1914, р. 412, Ф. I, д. 8, 419 и об; ДСПКС, VII-2, бр. 614, 616–618, 621, 623–624, 626, 629, 631, 634; МОЭИ, III/V, бр. 163, 201–202; Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914*, 51; В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 299.

⁶⁸ ДСПКС, VII-2, бр. 617.

⁶⁹ Исто, 604; В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 300. На пројекат одговора са наведеним текстом, руски цар је написао „потпуно одобравам“, МОЭИ, III/V, бр. 120

⁷⁰ Веровао је да ће тешкоће ојачати „дубоку оданост светој православној Русији и осећаје вечне захвалности“, који ће бити „побожно сачувани у души свакога Србина“, МОЭИ, III/V, бр. 258.

топлој симпатији“ Николаја II. Посланике је упознао са његовим писмом подршке. Сваки регентов помен цара или Русије, прекидали су „громогласни и одушевљени“ повици „живео“.⁷¹ Представник заштитнице је осетио кохезивну снагу поруке и раст оптимизма. Војна лица, министри, „па и сваки сељак и трговац“, при сусрету са Штрандманом, показивали су благодарност и признање. Павле Маринковић је покајнички пришао и чврсто му стегао руку. У конак кнегиње Наталије, где је привремено била смештена руска мисија, свраћали су „многи знани и незнани људи“ да изразе одушевљење.⁷²

Објава рата се налазила на путу, у време када је Спалајковић завршавао телеграм о догађајима претходног дана. Сазонов је 27. јула констатовао „известан детант“, после измене мисли између великих држава. Његов нови предлог Лондону подразумевао је да будуће односе према Аустро-Угарској контролишу представници великих сила у Београду. Желео је да се сукоб избегне, како би Србија добила времена за снажење и мирно „сачекала повољан тренутак“.⁷³ Обавештење о избијању рата, Спалајковић му је проследио у свом маниру. „Дозволио је себи“ изражај наде да ће тај „жалостан“ чин наићи на осуду цивилизованог света и „строгу казну Русије, заштитнице Србије“. Сазонов је одговорио са „искреним сажаљењем“ и обећао, да ће молбу „све српске нације“ за помоћ, пренети цару.⁷⁴ Надао се да још увек постоји могућност за мирно решење. Није знао да је на трагу још једне лоше процене. Под утицајем немачког амбасадора, мислио је да аустроугарска војска неће прећи у напад.

У Нишу нису имали илузије. Пашић је у Петроград проследио извештај бечког посланика Јовановића да су сви аустроугарски предлози неискрени и срачунати да обману Русију. Од Спалајковића је тражио да се што чешће јавља. Српски премијер је тих дана брже добијао информације из града на Неви, у односу на руског отправника.⁷⁵ Током упознавања са преговорима посредством Немачке, 30. јула, Пашић је дипломатски рекао Штрандману: „шта одговара

⁷¹ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца (=ВРС). Књига прва 1914. година, Први период операција – Церска битка, Београд, 1924, 15–17; МОЭИ, III/V, бр. 320; ПСР I, бр. 129; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 301; Никола Пашић у Народној скупштини. Књига 4, приредио Ђ. Станковић. Београд, 1998, 25–27.

⁷² В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 301–302, 314.

⁷³ ВД, XI, бр. 198; ДСПКС, VII-2, бр. 651.

⁷⁴ ДСПКС, VII-2, бр. 638, 645, 699; МОЭИ, III/V, бр. 163; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 238.

⁷⁵ АС, МИД ПО, 1914, р. 412, Ф. I, д. 9, 474; р. 413, Ф. II, д. 5, 390; р. 416, Ф. IV, д. 5, 360–361; ДСПКС, VII-2, бр. 663; МОЭИ, III/V, бр. 224, 321; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 316.

Русији, одговара и нама“.⁷⁶ База за разговоре Сазонова са немачким амбасадором, међутим, нестала је већ прве ратне вечери. Напад аустроугарске војске и бомбардовање Београда створили су кључну промену у држању Русије према решењу спора. Одмах по добијању информације, предвече 29. јула, одржано је саветовање војног и министра иностраних дела, са шефом Генералног штаба. Присутни су закључили да је немогуће избећи рат са Немачком. Донесена је одлука о општој мобилизацији.⁷⁷

Спалајковић је одлуке руске владе (sic) о војним припремама узео за доказ да је сваки компромис искључен. Разговори са Немачком су, по њему, постали само средство за прикривање намера и добијање на времену за мобилизацију. „Коцка је бачена“, не треба да се клоне духом – завршава депешу у пет минута до поноћи 29. јула.⁷⁸ И дан потом, Спалајковићев оптимизам наставља да расте. Он верује у могућност локализације сукоба Аустро-Угарске са Србијом и Русијом. Немачка се наводно налазила у „очајном положају, јер не жели никако рат“.⁷⁹ Зато се Вилхелм II и обратио руском цару (sic). Тражио је да пресбирио шаље детаљније извештаје о штети у престоници.⁸⁰ Рушење ће се „стоструко надокнадити“ – поручује он. Атмосфера у Петрограду је очигледно увлачила српског дипломату.

* * *

Узбуђење због ултиматума проузроковало је 26. јула прве демонстрације. Испред Посланства Србије се потом свакодневно окупљала светина. Вест о аустроугарском нападу додатно је узнемирила масу. Избили су велики протести солидарности са Србијом. Људи су изашли на улице у Петрограду, Одеси, Кијеву, Саратову, Ростову на Дону, Николајеву, Јалти и многим другим местима Русије.

⁷⁶ Пашић није веровао у мировно деловање Немачке у Бечу. У њему је видео само посредну корист, у добијању преко потребног времена за мобилизацију и концентрацију војске, МОЭИ, III/V, бр. 321; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 309–310.

⁷⁷ АС, МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 7, 535; ДСПКС, VII-2, 644, 671, 673, 676, 679, 680, 684, 688, 700, 707, 723–724, 740, 745; МОЭИ, III/V, бр. 224, 257, 335, 337; Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914*, 52–56; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 45–46.

⁷⁸ ДСПКС, VII-2, бр. 645, 663, 673, 740, 748; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 238–239.

⁷⁹ Поруке су имале утицаја на гледишта Пашића. Уз поменут разговор са Штрандманом, изложио их је у писму Врховној команди. По председнику српске владе, развој догађаја је највише зависио од става Русије. Имао је већ довољно „доказа“ да је оно добро. На другој страни, Немачка је, по његовом мишљењу, била колебљива и незадовољна Двојном монархијом, али због улоге савезнице и свог личног положаја, она „мора да је подржава“. Држао је да се рат може избећи само са „великим жртвама“ Беча – повлачењем и пристанком на поравнање – за шта „нема вероватности“, ДСПКС, VII-2, бр. 732; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 309–310; С. Скоко, *Војно-политички положај Србије*, 339.

⁸⁰ ДСПКС, VII-2, бр. 584, 587, 590, 663, 695, 740; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 239; М. Радивоевич, *Вступление России*, 163.

Председник Државне думе Михаил Родзјанко, памтио је 1876. годину. Одушевљење је овог пута било веће. Бодрио је Спалајковића да Русија неће одустати. Као и пре 40 лета, Словенско добротворно друштво понудило је да прикупља добровољце. Околности су изазвале тесније везивање руског народа са државом. Радници у Путиловском заводу и другим фабрикама прекинули су вишенедељне штрајкове. Након немачке објаве рата, на улицама су се ређале патриотске процесције. Мобилизација је спроведена без већих тешкоћа, са одзивом од 96%.⁸¹ Британски амбасадор и војни аташе приметили су „чудесни“ преображај Русије.⁸²

Председник српске владе је вест о немачкој објави рата Русији пропратио белешком „нека је срећно по славенство“. Поручио је Сазонову „да је Србија одлучила да живи или умре са и за Русију“.⁸³ Предвиђање о држању Петрограда показало се исправним. Регент Александар је лично и у име српског народа захвалио на „високој заштити“ цара,⁸⁴ „и сада, као што је било и у прошлости“.⁸⁵ У манифесту поданицима 3. августа, Николај II се за одлуку да стане у заштиту Србије, позвао на „историјски завет“ и „братска осећања“ према судбини словенских народа. Александру је одговорио наредног дана. Уз Божју помоћ, написао му је да српска и руска војска иду у бој „за праведне ствари“. Везе, које уједињују две државе, још више ће „ојачати преко братства по оружју“.⁸⁶ Телеграм је изазвао ново одушевљење у народу и још више појачао, како је Штрандман назвао „мистичну веру у моћ Русије“.⁸⁷ У Београду, изложеном сталним борбама и аустроугарским бомбардовањем, кружиле су приче о доласку

⁸¹ АС, МИД ПО, 1914, р. 414, Ф. II, д. 7, 771–773; ДРЗ, Ф. 1, Оп. 1, А–119 Григорович, Всеволод Васильевич, 17; Е-32, М. Е. Бульмеринг, 68; Е-40, Гејд, Нора Федоровна, 3; Оп. 2, А-47, Ватсар Эльфрида, 1; М-260, 3–4; ВД, XI, бр. 289; ДСПКС, VII-2, бр. 556, 570, 581, 587, 598, 645, 695, 738, 748, 765; М. Вукићевић, *Петроград у почетку Великога рата 1914. године у: Крв Словенства. Споменница десетогодишњице Светског рата*, Београд, 1924, 101–111; Дж. Бьюкенен, *Мемуари дипломата*, 139–140; М. Палеолог, *Царская Россия*, 50, 52, 57–63; М. Родзјанко, *Крушение Империи*, Архивъ русской революции XVII (1926), 79; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 36, 40–42, 55–68; З. Бајин, *Миротлав Спалајковић*, 237–240; А. Кнох, *With the Russian army 1914–1917*, London, 1921, 39–40.

⁸² Дж. Бьюкенен, *Мемуари дипломата*, 139; А. Кнох, *With the Russian army*, 40.

⁸³ АС, МИД ПО, 1914, р. 414, Ф. II, д. 7, 580об; ДСПКС, VII-2, бр. 755.

⁸⁴ Војску је 4. августа обавестио да ће са севера имати за ратне другове „нашу моћну и силну браћу Русе, чији је узвишени Цар Никола II, на први глас о аустријском нападу на Србију одлучно и витешки са целом оружаном Русијом стао у одбрану српства и словенства“. У наставку је поменуо и да су уз Русе стали „раме уз раме њихови храбри савезници“ Французи, ВРС I, 18.

⁸⁵ ДСПКС, VII-2, бр. 752.

⁸⁶ МОЭИ, III/V, бр. 520; В. Шаццлло, *Первая мировая война*, 89–90.

⁸⁷ Отправник послова је веровао, да ће се Србија показати „достојном заступништва Русије“, В. Штрандман, *Балканские воспоминания*, 338.

руске војске у помоћ.⁸⁸ Са севера је блистала светлост; Русија је решила да „не враћа мач у корице“, док непријатељ не буде поражен.⁸⁹

Периодична издања су пратила расположење. У листу *Стража* се 31. јула нашао чланак о наводној изјави цара Николаја II, када је сазнао о аустроугарској објави рата: „доста се је трпело седам година!“ Пашић је 3. августа дао инструкције да се телеграм Спалајковића, о добром пријему Прокламације регента Александра и држања Србије, објави у *Самоуправи*. Извештаји *Политике* и *Пијемонта* тих дана личили су једни на друге. Оба листа писала су 4. августа о молепствију за победу руског, француског и српског оружја на царском двору. Наглашено је и задовољство Сазонова политиком Србије и његове гаранције да ће из рата изаћи „неоштећена“.⁹⁰ Потез Русије је изненадио и највеће скептике,⁹¹ попут бившег премијера, обреновићевца Владана Ђорђевића. У Цариграду, где се игром случаја нашао, најпре је изражавао скепсу према царској помоћи. Разуверио га је чврст став Петрограда, који је проузроковао немачку објаву рата. Толико, да је дошао на богослужење и помолио се у руској цркви за победу и здравље Николаја II. Убрзо га је љубазно угостио и амбасадор Гирс. Сумње су нестале.⁹²

* * *

Сучељавање са вишеструко снажнијим непријатељем представљало је озбиљну претњу за егзистенцију Србије. У једном од најтежих тренутака њене историје, поред савета, од Петрограда се очекивала заштита. Сваки потез словенске царевине детаљно се анализирао и посматрао. Изражено одлучна позиција Русије да заштити „јединог правог савезника“ са Балкана, није искључивала тежњу за компромисом. У порукама Сазонова примарно место је управо имало инсистирање на мирном решавању кризе. Србија се углавном држала руских савета, али селидба у Ниш успорила је усаглашавање одлука. Тада

⁸⁸ Ж. Живановић, *Србија у ратовима. Сећања*, Београд, 1958, 124, 126–127.

⁸⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 433, Ф. XVII, д. 7, 439–442; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 40.

⁹⁰ ДСПКС, VII-2, бр. 765; *Пијемонт*, ванредно издање, 22. јула, 1; *Политика*, 22. јула, 2; *Стража*, 17. јула, 1; 18. јула, 1; ванредно издање 2, 21. јула, 1.

⁹¹ У „ретке птице“ је спадао либерал Војислав Вељковић. Након аустроугарске објаве рата, влада је одржала седницу са шефовима опозиционих странака. Тражио се што шири консензус око државних питања. Док су се остали сложили са владином политиком, Вељковић је критиковао радикале и упорно наваљивао на Пашића да се изјасни о држању Русије. Када га је коначно „натерао на чистац“ питањем да ли „ћемо у рату бити сами или не“, председник владе му је лукаво одговорио „не“, бићемо „ми и Аустрија“, АС, V-1104; П. Драшкић, *Моји мемоари*, 94–96.

⁹² АС, МИД ПО, 1914, р. 431, Ф. XV, д. 4, 295 и об; М. Радивоевич, *Вступление России*, 166–167; С. Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*. Београд, 2007, 304.

су стигле и погрешне процене српског посланика у граду на Неви, који није умео да разликује званичан став од јавног мишљења. Претерано ратоборни телеграми Спалајковића претили су да направе озбиљну штету. Пашићево касно одбијање да се обрати Великој Британији за посредништво, ипак, није утицало на исход. Предлог за конференцију отклонили су у Берлину.

Као и у претходним кризама, одлуке о рату и миру налазиле се у рукама великих држава. Двема од њих преговори су служили само за куповину времена и локализацију спора. Централне силе су одлично искористиле ограничене могућности за комуникацију. У томе им је ненамерно помогао и Сазонов „гушећи везе“. Из жеље да избегне сукоб, руски министар је направио забуну са више испреплетаних мировних предлога. Када је приметио да одуговлачење води уништењу Србије, коначно је пресекао и подржао општу мобилизацију царске војске. Одлучан став Русије да не дозволи „поробљавање јединог правог савезника на Балкану“,⁹³ увукао је савезну Француску у рат. Трећег члана Антанте, Велику Британију, није погађала судбина Србије, али јесу стратешке околности. Након Француске и Русије, она би се следећа нашла на удару. Русија је својом позицијом покренула механизам међународних савеза, а Србији дала шансу да се одбрани, опстане и касније испуни своје националне циљеве.

⁹³ По Сазонову, пуштање Србије низ воду могло је да уништи „историјски утицај“ Русије на полуострву и осуди је на „зависност од воље централних империја“, С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 236–237.

Ратно савезништво

*Ви, наравно, можете да знате, где рат почиње,
али нико не може знати, где он завршава.*
Василиј Штрандман⁹⁴

Између одбране и напада

Србија се на почетку Великог рата налазила у лошем стратегијском положају. Према северу и западу бранила је границу дужине око 600 километара, без војних утврђења. Реке Дрина, Сава и Дунав нису представљали значајну препреку за модерну аустроугарску војску. У суседству није било снажних савезничких снага. До најближе тачке покровитељке Русије ваздушном линијом стајало је око 450 км територије неодлучне Румуније. Из залеђа су претили непријатељски настројени Бугари и Арнаути, док је Грчка одбила дословно тумачење савезничке конвенције. У продужетку фронта налазила се једино малена Црна Гора. Србија, и поред лошег положаја, није узела у обзир помињани руски предлог за непружање отпора. Ратни план се углавном ослањао на пројекат дефинисан за време Анексионе кризе. Предвиђао је еластичну одбрану и груписање снага у дубљој унутрашњости земље; до разјашњења политичке ситуације и откривања главног правца дејстава аустроугарске војске.⁹⁵

Прво важно одступање од плана представљала је одлука да се Београд и речна погранична линија бране. Пашић је категорично отклонио протесте руског и француског представника у Нишу.⁹⁶ На промену код Врховне команде и српске владе утицала је околност да би упад Аустро-Угарске паралисао мобилизацију три дивизије. Руси су се побојали да Србија тако не преузме одсудну битку, пре коначне концентрације војске. Но, из аустроугарског генералштаба нису журили са форсирањем преласка. До Штрандмана су дошли гласови о спремању српске војске да прва изврши офанзиву на непријатељску територију. Пренео их је 30. јула у депеши Петрограду, заједно са мишљењем тек пристиглог Виктора

⁹⁴ У разговору са аустроугарским послаником бароном Владимиром Гизлом, 22. јула 1914. године, В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 266.

⁹⁵ ВРС I, 25–30; МОЭИ, III/V, бр. 264, 322; Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914*, 58–59; П. Опачић, *Ратни план аустроугарског генералштаба за рат против Србије и ратни план српског генералштаба за одбрану земље од аустроугарске агресије у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, 499–516; С. Скоко, *Војно–политички положај Србије*, 331–348.

⁹⁶ Штрандман и новопридошли посланик Француске, Огист Боп, побунили су се 29. јула због перспективе да се преостали чланови дипломатске колоније нађу на линији ватре, МОЭИ, III/V, бр. 260, 321; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 304.

Артамонова. Војни изасланик је стекао утисак о спремности Срба да се „лако боре“ са *шест аустроугарских корпуса*. Охрабрујући царев телеграм приметно је утицао на расположење његових саговорника, посебно регента Александра.⁹⁷

Готово истовремено, увече 30. јула, у руски Генерални штаб позван је потпуковник Лонткијевић. Српски војни изасланик обавештен је о жељи домаћина да, у случају рата, изврши одлучујући удар на Аустро-Угарску. Србији је дата улога да привуче што већи део непријатељских снага и по потреби предузме офанзиву. Врховна команда у Крагујевцу, вођена аустроугарском неактивношћу, формално је прихватила задатак. Ставови Русије и њених савезника о улози србијанске и црногорске војске нашли су се 6. августа у *Заједничком операцијском плану* војводе Радомира Путника. Начелник штаба Врховне команде предвидео је могућност да, након концентрације, србијанске јединице изврше офанзиву према Срему или Босни; тј. заједно са црногорским снагама, из Вишеграда и Горажда, ка Сарајеву.⁹⁸

Међу силама Тројног споразума постојало је уверење да Аустро-Угарска шаље слабије трупе на југ.⁹⁹ Руски и француски војни изасланик у Нишу тражили су 6. августа што скорији почетак офанзиве. Напредовање немачке војске на Западном фронту само је повећавало нервозу. Из Париза и Лондона су захтевали наступање на истоку. Главномандујући руске војске, велики кнез Николај Николајевич,¹⁰⁰ позвао је регента Александра 12. августа „на одлучујућу офанзиву“. Сагласно идеји о коначној бици и кратком трајању рата, српска војска

⁹⁷ ДСПКС, VII-2, бр. 732; МОЭИ, III/V, бр. 321–322, 335, 337, 366, 434; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 306–307; П. Опачић, *Ратни план*, 516.

⁹⁸ ВРС I, 31–32; ДСПКС, VII-2, бр. 715; МОЭИ, III/V, бр. 473; ПСР I, бр. 143.

⁹⁹ Немачка објава рата Русији и Француској променила је однос снага, те се мислило да ће Аустро-Угарска усмерити главнину трупа на исток. Амбасадори две савезнице у Лондону уплашили су се намере Беча, у новим околностима, да затражи сепаратни мир од Србије. Посланику Бошковићу препоручили да се не улази у потенцијалне преговоре. Након завршетка посла са Русијом, постојала је опасност да се Аустро-Угарска поново врати обрачуну са јужним суседом. Уместо преговора, Србија је требало да изврши наступање и изазове устанке на територији Монархије, АЈ, 80-VII-40, 370, 373 и об; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 57. Неколико старијих првака из Босне и Херцеговине почетком јула заиста је и писало Гаврилу Божидаревићу Веселичком у Лондон. Од свог старог представника пред европским јавним мњењем, сада дописника *Новоје времја*, тражили су савет шта да чине. На почетку рата, Пашић је одобрио да се с њима ради. Веселички им је преко повереника послао савет да се спремају за упад србијанске и црногорске војске, те да им се „листом“ прикључују. Крајем августа, када је до тога дошло, упутио је посланицу са позивом на устанак, АЈ, 80-II-10, 174–177об; VII-40, 365, 379; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 161.

¹⁰⁰ Четири дана раније, горостасни Романов је послао „најискренији поздрав“. Срце му се радовало што је „Србија са својом храбром војском“ у савезу који ће одлучити судбу Европе. Уверавао је како је Русија „неповратно одлучила“ да не враћа „мач у корице“, до победе над непријатељима Словенства, АС, МИД ПО, 1914, р. 433, Ф. XVII, д. 7, 438–439об.

је требало да уђе што дубље у непријатељску територију. Штрандман је 7. августа већ упозорио Пашића на последице задржавања – у тренутку коначне победе могло се десити да национални задаци Србије не буду постигнути. Корак је имао утицаја. Влада је прихватила да се операције ускладе са потребама Тројног споразума. После разговора са премијером, војвода Путник је послао директиву команданту Друге армије, генералу Степи Степановићу. Према „општој политичкој ситуацији“, најавио је вероватност скорог наступања преко Саве.¹⁰¹

Српска војска није стигла да изврши прелаз. Предухитрио је наступ непријатеља. Генералштаб у Бечу пренебрегао је жељу Немачке да главне снаге усмери ка Русији. Одлучио се да прво заврши посао са Србијом. Ратни план је постављен више на основу политичких потреба, него стратешких околности. Циљало се на спречавање продора у Босну и Херцеговину, где се подозревало од устанка. Због тога, офанзива аустроугарске војске ишла је долином Јадра. Зауостављена је на планини Цер, где је Србија у бици 15/16–19. августа извојевала прву победу за Антанту у рату. Поред непосредне користи, успех се уклопио у општу савезничку стратегију. Учешће у борбама око Шапца успорило је одлазак аустроугарске Друге армије на Источни фронт.¹⁰²

У Петрограду су се обрадовали успеху и интересовали за подробности. Српска влада је примила „братско поздравље и честитке“.¹⁰³ Цар Николај II је у телеграму регенту делио радост због „сјајне победе“.¹⁰⁴ Успех у Церској бици ценили су и војни кругови. Министар Сухомлинов је 25. августа критиковао начелника штаба Главнокомандујућег, генерала Јанушкевича, због лоше

¹⁰¹ АС, МИД ПО, 1914, р. 426, Ф. XI, д. 3, 262; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3018, 41; ВРС I, 37, 62; МОЭИ, III/VI-1, бр. 17, 31, 150; ПСР I, бр. 156, 182, 199; Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914*, 96–97; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа союзника. Борьба на Балканском фронте в 1914–1915гг. в суждениях русского военного агента*, Русский сборник 3 (2006), 190–193; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 63–64; *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе*, приређивачи А. Тимофејев, Д. Кремић, Београд, 2014, 87.

¹⁰² РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3018, 58–59, 72, 82, 88–89, 107, 221–222; ВРС I, 23–24, 39–81, 104–109, 134–138, 166–167, 190–192, 222–227, 252–255, 273–301; ПСР I, бр. 185, 187, 204–209, 217–218, 224, 231, 233, 243; *Руска војна помоћ Србији*, 90; Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914*, 88–150; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 98–101; М. Ђуришић, Б. Ратковић, С. Скоко, Д. Живојиновић, М. Војводић, *Први светски рат II. Опишта историја*, Цетиње, 1976, 27–30; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 192–193; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 92; Ж. Г. Павловић, *Битка на Јадру. Рат Србије са Аустро-Угарском 1914. год. I*, Београд, 1924, 68–73, 580–590; В. Ratković, *Uzroci rata između Austro-Ugarske i Srbije 1914–1918. i Cerska bitka*, VIG 1 (1989), 229–246;

¹⁰³ Становништво Ниша је достојно одговорило. Када је 23. августа стигла вест о руској победи код Гумбинена, испред императорске мисије скупила се маса људи. Манифестације су се понављале након сваког успеха руског оружја, ПСР I, бр. 218, 233; Штрандтман, 356–357.

¹⁰⁴ Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914*, 143; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 80–81, 115–116.

ситуације у Галицији. Русији је било потребно да „туче Аустрију, као што су то урадили Срби“.¹⁰⁵ У одговору на честитку посланика Спалајковића, поводом успеха у источној Прусској, помоћник начелника, генерал Јуриј Данилов, одговорио је да руске победе „нису ништа“, према српским. Ставку је мучио недостатак решења за главни удар. Велики кнез Николај Николајевич одлучио се за наступање на оба фронта. Примена половичних мера и суревњивост између команданата довели су до пораза код Таненберга и Мазурских језера, против Немачке. Срећа се преокренула у Галицији, где су Руси узели Галич и Лавов.¹⁰⁶

Управо је премештање дела Друге аустроугарске армије, из Срема и Баната, на уздрман Југозападни фронт, створило погрешну слику. У агентурним извештајима Антанте поново се тумачило да су према Балкану постављене незнатне снаге. Ширењу лажних вести допринео је непријатељ. Из Беча су потурали информације како је Аустро-Угарска већ испунила циљ „казнене експедиције“. Све то је утицало, да се после Церске операције, повећа притисак на Србију. Предњачила је Русија. Велики кнез Николај је последњег дана августа тражио енергично наступање. Његов захтев је убрзао спровођење наређења Врховне команде у Крагујевцу за припрему прелаза преко Саве. Српска војска је у ноћи 5/6. септембра покренула офанзиву. Већ првог дана, десио се пех Другој армији. Форсирање јединица и недостатак мостовног материјала довели су до великог пораза на помоћном прелазу код Чеврнтије. Тимочка дивизија I позива изгубила је близу 6500 војника и официра. Успех је постигнут на главном правцу, преко Купинова и Новог Села. Прва армија је заузела Земун и Нову Пазову. Под притиском нове аустроугарске офанзиве са запада, ускоро је морала да их напусти. До 14. септембра српска војска се повукла из Срема. Ограниченим маневром учинила је уступак савезницима, који није добро прошао по њу.¹⁰⁷

¹⁰⁵ ВА, П. 3, К. 81, Ф. VI, 11/8; ПСР I, бр. 264.

¹⁰⁶ АС, МИД ПО, 1914, р. 431, Ф. XV, д. 5, 351, 356–357; р. 433, Ф. XVII, д. 7, 444, 450–451; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 73; ВРС II, 21–22; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3018, 94, 272, 277; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 87–88; 101–135, 143–156; М. Ђуришић, *Битка на Дрини 1914*, Београд, 1969, 7–8; *Први светски рат II*, 45–59. Посланик Спалајковић је претеривао тврдњом, да је победама на Церу и код Лавова, половина аустроугарске војске савладана, ПСР I, бр. 284, 293; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 241.

¹⁰⁷ АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 1, 56 и об, 62, 67–68, 71–74, 79–82, 100 и об; р. 426, Ф. XI, д. 3, 252, 255, 261, 275–276об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3018, 259, 264, 272, 281, 289, 294, 318; д. 3019, 47, 61, 116; ВРС II, 1, 4, 12–23, 53–118; МОЭИ, III/VI-1, бр. 196; ПСР I, бр. 256, 272, 278, 320; М. Ђуришић, *Битка на Дрини*, 40–230; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 194–195; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 93–94; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 64–65.

Заузимање Земуна је створило „силан ефекат у Русији“. Пашић је, додуше закаснило, тражио да се „напушта само у случају крајње нужде“.¹⁰⁸ Вероватно је под његовим утицајем наређен нови прелаз. Трупe Одбране Београда 28. септембра поново су ушле у Земун. Ширење мостобрана спречило је дејство монитора, те је команда била приморана да све јединице врати на десну обалу Саве. Продор на другој страни, преко доње Дрине, заустављен је почетком октобра. Србијанске и црногорске трупе зашле су иза леђа непријатеља и стигле до пред Сарајево. Уследио је контранапад. До краја месеца, борбе су се у потпуности пренеле на територију Србије. Фронт се на кратко стабилизовао.¹⁰⁹

Трећа аустроугарска офанзива отпочела је 6. новембра. Снажан притисак је принудио слабо снабдевене српске трупе да се повлаче на целој линији фронта. Ситуација се нагло погоршавала. За 8. новембар хитно је сазвана заједничка седница владе и Врховне команде у Ваљеву. Војвода Путник је на њој указао да су шансе за даљи отпор мале. Као излаз је предлагао сепаратни мир или обуставу одбране. Тек чврст став владе и регента одвратио је остарелог војсковођу. Донета је одлука о наставку борбе. Но, Пашић је искористио околности. Обавестио је Петроград о мишљењу Путника и постигао жељени ефекат. Перспектива да Србија изађе из рата узнемирила је војни врх Русије. Аустроугарске трупе би након тога могле несметано да пређу на исток. Одговорило се убрзаним транспортом муниције за Србију и офанзивом на Југозападном фронту.¹¹⁰

У време тешких борби на Колубари, цар Николај II тешио је узнемиреног Спалајковића. На аудијенцији 18. новембра, говорио му је да аустроугарска војска неће моћи да продре у Србију. Она ће, под притиском руске офанзиве, морати да брани престоницу Угарске. Део војног врха ценио је да ће њихове јединице за шест дана стићи до Будимпеште. У реалности, Србија се суочила са опасношћу да непријатељ уђе у њен главни град. Пашић је од септембра инсистирао да се то

Спалајковић је, вођен накнадном памећу, „дискретно“ замерио помоћнику Нератову због притиска за офанзиву. Молио је да се више не утиче на одлуке војводе Путника, ПСР I, бр. 348.

¹⁰⁸ ПСР I, бр. 323.

¹⁰⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 426, Ф. XI, д. 3, 284, 323, 340; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 7, 19; д. 3175, 4 и об; ВРС II, 25–51; III, 14–15, 22, 32–34, 53–58; ПСР I, бр. 298, 320–322, 330, 340, 350, 352–353, 369, 403, 444, 478–479, 499, 506–507; М. Ђуришић, *Битка на Дрини*, 231–307; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 178–180; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 196–197.

¹¹⁰ АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 2, 140 и об, 153, 159 и об; р. 426, Ф. XI, д. 4, 367, 374–380, 388 и об, 398; р. 431, Ф. XV, д. 4, 296; д. 6, 420–421; р. 436, Ф. XX, д. 5, 390 и об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 344–345, 453; МОЭИ, III/VI-2, бр. 481, 487, 490, 496–499, 504; ПСР I, бр. 453, 456, 550, 552–553, 562, 570, 579–580, 587, 593–594, 634, 644; М. Ђуришић, *Битка на Дрини*, 319–432.

никако не допусти. Плашио се утиска у иностранству и политичких последица приликом склапања мира. Крајем новембра је готово претио војводи Степановићу да не наређује повлачење, али је морао да попусти. Руски војни изасланик у депешама је слутио катастрофу која се ближила. Ништа боље расположење није владало ни у Врховној команди. Како је стање постајало горе, из Петрограда су све више храбрили. Сазонов је „преклињао“ да се издржи. Поручивао је да су „одсудна победа“ и „крај мука“ близу¹¹¹. Сокољени српски посланик је 4. децембра саветовао Пашићу и престолонаследнику наставак борбе. „Жртве ће се све наградити“, а резултат „биће Велика Србија“, писао је он¹¹². Дан пре његовог телеграма, док су аустроугарске трупе вршиле смотру у Београду, на обронцима Сувобора десио се преокрет. Командант Прве армије, генерал Живојин Мишић, у противофанзиви је најпре поразио; касније натерао непријатеља и на бекство.¹¹³

Нови успех српске војске произвео је снажан утисак у савезничким и неутралним државама. У руској влади су се чудили. Милионима Руса је ишло тешко, а у Србији „тако мало људи прави бравуре“¹¹⁴. Премијеру Пашићу и регенту Александру писали су Николај II, велики кнез Николај Николајевич, Сергеј Сазонов... Посланство Србије у Петрограду данима је добијало честитке из целе Русије. Пажња је импоновала Спалајковићу, који је 17. децембра организовао благодарење у Казанском сабору. Присуствовао је врх руске дипломатије, заједно са министром и његовим помоћником; оберпрокуратор Светог синода, француски војни аташе и бројно грађанство. У руској штампи, победа српске војске поредила се са Наполеоновом код Риволија. Дописници из Ниша неуспешно су тражили дозволу да оду на фронт. Брујало је и у штабу Главнокомандујућег – о једном од

¹¹¹ ПСР I, бр. 634. Врх руског друштва био је све више незадовољан „лабавим“ држањем владе према пружању помоћи Србији. Постојала је иницијатива за сазивање поверљиве конференције виђенијих људи, на којој би неко изложио право стање ствари. Влада у Нишу је прихватила идеју, али одбила Спалајковићев предлог да то буде Марко Цемовић. Он се и превише обележио као агитатор. Скорa победа у Колубарској бици прекинула је даљу разраду иницијативе, Исто, бр. 657.

¹¹² Исто, бр. 669.

¹¹³ АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 2, 168, 170–171; р. 426, Ф. XI, д. 3, 315; д. 4, 385–389, 398, 404, 414, 417, 438–441, д. 5, 451; р. 431, Ф. XV, д. 6, 409, 420–421, 431–432об, 486–487; р. 436, Ф. XX, д. 5, 390 и об; МИД, Конзулат у Одеси (КО), 1914, Ф. I, р. 4; АСАНУ, 9864/3, 6–7; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 343, 350, 357–358, 416, 420, 468, 471, 480; д. 3020, 1, 5, 13, 18, 20–21, 63; ПСР I, бр. 581, 587–590, 593, 600, 604, 619, 625–626, 635–636, 638, 643–645, 649, 653, 658, 660, 672–673, 676, 678, 684–687, 695–697, 703–704, 735, 747, 770; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 246–248; М. Ђуришић, *Kolubarska bitka*, VIG 3 (1989), 225–264; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 197–200; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 94–97; С. Скоко, *Колубарска битка 1914*, Београд, 1990; Isti, *Kolubarska bitka 1914. godine*, VIG 1–3 (1992), 243–255.

¹¹⁴ АС, МИД ПО, 1914, р. 426, Ф. XI, д. 5, 465.

најлепших успеха у дотадашњем току рата. О свему их је извештавао пријатно изненађени пуковник Артамонов. Он је у депешама апострофирао морални утицај одласка краља Петра на фронт и добро командовање трупама. Од војсковођа, хвалио је помоћника начелника Врховне команде пуковника Живка Павловића и новоименованог војводу – Живојина Мишића.¹¹⁵ Победом на Церу и Колубари, оправдала су се очекивања Русије и испуњен је основни стратегијски задатак. Током прве године рата значајан део аустроугарских снага остао је прикован за Балкан. Србија је успела да одржи јужни савезнички фронт.

* * *

Упркос лошем положају током новембра, српски врх није посегао за тражењем сепаратног мира. Пашић је био одлучан да се рат настави, у пуном јединству са Русијом, „макар нас сатерали до Старе Србије и Ћевђелије“¹¹⁶. Из супротног блока први су пустили пробни балон. Аустро-Угарска је почетком децембра држала српски пораз за осигуран. Преко представника у Атини и Букурешту сондирала је терен за прекид непријатељстава, са жељом да трупе што пре ослободи за одлазак на Источни фронт. Корак код грчке владе подржао је и немачки посланик. Пошто га је кабинет одбио „из савезничких обзира“, улоге посредника примио се краљ Константин. Но, по инструкцијама Пашића, посланик Балугџић је отклонио интригу и обавестио руског представника. У престоници Румуније, Михаило Ристић је одбио да се сусретне са аустроугарским послаником грофом Чернином. Србија се обавезала на поштовање септембарског договора Антанте о несклапању сепаратног мира, иако га није формално потписала. Из Русије су уверавали да ни они неће закључити мир, док год се малој савезници не „обезбеде потпуно они резултати“, које „рат треба да јој донесе“.¹¹⁷

¹¹⁵ АС, МИД ПО, 1914, р. 427, Ф. XI, д. 7, 687; р. 431, Ф. XVI, д. 4, 313–314, 336 и об; р. 432, Ф. XVII, д. 4, 244; р. 433, Ф. XVII, д. 4, 311; д. 7, 486, 493–494; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 61, 67–68; 1915, Ф. I, р. 15; ГАРФ, Ф. 671, Н. Н. Романов, Оп. 1, ед. хр. 70; НИОР РГБ, Ф. 176, Московский литературно-художественный кружок, К. 3 (8302), ед. хр. 33; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 480; ПСР I, бр. 710–711, 715, 741, 743, 745, 750–751, 776–777, 810–811, 835; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 64–67; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 368–370; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 200–203.

¹¹⁶ АС, МИД ПО, 1914, р. 436, Ф. XX, д. 5, 390 и об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 357–358.

¹¹⁷ АЈ, 80-VII-40, 421, 424, 434–435об; 520–521; 543; АС, МИД ПО, 1914, р. 431, Ф. XVI, д. 4, 296; д. 6, 431–432об; МОЭИ, III/VI-1, бр. 21, 201, 215, 218, 220, 224; VI-2, 498, 509, 587, 596, 602, 624, 640, 654; ПСР I, бр. 295–296, 325, 359, 651, 664, 668, 709, 716, 724, 749, 754, 759, 817; II, 4; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 370; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 180–182; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 321–324; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 74–77.

Након вишемесечних напора, уследило је извесно олакшање за Србију. Крај 1914. и почетак 1915. обележили су свечаности и одликовања. Почело је са доласком новог руског посланика. Кнез Григориј Трубецки је стигао у слављеничко расположење Ниш 8. децембра, за време завршне фазе Колубарске битке. Десет дана касније у Крагујевцу приређен му је церемонијални дочек.¹¹⁸ Свечано је било и почетком јануара. Царско изасланство на челу са генералом Владимиром Татишчевим стигло је у Србију са нарочитим пртљагом. Донели су највиши руски орден за краља Петра. У том тренутку, он је постао једини живи носилац Светог Андреја Првозваног са мачевима. Посебно лепо високу руску делегацију примило је становништво. Где год се појавила, скупљала се светина да је поздрави. Уз краља, тада су одликовани регент Александар и принц Ђорђе, орденима Светог Ђорђа трећег и четвртог степена; као и одређен број војника и официра. На високу милост одговорило се српским медаљама. Пут Русије су упућене Карађорђевог звезде са мачевима. Цар Николај II је одликован првим, велики кнез Николај другим, док су генерали Иванов, Руски, Данилов и Јанушкевич добили трећи степен. Гроф Татишчев је за мисију у Србији награђен Орденом белог орла првог степена.¹¹⁹

* * *

Лепо је било уживати у ловорикама, али рат се настављао. Успеси на бојном пољу, поред угледа, подигли су и очекивања од Србије. Војни изасланици савезника пребацивали су што њена војска, одмах након Колубарске битке, није прешла преко река. По њима, требало је гонити разбијене аустроугарске трупе. Врховна команда се „правдала“ недовољно јаком коњицом и замореношћу. Наставак борбе на непријатељској територији представљао је ризик. Посланик Трубецки је подржао став Србије код претпостављених. Материјално и физички исцрпљеним јединицама били су потребни предах и попуна. Ни држање Бугарске

¹¹⁸ Трубецки је кроз варош прошао у дворској кочији, праћен „почасном стражом гардијских хусара“. На улицама се скупила маса света, која му је срдечно клицала и махала. Кратка почасна возња завршила се испред „мале камене куће“, привремене резиденције регента. Када је кочија стигла, музика је засвирала химну „Боже, Цара храни“, Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 70.

¹¹⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 426, Ф. XI, д. 5, 512, 519; р. 431, Ф. XV, д. 6, 441–442; р. 435, Ф. XIX, д. 4, 415, 421; р. 436, Ф. XX, д. 5, 424–426; Ф. XXI, д. 2, 95; р. 441, Ф. XXIV, д. 4, 223, 234, 243; р. 442, Ф. XXV, д. 5, 304, 320; 1915, р. 472, Ф. XXIV, д. 4, 232–234; р. 473, Ф. XXV, д. 4, 281–282об; АСАНУ, 9864/9; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3020, 37, 64, 81; д. 3022, 6; ПСР I, бр. 572, 641, 730, 742, 835; II, 4; П. Драшкић, *Моји мемоари*, 107; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 64, 67, 70–71, 86, 88–89; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 378; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I (III)*, 48–50.

није уливало довољно поверења. Подметнуте информације о аустроугарско-немачком спремању за нов поход будиле су страх. У таквим околностима, јануарско изливање Дрине, Саве и Дунава добро је дошло да смири духове.¹²⁰

Разлози за бојазан нису постојали. Аустро-Угарска је главне снаге усмерила да постигне успех на истоку. Зимска кампања се није добро завршила ни на тој страни. Трупe су имале огромне губитке. Срећом по њих, руска војска је била растрзана неснабдевеношћу и унутрашњим проблемима. Ставка је на почетку 1915. изводила два супротна офанзивна плана. Тек је окружење XX корпуса у Августовској шуми против Немаца, крајем фебруара, преокренуло ствари. Пораз је померио стратешко опредељење за напад ка југозападу. У одлуци од 19. марта, велики кнез Николај вратио се идеји о заједничком наступању са српском војском према Будимпешти. Французи су позивали Србе да с југа иду према Банату. Непосредно повезивање са надирућом савезницом отклонило би опасност од прекида једине, дунавске везе. И у Крагујевцу се очекивао руски силазак у „угарске равнице“. Заузимање Пшемисла и предавање 120.000 аустроугарских војника, дали су наду да је учињен прелом у рату. Између Руса и низије стајали су Карпати. Мислило се, чак и код непријатеља, да је крај близу.¹²¹

Председник српске владе и регент интересовали су се око улоге српске војске у очекиваном продору. Занимало их је када она треба да пређе у напад. Велики кнез је 17. априла позвао да се одмах помогне наступање Русије. У координацији са западним савезницима, Србија је имала задатак да изврши енергичан удар на Аустро-Угарску. За министра Сазонова била је важна и политичка димензија – продор на север и запад одвукао би пажњу од размирица

¹²⁰ АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 2, 176–179об, 184, 187 и об, 190–211об; р. 426, Ф. XI, д. 2, 220, 224–239; д. 3, 240–251; д. 5, 534; 1915, р. 442, Ф. I, д. 1, 4, 7; р. 443, Ф. I, д. 3, 273, 277–278об; АСАНУ, 9864/8, 10–11; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3020, 78, 80, 103; д. 3179, 6; МОЭИ, III/VI-2, бр. 680; VII-1, 5; ПСР I, бр. 758–759, 762, 767, 797, 802, 809, 816, 818–821, 827, 833, 835; II, 4, 11, 19, 25, 29, 31, 33, 35, 41, 51–53, 55, 57, 61, 87, 93, 98, 109, 136, 142, 173, 227, 298, 300; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 69; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 8; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 92, 98; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 248–249; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 147–153.

¹²¹ АС, МИД ПО, 1915, р. 442, Ф. I, д. 1, 4–7, 16; АСАНУ, 14447, Дневник пуковника Радивоја Бојовића; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3179, 12 и об, 22; Ф. 16351, Управление русског военог агента в Србији, Оп. 1, д. 1, 1–6; ВРС VIII, 57–58, 69; МОЭИ, III/VII-1, бр. 16, 147, 191; ПСР I, бр. 762; II, 19, 74, 104, 109, 130, 136, 192, 199, 288, 312; К. Ј. Spasić, *Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnije, francuskog vojnog atašea u Srbiji, od januara do juna 1915. godine*, VIG 3 (1985), 353, 355–356, 363–364; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 5–36, 45–48; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 203–204; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 250; *История внешней политики России*, 491–493; Ю. А. Писарев, *За балканскими фронтами*, 137–139, 165; *Први светски рат II*, 94–99, 105.

са Бугарском. Из Ниша и Крагујевца су одговорили, да је неснабдевеност једина препрека и како је влада већ предузела мере за обезбеђење залиха. Између осталог, од Русије се тражило да убрза превоз хране. Постојала је намера да офанзива отпочне средином маја. У међувремену, руска војска је наишла на тешкоће при преласку Карпата. Стабилизација Западног фронта омогућила је Немачкој да упути трупе у помоћ Аустро-Угарској. Заједничке снаге Централних сила, под командом генерала Аугуста фон Макензена, извршиле су почетком маја пробој код Горлица. Почело је „велико одступање“ руске војске.¹²²

Ситуација на Југозападном фронту није изменила држање Србије. На промену њеног става више је утицало тајно преговарање Антанте око придобијања нових савезника. Пашић је на седници владе љутито говорио о италијанским претензијама на Далмацију. Регент Александар, у писму главнокомандујућем руске војске, замерао је због жртвовања словенских интереса. Упозоравао је, да ће то утицати на борбени дух војске. Из Ставке је добио уверење да га разумеју, али да се политиком не баве. Велики кнез је поручио да, у сваком случају, не треба губити наду. Након победе над непријатељем, свако ће добити по заслуги. Од Србије је тражио да у том тренутку усагласи војна дејства са новом савезницом. Врховна команда у Крагујевцу, по том савету, формално је прихватила план за наступање у северозападном правцу и координацију са италијанским десним крилом; чији је циљ била Љубљана.¹²³

Русија није желела да претера у притиску. Пуковник Лонткијевић је потписао војну конвенцију са Италијом 21. маја у форми сведока. Када је велики кнез, синхронизовано са Италијанима, концем месеца затражио офанзиву од Србије, први пут се битно ограничио. Напад је везао за стање путева. Он је већ имао делимичног увида у лоше прилике; обилне кише и поплаве онемогућиле су приступ рекама и искварили друмове. Престолонаследник је ценио да се офанзива

¹²² АЈ, 80-II-11, 523, 618–619; АС, Марамбо, Ф. XIV; Министарство војно, 1915; АСАНУ, 14447; ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 5/11, К. 81, Ф. VI, 11/37, 41–42, 45–46; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3023, 82–83, 115, 118; д. 3179, 35, 41 и об; 51–53, 55; Ф. 2003, Оп. 1, д. 1126, 78–92, 135–140; Ф. 16351, Оп. 1, д. 1, 15–26об; ВРС VIII, 81–82, 103–105; МОЭИ, III/VII-2, бр. 473, 538, 582, 606–607, 715, 744; ПСР II, бр. 313, 350, 425; К. Ј. Spasić, *Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnijeя*, 376–378, 381; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 49–52, 63–73; В. Н. Виноградов, *За балканским фронтами*, 163–165; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 189–190; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 67–69.

¹²³ Сазонов је препоручивао да се не узима обавеза за интервенцију код Србије ради усаглашавања узајамних дејстава. Био је мишљења да је Италија, претензијама на словенску обалу Јадрана, сама изазвала „српска национална осећања“ против себе. На Певческом мосту потајно су прижељкивали да Срби пре Италијана уђу у Будимпешту, АЈ, 80-II-11, 625; МОЭИ, III/VII-2, 718.

може предузети у року од две до три недеље по враћању воде у корита. У контакту са руским војним врхом, за почетак акције предвиђао се 23. јун.¹²⁴ Но, и после задатог рока, српска војска је остала на својим позицијама. Пашић је све више потенцирао политичке разлоге и изражавао неповерење према намерама Бугарске и Италије. По њему, офанзива не би требало да иде у правцу Загреба и Љубљане, већ на север. Постоје индиције, како је очекивао да трупе наиђу на бољи пријем у Срему, Банату и Бачкој, него у Хрватској и Словенији.

Стање на Источном фронту погоршало се током лета. Руска војска је била принуђена да се повуче из Галиције и Пољске. Покушаји савезника да офанзивом на западу олакшају њен положај нису успели. Руски, француски и италијански војни изасланик при Врховној команди у Крагујевцу тражили су наступање и од Србије.¹²⁵ У закључцима савезничке конференције у Шантијиу 7. јула, поновљени су захтеви за садејство са Италијом. Из српског врха убеђивали су да се јединице спремају за напад. У стварности је превладао другачији резон. Политички и војни званичници усагласили су почетком јула гледиште против офанзиве. Неповољне прилике на савезничким фронтима указивале су да би прелаз преко река представљао озбиљан ризик. Изолована и далеко од савезника, без резерви, оружана сила је могла да доживи уништење. О томе је обавештен руски војни врх. Велики кнез Николај се 14. јула формално сагласио са ставом. Замолио је једино да српска војска остане у приправности, у случају потребе да крене напред. Што се будућег операцијског правца тиче, остављена је потпуна слобода избора. Кретање ка Љубљани више „није имало значаја“.¹²⁶

¹²⁴ АЈ, 80-II-11, 514–520, 538–545, 560–607, 623–631, 653–658об, 667–676, 690–693; АСАНУ, 14447; ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 5/14–15, 18–25; К. 81, Ф. VI, 11/45, 48; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3021, 116–121, 130–133; VI, 11/45, 48; д. 3023, 183, 217; д. 3179, 31, 61–66, 70–71; ВРС VIII, 125–171; МОЭИ, III/VII-2, 460, 468, 473, 626–627, 630, 638, 642, 645, 648, 714–715, 718, 728–729, 775, 802; VIII-1, 29, 39, 41, 59, 68, 107, 157, 161; ПСР II, бр. 333–334, 364, 378, 401, 406, 419, 430, 440–442, 452, 478, 493, 510; К. Ј. Spasić, *Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnijeя*, 383–384, 387–388; *Ставка и министерство иностранных дел. Продолжение*, КА 27 (1928), 8–9, 15–17, 20–23; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 190–191; Ж. Г. Павловић, *Рат Србије са Аустро–Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд, 1968, 10–12; Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория в Первой мировой войне*, Москва, 1968, 165–166; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 69–71.

¹²⁵ Представник четвртог савезника је пренео другачију поруку. Британци су упозоравали, да се „уласком у авантуру“ Србија може изложити знатним непријатељским снагама. Самим тим, њихова војска у Дарданелима дошла би у опасност. Војна конвенција Русије и Италије „није имала вредности“ за Лондон, ВА, П. 3, К. 67, Ф. VI, 7/11; ВРС VIII, 179; ПСР II, бр. 556, 574, 603, 651.

¹²⁶ АЈ, 80-II-11, 699–707; АС, Марамбо, Ф. XIV, XLI; МИД ПО, 1915, р. 443, Ф. I, д. 1, 52, 65; р. 444, Ф. I, д. 6, 541, 566–567; д. 7, 573–576, 592об, 610; р. 446, Ф. III, д. 4, 763; ВА, П. 3, К. 81, Ф. VI, 11/53, 55–56, 64, 67; Државен архив на Република Македонија (=ДАРМ), Ф. 17, Министерство за

Са задатком да појасни тренутну ситуацију, у Ставку је упућен начелник Оперативног одељења Врховне команде, пуковник Драгомир Милојевић. Он је главнокомандујућем руске војске предао поверљиво писмо регента Александра. У разговору са домаћином, усмено је пренео поруку да српска војска има могућности само за краткотрајан удар, након чега би наступио њен распад, без шанси за нови опоравак. И у том стању, уколико Русија тражи, уверавао је у спремност да се пође напред, „ма сви погинули“. Романов је негирао пред Милојевићем да тражи толико велику жртву. Благонаклоно је прихватио разлоге за неактивност. Изасланику је у „строгој тајности“ поручио да пренесе, како Русији није потребна офанзива на Балкану. Претходни кораци су наводно чињени из обавеза по уговору са Италијом. Замолио је једино за повремене демонстрације ка рекама, како би добио оправдање пред савезницима, да српска војска „ради“.¹²⁷

Русија је тиме осетно променила став према офанзиви са Балкана. Не треба изгубити из вида да је и сама била незадовољна. Док су трпели страховите поразе на бојном пољу, у Ставки су стекли дојам како су остале државе Четворног споразума и превише пасивне. Логично је могло да следи питање: зашто онда треба да се прави притисак на Србију? За разлику од Руса, Французи и Италијани наставили су да захтевају наступање. Пашић се лукаво бранио да чека општу акцију, према одлукама међусавезничких састанака.

Одговорачење је већ побудило сумње у постојање прећутног договора о ненападању са Аустро-Угарском. На подозрење је утицала појачана активност Централних сила за склапање сепаратног мира са Србијом; паралелно са интервенцијом српске војске у Албанији. Сергеј Сазонов и Николај Николајевич одбили су да поверују у гласине. Лојално држање мале савезнице налазило се „ван

надворешни работи на Кралство Србија, Кутија 3, 32/61; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3024, 7; д. 3179, 79–86, 91; ВРС VIII, 179–185, 211–213; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 95, 100, 109, 145, 160, 175, 179, 188, 197, 203, 240, 252, 269, 286, 340–341, 344, 373, 398, 403; ПСР II, бр. 467, 511, 516, 522–523, 530, 533, 539–541, 546, 556, 559, 566, 570, 577–582, 585, 596, 600, 603, 606, 611, 613, 621, 627; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 129–158; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 141, 143–144; *История внешней политики России*, 493; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 191–195; Ж. Г. Павловић, *Рат Србије*, 12–22; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 71–76; *Први светски рат II*, 99–108, 123–125.

¹²⁷ АС, МИД ПО, 1915, р. 444, Ф. I, д. 7, 605–607об; АСАНУ, 14447; ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 5/30, 45; К. 72, Ф. IV, 19/11–12; К. 81, Ф. VI, 11/71, 81, 95; ДАРМ, 17.3.115/225; ВРС VIII, 202, 209; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 373–374, 396, 428; ПСР II, бр. 613, 621, 627; III, 9; *Ставка и МИД*, КА 27, 37–38; Ю. Н. Даниловъ, *Россия въ мировой войнѣ 1914–1915*, Берлинъ, 1924, 365–366; Ж. Г. Павловић, *Рат Србије*, 24–25; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 76–78.

сваког спора“.¹²⁸ Уверење су појачале поруке из Ниша и Крагујевца. Србија је била чврсто решена да „до краја остане верна“ и „везана судбом“ за Русију. Сliku о потпуном јединству у погледу војних операција, кварио је спор око поменутог уласка српске војске у Албанију. Бар се тако чинило у очима савременика.¹²⁹

Необезбеђена леђа

Из Беча су од првог дана рата тежили да изазову оружани упад Арнаута и створе помоћни фронт против Србије. У ту сврху су обилно слали новац, оружје и муницију. Активну улогу у покрету узеле су косовске пребеглице и бугарске комите. Централна албанска влада, упркос прокламованој неутралности, није имала снаге да спречи прелазе. У свеопштој анархији, кнез Вид је почетком септембра морао да напусти престо. Зато је Пашић, и поред бољег обезбеђења границе, одлучио да се врати провереном рецепту. Од држава Антанте је тражио, да у случају оружаног упада, српска војска заузме стратегијске тачке. Наишао је на негативан пријем. Интервенција је могла лоше да утиче на држање Италије и Турске. У име савезника одговорио му је 5. септембра Сазонов. Захтевао је да све силе усмере против Аустро-Угарске. На „другостепене циљеве“ није требало одвлачити ни „најмањи део“ војске. Када дође до победе на главном фронту, истицао је, сва територијална питања регулисаће се у српску корист.¹³⁰ Пашићу је преостало да искористи карту из рукава. У Нишу је 17. септембра склопљен споразум са Есад-пашом. У замену за помоћ ради повратка на власт, Топтани се обавезао да ће спречавати агитацију и одржавати мир на граници. Новчано и материјално обезбеђен, прешао је у Албанију и почетком наредног месеца образовао владу у Драчу. Чинило се да је опасност са те стране отклоњена.¹³¹

¹²⁸ АЈ, 80-II-11, 699–704; АС, Марамбо, Ф. ХLI; МИД ПО, 1915, р. 444, Ф. I, д. 7, 591об, 592об, 611; р. 446, Ф. III, д. 2, 412; ДАРМ, 17.3.79/184–185; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3179, 81, 91; ВРС VIII, 226–231; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 88, 101, 131, 244, 328, 341, 350, 374, 424; VIII-2, 720; ПСР II, бр. 596, 598–599, 637. 639, 657, 659; III, 8; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 182–186; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 364–378; Исти, *Србија у Првом светском рату*, 171–173; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 77–79, 262.

¹²⁹ ДАРМ, 17.3.115/225; *Ставка и МИД*, КА 27, 38.

¹³⁰ МОЭИ, VI-1, бр. 221–222.

¹³¹ АЈ, 80-VII-40, 362 и об, 431–432; АС, МИД АРБ, 1914, Ф. IV, д. 1, Пов. А. бр. 14, 23–24, 27, 34, 41, 43–45, 47–53, 60, 64, 71–73, 75; д. 2, 89, 94, 99, 118; д. 3, 189, 237; 1915, Ф. IV, д. 7, 212; МИД ПО, 1914, р. 430, Ф. XIV, д. 7, 495 и об; МИД СПА, 1914, бр. 144–161, 167, 235–236, 264, 270, 273, 275–277, 281, 291, 296, 302, 316, 325, 332, 346, 354, 357, 364, 392, 398; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 57, 70; ВА, П. 3, К. 77, Ф. I, 1/17, 26; ДАРМ, Ф. 18, Кралско српско пратеништво - Лондон, 6.38/55; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3018, 24, 212, 273, 284; д. 3019, 92, 141, 174, 181, 202; ДСПКС, VII-2, бр.

Улазак Османског царства у рат, крајем октобра, драматично је изменио околности. Против Есад-паше су се покренули протурски устаници. Под њихову контролу дошао је велики део централне и северне Албаније. Опкољен у Драчу, Топтани је позивао у помоћ српску војску. Нестабилно стање су већ искористиле две суседне државе. Италија је заузела острво Сасено и Валону, док је Грчка ушла у Епир. Постојала је бојазан од искрцавања Италијана у Драчу, Љешу и Медови. Из Ниша су тражили да и Србија привремено заузме „незнатну територију“; ради сопствене заштите. Русија и Велика Британија су почетком јануара 1915. дали сагласност. Услов је био да интервенција не утиче на слабљење главног фронта. Остварење је спречила Француска. Код Антанте је превагла жеља да не поквари преговоре са Италијом, пошто су се у Риму противили уласку Србије у Албанију. Пашић је у последњем моменту морао да повуче наредбе. Ипак, захтевао је да војска буде спремна за покрет, када за то наступи прави тренутак.¹³²

У спремању оружане акције председник владе наишао је на снажну унутрашњу опозицију, пошто начелник штаба Врховне команде није пристајао да одвоји трупе. Војводу Путника су поколебали тек већи фебруарски упади Арнаута, у околини Призрена и Струге. Напади су се у мањем обиму понављали и наредних месеци. Пашић је о инцидентима слао детаљна обавештења у Петроград, Париз, Лондон и Рим, припремајући терен за наступајуће догађаје. Њих је убрзао критичан положај Топтанија. Насупрот саветима из савезних престоница, српске трупе су одговориле на један упад 28. маја и прешле на

689, 691, 731, 769–771; МОЭИ, III/V, бр. 313, 333, 369, 386; VI-1, 18, 113, 219, 260, 274; ПСР I, бр. 297, 446; В. Храбак, *Elaborat srpskog Ministarstva inostranih dela o priprematama srpske okupacije severne Albanije*, *Godišnjak Arhiva Kosova II–III (1966–1967)*, 11–13; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 329–330, 336, 361; Г. Л. Арш, *За балканским фронтима*, 126–129; Д. Батаковић, *Есад-паша Топтани и Србија (1912–1915)*, у: *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима. Друго допуњено издање*, Београд, 2006, 208–211; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 376–384, 396–400; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 274–279; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 163–166; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 183–188; М. Радивојевић, *Краљевина Србија и Албанија*, 170–171; Б. Храбак, *Арбанашки упади*, 124–151, 206–216.

¹³² АЈ, 80-VII-40, 485 и об, 507 и об, 549–550; АС, МИД ПО, 1914, р. 426, Ф. XI, д. 5, 513 и об, 518; р. 429, 660–661 об; р. 430, Ф. XIV, д. 7, 490–491 об; р. 442, Ф. XXV, д. 2, 110 и об; МИД СПА, 1914, бр. 515, 536, 539, 623, 633, 637, 650, 653–654, 657, 659, 673–674, 785, 804, 811, 817, 820, 828, 834, 851, 863, 874, 911, 917, 951; 1915, бр. 977; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 236, 388, 428, 440, 444, 460; д. 3020, 101 и об, 106, 119–120; д. 3021, 16, МОЭИ, III/VI-1, бр. 281, 355, 393, 438; VI-2, бр. 564, 566, 633, 648, 695, 703, 730, 735, 737–738, 742, 751, 753, 755, 758, 761; VII-1, 1, 14–15, 23, 30, 48, 58, 80, 127; ПСР I, бр. 347, 364–365, 477, 490, 492–498, 503, 510, 531, 721, 798, 804, 841; В. Храбак, *Elaborat srpskog Ministarstva inostranih dela*, 13–19; Г. Л. Арш, *За балканским фронтима*, 129–133; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 384–392; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 166–169; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 82–84; Б. Храбак, *Арбанашки упади*, 216–224.

територију Албаније. Војска је уз повремене борбе 4. јуна ушла у Елбасан. У „строгој тајности“, продор је настављен до Тиране, која је заузета пет дана касније. Непријатељи Есад-паше и Србије били су потучени.¹³³

Интервенција је произвела незадовољство Четворног споразума. Од Србије се очекивала офанзива ка северу. Слање трупа ради решавања питања од споредне важности није наишло на разумевање. Најоштрије се побунила нова савезница – Италија. Протести других чланова проширене Антанте умногоме су били проузроковани обзирима према њој. На подстицај из руског Министарства иностраних дела, и велики кнез Николај је писао да интервенција у Албанији „не одговара општим интересима свих савезника“. Молио је да се за чување границе употребе „најнужније трупе“. Ради „бољег ефекта“, начелник штаба генерал Јанушкевич је претио прекидом снабдевања, у случају да српска војска настави да делује „супротно од интереса савезника“.¹³⁴ Показало се да је у питању само чин солидарности са Италијом.

Из Ниша су лако уверили да су акцију извршиле граничне трупе.¹³⁵ Пашић није погрешно са проценом да има „прећутни пристанак сила Тројног споразума“¹³⁶. У потаји, Руси су се радовали због „успеха“. Сазонов је хвалио испуњење дужности према лојалном Есад-паши. Што се њега тицало, могла је да се узме цела Албанија, докле год операције на главном фронту не трпе.¹³⁷ Наравно, и када то не би иритирало Италију. Русија није могла да не гледа благонаклоно на стратешко обезбеђење позадине њене савезнице. Интервенцијом,

¹³³ АС, МИД АРБ, 1915, Ф. IV, д. 7, Пов. А. бр. 300; МИД ПО, 1915, р. 443, Ф. I, д. 6, 511 и об; р. 445, Ф. II, д. 3, 395; МИД СПА, 1915, бр. 989, 1014, 1018, 1032, 1077, 1095, 1155, 1166, 1234, 1237–1238, 1241, 1272, 1296, 1299, 1306, 1350–1352, 1356, 1360, 1382–1385, 1390, 1405, 1409, 1434, 1442, 1455, 1481, 1484, 1511, 1521, 1533, 1557, 1567; АСАНУ, 14447; 14924, Грађа Николе Пашића, 95; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3022, 52, 144; 3023, 19, 99, 186, 211; МОЭИ, III/VII-1, бр. 446, 683, 705; VII-2, 62; ПСР II, бр. 411, 420, 475, 491–492, 499, 509, 532; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 259; Д. Батаковић, *Есад-паша Топтани*, 212–218; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 279–280; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 188–195; Б. Храбак, *Арбанашки упади*, 152–180, 224–235.

¹³⁴ АС, Марамбо, Ф. XIV; МОЭИ, III/VII-2, бр. 79–80; ПСР II, бр. 487.

¹³⁵ Српска влада се бранила да није у питању анексија, већ привремена окупација под притиском околности, по примеру италијанског заузимања Валоне. Хитна реакција са око 8–10.000 наводно је предухитрила касније ангажовање 40.000–50.000 војника. Коначно решење питања Албаније остављано је решењу великих сила после рата, АС, МИД ПО, 1915, р. 442, Ф. I, д. 1, 27–29.

¹³⁶ АС, МИД СПА, 1915, бр. 1684.

¹³⁷ АЈ, 80-I-8, 628–629; АС, МИД ПО, 1915, р. 445, Ф. II, д. 4, 650–652; МИД СПА, 1915, бр. 1396, 1436, 1464, 1466, 1471, 1477, 1481, 1505, 1507, 1513, 1542, 1547, 1580, 1597, 1604, 1826, 1833; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3016, 8, 14–19; д. 3023, 157, 198; д. 3179, 65 и об; Ф. 2003, Оп. 1, д. 1126, 143, 145; МОЭИ, III/VII-2, бр. 86, 93, 96, 101, 108, 116, 118, 120, 145, 237, 246; ПСР II, бр. 465, 487, 505–506, 508, 530, 541; В. Храбак, *Elaborat srpskog Ministarstva inostranih dela*, 19–31; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 169–177; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 84–87.

Србија је добила мир на југозападној граници и снажније изразила претензије на северне крајеве Албаније. Сличним побудама водила се и Црна Гора у својој албанској авантури.¹³⁸

„Загрљена браћа“

„Српска Спарта“ у светски сукоб ступила је солидарно са једноплеменим суседом. Две државе су се споразумеле да имају заједнички ратни план. Ради координације дејстава, у црногорску врховну команду стигао је одређен број србијанских официра. Један од њих, генерал Божидар Јанковић, именован је за начелника штаба. Упркос прокламованом јединству, несугласице су се јавиле врло брзо. Краљ Никола није поштовао договор да две трећине црногорских трупа садејствује у операцијама према Сарајеву. Већи део војске оставио је ради продора у Боку Которску, Далмацију, Херцеговину и Албанију. Из Петрограда су већ 9. августа 1914. стигла прва упозорења о дужности да саобрази војна дејства са Србијом. „Категорична обећања“ црногорског суверена нису променила ствари. Руси су средином месеца поново упозоравали да ће гледати негативно на свако одступање од војних задатака. Тешкоће на које је наилазио озбиљно су ометале рад генерала Јанковића. Начелник штаба црногорске војске за помоћ се обратио у Крагујевац. Ултимативни захтев Србије, крајем августа, уз снажно руско садејство, приморао је краља да пошаље потребан број јединица на северозапад.¹³⁹ То није значило и да се одрекао својих намера.¹⁴⁰

¹³⁸ Русији није одговарало продубљивање неспоразума, те је радила на отклањању неповерења, посебно око Драча. Наиме, Србија и Италија су се плашиле да друга страна не искористи прилике и уђе у град. Првог дана јула, Сазонов је од Италијана тражио да пошаљу уверења у Ниш, како немају у плану даљи продор у Албанију. Резултат нам није познат, МОЭИ, III/VII-2, бр. 205, 221.

¹³⁹ Неспоразуми су се наставили приликом заједничког продора у Босну. Црногорска војска је најпре јурила да прва заузме одређена места и успостави своју власт. Касније, нагло повлачење са позиција код Сарајева довело је Ужичку војску у тежак положај. Србијанске јединице су биле приморане да се врате на десну обалу Дрине. Готово у исто време, десио се инцидент са одласком црногорског представника бригадира Јова Бећира из Крагујевца, због наводне агитације официра црнорукцима за насилно уједињење Србије и Црне Горе, „уз подршку Русије“. Занимљиво да је Бећир претходно водио разговоре са пуковником Артамоновим. Руски војни изасланик покушао је да га убеди, како Црногорци не треба да траже поделу освојене територије у Босни, пошто је веровао да ће уједињење свакако извршити Србија. Војвода Путник је проценио како је цела афера уствари интрига Бећира, са циљем да добије положај начелника штаба црногорске Врховне команде. Савезнички представници на Цетињу позивали су на избегавање неспоразума. На то им је министар иностраних дела Петар Пламенац лаконски одвратио како односи две српске владе „никада нису били братскији и искренији“, АЈ, 80-III-12, 27, 57–59; IV-18, 150–157; АС, МИД ПО, 1914, р. 426, Ф. XI, д. 3, 323; д. 4, 358, 360; р. 431, Ф. XV, д. 3, 179–180об, 301об; НИОР РГБ, Ф. 743, Коллекция архивных материалов и списков XVIII–XX вв, К. 166, ед. хр. 17; МОЭИ, III/VI-1, бр. 331, 435; ПСР I, бр. 350, 352–353, 369, 478, 506, 559; *Н. М. Потанов*, бр. 441, 445–448, 450; Д.

Никола I се потајно надао да ће територијалне претензије остварити уз помоћ савезничке флоте и француског артиљеријског одреда. Подршку му је давао дипломатски представник Треће републике. Пол Анри Деларош-Верне се заносио идејом да, услед удаљености Русије, Француска преузме улогу заштитнице Црне Горе. Такве планове нису благонаклоно посматрали руски представници на Цетињу. Операција према Котору окарактерисали су као противну словенским интересима. У граду на Неви другачије су размишљали. Заузимање приморских градова, по Сазонову, помогло би офанзиву србијанске и црногорске војске ка Сарајеву. Постојала је шанса да то убрза улазак Италије у рат; с обзиром на њене претензије у Далмацији. Са увлачењем нових сила у басен Јадрана није се слагао Пашић. Стварање малих држава под страним утицајем, по њему, могло је да посеје само „неповерење, завист и мржњу“. Под снажним аустроугарским притиском, средином новембра, променио је став и прихватио иницијативу; Француској и Великој Британији упућен је позив да изврше десант у Далмацији. Ипак, код западних савезника није постојао консензус за слање војске на Балкан. Из Ке д'Орсеја су већ упозорили Вернеа да је отишао предалеко. Наредног месеца, Французи су повукли артиљеријски одред са Ловћена. Сви покушаји Николе I да поново актуелизује питање били су неуспешни.¹⁴¹

Са прекидом преговора о унији црногорски владар ослободио се једне мучне обавезе. Уместо заједништва, његови потези током рата били су срачунати са потребом да ојача самосталну позицију и одржи се на престолу. У Петрограду

Р. Живојиновић, *Невољни савезници. Русија, Француска, Велика Британија, САД, 1914–1918*, Београд, 2000, 83–87; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 149–154; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 235–239; Н. П. Шкерковић, *Црна Гора за вријеме Првог светског рата. Односи са Србијом. Капитулација*, Титоград, 1963, 26–34.

¹⁴⁰ АЈ, 80-IV-18, 126–128; АС, МИД ПО, 1914, р. 426, Ф. XI, д. 3, 277 и об; р. 431, Ф. XV, д. 2, 81–83, 88–89; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3018, 1, 16, 47, 83, 130, 144, 158, 169, 216 и об, 233, 243; ДСПКС, VII-2, бр. 641–642, 706, 709–710; МОЭИ, III/V, бр. 150, 264, 323, 370; VI-1, бр. 36, 115, 158, 331; Н. М. Потапов, бр. 426–440; ПСР I, бр. 164–165, 167, 193, 201, 216, 223, 228, 240–241, 310, 340, 423, 734; Н. М. Потапов, *руски војни агент у Црној Гори. Том II. Дневник, 1906–1907, 1912, 1914–1915*, Подгорица, Москва, 2003, 495–558; Д. Р. Живојиновић, *Невољни савезници*, 77–83; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 147–149; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 230–235; Н. П. Шкерковић, *Црна Гора за вријеме Првог светског рата*, 13–26.

¹⁴¹ АЈ, 80-III-12, 10; АС, МИД ПО, 1914, р. 431, Ф. XV, д. 2, 158–161; д. 3, 202–204, 213, 215; д. 4, 246; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 37, 42–43, 226, 389, 395 и об, 398; 3020, 33, 39–45, 52; МОЭИ, III/VI-1, бр. 283, 331; III/VI-2, 521, 525, 528, 677; Н. М. Потапов, бр. 445–446, 449, 451–452; ПСР I, бр. 379, 507, 559, 698, 764, 772; II, 66; Н. М. Потапов, *Дневник*, 558–682; Д. Д. Вујовић, *Ратна сарадња Црне Горе и Француске 1914–1916*, Подгорица, 1994, 205–213; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници. Велике силе и Солунски фронт 1914–1918*, Београд, 2010, 10–14; Исти, *Невољни савезници*, 84–90; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 239–240.

нису са симпатијама посматрали учестале иступе превејаног Петровића. Сазонов га је пред Спалајковићем у октобру 1914. назвао „нитковом“. Саветовао је да се сачека његова смрт „и онда ће све ићи лакше“¹⁴². Незадовољство Русије је потврдило отказивање пута свите грофа Татишчева са орденима за Цетиње. Николи I је остао покушај да односе поправи преко родбинских веза. Његове две ћерке, велике кнегиње Стана и Милица, већ су улазиле у оштре полемике са Сазоновим. Снажан адут у новим околностима црногорски краљ видео је у зету, главнокомандујућем руске војске.¹⁴³

Наум времешног владара био је да у Русију пошаље једно поверљиво лице, са задатком да заступа његове интересе. Како су се руски и србијански дипломатски и војни представници томе противили, он се преко ћерке обратио великом кнезу Николају, и постигао успех. Руски врх је одобрио „техничку мисију“ генерала Митра Мартиновића. У стварности, поред набавке оружја и хране, делегат је добио политичка упутства. Имао је задатак да се наметне за дипломатског војног представника Црне Горе у Русији. Краљ Никола му је пред полазак, средином априла 1915, издиктирао и територијалне претензије, потребне за „егзистенцију“ државе.¹⁴⁴ Није му то много вредело. У Петрограду је Мартиновић наишао на хладан пријем. Сазонов је обавестио цара о посети са коментаром, да намере Николе I могу нанети „штету југозападном словенству и омести стремљења Русије за проширење једнокрвних држава“¹⁴⁵. Пред генералом одбио је да разматра давање акредитације за место посланика, док је разграничење држао за „унутрашњу“ ствар две српске државе. Саветовао је да Црна Гора остане у „орбиту“ Србије и без ње ништа не предузима. Ништа се боље

¹⁴² АС, МИД ПО, 1914, р. 431, Ф. XV, д. 3, 165.

¹⁴³ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3021, 180; 3022, 6; МОЭИ, III/VI-2, бр. 636, 677; III/VII-1, бр. 24; *Н. М. Потапов*, бр. 454; *Н. М. Потапов, Дневник*, 648–649, 671, 674–675, 677–683; *Г. Н. Трубецки, Рат на Балкану*, 88–89; *Ю. Н. Данилов, Великий князь Николай Николаевич*, Москва, 2006, 134–136, 326–328. У Нишу су се прибојавали антисрбијанског рада у Ставки. Зато су посегнули за сличним средствима. Регент Александар је писао сестри, великој кнегињи Јелени, да прати и паралише евентуалне покушаје дискредитације, АЈ, 80-IV-18, 150.

¹⁴⁴ Унапред, велика кнегиња Милица их је 18. априла проследила цару. Црногорски имењак је молио Николаја II да разграничење после рата изврши Русија. Позивао се на историјске заслуге Црне Горе и њене вековне жртве за „крст“; још од времена Петра Великог. Од територија, претендовао је на: Херцеговину са приморјем, јужну Далмацију (укључујући Дубровник и Котор), део јужне Босне и Албанију са десне обале Дрима. Уколико дође до поделе Хрватске, Славоније и Срема, део предвиђен за Црну Гору је требало да се увећа, МОЭИ, III/VII-2, бр. 554.

¹⁴⁵ МОЭИ, III/VII-2, бр. 708.

Мартиновић није провео ни у Ставки. Његово присуство брзо је окарактерисано као „излишно“.¹⁴⁶ Интервенција у Албанији само му је отежала задатак.

Уз непосредну опасност од упада, Црна Гора је од почетка рата имала проблем са снабдевањем храном и материјалом преко албанских лука. Наоружане чете су често пресретале и пљачкале транспорте. Слању јединица на југоисток противили су се савезници. Подстицај за делање дале су операције србијанских трупа. Црногорска војска, по примеру Србије, почетком јуна ушла је у Албанију. Трупе су 27. јуна окупирале Скадар, док је део јединица наставио напредовање до Дрима и посео Медову. Државе Антанте су реаговале оштрије, него у случају Србије. Стављено је на знање да силе не признају окупацију. Уследиле су казнене мере у виду прекида снабдевања и кредитирања. У Нишу се у начелу нису противили акцији према Бојани. Спор је настао због дубљег продора, без знања начелника штаба. Србија је узалуд саветовала да се не заузима Скадар. Пошто је генерал Јанковић у знак протеста дао оставку, у спор се умешала Русија. Из Петрограда су претили Црној Гори да мора саобразити операције са Србијом или ће сносити последице. Истовремено, у Ниш су саветовали да се не прекидају војне везе између две државе. Постојала је сумња у тајни споразум краља Николе са Аустро–Угарском. У случају да се то показало истинитим, србијанско лево крило постало би угрожено. Постојао је још један разлог за подозрење. Двору на Цетињу није било страшно ни да за своје подухвате траже помоћ Италије.¹⁴⁷

¹⁴⁶ АЈ, 80-I-2, 138; II-11, 608–609; III-12, 70–83об, 95, 115–116об; IV-18, 177; АС, МИД ПО, 1915, р. 474, Ф. XXVI, д. 6, 448; Никола Пашић (=НП), Кутија II, бр. 112; ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 5/14; МОЭИ, III/VII-2, бр. 485, 543, 561, 715, 745; *Н. М. Потанов*, бр. 468–470; ПСР II, бр. 13–14, 28, 146, 302–303, 427, 542, 573, 592, 612; М. Мартиновић, *Ратне године 1912–1916*, Београд, 1996, 80–81, 125–126, 167–168; Д. Д. Вујовић, *Ратна сарадња Црне Горе и Француске*, 249–251; Исти, *Уједињење Црне Горе и Србије*, 102–107, 144–146; Д. Р. Живојиновић, *Невољни савезници*, 102–104; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 154–157; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 240–241; Исти, *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918*, Цетиње, 1969, 65–67; Н. П. Шкерковић, *Црна Гора за вријеме Првог светског рата*, 42–44.

¹⁴⁷ АС, МИД АРБ, 1914, Ф. I, д. 8, Пов. А. бр. 1347; Ф. IV, д. 1, 41, 52; МИД ПО, 1914, р. 426, Ф. XI, д. 5, 496; р. 431, Ф. XV, д. 3, 227–229; д. 4, 269, 279, 305–306; МИД СПА, 1915, бр. 1003, 1167, 1199, 1352, 1425, 1439–1440, 1443–1446, 1457–1460, 1473, 1481, 1488–1489, 1497, 1499–1500, 1516–1517, 1523, 1528, 1546, 1557, 1559–1562, 1570, 1573–1574, 1583, 1593, 1600, 1604, 1615, 1619, 1622, 1624, 1629, 1644, 1650, 1652, 1656, 1702, 1750–1751, 1761, 1767, 1816, 1821; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3021, 111 и об, 114, 126, 128, 134; д. 3022, 1, 5, 16, 43, 48–50, 63, 68, 75, 80, 84–85, 100, 116; д. 3023, 58, 82, 99, 132 и об, 137, 140–142, 148–150, 159–161, 163, 168, 184 и об, 205–210, 212, 218, 220, 233, 251; д. 3024, 3, 10, 16; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 15, 34, 40, 96, 121, 169, 204–205, 222, 237, 292, 298, 316; *Н. М. Потанов*, бр. 466, 473–475, 478–495; ПСР I, бр. 531, 559; II, 367, 439, 445, 447, 450, 457–458, 477, 496–497, 512, 542, 545, 553, 557–558, 565, 570, 573, 592, 594; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, 108–112, 146–147; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 409–422; Д. Р. Живојиновић, *Невољни савезници*, 107–138; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 199–

У граду на Неви су одахнули након Пашићевог обећања да неће опозвати официре. Сазонов је у маниру охрабривао Спалајковића да су Русија и Србија „исто“ у односу према Црној Гори. И сам се питао шта су то „дочекали“ од државе, коју је покровитељка „хранила, издржавала и очувала“. Уједињење је, по њему, постало неповратан процес. Требало је да се причека „једну две године и то ће се свршити“.¹⁴⁸ Руски представници су средином јула подржали захтев за стављање две трећине црногорских трупа под команду србијанске Ужичке војске. Иницијативу је одлучно одбио краљ Никола. Плашио се политичких последица. Из руке би му исклизло оруђе за остварење територијалних жеља и одржање самосталности. Губљење контроле над оружаном силом представљало је опасност због постојања снажног покрета за уједињење. Истина, на фронту се све чешће чула песма „Ми смо с тобом Петре Карађорђевићу“. Што се Русије тиче, хармонизација се начелно остављала за узајамни споразум. Но, и њена толеранција према поступцима Николе I била је на ивици. Трон му се климао.¹⁴⁹

Материјална, финансијска и хуманитарна помоћ

Издржавање црногорске војске падало је углавном на терет Србије. То је правило одређене тешкоће, будући да је и она сама трпела оскудицу. Након негативног пријема одговора на ултиматум, императивно се поставило питање транспорта раније одобреног наоружања из Русије. У царској престоници су ствар задржавали, што је изазвало нервозу и притисак на Штрандмана у Нишу. Није се радило само о административним тешкоћама. Посреди се налазила жеља за мирно решење спора. Руси нису хтели да дају повод противничкој страни за оптужбу о неискрености или подстрекивању. Свесно су ризиковали, и поред увида да Србија због мањка оружја може доживети решавајући пораз. О размери оскудице сведочи чињеница да је, зависно од јединице, четвртина до трећине српских регрута

204; *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Београд, 1954, 254–273; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 241–246; Исти, *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 67–78; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и српско-црногорски односи 1914–1916*, ИГ 1–2 (1989), 74–80; Н. П. Шкерковић, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата*, 34–38, 45–63.

¹⁴⁸ ПСР II, бр. 592.

¹⁴⁹ АЈ, 80-II-11, 728 и об; III-12, 98–120об; IV-18, 226–227; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3021, 103; 3022, 84, 90, 97, 107, 114, 120, 128, 132, 139; д. 3023, 19; Ф. 2003, Оп. 1, д. 1126, 167–172об; ПСР II, бр. 573, 612, 618, 624–625, 629, 636, 638, 658; Д. Вујовић, *Ратна сарадња Црне Горе и Француске*, 238; Исти, *Уједињење Црне Горе и Србије*, 112–115; Д. Р. Живојиновић, *Невољни савезници*, 94–95; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије*, 246–247; Исти, *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 77–80; Н. П. Шкерковић, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата*, 63–81.

кренула на фронт без пушака. Обавештење о испоруци из Петрограда је отпослато после уласка у рат, 1. августа. Срећом, први континенти су стигли на време. Пашић је 20. августа приметио како је то имало значајну улогу у победи на Церу. Превоз се наставио и после битке. До средине септембра у Прахово је приспело око 120.000 пушака и 100 милиона метака.¹⁵⁰

Услед сопствених недостатака, Русија није могла да подмири потребе Србије у артиљеријском наоружању. Зато је енергично подржавала захтеве за испоруке из Француске и дозволу превоза преко грчке територије. Победа над аустроугарском војском почетком септембра, код Лавова, донекле је променила ствари. Део ратног плена одвојен је за савезницу. Важна помоћ је стигла и током критичне фазе Колубарске битке. По прегледу Артиљеријско-техничког одељења српског Министарства војног, до јануара 1915. дошла су 24 аустроугарска брзометна топа; око 80.000 шрапнела, граната и зрна; 9.100 Манхилерових пушака, са 2,5 милиона метака; још 45 милиона комада муниције за руске бајонете.¹⁵¹ Постојала је иницијатива да Србија добије и војни материјал заробљен код Пшемисла, али није реализована. Производња руских фабрика требало је да се повећа тек од октобра 1915. године. Пре тога није могло да се очекује ни одвајање „царских“ пушака и муниције за српску војску. Испоруке од 55 милиона метака и одређене количине артиљеријских зрна, почетком године, биле су последње од наоружања, које је из Русије стигло до повлачења преко Албаније.¹⁵²

¹⁵⁰ АС, МИД ПО, 1914, р. 419, Ф. VI, д. 5, 472–482; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3018, 88–89; 3024, 260; д. 3054, 4, 122; ДСПКС, VII-2, бр. 583, 662, 683, 722, 747, 777; МОЭИ, III/V, бр. 150, 262; ПСР I, 143, 149, 169, 203, 209, 213, 267, 279, 309; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 295–296, 305, 316, 352–353; Б. Богдановић, *Браћа по оружју*, Београд, 2015, 210–211; М. Ђуришић, *Битка на Дрини*, 311; Ж. Г. Павловић, *Битка на Јадру*, 605–606; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 118.

¹⁵¹ АС, МИД ПО, 1915, р. 474, Ф. XXVI, д. 5, 320–321об. Руски подаци се помало разликују у погледу оружја. По њима, за Србију је послато 22.000 аустријских пушака, док је 8.000 одвојено за Црну Гору, *Руска војна помоћ Србији*, 104–105; Б. Богдановић, *Браћа по оружју*, 211.

¹⁵² АС, МИД ПО, 1914, р. 438, Ф. XXII, д. 1, 99 и об; д. 2, 140, 149–150; д. 7, 531–533, 546; р. 439, XXII, д. 8, 645–647; р. 440, Ф. XXIII, д. 8, 657–659, 667, 719, 722; 1915, р. 474, Ф. XXVI, д. 5, 339–342; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 69; 1915, р. 7, 26, 46, 99; Пс, П, 1914, Ф. I, р. 64; Ф. II, р. 21; ВА, П. 3, К. 81, Ф. VI, 11/41–42, 45, 11/73; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 65–66, 90, 279, 281, 339, 341, 344–345, 355–359, 367–368–373, 406, 412, 481; д. 3020, 29; д. 3175, 4, 8–13, 16–22, 29–31, 34–35, 42–52; д. 3179, 48, 77; ДСПКС, VII-2, бр. 662; МОЭИ, III/VI-1, бр. 17, 314; VI-2, 487, 490, 496, 498–499, 503–504, 654, 657; *Москва–Србија, Белград–Россија 3*, 485–486, 489–491, 499; ПСР I, бр. 238, 253, 265, 280, 317, 324, 327–328, 331, 373, 377, 380, 385–386, 392, 395–397, 408–409, 440, 445, 448, 463, 467, 470, 473, 489, 519, 553, 557, 565–570, 576, 594–595, 603, 608, 614, 639, 642, 646, 652, 670, 674, 689, 692, 700, 706, 720, 723, 732, 746, 753, 763, 766, 780; II, 9, 97, 130; О. Р. Айрапетов, *Начало*, 132, 134; М. Ђуришић, *Битка на Дрини*, 311–314; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 118–131. У случајевима када није могла да помогне, Русија није желела ни да одмогне. Упркос сопственој

Србија није имала новца да покрије трошкове вођење рата. Тешка финансијска ситуација приморала је да се већ 28. јула 1914. тражи зајам у Петрограду. Николај II је молбу пропратио забелешком „треба помоћи“, а царска влада је три дана касније одобрила кредит од 20 милиона франака. Услед мораторијума на исплате у Француској, остварење је на себе преузела Велика Британија. Кредитом су се исплаћивале поруцбине на западу. За набавке у Русији 10. августа је добијена позајмицу од 6 милиона рубаља. Француска је средином месеца ставила на расположење Србији још 90 милиона франака. Ипак, ратне потребе су гутале огромна средства. Без могућности за попуну буџета редовним приходима, влада је била приморана да посегне за новим задуживањима. Први заједнички кредит држава Антанте, у износу од 110 милиона франака, одобрен је новембра. Пратиле су га две позајмице од 150 милиона, раздвојене на петомесечне периоде, до октобра наредне године. У тим зајмовима трећина удела падала је на Русију. Уствари, услед високих курсних разлика на плаћања са златним покрићем у Царевини, авансе у њено име преузимале су Француска и Велика Британија.¹⁵³

Српска влада је од средстава из савезничких кредита финансијала разне набавке у земљи и иностранству. Из Русије су, поред наоружања и резервних делова, стизали: коњи,¹⁵⁴ телеграфски материјал, ћебад, шаторска крила, војничке

„крајњој нужди“, Ставка је јуна 1915. одбила француски предлог да добије артиљеријску муницију намењену Србији; у смислу казне за операцију у Албанији, МОЭИ, III/VIII-1, бр. 79.

¹⁵³ У изворима и историографији се погрешно наводи постојање још једног кредита, у висини од 200 милиона франака. До забуне је дошло услед једне Пашићеве ноте из фебруара 1915. године. Он је на суму савезничког кредита од 150 милиона, додао потребе за куповину пушака из Шпаније (29 милиона), локомотива и вагона (шест милиона) и за завршетак пруге Ниш–Књажевац (12 милиона). Тако је добио износ од приближно 200 милиона. Математика председника српске владе историчаре и савременике навела је на мисао како се ради о новом кредиту. Дакле, и поред сагласности из Петрограда на наменске авансе, савезници су одлучили да се поменуте ставке финансирају из главне масе од 150 милиона. Русија је једина засебно одвојила трећину удела за додатне зајмове, АЈ, 80-II-10, 396–397об, 403–404; IV-19, 254–261; VII-40, 423, 430, 452–454, 457, 460–463, 495–501; АС, МИД ПО, 1914, р. 436, Ф. XX, д. 6, 485–499, 531–548; 1915, р. 472, Ф. XXIV, д. 5, 276–303, 314–339; д. 6, 347–430; д. 7, 431–507; Ф. XXV, д. 1, 2–87об; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 48, 56, 65; 1915, р. 61, 78, 89, 94; ГАРФ, Ф. 627, Б. В. Штюрмер, Оп. 1, ед. хр. 71, 14; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3020, 55, 79; ДСПКС, VII-2, бр. 625, 662, 712, 739; МОЭИ, III/V, бр. 223, 262, 345; VI-1, 141, 208, 304, 359; VI-2, 650, 654; VII-1, 116, 135, 236; VIII-1, 360, 420; VIII-2, 616, 665, 689, 702, 768, 799, 817; ПСР I, 199, 525, 731; II, 22, 123, 153, 503, 524, 527, 643, 650, 652; III, 19, 26, 74, 90; *Руска војна помоћ Србији*, 104–105; D. Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd, 1991, 110–113; A. Mitrović, *Struktura ratnog finansiranja Srbije 1914–1915*, Tokovi istorije 1–2 (2000), 83–110; Ю. А. Писарев, *Сербия и Черногория*, 120; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 116–117, 122, 124–126.

¹⁵⁴ Руска влада је првих дана рата направила изузетак у пропису о забрани продаје коња ван царевине и одобрила извоз 2.000 грла за српску артиљерију. Специјална комисија набавила је тада око 1150 грла. У пролеће наредне године, нова комисија, под вођством мајора Душана Спасића,

торбе, опасачи, чај, нафта, бензин, барут, киселине за потребе барутане, глицерин, хлор, памук, петролеум, аутомобилске гуме, жижице, шпиритус и др. У одговору на молбе из Крагујевца и Ниша, Земски савез је за српску војску одвојио одређену количину топле одеће.¹⁵⁵ Нису остале неиспуњена тражења ни за прехранбеним производима. Пошиљке зејтина, масти, брашна, пшенице, овса, рибе, мекиња, сена и кукуруза; ублажиле су глад људи и стоке у зиму 1914/1915. годину. С обзиром да нема прецизних спискова – да су поједине ствари добијане на поклон или из ратног плена – тешко је утврдити вредност пристигле робе и материјала. На основу познатих чињеница, само је једно извесно. Русија је заузимала челно место у снабдевању Србије за време прве године рата.¹⁵⁶

Одлуком Николаја II, руска страна је покривала све трошкове превоза. Транспорти су ишли Дунавом, од луке Рени до Прахова. Услед опасности од непријатељских лађа, обезбеђење пловидбе је вршила Експедиција за посебну намену, под командом царевог флигел ађутанта Михаила Веселкина. Од фебруара наредне године, бродови су путовали под товаром у оба смера.¹⁵⁷ У окриљу

купила је још 3300 коња за разне намене, АС, Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 69; 1915, Ф. I, р. 55–56; П, 1914, р. 48; ГАРФ, Ф. 102, Департамент полицији Министарства внуртних дел, Оп. 73, ед. хр. 229; ПСР I, бр. 178; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 116–117.

¹⁵⁵ Иако је постојало обећање за 200.000 комплета зимског одела, стварно је стигло једино толико пари обуће. Од одеће је дошло око 130.000 памуклија и блуза, 80.000 кожуха, 15.000 капа и нешто више од 1.000 пари рукавица. На упозорење посланика Трубецког да су Русији односи са Пашићем још потребни, челник Земског савеза и будући премијер, кнез Георгиј Лавов одвратио је: „Мени нису...“, АС, МИД ПО, 1915, р. 474, Ф. XXVI, д. 5, 334 и об; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 65.

¹⁵⁶ АС, МИД ПО, 1914, р. 433, Ф. XVII, д. 6, 415; р. 437; р. 439, Ф. XXII, д. 8, 646–647; 1915, р. 474, Ф. XXVI, д. 5, 320–337, 342–347, 377; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 45, 69; П, 1914, р. 35, 64; Ф. II, р. 6, 21; ВА, П. 3, К. 59, Ф. IV, 20/11; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 187; д. 3020, 156; д. 3021, 156; д. 3175, 1–9, 19–42; Ф. 16351, Оп. 1, д. 1, 1–3об, 8–14об, 17–20об, 26; ДСПКС, VII-2, бр. 734; *Москва–Србија, Белград–Россија* 3, 482, 495–498; МОЭИ, III/VII-2, бр. 582, 606–607; ПСР I, бр. 332, 341, 408, 455, 457, 613, 624, 677, 692, 694, 707, 753; П, бр. 45, 151, 527; Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория*, 123–125; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 118–123, 134–135.

¹⁵⁷ Улазак Османског царства у рат, октобра 1914, затворио је пролаз преко Босфора и Дарданела. Русија је била принуђена да тражи алтернативне путеве за снабдевање ратним материјалом са запада. Поред северних руских лука, у оптицај је ушла траса преко Грчке и Србије. Роба из Француске и Велике Британије ишла је железницом од Солуна, са претоварима у Параћину и Зајечару, до Прахова. Одатле су је преузимали руски транспорти на Дунаву. Укупно је тим правцем прошло 5.820 тона различитог материјала. Недостатак возног парка и слаба пропусна снага ускоколосечне пруге Параћин–Зајечар, често су изазивали задржавања. То је још више истакло потребу за завршетак пруге Ниш–Књажевац, на коју се надовезивао крак до Прахова. Током 1915. грозничаво се радило на изградњи. Напад Централних сила и Бугарске на Србију, прекинуо је подухват на 90% остварења, АС, МИД ПО, 1915, р. 444, Ф. I, д. 7, 606; р. 449, Ф. V, д. 5, 357–358; НП, III/205; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 238, 488; 3020, 22; 3021, 88, 109, 121, 165; 3022, 4, 13, 107–109, 143, 146, 151, 171, 174, 176; 3023, 42, 48, 54, 85, 87, 107, 111, 115, 240; 3024, 4, 13, 22–23, 25, 33, 35, 61, 68, 85, 113, 132, 141, 152, 159, 173, 182; д. 3059, 1–5; МОЭИ, III/VII-2, бр. 607; ПСР I, бр. 677, 828; П, 81, 90–91, 138, 145, 245, 251, 286, 295, 321, 396, 634, 652; Ш, 95, 108;

Експедиције, у Србији су деловали руски минерски, артиљеријски и инжињеријски одреди. Они су пружили значајну помоћ у борби против аустроугарских монитора и бродова, те уништавању средстава комуникације приликом повлачења за време напада Централних сила и Бугарске. Главни задатак 80 инжињераца састојао се у спремању материјала за прелаз Саве и Дунава. У међувремену, одред је формирао и одржавао понтон на Цариградском друму преко Велике Мораве. Учествовао је и у градњи железничких мостова на тој реци и Тимоку. Због очекиване српске офанзиве, у јуну 1915. му је стигло појачање од још 150 морнара. Експедиција за посебну намену тиме је дошла до укупног броја од преко 400 Руса.¹⁵⁸

Око 150 њихових земљака деловало је у санитарским одредима. Најважније су биле три мисије руског Црвеног крста, под покровитељством жене тадашњег посланика кнегиње Марије Трубецки, удове његовог претходника Александре Хартвиг и Александријске општине; као и одред Петроградског добротворног друштва. Из словенске царевине стизала је обилна хуманитарна помоћ. Прилоге за куповину медикамената и помоћ становништву пострадао од рата у Србији давали су појединци, разне организације, установе и локални органи власти. Истакле су се: московска, петроградска и одеска градска управа, руско друштво Црвеног крста, Словенски комитет из Москве, Словенско добротворно друштво, Бољшој и Маријински театар, периодична штампа, велика кнегиња Јелена Петровна (рођ. Карађорђевић), политичар Николај Гучков и др. У прикупљању прилога, нарочито масовни карактер привукла је организација „Српског дана“ у

ВА, П. 3, К. 72, Ф. III, 10/31; К. 81, Ф. VI, 11/58–62; *Руска војна помоћ Србији*, 131, 225; П. Миленковић, *Историја грађења железнице*, 184–186.

¹⁵⁸ АС, МИД ПО, 1914, р. 426, Ф. XI, д. 6, 573 и об; д. 7, 626–627об; р. 441, Ф. XXIV, д. 4, 198–199, 201, 209, 228–229об; 1915, р. 474, Ф. XXVI, д. 6, 439–529; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 69; П, 1914, Ф. I, р. 22, 35; ВА, П. 3, К. 59, Ф. II, 13/1–2; К. 72, Ф. III, 10/4, 9, 20; 11/3, 11; 12/6, 13–18; Ф. IV, 14/10; К. 81, Ф. VI, 11/4, 17, 21, 24–28, 40–41, 52, 99; ГАРФ, Ф. 110, Штаб Отдельного корпуса жандармов, Оп. 4, ед. хр. 3757, 1–4; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, 3018, 59, 72, 82; 3019, 95, 105, 113, 137, 153, 162–166, 168, 170–173, 176–177, 188, 192, 195, 206, 216, 220–221, 224, 230–231, 239–240, 246, 248, 307, 313, 325, 328, 342, 362, 372, 377, 397, 422, 427–431об, 433, 441, 443, 445, 448, 475, 481, 483, 495; д. 3020, 15, 28–29, 61, 76, 85, 104, 107, 112; 3021, 49, 123; 3022, 14, 51, 99, 110; 3023, 7, 49, 54, 57, 123, 239–240, 250, 253; 3024, 4, 13, 15, 25, 35, 46, 97–99, 122, 216; 3054, 122; д. 3165, 17–18, 23, 58; ВРС I, 62–63; II, 19; МОЭИ, III/V, бр. 473; VI-1, 293, 303, 341–342; VI-2, 498, 545, 637; ПСР I, бр. 143, 198, 212, 257, 271, 274, 302, 328–329, 334, 343, 355, 410, 413, 422, 489, 524, 557–558, 564–566, 569–570, 575, 629, 647–648, 739, 755, 792; II, 114–115, 205, 252, 301, 343, 349, 351, 369–370, 375, 392, 405, 414, 446, 538, 606; *Руска војна помоћ Србији*, 106–227; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 355; Б. Ж. Богданович, *Русские военные миссии. Русские моряки на р. Саве и Дунай – Минно-торпедный отряд*, *Весник* 42 (2015), 70–77; Н. Ђокић, Р. Радовановић, *Борбе на Сави и Дунаву 1914–1915*, *Весник* 36 (2009), 160–167; М. Йованович, *Ленинским курсом. Как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)*, *Родина* 11 (2010), 130–131.

руским градовима. Координацију расподеле добијене помоћи из Русије вршио је Комитет за помоћ Србима и Црногорцима, при Императорској мисији у Нишу.¹⁵⁹

Србија се победама против Аустро–Угарске показала достојним савезником држава Антанте. Успешне одбрамбене операције повећале су очекивања од улоге њене војске у офанзивним дејствима. Посебно је Ставка рачунала на садејство у планираном „походу ка Будимпешти“. Околности су променили порази Руса током пролећа и лета 1915. године. Русија није хтела да Србија, преласком на непријатељску територију, без потребе жртвује своје снаге. И само повлачење њених јединица имало је озбиљне последица по малу савезницу. Централне силе су добиле простора да покрену операцију против Србије. Из Петрограда су несвесно пружили извесну помоћ у будућим искушењима; потајном подршком за интервенцију у Албанији. Увођење реда код нестабилног суседа отклонило је опасност од окружења, приликом одступања у зиму 1915. године. У односима са Црном Гором, Петроград је све више напуштао непоузданог краља Николу. Позиција србијанских официра постала је гарант да црногорски владар неће направити нове проблеме савезницима.

Русија је позитивно одговорила на вапаје Србије и пружила највећу материјалну и хуманитарну помоћ од свих држава Тројног споразума. С обзиром на недостатке сопствене војске, у питању је била значајна услуга. Из Царевине је до јесени 1915. у Прахово приспело 120.000 руских пушака, преко 200 милиона метака и око 100 хиљада артиљеријских зрна. Веза преко Дунава омогућила је транспорт робе и материјала са запада и за потребе Русије. Тиме се показала

¹⁵⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 4, 234–235; р. 434, Ф. XVIII, д. 4, 217 и об, 220, 224, 251–252, 269, 281, 286–292об; д. 5, 319об–321, 331, 337, 376 и об, 379, 382 и об; д. 6, 400, 407об, 412, 466, 468, 473, 491; д. 7, 495, 508, 536 и об; р. 437, Ф. XXI, д. 3, 181об, 207; д. 4, 250–251, 268, 285, 307; д. 5, 357–358; 1915, р. 468, Ф. XXI, д. 1, 4, 8, 11, 17–18, 27, 32, 50; д. 2, 84, 96–97, 133, 148; д. 3, 177; д. 4, 244–245об, 252; р. 469, Ф. XXI, д. 4, 260, 263–277; Ф. XXII, д. 3, 117, 119, 140 и об, 153; р. 470, Ф. XXII, д. 4, 172, 207, 236; д. 3, 286; д. 6, 325, 328, 348, 371–374, 393–396; р. 471, Ф. XXIII, д. 4, 212; р. 473, Ф. XXV, д. 4, 278, 284–288; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 50, 54, 60, 64, 67; 1915, Ф. I, р. 2, 14; П, 1914, Ф. I, р. 27; Ф. III, р. 1, 65–66; АСАНУ, 9831/310–312; НИОР РГБ, Ф. 259, „Русское слово“, К. 18, ед. хр. 53; К. 22, ед. хр. 53; Ф. 278, К. 1, ед. хр. 12, 1; РГВИА, Ф. 400, Главный штаб, Оп. 21, д. 4180, 8–9; Ф. 2000, д. 3018, 110, 197; 3019, 85, 252; 3020, 30; 3021, 162, 170; 3023, 120; Ф. 16351, 11–15об; *Москва–Србија, Белград–Россија 3*, 334–341, 484–485; ПСР I, бр. 346, 378, 381–383, 388, 415, 488, 705, 727, 756; II, 9, 48–49, 81, 89, 92, 103, 108, 111, 151, 185, 253, 255; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 131–133; Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория*, 126–128; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 95–110; Г. И. Шевцова, *Россия и Сербия. Из истории российско-сербских отношений в годы Первой мировой войны (гуманитарный аспект)*, Москва 2010, 42–149, 167–175.

исправном предратна подршка Петрограда за изградњу Јадранске железнице и српске луке у Албанији. У поменутом периоду, руски удео у савезничким зајмовима Србији достигао је цифру од 150 милиона франака. Будући да руске банке нису биле у стању да дају кредите, Русија се задуживала за рачун своје саплеменице. Њене пошиљке санитарних потреба и рад лекара и болничарки пуно су помогли и у превазилашењу епидемије пегавог тифуса на почетку друге године рата. Масовни карактер на који је наишао позив на прикупљање прилога за пострадао становништво у Србији, потврдио је блискост, не само две државе, већ и два народа.

Дипломатски фронт

*Ја не могу рећи да ће се остварити све жеље
појединих егзалтираних српских патриота
али сам уверен да ћете добити толику територију
да ни за сто година нећете је моћи довести у ред*
Сергеј Сазонов¹⁶⁰

Жеља за победом у рату је оба супротстављена блока великих сила определила на рад око привлачења нових савезника. Важно место у дипломатским напорима Антанте и Централних сила заузимале су неутралне балканске државе. Тројни савез, окрњен неутралношћу Италије, тежио је да ту празнину надомести на фронту против Србије. Иницијативе ривала су задавале главобоље руским, француским и британским дипломатама. Додуше, и они сами су посегли за преговарањем са српским суседима, ради заштите савезника и снажења ратишта на југу Европе. Стратешки чиниоци – положај на путу ка Блиском истоку и близина мореуза – представљали су хипотеку за нуђење озбиљних компензација. О перспективама, које су пред балканске државе ставила обе групе великих сила, најбоље сведочи чињеница да су до краја рата све ушле у сукоб. Различити интереси су их, међутим, сврстали на супротстављене стране.

Завађени

Прве вести о Видовданском атентату су у Софији произвеле злурадост. Политичари, међу њима и министри, искористили су повод за нападе на званични Београд. Прижељкивао се рат. Провладина штампа је, слично бечкој, за атентат оптужила Краљевину Србију. Упоредо, бугарски врх је почетком јула одбио повољнију француску понуду, иза које је стајала Русија, зарад зајма из Немачке. Веровали су да ће уз помоћ Тројног савеза лакше остварити територијалне претензије према суседима. Нису успели покушаји Русије да у последњем тренутку спречи изгласавање позајмице. Кредит је 15. јула прошао у Собрању лукавством владајуће клике, после физичког обрачуна са русофилски настројеном опозицијом. Председник владе Радославов уверавао је немачког посланика у спремност да се успостави и блиска политичка веза са Тројним савезом.¹⁶¹

¹⁶⁰ АЈ, 80-II-11, 602.

¹⁶¹ АС, Поклони и откупи (=П.О), Кутија 123, број 89; ПФ НБС, Р558, III/3; ДСПКС, VII-2, бр. 310, 759; *България в Първата световна война*, бр. 111, 113, 115–117, 119–120; ДДН, бр. 194; ДСПКС,

У Петрограду су након предаје ултиматума постали обазривији према поверљивим информацијама, када је реч о преговорима Аустро-Угарске са Бугарском и Турском. Оне су значиле да се из Беча спрема коалиција против „јединог правог савезника“ Русије на Балкану. Министар иностраних дела Сергеј Сазонов, тражио је од представника у балканским државама да провере наводе и пажљиво прате развој догађаја. Није морао да их подсећа. И они сами су приметили појачану делатност дипломата Централних сила. Посланик Савински је јављао из Софије о интензивним разговорима аустроугарског представника грофа Тарновског са премијером и бугарским краљем Фердинандом.¹⁶²

Сасвим другачију причу имао је Радославов за посланика Србије. Изјавио му је 25. јула како је његова земља, у случају сукоба, чврсто решена да очува неутралност. После прекида дипломатских односа између Београда и Беча, заиграо је и на могућност обнове савеза. Индиректним путем је покушао да покрене разговор о концесијама, ради одржања „пријатељства“. Уступање Штипа и Кочана наводно је могло да постане темељ новог споразума балканских држава. У Нишу, привременој престоници Србије, нису се отели утиску да је у питању игра. Држање суседа је бринуло премијера и министра иностраних дела Николу Пашића. Румунско и грчко упозорење у Софији да неће дозволити повреду букурешког поретка, пружио му је тек мало мира. То и даље није било довољно да поверује како ће Бугарска остати неутрална у свим евентуалностима. Војне припреме на источној граници представљале су добар разлог за опрез.¹⁶³

Објава бугарске неутралности првог дана рата није отклонила сумње према њеном држању. Подозрење је само појачавао ентузијазам у јавности и код саговорника из бугарског врха. На примедбу посланика Савинског, због преговора са аустроугарским представником, Радославов није скривао да би – ко год да му је понудио – Македонију узео „обема рукама“. ¹⁶⁴ Бугарски посланик у Нишу се смешкао на изјаву руског отправника послова Штрандмана о

VII-2, бр. 281, 330, 354, 384, 430; МОЭИ, III/V, бр. 19, 33, 42, 58, 69, 102, 121, 125, 134–136, 172, 177, 186, 189, 194, 221, 234, 237, 246, 250–251, 261, 271, 283, 298, 310–311.

¹⁶² ДДН, бр. 192–193, 195–196, 199, 210; ДСПКС, VII-2, бр. 409, 541; МОЭИ, III/V, бр. 236; V, 50, 71, 151; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 703–704.

¹⁶³ АС, МИД ПО, 1914, р. 412, Ф. I, д. 7, 328, 330; д. 8, 395; р. 413, Ф. II, д. 2, 83, 128; д. 6, 447–464; ВА, П. 3, К. 77, Ф. I, 1/7; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3028, 698–699об; ДСПКС, VII-2, бр. 388, 471–472, 488, 497, 508, 541–542, 557, 627, 562, 565, 582, 610, 627, 632, 640, 667, 678, 681, 692–693, 696; МОЭИ, III/V, бр. 73, 144, 147, 200, 252–254; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 296–297.

¹⁶⁴ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3084, 36, 38, 44–45, 53, 60, 67, 80; МОЭИ, III/V, бр. 251.

историјском дугу његове земље да слуша покровитељку.¹⁶⁵ Улазак Русије у рат на страни Србије помало је примирио почетни полет. За сваки случај, шеф руске дипломатије Сазонов послао је 3. августа и упозорење. Предупредио је, да би се упад у Македонију или било каква друга делатност против Србије, посматрали као непријатељски акт и према Русији. Под тим је подразумевао и рад чета у новим крајевима. Но, његова порука се није завршавала на томе.

Разбијањем Балканског савеза, чији је Русија била покровитељ, нестао је пројектовани бедем против германског продора на југоисток. Зато је она била заинтересована да у ратним условима обнови везу између две словенске земље. Сазонов је заједно са упозорењем, указао на перспективу користи Бугарске од блиских веза са Русијом, разуме се, у случају територијалних добитака Србије на западу. Три дана пре тога послао је абер и у Ниш. Интересовао се да ли би српска влада могла, уз руско посредништво, да склопи споразум са Бугарском. Радило се о територијалним компензацијама, не само за неутралност, већ и за њено активно учешће у рату. У одговору, премијер Пашић се правдао нерасположењем у кабинету и јавном мњењу. Држао је да би понуду са српске стране Бугари видели као знак слабости, те да би тражили превише. Зато је замолио званични Петроград да преузме иницијативу и испита шта источни сусед жели ради уласка у рат. Према томе би се створила основа за будуће непосредне преговоре, али само под покровитељством Русије. У изостанку њених гаранција, по Пашићевом мишљењу, ниједан уговор се није могао одржати. По обичају, искусни државник није ни одбио, ни прихватио корак. Сложене међународне околности су утицале да он, ипак, остави простора за обнављање словенске осовине у балканском савезу. Бугарском посланику је већ поверио, како ће искрена неутралност његовој земљи донети велике користи у будућности. Ни Сазонов, ни Пашић, још увек нису хтели да открију све карте.¹⁶⁶

Питање о одређеним територијама први је покренуо руски министар 5. августа. Сазонов се водио уверењем да рат неће дуго трајати. У очекивању

¹⁶⁵ В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 312.

¹⁶⁶ АС, МИД ПО, 1914, р. 412, Ф. I, д. 8, 404–405; МИД, Пс-С, Па, 1914, Ф. V, рб. 3, 11, 16, 40–42, 50, 56; р. 414, Ф. II, д. 7, 588; АСАНУ, 9876, Дипломатски односи српско-руски од 10. јула 1914. до 1. октобра 1915. године, 6–8; ВА, П. 3, К. 77, Ф. I, 1/3; ДАРМ, 17.1.64/381–382; ДДН, бр. 201, 210, 216, 225–228, 282; ДСПКС, VII-2, бр. 785; МОЭИ, III/V, бр. 198, 251, 254–255, 261, 339, 363, 427, 471–472, 484, 505, 524, 555; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 310–313, 317–318, 330–333; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 141–142.

коначног успеха, журио је да створи снажан удар са југа. Ради обезбеђења сарадње Бугарске, тражио је да јој се одмах уступе Штип и Кочане. Уколико сукоб дође до победоносног краја, на то би се додала „(не)спорна територија“ из Српско-бугарског уговора о савезу; источно од линије Криве Паланке – Охридско језеро, укључујући Стругу. Предложио је и модалитет, да Бугари пристану на писмену обавезу за неутралност, за шта би после рата добили Штип и Кочане. У накнаду за наведене „жртве“ Србије, Сазонов је обећао „несразмерно веће“ добитке на западу. Без обзира на жељу, он није смео самоиницијативно да чини кораке. Била му је потребна сагласност, не би ли „што пре“ ушао у преговоре.¹⁶⁷

Случај је хтео да на другој страни буде особа, која је имала посве релативан однос према времену. Пашићу се положај на Балкану није чинио толико опасним. Сматрао је да ће Бугарска мировати услед држања Румуније, Грчке, па чак и Турске. За њену неутралност до конца сукоба, у поверењу је поручио, могле су да се дају области источно од Брегалнице, до ушћа реке Криве Лаковице, са Штипом и Радовишем.¹⁶⁸ Одатле би линија поделе ишла на југ водоразделом између источне стране Вардара и вода које иду у Струму, до српско-бугарске границе на Беласици. У замену је претпостављао добијање знатних територија насељених Србима и Хрватима.¹⁶⁹ Но, премијер и министар иностраних дела није желео да једино Србија подноси жртве. Предложио је да се то питање реши у оквиру новог балканског блока, кроз компензације свих чланова Бугарској. У граду на Неви су из такве поруке извукли идеју о заједничким концесијама и послали упутства у Атину и Букурешт. За иницијативу су добили подршку западних чланова Антанте, заинтересованих за улазак неутралних држава у рат. Први покушај обнове балканског савеза у току рата осудило је на неуспех одбијање Румуније и резервисаност Грчке.¹⁷⁰

¹⁶⁷ МОЭИ, III/VI-1, бр. 2;

¹⁶⁸ Сазонов је Пашићеву поверљиву поруку о компензацијама за неутралност пренео 9. августа као понуду у Софију. Касније је схватио да је направио грешку и бранио се „да није чинио никаква“ обећања. Штета није могла да буде отклоњена. Бугари су добили уверење да ће и њихово неутрално држање бити награђено. То је повећало цену за улазак у рат. Премијер Радославов је 14. августа, на један телеграм о разговору руског и бугарског посланика у Атине, забележио: „да се тражи цела Македонија“, АСАНУ, 9876, 7–8; ДАРМ, 17.1, 68/388–391, 77/411–416; 2.14/24–26; ДДН, бр. 344; МОЭИ, III/VI-1, бр. 41, 46; ПСР I, бр. 547.

¹⁶⁹ У њих је тада убрајао Босну и Херцеговину са Далмацијом, „и ако је могуће и више“, АСАНУ, 9875, Преглед дипломатске акције на Балкану и српско-бугарских односа у години 1914. и 1915, 2.

¹⁷⁰ АС, МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 6, 494 и об, 500, 507; р. 427, Ф. XI, д. 8, 745, 752–755, 767, 783–794; АСАНУ, 9875, 2–3; 9876, 8–15; ДАРМ, 17.1.68/388–391, 72–73/397–398, 75/403; РГВИА,

У Нишу су схватили да немају велики маневарски простор. Србија је осећала моралну одговорност према захтевима Русије, која је ушла у рат да би је заштитила. Уз то се тежило, у границама сопствених могућности, доброј вољи у корист решења питања Босфора и Дарданела. Улазак Бугарске у сукоб против Османског царства олакшао би остварење тог „руског идеала“. Постојао је ту и један прагматичан разлог. Очекивало се да ће на будућој конференцији мира „ствар Србије прва да брани Русија“. Због свега тога, водило се рачуна да отпор давањима Бугарској не буде превише оштар.¹⁷¹ Пашић је још 7. августа поручио посланику у Софији, да у споразуму са Савинским, сазна шта тамо траже. Упозорио је, ипак, да не сме ништа одређено да се обећава. Због јавног мњења, морало се радити „најобазривије и тајно“. Српски премијер је инсистирао на стварању утиска, како све ради по савету Русије. На другој страни, ни Радославов није хтео да први учини предлог. Он је и на руске кораке одговарао двосмислено, подвлачењем да се ништа није променило у неутралном држању. Са посланицима Тројног споразума избегавао је разговоре о територијалним концесијама. То му није сметало да преговара са Турском, Немачком и Аустро–Угарском.¹⁷²

Пашићева бојазан од рада Централних сила у Софији, за време Церске битке, послужила је Сазонову да поново покрене идеју о обнови балканског савеза. Овог пута је у иницијативу одмах укључио савезнике. Колективни демарш посланика Антанте 30. августа, разликовао се од претходних по садржају и обиму компензација. На подстицај из једног разговора са бугарским министром војним, тражила се цела „неспорна зона“ после рата. Заузврат, Бугарска би се обавезала да брани Србију, у случају румунског или турског напада. Корак није био правовремен. Нота је уследила после извојеване победе српске војске. То је определило Пашића да се врати познатим аргументима о потреби уступака свих

Ф. 2000, 3018, 275; д. 3054, 3, 94, 121, 124, 126, 135, 155; *България в Първата световна война*, бр. 126, 146; ДДН, бр. 282, 292, 296, 299, 301, 309, 321, 323, 340, 344–345; МОЭИ, III/VI-1, бр. 9, 19, 29–30, 41, 46–47, 51, 59, 68, 70–71, 75, 81, 83–84, 90, 92–93, 96, 106, 113, 120, 135, 143–144, 146, 149; ПСР I, бр. 166, 174, 183, 186, 189–191, 196, 236, 245–246; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 336–341, 343, 345–346; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 242; Ј. Жујовић, *Дневник II*, 67–68; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 98–101, 134–140; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 142–144; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 117–118; М. Радивојевић, *Србија и Бугарска на почетку Првог светског рата у: Пирот – од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја. Зборник радова*, Пирот, 2018, 219–221; Ј. Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918. Савезничке предности и политичка ривалства*, Нови Сад, Београд, 2017, 105–107.

¹⁷¹ АСАНУ, 9876, 12.

¹⁷² ДАРМ, 17.1.67–71/386–396; Ž. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske*, 23–53.

балканских сила и поратним компензацијама у виду српско-хрватских земаља; са одговарајућим делом јадранске обале. У Петрограду су „благонаклоно“ примили одговор, иако су очекивали нешто одређеније. Још увек нису хтели да дискутују о будућим територијалним концесијама. Русија је ставила до знања како чува слободу, да у тренутку закључивања мира оцени труд и жртве Србије; према чему се спрема да определи и добитке. Кораци држава Антанте у Софији и Атини такође нису донели значајних резултата.¹⁷³ Због нестабилне позиције грчке владе у односу на германофилског владара, савезници су морали да смање притисак. Дипломатска акција је запала у ћорсокак.¹⁷⁴

Изненадни напад Османског царства на руске луке, последњих дана октобра, утицао је да се такво стање промени. Околности су отварале бољу перспективу за акцију у мореузима, те је положај Бугарске добио на значају. У Петрограду је порасло интересовање за њен улазак у сукоб. Према томе, подигао се и ниво дипломатског притиска и учестале су се представке у Нишу, Софији, Букурешту и Атини. Што се Србије тиче, Пашић је самоиницијативно 30. октобра учинио један смео корак у бугарској престоници. Позвао је да Бугари, из историјски и моралних обзира, стану на страну нападнуте „ослободитељке“ Русије. Истовремено, Сазонов им је поручио да очекује „безусловно пријатељски“ однос према Србији. За награду, представио је перспективу за проширење и у

¹⁷³ Успех Тројног споразума, по Пашићу, омели су и различити интереси између чланова. Српски државник је приметио два концепта у раду на обнови балканског блока. Први се тичао жеље Велике Британије да отклони опасност од заузимања Цариграда. Услед тога, она је преферирала савез Бугарске, Румуније и Турске. Заинтересованост за мореузе утицала је да другачије гледају на ствари у Петрограду. Русији је одговарала коалиција Грчке, Бугарске и Румуније. Поред паралисања турске акције, оне би у повољном сценарију могле да изврше напад на Османско царство, уз припомоћ савезничке флоте. Пашић је сневао да ће територијални добици Бугарске и Грчке према тој страни олакшати позицију Србије, која би се са Румунијом задовољила тековинама на рачун Аустро-Угарске, АСАНУ, 9875, 3; ПСР I, бр. 196, 236; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 138.

¹⁷⁴ АЈ, 80-VII-40, 406 и об, 410-413об; АС, V-66, Елаборат о раду Антанте на стварању савеза балканских држава, 1-2; МИД ПО, 1914, р. 427, Ф. XI, д. 8, 802-818об; Ф. XII, д. 1, 1-5, 9, 62-68; р. 428, Ф. XIII, д. 2, 132-140об, 151; д. 3, 227 и об, 231-232; д. 4, 271-272об р. 436, Ф. XX, д. 5, 348; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 70; АСАНУ, 9875, 4-6; 9876, 17-27; ДАРМ, 17.1.77-82/411-427; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3018, 288, 314, 317; д. 3019, 22, 27, 67, 82, 104, 112, 156, 218; д. 3084, 48-49, 51 *България в Първата световна война*, бр. 166-167, 170, 174, 177; МОЭИ, III/VI-1, бр. 151, 153, 160, 165-166, 170-171, 178-179, 184-185, 195, 197-198, 202-207, 212, 217, 226, 238, 241, 265, 272, 295, 358; ПСР I, бр. 277, 285, 318-319, 338, 477, 485; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 357-363; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 57-65; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 243; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 101-102; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 118-126; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 144-146; М. Радивојевић, *Србија и Бугарска*, 221-222; Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи*, 107-108.

правцу линије Енос–Мидија. Радило се о различитим приступима, али су на оба корака у Софији одговорили да остају неутрални. По премијеру Радославову, такво држање је имало користи за Србију и Русију. Није баш да му се поверовало. Од Пашића су посланици Антанте добијали истоветан условни пристанак за уступке, попут претходних иницијатива. Изгледало је да кораци само појачавају незадовољство. Србија је против притиска за давање „неспорне зоне“, у тренуцима озбиљних искушења на бојном пољу, реаговала протестима.¹⁷⁵ У отпору „неоправданим захтевима“ за уступке „издајнику Словенства“, регент Александар и премијер Пашић су се обратили за помоћ и руском цару Николају II.¹⁷⁶

У међувремену, силе Тројног споразума понудиле су Бугарској 24. новембра – за улазак у рат против Турске – територију до линије Енос–Мидија, део Македоније до Вардара и новчану помоћ.¹⁷⁷ Док се ишчекивао одговор на тај корак, положај Србије је постајао све гори. Сазонов је 6. децембра у паници вапио да се пристане на давање области до Вардара, са Штипом и Кочанима, као цена за неутралност источног суседа. Препуштање остатка „неспорне зоне“, могло је да сачека бугарски улазак у рат. Није немогуће да је идеју „украо“ из Софије, пошто су тамо тих дана тражили, да им одмах дозволи окупација територије до

¹⁷⁵ АСАНУ, 9864/5; 9875, 7–10; 9876, 27–42; АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 2, 157–158об; р. 427, Ф. XII, д. 1, 33–35, 38; р. 429, Ф. XIII, д. 5, 374–375, 384–385, 390–391, 393 и об, 395–396об, 404–408, 434–437; д. 6, 523–529об; д. 7, 586; Ф. XIV, д. 1, 49; р. 436, Ф. XX, д. 5, 369–373, 382–383, 387–389, 399, 407–408, 433; р. 439, Ф. XXIII, д. 3, 298–300; МИД, Пс-С, Па, 1914, Ф. VIII, рб. 22–23, 67–68; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 70; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 250, 269, 282, 285 и об, 290–291, 294, 296–299, 304–305, 310, 320–321, 330, 338, 347, 364–366, 368, 370, 374, 379; *България в Първата световна война*, бр. 180, 183–184; МОЭИ, III/VI-1, бр. 421, 424, 433, 437, 444, 448; VI-2, 452, 454, 459, 466, 474, 479, 483, 492–493, 495, 508, 512–513, 519, 525, 527–528, 532; ПСР I, бр. 498, 502, 508, 510, 516, 527–528, 530–532, 535–536, 541, 546–547, 549, 551, 553, 556, 561, 573–574, 583, 597; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 67–84; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 244; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 106–108, 141–142; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 146–149; М. Радивојевић, *Србија и Бугарска*, 222; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 126–128.

¹⁷⁶ Из српског врха су се пожалили на „заблуду“ да ће концесије увући Бугарску у рат. Преговори су, по њима, представљали губљење драгоценог времена и оправдање за неутралност. Бугари су чекали прилику да дођу у непосредну везу са аустроугарском војском и уђу у Македонију, ПСР I, бр. 600. Да је корак погодио мету сведочи изјава Савинског – како је таман успео да убеди Сазонова у оправданост концесија – када је посланик Србије у Петрограду Мирослав Спалајковић „све покварио“, Исто, бр. 658; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 245–247.

¹⁷⁷ АС, МИД, Пс-С, Па, 1914, Ф. VIII, рб. 74; АСАНУ, 9875, 10–11; 9876, 43–50; р. 428, Ф. XII, д. 7, 533–534; р. 436, Ф. XX, д. 5, 428; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 385, 437; *България в Първата световна война*, бр. 187–188; МОЭИ, III/VI-2, бр. 495, 513, 517, 519, 525, 527, 531–532, 542, 548, 556, 568, 572, 580, 585, 590, 600; ПСР I, бр. 592, 601, 612, 632, 640, 650, 658; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 142–143; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 149.

Вардара.¹⁷⁸ Цена за држање Бугарске се подизала. Радославов је вешто користио обећања Антанте и у преговорима са Централним силама. Иза леђа, пред немачким послаником назвао их је „бесмисленим“. „Презасићен“ понудама, шеретски је изјавио како је „требало већ нешто да добију, а не само да им се обећава“¹⁷⁹. На обе табле је блефирао и подизао улоге. После више од две недеље по пријему, 9. децембра, најзад је одговорио на ноту Тројног споразума. Пошто се „нису измениле околности“, обавестио је силе да Бугарска нема повода за промену држања, те остаје неутрална.¹⁸⁰

Вероватно да председник бугарске владе није очекивао обрт у ратној срећи. Победом у Колубарској бици, Србија је одузела потребу журбе у преговорима око држања Бугарске. У Нишу нису марили за савете да је прави тренутак за договор, услед повољне спољнополитичке позиције после успеха. Постојала је нада да ће Србију од таквих обавеза да ослободи време и промене на фронтovima. У Петрограду, Сазонов се довијао на разне начине да ствар покрене са мртве тачке. Дискутовало се о плану да силе Антанте поткупе истакнуте бугарске политичаре и краља Фердинанда. Друга опција је била да се Румунија побуди на преузимање иницијативе. Но, у Букурешту нису хтели да врућ кромпир доспе у њихове руке. Тражили су да се прво обезбеди бугарски улазак у рат. То је процес поново враћало испочетка – на потребу територијалних уступака Србије. Ствари су тапкале у месту. Руски шеф дипломатије препустио се крајем године француском мишљењу за одлагање нових корака, до погоднијег тренутка.

Са тим се није мирио новопридошли руски посланик у Нишу, кнез Григорије Трубецки. Заправо, он је и стигао са задатком да постигне српско-бугарски споразум. У рад је ушао са сасвим новим приступом. По први пут је један дипломата Тројног споразума обећавао одређене територијалне концесије Србији. На плими (дез)информација да се спрема нови напад са севера, тражио је од Пашића пристанак на уступање „неспорне зоне“. Заузврат, Бугарска би се

¹⁷⁸ АЈ, 80-VII-40, 526; АС, МИД ПО, 1914, р. 428, Ф. XII, д. 6, 446–447об; р. 429, Ф. XIII, д. 6, 519–520, 523–529об, 532–533; ДАРМ, 112/469–471; МОЭИ, III/VI-2, бр 580, 583, 591, 613–614, 619, 627.

¹⁷⁹ ДАРМ, 96/448; *България в Първата световна война*, бр. 192–193, 195; МОЭИ, III/VI-2, бр. 600.

¹⁸⁰ АС, МИД ПО, р. 429, Ф. XIV, д. 1, 74; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3084, 102, 112–116; МОЭИ, III/VI-2, бр. 556; *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske*, 55–61; М. Радивојевић, *Србија и Бугарска*, 223–224; Истог дана, Русија, Француска и Велика Британија обавестиле су Радославова о гаранцијама Грчкој, против бугарског напада у случају уласка у рат. Уједно су подвукле да ће његовој земљи, ако остане „строго и лојално неутрална“, дати „праведне“ територијалне добитке у Македонији и Тракију до линије Енос–Мидија, МОЭИ, III/VI-2, бр. 627.

обавезала да покрене војску на Турску. Садејство према фронту против Аустро–Угарске се очекивало с друге стране. Трубецки је саговорнику поверио информацију о румунском пристанку за улазак у рат, по склопљеном српско–бугарском договору. Иако се Пашићу свиђала перспектива за помоћ Румуније, и даље је одбијао да дискутује о границама из Савезничког уговора. Чикао је руског дипломату да нађе особу у Србији, која би пристала на такве уступке. Трубецки је, међутим, успео да утиче на свог претпостављеног. Убрзо је Сазонов превладао децембарску меланхолију и почео да ради по плану посланика у Нишу.¹⁸¹ Тактика гарантовања одређених територијалних компензација постаће основа дипломатских напора Антанте у преговорима са Србијом.

Прва провера новог опредељења, јануара и фебруара 1915. године, упркос труду руског шефа дипломатије, није се завршила успешно. Тешкоће су најпре искрсле током усаглашавања мишљења око обима територијалних обећања. Западни чланови Тројног споразума су, из обзира према осетљивости Италије, тражили уопштену редакцију понуде на Јадрану и у Албанији. Дилеме није било око Босне и Херцеговине, дела Баната и Срема настањених Србима, те гаранције слободног економског и војног транзита железницом до Солуна. На другој страни, пројекат изјаве бугарској влади предвиђао је уступање територије јужно од линије Крива Паланка – Велес – Охрид. У замену би се тражио њен улазак у рат против Турске. Гласови о намери дипломатије Антанте стигли су брзо до Ниша и Софије.¹⁸² Саму предају мемоара зауставило је бугарско узимање аванса по зајму из Немачке. Постојала је бојазан да притисак не изазове негативан утицај на Србију, без довољно основа за успех у Софији. Русија, Француска и Велика Британија постигле су консензус да одложе корак, док дешавања на фронту „не отворе очи“ Бугарима. У наредним месецима, Дарданелска операција и преговори

¹⁸¹ АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 2, 193; р. 428, Ф. XII, д. 6, 458–459об, 462–465, 470, 482, 487; д. 7, 556; р. 442, Ф. XXV, д. 4, 216–233, 236–238об; МИД СПА, 1914, бр. 951; ПФ НБС, Р558, VIII/205; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3020, 37; *България в Първата световна война*, бр. 201; МОЭИ, III/VI-2, бр. 649, 658, 660–661, 671, 673–674, 680–681, 683, 688, 698, 733, 736, 744, 748; VII-1, 5; VIII-2, Приложение II; ПСР I, бр. 679–680, 701, 730, 742, 745, 757–758, 768, 775, 798, 800, 808; II, 29; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 69–72; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 368, 371–372; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 151–152; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 128.

¹⁸² На терену се ништа није променило у односу према дипломатској акцији. Пашић је понављао познате ставове о уступцима једино на левој обали Вардара, уз компензације свих балканских земаља, после сукоба, и у случају активног учешћа Бугарске у рату. Код Радославова, вести о иницијативи су наишле на хладан пријем и условљавање држањем Румуније. Он је дискретно бацао алузије на санстефанске границе, као најбољи начин да се задовољи његова држава.

са Италијом одвукли су пажњу Тројног споразума. Покретање нових иницијатива је било обесмишљено непријатељским држање Бугарске према Србији.¹⁸³

Непосредно пре објаве рата, Аустро-Угарска је постигла споразум са бугарском владом о употреби чета против Србије. Новчана потпора за оружану делатност према суседу долазила је преко њеног војног изасланика у Софији. На плими аустроугарског покровитељства, учестали су се покушаји преласка границе, а ВМОРО је уложила значајан труд ради обнављања организације на терену. Уз активности у Македонији, повећало се присуство бугарских официра и комита у Албанији. Развој ратних дешавања омогућио је и дуго договарану сарадњу са турским четама. Но, главни циљ комитске акције представљали су објекти на железници Скопље–Солун, преко које је ишло снабдевање Србије, касније и Русије, ратним материјалом са запада. Упркос строгим мерама српских власти, координисано са аустроугарским офанзивама, чете су у августу и новембру направиле одређену штету на прузи.¹⁸⁴ Сумње да иза диверзија стоје званични бугарски кругови потврдила је околност да је заплешивано наоружање код комита носило грб софијског државног арсенала.

Протести из Ниша, којима се од страних сила понајвише придружила Русије, нису имали претераног ефекта. Бугарска је од почетка рата одбијала да прими одговорност за акције „српских поданика бугарске народности“.

¹⁸³ АС, V-66, 2–3; АСАНУ, 9875, 12–15; 9876, 52–57; ГАРФ, Ф. 1463, Оп. 2, ед. хр. 1008; ДАРМ, 17.1.145/536–539, 149/546; 2.1/1–2, 11/18–20, 13–15/23–29; 27–28/56–60, 36–38/76–81, 41/98–101, 43–44/104–107, 46/109–110, 54/125–126, 90/184–185; МОЭИ, III/VI-2, бр. 760; VII-1, бр. 23, 25, 29, 41, 46, 59, 62, 76–77, 84, 94–95, 100, 103, 107–108, 112, 117, 121, 123, 125–126, 128–129, 133, 138, 144, 152, 156, 161–162, 169, 175–176, 179–180, 184, 191, 193, 197, 199–200, 202–203, 205, 208, 212, 217, 243, 247, 286, 304, 357, 368, 383, 397, 399, 409–412; ПСР II, бр. 30, 47, 51, 53, 60, 64, 68–69, 72, 75, 77, 83–84, 105, 112, 128; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 72–74; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 109–110; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 152–159.

¹⁸⁴ Звучи готово парадоксално да је средином новембра, у таквим околностима, Бугарска тражила дозволу од Србије за транзит Дунавом наоружања из Аустро-Угарске. Пашић се за савет шта да чини обратио у Петроград, пошто је претила опасност да Бугари у случају одбијања праве проблема транспортима из Ренија. Истовремено, претила је опасност да оружје буде употребљено против Србије, а по претпоставци да је део намењен Турској, и против Русије. Сазонов је саветовао да се једноставно одуговлачи са одговором. Услед сталног инсистирања из Софије, ипак, морало се наћи решење. Идеју за излаз из незгодне ситуације дао је капетан Веселкин. По његовом плану, током децембра су у Ђердапској клисури потоњени шлепови пуни камења и постављене минске заграде. Бугарима је званично саопштено да је то учињено по жељи руске владе, због опасности од напада аустроугарске флотиле на бродове Експедиције за посебну намену. Тиме је затворена даља полемика, АС, МИД ПО, 1914, р. 429, Ф. XIII, д. 5, 440, 445–449; д. 6, 505, 509–510, 532–533, 536об; д. 7, 608, 610, 614–622, 625–627, 639; МИД, Пс-С, Па, 1914, Ф. IX, рб. 46, 57; Ф. X, 81; р. 441, Ф. XXIV, д. 9, 578–583об, 593–594, 600, 602, 605–606, 610–613, 616, 619–620, 628–630об; РГВИА, Ф. 2000, д. 3019, 351, 360, 362, 383, 403, 407, 425–426, 483; 3020, 37, 67, 72, 75; д. 3022, 57; МОЭИ, III/VI-2, бр. 545, 637, 748; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 84–86.

Августовско упозорење Сазонова, да се неће трпети двосмисленост у раду против Србије, временом је слабило. Руски представници нису успели ни са директним обраћањем вођама ВМОРО, чија су се обећања разносила попут песка на ветру. Постављало се питање и шта друго може да се очекује од такве организације, када се и само Посланство Бугарске у Нишу бавило шпијунским пословима. Српски и руски званичници су били добро упознати са сумњивом делатношћу чиновника и састанцима посланика са проблематичним лицима. У очи је упадао „хоби“ Чапрашикова да фотографише железничке комуникације, што је превршило меру приликом његовог „туристичког“ пута возом до Солуна, и изазвало нове протесте домаћина. Велика сила имала је кудикамо боље методе за решавање таквих проблема. Бугарски војни изасланик у Русији је почетком 1915. године, због сумњивог држања, дискретно „најурен“ из Петрограда.¹⁸⁵

У јеку све чешћих прича о шуровању са непријатељима, Бугарска је у наредним месецима спроводила војне припреме и маневре на западној граници. Кретање трупа и смањен интензитет акција чета представљали су увод у озбиљне догађаје. Они су наступили са првим данима пролећа, када је 3.000 наоружаних лица са бугарске територије упало у нове крајеве Србије. Напад је изведен 2. априла, у две колоне, у правцу Валандова и железничке станице Струмица.

¹⁸⁵ АЈ, 80-VII-40, 432, 555; АС, МИД АРБ, 1914, Ф. IV, д. 1, Пов. А. бр. 24, 60; д. 5, 1-2, 91-92, 104-105, 108, 121, 124, 135, 153, 156, 161; 1915, Ф. IV, д. 6, Пов. А. бр. 179, 182, 190-191, 193-194, 197, 228, 230, 234, 235; д. 7, 300, 305; д. 8, 232; МИД ПО, 1914, р. 412, Ф. I, д. 8, 404-405; д. 9, 520 и об; р. 413, Ф. II, д. 2, 189-190; д. 6, 469; р. 417, Ф. IV, д. 11, 663-664, 669 и об-670, 689 и об-691; р. 426, Ф. XI, д. 3, 300 и об; р. 428, Ф. XIII, д. 1, 1-6, 10-11, 17, 33; д. 3, 225, 237; р. 429, Ф. XIII, д. 4, 313, 315, 326; д. 5, 357 и об, 439; д. 6, 511 и об, 551 и об, 558-564, 568 об; д. 7, 589, 594, 613 и об; Ф. XIV, д. 1, 18, 40 и об; р. 442, Ф. XXV, д. 3, 170 и об; МИД, Пс-С, Па, Ф. V, рб. 48; Ф. VI, 22-23, 28, 32-33; Ф. VII, 10, 26, 30-31, 33, 45-48, 50; Ф. VIII, 18, 25, 36, 78; Ф. IX, 22, 29, 38, 42, 47-48, 56, 58-60, 81, 86; Пс-С, А, 1914, Ф. XI, рб. 43; Ф. XII, 183; МИД СПА, 1914, бр. 203, 236, 269, 285, 288, 296, 309-310, 319, 344-345, 360, 379, 387-390, 396-397, 401-402, 413, 430-431, 445, 452-453, 455, 469, 492-493, 495, 502, 508, 534, 539, 552, 566, 569, 593-594, 603, 623, 633, 655, 659, 661, 669, 671, 674, 677-680, 684, 691, 709, 746, 750, 757, 767, 770-771, 776, 793, 795, 799, 834, 837, 840, 876, 911-912; 1915, бр. 1518, 1640; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 70; АСАНУ, 9864/2, 4-5; 9875, 3-4; 14924/45; ВА, П. 3, К. 52, Ф. II, 2/6-8, 15; Ф. VII, 10/10, 18, 21, 25-26, 76; Ф. VIII, 10/95, 121, 147, 163, 174, 176, 187, 199, 201, 203; К. 77, Ф. I, 1/7, 23, ДАРМ, 17.1.64/381-382, 68/388-391, 140/528; 2.2-3/3-4; ПФ НБС, Р558, III/3, 93; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3018, 132; д. 3019, 34, 102, 112, 114, 135, 203, 218, 247, 262, 282, 361, 428, 444, 461, 464, 477, 482, 487-488, 493; 3020, 3, 8, 22, 25, 50, 54, 58, 95, 99, 105, 116; д. 3054, 87, 118; д. 3084, 47, 60; *България в Първата световна война*, бр. 122, 135, 163, 179, 191, 206; ДДН, бр. 196, 252, 301; ДСПКС, VII-2, бр. 282, 297, 325, 351-352, 542, 667, 681, 692, 696, 703-704, 717-718, 720, 727, 729, 753, 784; МОЭИ, III/V, бр. 253-254, 336, 363-364, 519; VI-1, бр. 41, 387; VII-1, 92, 335; VII-2, 458; ПСР I, бр. 124, 148, 155, 232, 251, 283, 299, 312, 326, 333, 349, 357, 360, 375, 401, 414, 424, 430, 433, 491, 598, 617-618, 691, 717, 725, 795; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 311, 349; О. Р. Ајрапетов, *Русија између Србије и Бугарске у Првом светском рату*, Годишњак за друштвену историју 1-3 (2003), 55; М. А. Бирман, *За балканским фронтима*, 111-113, 141-142; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 288-292.

Главни циљ су поново представљале путне комуникације. Захваљујући храбрости бранилаца, комите нису успели да оштете пругу, али је биланс губитака дошао до броја од 261 погинулог и 87 рањених српских војника. Размер напада је изазвао реакцију. Поред оштрог протеста у Софији, српска влада је 20. априла учинила изјаву пред силама Антанте, да због кршења неутралности не може бити речи ни о каквим уступцима. Тиме је повукла раније обећање о компензацијама за мирно држање Бугарске до краја рата.¹⁸⁶ На Певческом мосту, Сазонов се изразио против тако ригидног става, али је осудио држање Бугара. Догађај је изазвао мучан утисак и очекивао се колективни демарш Тројног споразума у Софији. Николај II је чак два пута тражио енергично деловање. Његов министар иностраних дела је пред Спалајковићем обећао да ће учинити представку. Иницијативу руске дипломатије онемогућило је противљење западних савезника, пре свега Велике Британије, изазвано стањем у Дарданелима.¹⁸⁷

На руске поразе у зрело пролеће 1915. надовезале су се тешкоће током војних операција у мореузима. Француска и Велика Британија наишле су на озбиљан отпор турске војске. Услед стратегијског положаја, позиција Бугарске је добијала на значају. После опсежних консултација, силе Антанте су 29. и 30. маја учиниле нове представке у Нишу и Софији. Од Србије је тражено уступање линије Крива Паланка – Сопот – Охрид после рата, зарад моменталног уласка Бугарске у сукоб. У изглед се стављала перспектива за велике територијалне добитке на западу са излазом на Јадранско море. Корак, ипак, није наишао на

¹⁸⁶ У престоници суседа наставили су да дају парадоксалне одговоре. Радославов се пред послаником Чолак Антићем правио невешт и указао да има информације, како је посреди реч о „устанку“ турског живља. Касније се правдао наводном немогућношћу власти да спречи комитски рад на сопственој територији. Обећао је да ће појачати мере на спречавању упада и обезбеђењу границе. Пашићеву изјаву у вези повлачења обећања о компензацијама за неутралност, пропратио је оценом да не одговара пре свега Србији. По њему, такав развој догађаја може натерати Бугарску да се обрати Тројном споразуму, уђе у рат, и добије много више(!?), ДАРМ, 17.2.131/268–270.

¹⁸⁷ АЈ, 80-II-9, 86–87; II-11, 546–548, 603–604; АС, Марамбо, Ф. СХLI, Држање Бугарске 1915. године; МИД ПО, 1915, р. 447, Ф. IV, д. 3, 162; р. 452, д. 1, 113–114; р. 472, Ф. XXIV, д. 4, 250–252; МИД СПА, 1915, бр. 990, 999, 1035–1038, 1072, 1082, 1089–1096, 1106, 1120–1122, 1125, 1130, 1141, 1151, 1172, 1174, 1202, 1220, 1240, 1518, 1613, 1640; П.О, 117/104; ВА, П. 3, К. 53, Ф. I, 1/1, 4, 8, 17–18, 21, 26–27, 31–35, 47, 50, 52; АСАНУ, 9875, 15–17; 9876, 58–62; ДАРМ, 2.123/255–256, 129/265, 131/268–270, 138/290, 148/315–318, 153–154/329–330; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3021, 10, 20, 151, 164; д. 3023, 17, 61, 90, 109–110; д. 3179, 38, 43–48; *България в Първата световна война*, бр. 200, 203, 211, 213, 215, 217, 219–220; МОЭИ, III/VII-1, бр. 70, 213, 229; VII-2, 458, 466, 472, 480–481, 484, 496, 498, 502, 508–509, 513, 526, 541, 593, 599, 602, 618, 636; ПСР II, бр. 42, 58–59, 79, 168, 188, 209, 221, 243, 248, 257–268, 270, 272–274, 276–279, 283–285, 287, 294, 296–297, 299, 305–308, 314–315, 320, 322, 328–329, 335, 338–340, 344, 358, 404, 515; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 116–122; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 292–295; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 204–206; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 159.

повољан пријем код Пашића; који се још увек налазио под утиском бугарских зверстава приликом упада код Валандова и савезничког попуштања пред италијанским аспирацијама на „словенској обали“. Председник српске владе бранио се аргументацијом да поменута линија не одговара стратегијским обзирима и етнографској граници између два народа. Након консултација са регентом и члановима владе, његов одговор од 10. јуна остао је у духу повлачења обећања за компензације ради неутралног држање Бугарске. Србија је одбила да овласти „пријатељске силе“ за преговарање на бази нуђења њене територије.

Илузорно је било за Антанту да очекује позитиван одговор макар из Софије. Бугари су већ током прве половине маја подигли улог на тражење целе Македоније. Линија Енос–Мидија, неспорна зона из Српско-бугарског уговора о савезу, утицај на Грчку ради уступања Кавале и Румунију за Добруцу – у зависности од њиховог уласка у рат, те финансијска помоћ; нису могли да задовоље апетите „балканског лава“. Бугарска влада је ради одуговлачења 15. јуна тражила „додатна објашњења“ од Русије, Француске, Велике Британије и Италије. У Софији су чекали да виде даљи развој војних догађаја, а упоредо преговарали са Централним силама. Ствари су се за Антанту све више компликовале.¹⁸⁸

Неповољна ситуација у Дарданелима имала је директних последица на Русију. Мањак наоружања и муниције је итекако утицао на поразе њене војске. Постојала је потреба за што скоријим отварањем најближег поморског пута за снабдевање са запада. У руском врху су решење гледали у војном учешћу Бугарске против Османског царства, што је стварало могућности и за коришћење лука Варна и Бургас. Зато је непопустљивост Србије, на фону интервенције у

¹⁸⁸ АЈ, 80-I-5, 329–331; II-10, 299–302; II-11, 665, 667–675, 679–682; IV-23, 545–550; АС, V-66, 3–4; Марамбо, Ф. СХLI; МИД СПА, бр. 1296, 1511; АСАНУ, 9875, 17–20; 9876, 62–74; 9877, 1–2; 14447; ДАРМ, 17.2.101/203–204, 103–104/207–211, 106–107/216–218, 113/230–231, 115–117/235–238, 119/245–246, 121/250–251, 124/257, 126/260–261, 154/330, 157–158/333–335, 175/368–369, 181/378–381, 184/385, 188–190/399–404, 192/407, 195/410, 199–200/415–416; 3.4/5–7, 8/11–12, 10–12/14–17, 15/20–21, 22/40–41, 29/56–57; 6.232–233/694–698; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3023, 2; МОЭИ, III/VII-2, бр. 421, 431, 484, 498, 508–509, 529, 597, 602, 636, 642, 675, 703–704, 733, 735, 742, 744, 756, 767, 787, 806, 808, 816; VIII-1, 1–2, 12, 17, 29, 32, 37–39, 50, 59, 63, 68, 70, 87, 95, 107, 120, 126, 136, 140, 142, 144–145, 149, 153–154, 158; ПСР II, бр. 128, 163, 170, 213, 222, 228, 240, 242, 269, 324, 328, 336, 359, 404, 410, 421, 424, 444, 455, 460, 463, 465, 467–474, 476, 480, 482, 485–486, 489–490, 500, 502, 506, 514, 526, 528, 536–537, 562; ГАРФ, Ф. 601, Оп. 1, ед. хр. 791; ПФ НБС, P558, III/86; Ј. Жујовић, *Дневник II*, 82; *България в Първата световна война*, бр. 214–220, 222–264; *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske*, 74–97; Ч. Антић, *Неузабрана савезница*, 128–130; М. А. Бирман, *За балканским фронтима*, 180–183; О. В. Соколовская, В. И. Шеремет, В. Н. Виноградов, *Исто*, 170–178; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 122–125; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 159–163; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 147–151.

Албанији и неактивности на главном фронту, произвела љутњу. Сазонов се 21. јула брцао на пословично иритантног посланика Спалајковића, како излази да је Русија „добра само кад даје, а не кад тражи“. Упозорио је да ће мали савезник искусити „све последице, ако продужи тако“. По њему, будућност Србије је била на западу, а не, у њему „одвратној“, „разбојничкој Македонији“.¹⁸⁹ Шеф руске дипломатије је понајвише од званичника Антанте инсистирао да се наставе преговори са Бугарском, упркос скепси у Паризу. Нова идеја на коју је полагао наде за успех, подразумевала је гаранције у Софији, по којима Србија неће добити Босну и Херцеговину са изласком на Јадранско море, док не препусти наведени део Македоније. Државе Споразума су поново ушле у бугарско врзино коло.¹⁹⁰

Иницијативу у преговарању са Бугарском, додуше, из руских руку је крајем јула преузела Британија. Из Лондона је потекао текст нота, које су предате 3. августа у Софији и дан касније у Нишу. У њихов садржај ушао је прилагођен модус Сазонова за условљавање уступака. Сам територијални опсег компензација није се много разликовао у односу на раније представке. Једину већу промену представљало је обећање Србији, да ће јој бити обезбеђено одржање заједничке границе са Грчком. Демарш је наишао на сличан пријем попут претходних. Пашић се пред кнезом Трубецким успротивио ампутацији територија иза Вардара, чиме би се омогућио додир Бугарске са Албанијом, потенцијално и са Италијом. Српски народ је „претпостављао да падне мртав на бојном пољу“, него да тако „сам себи приправља срамну смрт“¹⁹¹. Но, премијера је дотакло упозорење Русије да ће Србија изгубити потпору, уколико не пристане на жртве зарад запоседања Цариграда. Поручио је да ће коначан одговор дати након консултација са меродавним факторима у земљи и посланицима на страни.¹⁹²

¹⁸⁹ ПСР II, бр. 585, 637; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 261–262.

¹⁹⁰ АЈ, 80-I-2, 148–149; I-7, 590–591, 594–595об; II-10, 354–362; АС, Марамбо, Ф. СХLI; МИД ПО, 1915, р. 446, Ф. III, д. 1, 102; АСАНУ, 9875, 20; 9876, 74–75; ДАРМ, 17.3.31/60, 35/64, 39/69, 45–48/85–90, 63/140, 68–69/149–152, 73–74/157–165, 78/179–183; ПФ НБС, P558, IX/702; РГВИА, 3021, 85, 125; 3022, 153; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 165, 167, 174, 180, 184, 188, 191, 194, 201, 217, 224, 234–235, 238, 243, 260–262, 268, 271, 281, 287, 312, 322, 331–333, 337–338, 344, 357–358, 364, 368–369, 373, 395, 411; ПСР II, бр. 536, 539, 547, 551, 556, 559, 563, 583, 617, 623, 631, 633; Ј. Жујовић, *Дневник II*, 144–146, 153–156; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 123–126; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 129–130; М. А. Бирман, *За балканским фронтами*, 183–185; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 124–126; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 163–165; *Први светски рат II*, 108–114.

¹⁹¹ А. Лаинович, *Став Антанте и Србије према бугарским аспирацијама на Македонију у првом светском рату*, Лесковачки зборник XVIII (1978), 110.

¹⁹² АСАНУ, 9875, 20–22; 9876, 74–76; 9877, 2; ДАРМ, 17.3.92/211; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 375, 378, 388–389, 391, 400, 406, 411, 414–416, 418–422, 425, 427–434; ПСР III, бр. 1, 7, 13, 15–18; А.

Очекивања православне царевине од балканске саплеменнице постала су врло изражена. Спалајковић је извештавао о „судбоносном“ значају одлуке Србије. И у Нишу су осећали морално бreme према тешкој позицији покровитеља. После проспаване ноћи, Пашић је са Трубецким водио разговор у много „топлијем“ тону, са „убеђењем у дубоке везе Србије и Русије“¹⁹³. Јутро је било паметније од вечери и у промишљању о ноти Антанте, која је схваћена као повољна прилика да српска влада постави пред савезнике решење националног питања. Пашић је добио потврду од посланика да ће Русија учинити све, ради конкретизације територијалних обећања. На тај начин је постигао два циља. Веза је уступке за аспирације и добио на времену, пошто су између држава Четворног споразума постојале значајне разлике у погледима на проширење Србије. У току консултација око дефинисања одговора на Пашићев упит, очекивано, највише проблема правили су у Риму. У мемоару савезничких представника у Нишу од 15. августа, из осетљивости Италије, није било прецизне дефиниције око судбине Хрватске и разграничења у Албанији. Уз то, обећање за Славонију је дато условно – у зависности од расположивости на крају рата. Понуда је обухватала Босну и Херцеговину, Бачку, Срем са Земуном и Далмацију од рта Планка до десет километара испод Цавтата, са једним бројем острва.¹⁹⁴

Италијанске примедбе су знатно редуковале садржај ноте, која је као таква изазвала узнемиреност код Пашића. Он је пред кнезом Трубецким изразио мисао да савезници са Србијом поступају „као са афричком колонијом“.¹⁹⁵ Утисак нису ублажили усмена уверавања посланика Русије и Француске да ће њихове земље помоћи послератном присаједињењу хрватских крајева, зависно од воље

Лаиновић, *Став Антанте и Србије*, 109–112; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 145–152; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 125–128; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 165–168.

¹⁹³ МОЭИ, III/VIII-2, бр. 437.

¹⁹⁴ АС, V-66, 5–8; Марамбо, Ф. XLI; МИД ПО, 1915, р. 448, Ф. IV, д. 5, 369–371; АСАНУ, 9864, 14/I-II; 9875, 20–24; 9876, 75–84; 14336, Тридесет осам докумената; 14439, Војислав Маринковић, заоставштина, 264; ДАРМ, 3.131.283–287, 140–141/313–317, 148–150/326–332, 162–163/360–364, 169–170/384–390, 175/401, 177–178/406–407, 182/412–413; ПФ НБС, P558, IX/707, 713, 716; МОЭИ, III/VIII-2, бр. 435–437, 441, 448–450, 459–460, 463–464, 466, 468–470, 472–474, 476, 478, 480, 484, 488–489, 491–492, 497–501, 504–506, 515–518; ПСР II, бр. 633, 659; III, 19–24, 28, 30, 32, 35–36, 38, 42, 46, 50, 56–58, 62, 69; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 126–130; А. Лаиновић, *Став Антанте и Србије*, 112–119; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 168–171; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 152–156.

¹⁹⁵ Незадовољство у Нишу је појачао план за неутрализацију јадранске обале, прећуткивање о областима насељеним Словенцима и одбијање било какве промене граничне линије ван Савезничког уговора, МОЭИ, III/VIII-2, бр. 522; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 130–131.

становништва; добијању што шире српско-грчке границе у Албанији; те могућности да се рачуна на словенски део Баната, у случају да Румуни не уђу у сукоб.¹⁹⁶ Пашић је током претресања садржаја демарша имао обимна саветовања са краљем, регентом, министрима, војним врхом, а за преговоре је добио и овлашћење Народне скупштине. Тек након свега тога, не без колебања,¹⁹⁷ предао је одговор савезничким државама 1. септембра. Демарш српске владе је садржао сагласност за концесије Бугарској по Савезничком уговору, са битним ограничењима. Наиме, тражила се стратегијска исправка границе према Скопљу и Овчем пољу, историјски важан град Прилеп и шири појас српско-грчке границе, од гребена Пелистера и Суве планине на запад, без Битоља. Србија је у замену за њену „жртву“ из „обзира захвалности према Русији и њеним савезницима“ поставила услове: 1. за што скорији улазак Бугарске у рат; 2. формално обећање држава за сједињење Хрватске са Ријеком, западног дела Баната и ослобођење и самоопредељење Словенаца; 3. признање за равноправног савезника у рату и делиберативни (решавајући) глас приликом закључења мира или током будуће мировне конференције; 4. месечну финансијску помоћ од 36 милиона франака до краја рата; 5. одржање привилегија при коришћењу пруге до Солуна за све врсте робе и војног материјала; 6. савезничке гаранције безбедности, независности и пуног суверенитета; 7. да се територије уступе тек после поменутог установљења стратегијске границе и добијања компензација на западу.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Упркос захтевима из Петрограда и Лондона, Италијани су и даље остали при чврстом ставу против промене у дефиницији поводом Хрватске и Албаније. Свеопшту слику о односу Антанте према Србији побољшао је тек британски предлог да савезничке трупе окупирају део територије до Вардара. Пашићу се свидела идеја, која би подразумевала стварање тампон зоне на немирној граници и обезбеђење железничког саобраћаја. Поред тога, поседанем су се предвиђале двоструке гаранције. Послератна предаја територије Бугарској налазила би се у рукама Антанте, а постала би могућа након давања компензација Србији на другој страни, АСАНУ, 9877, 2–3; АС, V-66, 8–10; Марамбо, Ф. СХЛ; МОЭИ, III/VIII-2, бр. 520–523, 526, 528, 530–533, 539–541, 543–544, 546, 548, 555, 558–560, 562, 565, 570–572, 576, 586, 593, 600, 606, 609; А. Лаиновић, *Став Антанте и Србије*, 110, 117–122; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 132–134; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 133–136; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 170–173; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 156–158.

¹⁹⁷ Постоје индиције да је Пашић у последњем моменту, наводно иритиран незграпном изјавом Трубецког да се може примити само уступање целе тражене територије, променио припремљену и од владе 28. августа одобрену „сасвим добру“ ноту са прихватањем захтева, у одговор „пун срце и пркоса“, АС, Марамбо, Ф. СХЛ; АСАНУ, 9864, 14/II, Н. Бркић Р. Јовановићу, 14–15; Ј. М. Јовановић, *Пашић и Јужна Србија*, Време, 10. децембар 1927, 1; А. Лаиновић, *Став Антанте и Србије*, 119–120; МОЭИ, III/VIII-2, бр. 606, 647; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 134–136.

¹⁹⁸ АЈ, 335-VI-50; АС, V-67; АСАНУ, 9864, 14/II; 9876, 84–90; 9877, 2–5; МОЭИ, III/VIII-2, бр. 618; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 173–175; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 158–159.

Став српске владе није одговарао очекивањима држава Четворног споразума, понајвише Русије. Сазонов је жалио због неодрживања на његову жељу да „једном за свагда“ реши македонско питање, чиме би се Бугарској одузео сваки изговор за „одуговлачење и врдање“¹⁹⁹. Даље консултације између сила текле су у оквирима већ претресане британске идеје, да се Србија на уступке подстакне признањем за равноправног савезника;²⁰⁰ и руског предлога притиска путем неодобравања аванса за заједничке кредите. Развој ситуације на Балкану и нестабилан положај владе определили су државе Антанте да не предузимају нови корак у Нишу, већ да само настоје на добијању дозволе за савезничку окупацију до Вардара. Уместо претресања српског одговора, посветили су се припреми званичне изјаве за Софију. Демарш учињен 14. септембра довео је гаранције за српско уступање неспорне зоне, после рата – у зависност од уласка Бугарске у рат против Турске, у најкраћем року. Но, потез савезника није произвео никакав ефекат. Недељу дана касније објављена је мобилизација бугарске војске.

То није било довољно да разувери шефа руске дипломатије у намере Бугара. Сазонов је и даље гајио наде да није све изгубљено, те је од западних савезника тражио наставак преговора. У Ниш је упозоравао да се не чини ништа, што би изазвало бугарско непријатељство и покварило рад на споразуму. Сламку спаса је видео у свом новом предлогу о безусловној сагласности Србије за предају „неспорног“ дела Македоније на располагање држава Антанте. Председник српске владе је 24. септембра пресекао презентовање те идеје из уста руског посланика, који је боље од министра разумео околности, па више није ни инсистирао. Илузије Сазонова да и даље постоје шансе за договор, по планираном доласку савезничке војске у Македонију, нестале су са званичним потврдама да се под формом „оружане неутралности“ врше припреме за рат.²⁰¹ Спуштање завесе

¹⁹⁹ АСАНУ, 9876, 94; ПСР III, бр. 91.

²⁰⁰ Сер Едвард Греј је покренуо причу о признању Србије за савезника почетком августа. Тада је највише противљења исказала Италија. Кључну улогу у привременом отклањању те идеје, ипак, имала је Русија. Сазонов није сматрао могућним да се Србији дозволи прикључење споразуму од 5. септембра 1914. године, јер она није имала статус велике државе. Мислио је да би јој то само створило бремене, са којим она не би имала реалне снаге да се носи. Месец дана касније, у новим околностима, променио је мишљење и прихватио иницијативу, МОЭИ, III/VIII-1, бр. 418; VIII-2, бр. 463, 466, 472, 663; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 130.

²⁰¹ АЈ, 80- I-7, 606–607; IV-23, 561, 566; АС, Марамбо, Ф. СХLI; АСАНУ, 9864, 14/I-II; 9875, 25–32; 9876, 93–110; ВА, П. 3, К. 3, 14/1; К. 67, Ф. 6, 7/12; ПФ НБС, Р558, IX/713; РГВИА, Ф. 15237, Представитель русских армий при штабе союзных армий в Салониках, Оп. 1, д. 1, 249, 283, 294; Ф. 16351, 29–33; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 420; VIII-2, 523, 616, 619, 621, 623–625, 632, 635, 640–641, 643–

на представу са преговорима о придобијању Бугарске у Нишу симболично је извео посланик Шекспирове домовине. Непосредно уочи прекида дипломатских односа између држава Антанте и Бугарске, Чарлс де Грац је саопштио Пашићу да су, као последица бугарског држања, понуде и питање о концесијама источном суседу „пали“, „угасили се“ и „изгубили важност“.²⁰²

(Не)лојални савезник

Србија је показивала много више симпатија према уласку хеленске краљевине у рат, него према руском инсистирању за Бугарску. Пашић је одмах по аустроугарској објави рата позвао грчку владу да испуни обавезу из Уговора о савезу и упути трупе у помоћ. Није успео у намери. У Атини су држање подесили ставу Србије за време грчког спора са Турском, месец и по дана раније. Сходно томе, одбили су да улазе у претресање „казус федериса“ и прогласили благонаклону неутралност. Грчка је дала гаранције једино да остаје лојална очувању Букурешког уговора; у Софију је послала упозорење о немогућности да остане неутрална у случају бугарског напада на Србију.²⁰³

Премијер Елефтериос Венизелос, присталица грчко-српског савеза и наслона на Антанту, имао је озбиљну опозицију у прогермански оријентисаном шефу дипломатије Георгиосу Штрајту, војном врху и краљу Константину. Са намером да отклони немачки утицај, предложио је 7. августа посланику Демидову да иницијативу за обнову балканског блока, усмереног против Аустро–Угарске,

644, 646–647, 650–651, 654–657, 659, 661, 663, 666–672, 675–677, 680, 684–686, 689, 691, 694–697, 700, 702–704, 707–708, 725, 731, 737, 742–743, 747, 751, 757, 759–760, 768, 774–775, 777, 780, 786, 788, 791; ПСР III, бр. 74, 81, 83, 86, 90–91, 94, 113–114, 124–125, 129, 134, 139–141, 150–151, 155, 162–166, 169–170, 172–176, 179, 201, 208, 215, 231, 234, 248, 253, 267, 269, 272, 284; А. Лаиновић, *Став Антанте и Србије*, 120–123; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 135–158; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 130–132; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 175–181; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 159–162. Трубецки је у својим мемоарима изразио претпоставку, да је на политику Сазонова у то време највише утицао његов заменик у Одељењу за Блиски исток, „непоправљиви бугарофил“ Константин Гуљкевич, Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 157–158.

²⁰² ПСР III, бр. 282–283; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 181; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić*, 162.

²⁰³ АС, МИД ПО, 1914, р. 412, Ф. I, д. 7, 328, 330; д. 8, 396; д. 9, 483; д. 10, 544; р. 413, Ф. II, д. 2, 128; д. 6, 502 и об; 1916, р. 490, Ф. VI, д. 1, 95–97; МИД СПА, 1917, бр. 416, Српско-грчки односи од почетка рата – јула 1914. г. до маја 1916. године, 1–3; ВА, II, 3, К. 77, Ф. I, 1/7; *Diplomatic Documents, 1913-1917, Issued by the Greek Government Concerning the Greco-Serbian Treaty of Alliance and the Germano-Bulgarian Invasion in Macedonia: Part First*, The American Journal of International Law 12/2 (Apr. 1918), 89, 108–115; ВД, XI, бр. 224; ДСПКС, VII-2, бр. 500, 534, 554, 599, 620, 627, 632, 648, 658, 678, 683, 728, 743, 753, 756, 768; МОЭИ, III/V, бр. 62, 132, 144–145, 151, 199, 256, 314, 530; G. V. Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Thessaloniki, 1974, 16–28; М. Милошевић, *Србија и Грчка 1914–1918. Из историје дипломатских односа*, Зајечар, 1997, 21–36; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 242–245; Ј. Хасиотис, *Српско-грчки односи*, 104–105.

покрене Русија. Привлачно средство за остварење идеје видео је у територијалним наградама: Бугарска да добије део Македоније до Дојранског језера, укључујући Битољ; Србија – Босну, Херцеговину и северну Албанију; Румунија – Трансилванију; Грчка – јужну Албанију. Венизелос је још тражио и гаранције да ће његова земља, у случају напада Бугарске или Турске, бити призната за савезника са подједнаким правима као Србија. Пар дана касније, 17. августа, влада у Атини је отишла корак даље, изјавом о спремности да уђе у рат. Чинило се да је премијер успео да усмери спољнополитички правац државе.

Државе Антанте су пристале на гаранције, иако су сматрале бољим решењем да Грчка остане неутрална. Русија је преферирала обнову балканског блока, с тим да „жртве“ Бугарској не чини само Србија. Управо се у томе разликовала визија Венизелоса, у односу на руско и гледиште Пашића о заједничким уступцима свих суседа. Грчка није имала намеру да чини концесије. Уместо давања Кавале, пристајала је само на исправку границе. Бугарска је, по грчком ставу, требало да добије компензације до линије Енос–Мидија, после борбе против Турске.²⁰⁴ Под претњом Венизелоса да ће дати оставку уколико наставе, савезници су почетком септембра морали да смање притисак. Утеху им је донекле пружио излазак Штрајта из кабинета, што је исходило премијерово преузимање и места шефа дипломатије, те јасније усмерење владе ка Антанти.²⁰⁵

²⁰⁴ Неуспешан завршетак преговора о острвима је последњих дана августа изазвао бојазан у Атини од заједничког турско-бугарског напада. Грчка је тражила од Србије да пошаље половину војске према Бугарској, чиме би спречила њену мобилизацију. Грчке трупе би на тај начин добијале на времену за припрему против Османског царства. У Нишу су одговорили да је немогуће слабење главног фронта и саветовали да се учине уступци Турцима. Русија, од које се такође тражио савет, реаговала је бурније – спрема се на повлачење изјаве да ће бранити Грчку у случају рата са Османским царством. Уместо наставка преговора о острвима, Сазонов је препоручио Венизелосу да сукоб спречи компензацијама Бугарској. Ни месец дана касније, поново је морао да интервенише у Атини. Тада се успротивио предлогу да српске и грчке трупе гоне комитске чете и на бугарској територији, АС, МИД ПО, 1914, р. 427, Ф. XI, д. 8, 804, 806–812; Ф. XII, д. 1, 63–67; д. 4 228 и об; ВА, К. 77, 1/26; РГВИА, Оп. 1, д. 3019, 112, 114; МОЭИ, III/VI-1, бр. 193, 202, 212, 238; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 53–55; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 247–248.

²⁰⁵ АЈ, 80-VII-40, 384, 392; АС, V-66, 1–2; МИД ПО, 1914, р. 413, Ф. II, д. 6, 507; р. 426, Ф. XI, д. 3, 268; р. 427, Ф. XI, д. 8, 748, 767, 774, 783–788, 792–794, 802–803, 805–817; Ф. XII, д. 1, 1–5, 9, 12, 62; р. 428, Ф. XIII, д. 2, 138–139об, 151; р. 430, Ф. XIV, д. 6, 236–237об; р. 433, Ф. XVII, д. 5, 354–355; 1916, р. 490, Ф. VI, д. 1, 97–98об; МИД СПА, 1917, бр. 416, 3–5; АСАНУ, 9876, 8–11; ВА, П. 3, К. 77, Ф. I, 1/15; ДАРМ, 17.1.77/411–416, 79/418, 81/424, 139/526–527; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 1, 67; д. 3054, 3; *Diplomatic Documents*, 115–121; МОЭИ, III/VI-1, бр. 29, 51, 68, 75, 90, 92, 96, 105–106, 120, 124, 127, 135, 144, 146, 149, 164–165, 171, 178–179, 193, 195, 197–198, 202, 207, 212, 229, 236, 238, 241; ПСР I, бр. 173, 183, 190–191, 196, 230, 245, 285, 315, 338; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 343, 346; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 136–140; G. V. Leon, *Greece and the Great Powers*, 28–78; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 36–57; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 246–248; Ј. Хасиотис, *Српско-грчки односи*, 105–108.

По уласку Османског царства у рат, Грчка је поновила изјаву о стављању својих снага на расположење Тројном споразуму. Венизелос је то чинио са предумишљајем, пошто је очекивао да силе опет одбију понуду. Рачуницу је претио да му поквари појачан интерес савезника за позицију Бугарске, но, Пашић се досетио начина за узајамно ублажавање притиска. По његовој идеји, Венизелос се поред одбијања давања Кавале, успротивио и за делове српске Македоније преко Вардара. Оправдање је нашао у потреби заједничке српско-грчке границе, стратешким разлозима, отпору у генералштабу и опасности од превеликог ширења Бугарске. У Нишу је председник српске владе парирао позивањем на тешкоће од стране савезничке Грчке. Обојица су пребацивали одговорност и задржавали време. Не задуго – подударну дипломатску линију и пријатељски однос је развој догађаја ускоро ставио пред искушење.

Напредовање непријатеља у дубину српске територије током Колубарске битке приморало је Пашића, концем новембра, да затражи војну помоћ Грчке.²⁰⁶ На уму је имао долазак 80.000 војника, по обавези из аката о савезништву. Мало другачије су гледали на ствари у Атини. Венизелос није говорио о „обавези“, већ о „потреби“. Слање трупа везао је за двоструко осигурање – и Тројног споразума, и Румуније – од напада Бугарске. Уследила је грозничава дипломатска акција. Из Петрограда су „најенергичније“ покушавали да помогну Србији. Са савезницима су у Букурешту и Атини дали потребна уверења, док су у Софији упозорили на гаранције дате Грчкој. Но, Румунија је 6. децембра званично одбила да уђе у сукоб или обећањем целовитости хеленске краљевине погорша односе са Бугарском. Долазак вести о српској победи изазвао је олакшање у Атини и ослободио је доношења одлуке. Са правом је силе Антанте чудило држање Грчке, с обзиром да је месец дана пре тога, по други пут у рату, дала изјаву да ставља своје трупе на расположење. Венизелосова оправдања мишљењем генералштаба да би војска одоцнила, стигла на фронт можда и до педесет дана по мобилизацији, само су погоршала утисак. У очи је упадала игра са грчким тражењем јужне

²⁰⁶ Претходно, услед несташнице артиљеријске муниције, председник владе се обратио за позајмицу 20.000 топовских зрна, до приспећа испорука са запада. Пошто је Венизелос тражио гаранције, у остварење аранжмана укључиле су се државе Тројног споразума. Посланици Русије, Француске и Велике Британије су 17. новембра дали формално обећање да ће Грчку сматрати савезником и помоћи свом силом, уколико је уступање наоружања доведе у сукоб са Аустро-Угарском. Правовремени долазак муниције допринео је преокрету на падинама Сувобора.

Албанију, па и Додеканеза, без стварне намере да се војно ангажује или чини уступке.²⁰⁷

Грчка је средином фебруара наредне године, на представке по еху вести о спремању новог аустроугарског напада, још једном одбила да пошаље трупе у помоћ Србији. Будући да се Румунија противила заједничком уласку у рат, алтернативно решење, у нуђењу по једне француске и британске дивизије за заштиту од бугарског напада, није задовољило њена очекивања. Венизелос се позивао на „апсолутно противно“ мишљење јавног мњења о конфронтацији са Аустро–Угарском. Машту Грка интригирала је „заветна мисао“ на другој страни, у „и иначе неизбежном“ сукобу са Турском²⁰⁸. Почетак савезничких операција у Дарданелима 19. фебруара, запалио је фитиљ ратоборног расположења.

Пожар се брзо ширио. На седници крунског савета 5. марта донета је одлука да се Тројном споразуму, ради кооперација у мореузима, предложи улазак Грчке у рат са једном дивизијом (15.000 људи) и целокупном флотом.²⁰⁹ Топлу наклоност према идеји показивала је Велика Британија, на чију се иницијативу претходно већ преговарало за уступање Грчкој дела малоазијске обале око Смирне, Кипра и Додеканеза. Ништа мање задовољна није била ни Србија. Пашић је грчком посланику изјавио како је добро што се његова земља одлучила да узме учешће, „а било би још боље да се је раније решила“²¹⁰. Последња реч, због њених посебних интереса, ипак, очекивала се од Русије. А, у Петрограду нису желели мешање грчке војске у решење питања Цариграда и мореуза. Сазонов се ограничио 7. марта да нема ништа против операције према Смирни или другим

²⁰⁷ АЈ, 80-VII-40, 487, 509, 516 и об, 526, 542; АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 2, 157–158об, 175 и об; р. 426, Ф. XI, д. 6, 585 и об; р. 427, Ф. XII, д. 1, 33–42, 51–57; р. 428, Ф. XII, д. 6, 407об, 428–434, 446–447об; р. 429, Ф. XIII, д. 5, 434–436; д. 6, 519–520, 523–529об, 541–542; д. 7, 586; Ф. XIV, д. 1, 50–53, 75; р. 436, Ф. XX, д. 5, 369–373, 382–383, 388–389, 399, 428, 433; р. 440, Ф. XXIII, д. 8, 718–723, 771–772; р. 442, Ф. XXV, д. 7, 423–428; 1916, р. 490, Ф. VI, д. 1, 98об–100об; МИД СПА, 1917, бр. 416, 5–7; АСАНУ, 9876, 43–47; ДАРМ, 100–101/452–453, 108–117/465–478, 119–120/481–482, 122–125/487–495, 129–138/502–525; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 296–297, 459, 485, 494; д. 3020, 49; МОЭИ, III/VI-1, бр. 437, 444, 448; VI-2, 453–454, 479, 503, 519–520, 525, 536, 554, 557, 576, 581–585, 588, 590–592, 595, 600, 605, 608, 610–611, 616, 627; ПСР I, бр. 390, 418, 510, 530, 532, 541, 549, 551, 553, 556, 561, 589, 601, 606, 612, 630–632, 645, 650, 699, 701, 706; G. V. Leon, *Greece and the Great Powers*, 77–93; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 62–64, 72–76; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 95–96; Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи*, 109–115.

²⁰⁸ АС, МИД ПО, р. 427, Ф. XII, д. 1, 48–49об.

²⁰⁹ Председник грчке владе је „категорично уверавао“ да његова земља у Цариграду нема никаквих политичких циљева. Војници би након посетања, чим посете Цркву Свете Софије, напустили град. У замену за уступке у Малој Азији изразио је спремност да се одрекне опозиције српским концесијама Бугарској, те чак препусти и Кавалу, ДАРМ, 17.2.6/7–8; МОЭИ, III/VII-1, бр. 316.

²¹⁰ ДАРМ, 17.2.81/169.

местима ван појаса око Цариграда. Пред британским послаником показао је спремност и за веће попуштање, како савезнике не би лишио помоћи грчке флоте. Његова резервисаност, међутим, није пресудно утицала на ток ствари. Краљ Константин је претходног дана, противљењем да земља изађе из неутралности, већ изазвао оставку Венизелоса.²¹¹ Грчка је наставила да игра топло–хладно.

Русији је одговарао такав епилог. Опасност од грчког супарништва око Цариграда била је отклоњена за неко време. Николај II је на депешу о промени кабинета забележио да је „привремено немешање Грчке корисно“²¹². У Нишу, пад Венизелоса је изазвао неизвесност у погледу испуњавања савезничких обавеза. Уверавања нове владе Димитриоса Гунариса, о начелном остајању на истом спољнополитичком курсу, дошла су као добра вест. Министар иностраних дела Христакис-Зографос дао је обећање да „ни за длаку“ неће одступити од дотадашње политике према Србији. Опредељење је потврдила и нова грчка понуда Антанти од 22. марта, „за отклањање колебања“. У „високој дипломатији“, Велика Британија је због значаја хеленских поморских снага, успела и да мало открави руски лед, пристанком на препуштање Русији поседа над Цариградом и мореузима после рата. Три савезничка посланика у Атини су 12. априла, за учешће у рату, понудила територијалне компензације у Еденском вилајету. Поучене претходним искуствима, предлог су „строго условили“ хитном одлуком грчке владе. Одговор је уследио после два дана и сводио се на понављање тезе о потреби гаранције територијалне целовитости, током и после рата, те тражење прецизније дефиниције компензација и војног учешћа Грчке.²¹³

²¹¹ АС, МИД ПО, р. 427, Ф. XII, д. 1, 48–49об; 1915, р. 449, Ф. V, д. 6, 476–479; д. 7, 552–561, 564–566, 575–576, 579–582, 591, 595–597; р. 450, Ф. VI, д. 4, 370–381; МИД СПА, 1917, бр. 416, 7–10; ДАРМ, 17.2.5/6–8, 12–15/21–29, 21/45–47, 27/56–59, 31/65–66, 39/82–85, 45/108, 49–50/114–117, 56/129–130, 60–67/135–143, 71–77/150–162, 81–83/169–173, 85–86/175–178, 89/193; МОЭИ, III/VI-2, бр. 721, 736, 762; VII-1, 4, 34, 41, 53, 69, 76, 84, 87, 93–95, 98, 101, 114, 122, 132, 170, 186, 194, 224, 228, 270, 272, 277, 282, 293–294, 302, 304, 308–309, 315–317, 321–322, 324, 326–329; ПСР II, бр. 51, 60, 64, 105, 113, 128, 158, 160, 163, 166–167, 170; G. V. Leon, *Greece and the Great Powers*, 98–139; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 88–105; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 248–251; О. В. Соколовская, *За балканским фронтами*, 173–176; Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи*, 117–119.

²¹² МОЭИ, VII-1, бр. 324.

²¹³ АС, МИД ПО, 1915, р. 449, Ф. V, д. 7, 596–597, 603, 606–607, 611–632, 652–653; МИД СПА, 1917, бр. 416, 10–15; ДАРМ, 17.2.95/192, 97/194, 100–103/202–210, 109–112/220–229, 119–122/245–254; *Diplomatic Documents*, 123–124; МОЭИ, VII-1, бр. 340, 345, 352, 357, 363, 371, 400, 410–411; VII-2, 427, 432, 457, 483, 504–505, 518, 520, 528, 531, 547; ПСР II, бр. 176, 191, 200, 216, 229, 282, 311, 315; G. V. Leon, *Greece and the Great Powers*, 140–155; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 105–113; Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи*, 119–121.

Преговори су настављени у Паризу. Водио их је брат грчког краља, кнез Ђорђе. По инструкцијама из Атине, он је поставио низ прегнантних услова, почев од заједничке окупације Цариграда, повећања размера ангажовања Антанте, опредељења места учешћа, до финансијске помоћи и територијалних претензија. Поред претеривања у захтевима, државе Тројног споразума је иритирао и непријатељски тон према Бугарској. Грчка је у Нишу тражила споразум против суседа и предлагала, да због опасности од чета после Валандовског догађаја, привремено заузме Дојран. Поред Пашића, успротивио се и Сазонов. Антанта се 3. маја спрема да обавести Грчку, о пожељности њеног ангажовања, али, на темељу сагласности балканских држава и уступака Бугарској. Предухитрио ју је нови грчки предлог за стављање флоте и пристаништа на располагање без резерви, подстакнут вестима о искрцавању британских и француских снага на Галипоље; који се још брже краљевом вољом преокренуо у условљавање.²¹⁴

Тројни споразум у потпуности се потом окренуо придобијању Бугарске, што је ствари вратило на примарно опредељење по руском становишту. Британци су се умногоме прилагодили. На уму им је стајао резон, да уколико покушај у Софији не успе, државе пруже тражене гаранције Грчкој и извуку је из неутралности. У помињаној ноти бугарској влади од 30. маја, земље Антанте обавезале су се да ће употребити сав утицај у Атини ради уступања Кавале. Од Бугарске су повратно тражили да крене против Османског царства, што би омогућило предлагање „праведних компензација“ Грчкој у Малој Азији. Гласови о тексту декларације врло брзо су стигли до Атине. Дан по предаји ноте у Софији, следио је оштар протест. Грчка се противила чину „отимачине од лојалног савезника њиховог савезника“²¹⁵, те је позивала Србију и Румунију на заједнички

²¹⁴ АС, МИД ПО, 1915, р. 449, Ф. V, д. 7, 633–634об, 645, 648–649, 654–656; р. 450, Ф. V, д. 7, 657–662, 665–670, 673, 684–686об; р. 450, Ф. VI, д. 1, 5–7, 14–16, д. 4, 394–395; ДАРМ, 17.2.125/258–259, 128/263–264, 135–137/284–289, 139/291–294, 144/303–307, 148/318, 150/322–323; МОЭИ, VII-2, бр. 479, 481, 551, 553, 556, 569, 572, 579, 621, 634, 636, 670, 675, 677–678, 699; ПСР II, бр. 337, 360, 366, 387, 404; G. V. Leon, *Greece and the Great Powers*, 155–179; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 112–119; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 251–254;

²¹⁵ МОЭИ, VIII-1, бр. 42; ПСР II, бр. 215. Сазонов је критиковао позивање на „лојалност савезнику“. Када се Србија наша пред уништењем, подсећао је он, Грчка није „налазила за сходно“ да јој хитно пошаље помоћ, упркос постојању договора и користима за њу саму, Исто, 44.

отпор. Настојања јој је олакшало Пашићево „не“ савезничким захтевима 10. јуна, бугарско одбијање пет дана касније, али и унутрашње прилике.²¹⁶

Државе Антанте су одлагале одговор на протест из обзира према осетљивој позицији Вензелоса, победника на парламентарним изборима 13. јуна. Снажна германофилска струја, предвођена краљем, на све начине је ометала сазивање скупштине и формирање нове владе. Министар иностраних дела Зографос из протеста је 17. јула поднео оставку, чиме је кабинет у потпуности потпао под утицај присталица Берлина. Петроградска војна цензура је крајем месеца морала да стишава критички тон написа о Константину у новинама. На дипломатској клацкалици, форсирање преговора за улазак Бугарске, изазвано тешкоћама на Галипољу, наново се прелило и на Грчку. Посланици Четворног споразума су 3. августа упознали хеленску владу са корацима у Нишу и Софији – и опет наишли на негативну реакцију. Премијер Гунарис није веровао да ће доћи до балканског споразума уступком Кавале. Давање дела територије отворило би Бугарској само пут за даљи продор ка Солуну. Уместо говора о концесијама, усмерио је пажњу на њено непријатељско држање, споразум са Турском и примање финансијске подршке из Немачке.²¹⁷ Гунарис се надао да ни Србија неће променити раније држање, већ да ће солидарно бранити „заједничке интересе“ и дати „енергичан“ негативан одговор. У Нишу, ипак, нису могли да буду тако изричитии. Пашић је одговорио да ће Србија размислити, пошто као ратујућа страна мора да води рачуна о положају пред силама, које су јој „толико до сада помогле“.²¹⁸

²¹⁶ АЈ, 80-I-8, 620–622; П-11, 656; АС, МИД ПО, 1915, р. 450, Ф. VI, д. 1, 18, 29–30, 37, 42, 54–55; ДАРМ, 17.2.154/330, 158–159/335–337, 169–170/357–359, 188/399–400; МОЭИ, VII-2, бр. 733, 735–736, 742, 744, 756, 767, 782, 787, 806, 808, 816; VIII-1, 1–2, 18, 37–38, 42, 44; ПСР II, бр. 404, 421, 460, 464, 468–472, 480; G. V. Leon, *Greece and the Great Powers*, 180–190; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 126–128; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 254; Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи*, 122.

²¹⁷ АС, МИД ПО, 1915, р. 450, Ф. VI, д. 1, 91; д. 2, 117–124, 148–149, 151; ГАРФ, Ф. 1807, А. Ф. Керенский, Оп. 1, ед. хр. 421; Ф. 499, Оп. 1, ед. хр. 101; ДАРМ, 17.3. 17/28–29, 22/40–41, 39/69, 48/90, 86/197, 95/222, 100/230–231, 120/263, 151/333, 184/415; МОЭИ, VIII-1, бр. 45, 49, 55, 95, 97, 117, 136, 142, 149, 154, 158, 165, 171, 174, 180, 184, 201, 219, 256, 268, 273, 291, 357, 369, 378, 386, 395, 417, 426, 433; VIII-2, 445, 482–483, 487, 492; ПСР II, бр. 464, 495, 514, 531, 539, 551, 556, 617, 629, 633; III, 11–13, 16–17; G. V. Leon, *Greece and the Great Powers*, 190–197; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 122, 130–133; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 255–256.

²¹⁸ ДАРМ, 17.3.95–96/222–223, 130/282, 133/290–291, 173/396.

Грчку владу је помало разочарао помирљив став Србије, те је Гунарис 12. августа самостално упутио протест против захтева за отуђење Кавале.²¹⁹ Владајући кругови у Атини нису веровали да ће Антанта добити рат, што им је потврђивало тренутно стање на фронтovima. Повратак Венизелоса на власт десетак дана касније дијаметрално је променио спољнополитичку позицију. Нови/стари премијер и министар иностраних дела, и пре афирмативног разговора са руским и француским послаником, сложио се са уступцима Србије који би довели до обнављања балканског савеза. И сам се спремао до поново покрене питање уласка у рат и уступања Кавале. Једина резерва тицала се Дојранског троугла, на шта је Пашић дао уверење да ће се залагати да припадне Грчкој. Двојица старих пријатеља су се брзо разумела, али на подстицај из краљеве околине и генералштаба, у великом делу грчке јавности одговор Србије на ноту савезника од 1. септембра дочекан је „на нож“. Преовлађујућа мисао је била да компензације ослобађају Грчку од обавеза из савезничког уговора. Кроз то су провлачили и чисто балкански аспект посматрања споразума, што је, будући да се спремао аустроугарско-немачки напад на Србију, отварало опасну перспективу.²²⁰

Краљ и шеф генералштаба још раније су давали резервисане изјаве поводом опасности од бугарског напада на савезника. Обојица су се ограничавала да ће Грчка помоћи, једино ако је „спољне прилике“ не омету. Венизелос је по доласку на власт успео да извуче изјаву од Константина да ће грчка војска ући у рат, уколико Бугарска удари на Србију. Промена расположења у јавности, изазвана српским одговором Антанти, окренула је поново ветар у леђа германофилској клици. Председник владе више није био сигуран да ситуацију држи у својим рукама. Није му успела ни идеја да покрене Румунију за чување статуса кво на Балкану. Када је Пашић 21. септембра позвао на савезничку солидарност, краљ се бранио да се одредбе Војне конвенције не могу применити, јер Србија није у могућности да истури 150.000 војника према Бугарској. Управо се на то Венизелос досетио и позвао Французе и Британце да замене српске трупе.

²¹⁹ Наводно је Сазонов, по пријему ноте, „хладно и достојанствено“ рекао посланику хеленске краљевине да је тиме „збрисан читав век пријатељства између Грчке и Русије“, АС, МИД ПО, 1915, р. 450, Ф. VI, д. 4, 436 и об; АСАНУ, 9876, 79.

²²⁰ АЈ, 80-I-8, 630–631; АС, МИД ПО, 1915, р. 450, Ф. VI, д. 2, 168, 172, 185–186, 188–195; МИД СПА, 1917, бр. 416, 19–23; МОЭИ, VIII-2, бр. 563–564, 568, 605, 617, 635, 658; ПСР III, бр. 39, 50, 60; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 122–124, 134–138; Ј. Хасиотис, *Српско-грчки односи*, 123–129.

Пашић му је, као додатно „оружје у рукама“ дао и пристанак за уступање Дојрана и Ђевђелије, те препустио претензије за Струмицу. Чинило се да је хеленски премијер надмудрио краља. Као одговор на бугарску мобилизацију, Грчка је 23. септембра позвала војнике под оружје.²²¹

Француска и Велика Британија су готово одмах прихватиле да пошаљу трупе и финансијски помогну мобилизацију. Сазонов је тражио да „енергичним дејством“ добију не само пропусну дозволу, већ и садејство грчке војске²²². Проблем им је направио владар, који је оклевао са давањем сагласности за искрцавање у Солуну. Ту је на сцену ступио Венизелос. Његовим искреним залагањем дошло се до модуса, у којем се влада 3. октобра ограничила само на формалан протест против повреде неутралности. У међувремену, државе Антанте су дале гаранције да трупе неће бити искоришћене ради окупације с циљем уступање делова Македоније Бугарској, него за заштиту Србије. Окуражен подршком, Венизелос више није слушао савете савезничких дипломата; да до завршетка мобилизације не продубљује раскол са краљем. Одлучио се за ризичан и донекле непромишљен корак. У скупштини се 5. октобра изјаснио за решеност да иде са „Споразумом и Србијом против ма кога“²²³.

Тако отворен иступ изазвао је Константиново неслагање. Председник владе је одговорио оставком – у ишчекивању да је краљ одбије. То се, међутим, није десило. Грчки владар је имао тајни споразум са Немачком да не ступа у рат против Бугарске, за шта му је из Софије обезбеђена сагласност на уступање Дојрана и Ђевђелије после рата. Потез Венизелоса олакшао је спровођење његове намере, најпре кроз промену кабинета. Сутрадан, већ бивши премијер је посланика Балугџића дочекао „са сузама“ и рекао му да се „стиди погледати га у очи због држања Грчке“²²⁴. Радило се о кобној прекретници. Узалуд је Сазонов тражио пут до краља – иронијом судбине – упозоравањем на опасност од Велике

²²¹ АЈ, 80-I-8, 634–636; II-11, 726; АС, МИД ПО, 1915, р. 449, Ф. V, д. 5, 372 и об; р. 450, Ф. VI, д. 1, 101; д. 2, 135, 145–146, 153–154об, 165–167, 175, 178, 183–184, 194–195, 203–227; д. 4, 417; р. 451, Ф. VI, д. 6, 745–749об; АСАНУ, 9864, 14/I-II; МИД СПА, 1917, бр. 416, 15–25; ДАРМ, 17.3.58/114–116, 91/210, 95–96/222–223, 113/253–254, 130/282, 133/290–291, 172–173/394–396, 189/424–425; МОЭИ, VIII-2, бр. 568, 582, 617, 625, 725, 741, 747, 761; ПСР III, бр. 27, 39, 50, 57, 106, 116, 119, 139–141, 143, 151–152, 161, 164, 166; G. V. Leon, *Greece and the Great Powers*, 197–222; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 122–126, 139–153; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 255–257; Ј. Хасиотис, *Српско-грчки односи*, 129–131.

²²² МОЭИ, VIII-2, бр. 793.

²²³ Исто, бр. 861.

²²⁴ АС, МИД ПО, 1915, р. 450, Ф. VI, д. 3, 295.

Бугарске. По званичном упиту Пашића за казус федерис, нови председник грчке владе Александрос Заимис се 10. октобра по други пут позвао на Константиново тумачење о „балканском карактеру“ савезничког уговора и немогућности његове примене на рат против Централних сила. Краљ је преузео све конце у своје руке. Везивну нит са Србијом, самим тим и државама Антанте, успео је да пресече.²²⁵

Румунско ишчекивање

Тас на ваги спољнополитичког опредељења Румуније доведен је у равнотежу залагањем руске дипломатије, непосредно пред избијање светског сукоба. Нове, ратне околности, створиле су опасност да тежина опет превагне на непријатељску страну. Министра иностраних дела Русије, идејног носиоца опредељења за придобијање Румуније, устрашила је перспектива, те је већ 30. јула оцртао прву понуду за Букурешт. Дао је инструкције да јој се, за улазак у сукоб са Аустро–Угарском, обећа Ердељ. Руски корак, коме се придружила Француска, добио је подршку и од Србије. Пашић је саветовао Румуне да „не одбаце од себе своју трансилванијску браћу“, већ да се определе за „природне савезнике“, против Аустро–Угарске, и самим тим, остану „на стражи“ Букурешког уговора²²⁶.

Ни противници нису седели скрштених руку. Централне силе су подсећале Румунију на обавезе према Тројном савезу и тражиле да зарати против Русије. Заузврат су нудили Бесарабију и долину Тимока. Из Берлина и Беча нарочито су полагали на верност румунског владара. Времешни Карол Хоенцолерн, на седници Крунског савета 3. августа, ватрено је заступао ангажовање на германској страни. Вест о неутралности Италије, пристигла током заседања, ипак, допринела је победи опредељења „за чекање“ премијера Јонела Братијануа. У питању је била одлука која је више одговарала државама Тројног споразума. Но, Румунија је показала обзира и према другом блоку сукобљених сила. И поред инсистирања на

²²⁵ Исто, р. 449, Ф. V, д. 6, 491–492; р. 450, Ф. VI, д. 2, 229–231; д. 3, 232–234, 239–240, 242–251, 259, 261–265, 273–286, 290–298, 302–309, 315–319, 322–326, 331–332; р. 451, Ф. VI, д. 6, 750–752, 762–763, 765–772, 776–780; МИД СПА, 1917, бр. 416, 25–30; МОЭИ, VIII-2, бр. 756, 769, 775, 781–782, 787, 800, 804, 810, 816–817, 826–827, 830, 837–839, 841, 844, 846, 850, 859–864, 870, 872, 876, 879, 887; ПСР III, бр. 168–170, 176–179, 183, 191–195, 198–199, 201, 206–209, 218–219, 222–228, 231, 240–246, 252, 255–256, 263, 270, 272, 279, 282, 292, 299–303, 305–306, 311, 313, 334–336, 343, 397; G. V. Leon, *Greece and the Great Powers*, 222–248; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 153–185; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 257–258; О. В. Соколовская, *За балканским фронтами*, 196–200; Л. Хасиотис, *Српско-грчки односи*, 131–132, 153–156.

²²⁶ ДСПКС, VII-2, бр. 741; МОЭИ, III/V, бр. 506.

сопственој неутралности, дала је уверење да Букурешки мир за њу више не постоји.²²⁷ Сliku о противречном држању употпунило је давање дозволе за превоз Дунавом ратног материјала из Русије за Србију.²²⁸

Ни једна, ни друга група држава није знала шта да очекује. Држање владе у Букурешту је отварало простора за погађање. Радило се о повољној прилици за силе Антанте. Сазонов је 7. августа поновио понуду за улазак у рат, са гаранцијом да Русија неће изаћи из сукоба до ослобођења „румунских области“ у Аустро-Угарској. Пет дана касније, Братијану је дао условно евазиван одговор, приликом чега није пропустио да одшкрине врата за промену околности – уколико понуда остане отворена. Дипломатска акција за обнову балканског савеза, на бази Пашићеве идеје о уступцима свих суседа Бугарској, средином августа, такође није наишла на позитиван пријем. Румунска влада је обзнанила да остаје неутрална и лаконски саветовала Србији да учини концесије, како би предупредила напад Бугарске. Русија, Француска и Велика Британија су се бојале да превелики притисак не произведе контраефекат. Одлучиле су се за опрез. У виду су имале и бугарске претње северном суседу да ће узети Добруцу, уколико дође до румунског напада на Двојну монархију.²²⁹

Ситуацију је изменио улазак руске војске у Буковину, после успешних операција у Галицији. Сазонов је 16. септембра позвао Румунију да „без великог

²²⁷ Румунска влада је дала уверења да би остала благонаклоно неутрална у случају српско-бугарског рата. Заузврат, од Бугарске је тражила да се одрекне претензија на Добруцу. О томе су се водили преговори под егидом Немачке и Аустро-Угарске, али, услед узајамног одбијања писменог обавезивања, до формалног споразума није дошло.

²²⁸ АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 3; 263, 269–277; р. 427, Ф. XI, д. 8, 745, 748; Ф. XII, д. 3, 121–122, 152–154, 163–164; д. 4, 205–211; р. 428, Ф. XII, д. 7, 511–513, 515–516; Ф. XIII, д. 2, 60; П.О, 149/84, Дипломатска акција у Букурешту и српско-румунски односи у год. 1914, 1915. и 1916, 1–4; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, 3019, 45; д. 3054, 122; *България в Първата световна война*, бр. 122–123, 137, 140, 144, 151, 153, 155, 157–158, 162, 177; ДДН, бр. 213, 244–245, 247–251, 253, 256, 263–265, 268–275, 286, 291, 304, 308–309, 315, 318, 320–321, 332, 334–335, 347; ДСПКС, VII-2, бр. 567, 569, 599, 619, 627, 630, 632, 654, 664, 681–682, 692–693, 717, 719, 730, 733, 741, 751, 753; МОЭИ, III/V, бр. 72, 85, 121, 146–148, 151, 165, 199, 215–217, 252, 255–256, 280, 300, 317–318, 341, 365, 411, 429, 431, 453, 469–470, 481, 494, 502–504, 528, 552; *Царская Россия во мировой войны. Том I, Ленинград, 1926*, 153, 160; *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske, 24–53*; В. Н. Виноградов, *Румыния в годы Первой мировой войны*, Москва, 1969, 40–48; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 220–224.

²²⁹ АС, МИД ПО, 1914, р. 427, Ф. XII, д. 3, 157–158; П.О, 149/84, 4–11; ДАРМ, 17.1.77/411–416, 81/424; РГВИА, Оп. 1, д. 3018, 283, 291; 3019, 22, 111, 115, 119, 121, 127; *България в Първата световна война*, бр. 169, 172, 176–177; ДДН, бр. 283–285; МОЭИ, III/VI-1, бр. 5, 14, 22, 29–30, 37, 39, 43, 46–47, 51, 53, 59, 62, 66, 68, 75, 78–79, 82–83, 87, 96, 106–107, 113–114, 120–121, 146, 157, 159, 165–166, 170, 177, 198, 204–210, 232, 237; ПСР I, бр. 147, 166, 174, 196–197, 245, 258, 263, 273, 285; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 224–226; М. Ћурушкин, *Придобивање Румуније за рат на страни Антанте – циљ дипломатије Краљевине Србије*, Темишварски зборник 7 (2014), 10–13.

отпора“ заузме јужну Буковину и Трансилванију. У Нишу, Пашић је румунском посланику саветовао да не губе време, пошто се радило о „јединственој прилици за остварење националног идеала“²³⁰. Расположење јавног мњења у Букурешту и низ бурних антантофилских манифестација ишли су на руку таквом опредељењу. Работу су покварили порази Русије код Таненберга и Мазурских језера, на делу Источног фронта против Немачке. Румуни су наставили да се правдају како тренутно нису у могућности да се определе. Нестрпљив да постигне неки успех, руски шеф дипломатије тада је направио исхитрен потез – показало се – са далекосежним последицама. Насео је на игру Братијануа и прихватио да учини компензације ради одржања румунске неутралности. Споразумом од 1. октобра, Русија је гарантовала неповредивост њених граница и признала јој право на територијалне добитке у Трансилванији и Буковини. Румунија је добила привилегију да наведене области заузме „у тренутку, који она буде сматрала погодним“²³¹. Успела је Русија да уз договор обезбеди изјаву о „благонаклоној неутралности“, у виду олакшања транзита ратног материјала за Србију и ограничења непријатељских транспорта. Но, то није била адекватна замена за начињену штету. Пошто је јефтино прошао са компензацијама за неутралност, румунски врх се учврстио у уверењу о исправности политике ишчекивања.²³² У перспективи, споразум је отворио апетите и простор за прекомерна територијална тражења зарад изласка из пасивног држања.²³³

²³⁰ М. Ђурушкин, *Придобивање Румуније*, 13–14. Вести о преговорима мотивисали су Пашића да 21. септембра пошаље инструкције Спалајковићу, како би обавестио руску владу о претензијама у Банату. У виду је имао „територије са већинским српским становништвом“, почев од Дунава више Оршаве, преко планинског гребена до Мориша, чиме би Лугош, Липе и Арад остали Румунији, док је Темишвар требало да припадне Србији. Означене границе имале су стратешки улогу одбране будућег поседа Баната, али и Београда, МОЭИ, III/VI-1, бр. 351; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 228–229.

²³¹ МОЭИ, III/VI-1, бр. 340.

²³² Русија је крајем маја наредне године, када је дошло до тешкоћа у преговорима око уласка у рат, покушала да оспори важност споразума, будући да са њим нису били упознати Француска, Велика Британија и румунски владар. Западне чланице Антанте, на руски подстрек, тада су изјавиле да одбацују било какво тумачење у смислу давања компензација за неутралност, без уласка у рат, МОЭИ, III/VII-2, бр. 772; VIII-1, 4, 7, 16, 20, 23, 36, 46; ПСР II, бр. 443, 454.

²³³ АЈ, 80-I-2, 152–153; I-6, 386 и об; АС, МИД ПО, 1914, р. 427, Ф. XII, д. 1, 17–21об; д. 4, 245–247об, 267; д. 5, 272–276, 285 и об, 296–300об, 303–304, 309–312; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 169, 171; МОЭИ, III/VI-1, бр. 258, 263, 265–266, 271, 282, 285, 288–289, 291, 294, 296, 299, 301, 303, 317, 319, 324–325, 330, 334–335, 341, 343, 353, 366, 376–377, 388–389, 394, 408; ПСР I, бр. 337, 354, 361, 384, 404, 410, 413–414, 418, 425, 427, 431–431, 434, 439, 442, 452, 468, 500, 557; *Царская Россия I*, 155, 158, 161–162, 166–167; В. Н. Виноградов, *Румыния*, 58–59, 121–130; Исти, *За балканским фронтима*, 115–119; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 227–228; А. J. Rieber, *Russian Diplomacy and Eastern Europe*, New York, 1963, 242–250

Смрт краља Карола 10. октобра ослабила је позиције Централних сила. Нови владар, његов син Фердинанд, није имао великог утицаја на државне послове. Промена се манифестовала после турског напада на руске луке – повратком на политику очувања Букурешког мира. Румунија је ставила до знања Бугарској да неће стајати по страни у случају њеног уласка у Македонију. Из Ниша, Пашић је хтео да убрза позитивну еволуцију у држању суседа и искористи је против притисака Антанте за уступке Бугарској. Средином новембра учинио је корак ради обнове балканског блока и заједничке ноте у Софији о солидарности Србије, Грчке и Румуније за одбрану Букурешког мира. Није успео у намери. Румуни су ставили до знања да не желе чинити изјаву са државом у рату, која би имала контекст претње Бугарској. У позадини се збивало нешто друго. Промена курса у односу према Букурешком уговору дала је простора за деловање Русије.

Упркос паду њеног војног значаја за Ставку, након повлачења руске војске из Буковине, улазак Румуније у рат играо је улогу због тешког положаја Србије. Сазонов је плански упозоравао да аустроугарски продор обезбеђује стратешку позадину поседу Трансилваније и отежава будуће заузимање. Из Букурешта су најзад изјавили спремност да ступе у сукоб, под условом обезбеђења леђа од напада са југа и попуне залихе муниције и санитарног материјала. За обнову балканског савеза, још значајнији је био начелан пристанак за извесне компензације Бугарској. Вођена наведеном рачуницом, Русија је покушала склапање румунско-бугарског договора. Први успех је представљала изјава владе у Софији 18. новембра да ће остати неутрална, у случају напада Румуна на Аустро-Угарску. Упркос труду, даље се није одмакло. Велико повлачење и порази српске војске одвраћали су од ризичног потеза. Обећање из Софије и гаранције савезничких посланика нису биле довољно осигурање за Братијануа. Он је тражио да и Србија и Грчка учине уступке, те сви суседи заједно уђу у рат. Почетком децембра, како је већ поменуто, на вапаје из Ниша и Петрограда, Румунија је одбила да се активира или гаранцијама Грчкој поремети односе са Бугарском.²³⁴

²³⁴ АС, МИД ПО, 1914, р. 427, Ф. XII, д. 5, 335–339; р. 428, Ф. XII, д. 6, 388–392об, 398, 402–420, 428–437, 446–447об, 453, 456; д. 7, 549–554; р. 431, Ф. XV, д. 4, 308–310; р. 442, Ф. XXV, д. 4, 201–209; П.О, 149/84, 11–26; Пс, П-По, 1914, Ф. I, р. 68, 70; АСАНУ, 9875, 10–11; 9876, 43–50; ДАРМ, 17.1.102/455, 106–116/462–477, 119–125/481–495, 129–137/502–521; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 215, 251, 370, 372, 377, 379, 382, 392, 467, 471, 474, 479, 484, 486; 3020, 4; *България в Първата световна война*, бр. 185, 189, 192, 194–195, 198; МОЭИ, III/VI-1, бр. 448; VI-2, 454, 461–

Ратни успех Србије обрадовао је званичне кругове у Букурешту. Слично Грчкој, преокрет на фронту их је ослободио притиска за доношења одлуке о уласку у рат. Румунија није прихватила нови покушај Сазонова, средином децембра, да преузме иницијативу за истовремене уступке Бугарској са Србијом. Исту судбину је имао предлог о заједничком уласку са Грчком у рат, фебруара наредне године. Српске дипломате нису без разлога имале утисак „да је Русија у Букурешту, као и у Софији, много блажа, много снисходљивија и много живљег интересовања него у Нишу“²³⁵, што је по њима производило само неуспехе.

Уз услов да се најпре концесијама у Македонији придобије Бугарска – пренето ласкавим фразама Братијануа: да „најхрабрији народ на свету“ буде „и најмудрији“²³⁶ – у стратегију задржавања све више се провлачило позивање на истоветно држање са Италијом. Обећања за улазак у рат „на пролеће“ нису вредела много. Не без разлога, са Певческом мосту су са незадовољством гледали на држање Румуније. Разочарење су појачавала сазнања о активној трговинској размени и пропуштању ратног материјала из Централних сила за Турску, и по отпочињању савезничких операција у Дарданелима. Антанта се зато није обазирала на румунско интересовање за будућност мореуза. Преговори су се водили у строгој тајности, а Сазонов је једноставно објаснио како ће узети у обзир румунске интересе. Без обзира на статус црноморске државе, Тројни споразум није хтео ништа да одаје Румунима, бар не до њиховог уласка у рат.²³⁷

463, 482, 491, 494, 505, 513, 515–517, 519, 527, 530, 536, 539, 544, 548, 552, 572, 575, 582, 584, 588, 592, 595, 600, 605, 608, 610–611, 613, 616, 628; ПСР I, бр. 434–436, 452, 502, 510, 516, 532, 536, 541, 553, 574, 583, 592, 597, 600, 606–607, 610, 612, 623, 630–633, 640, 645, 650, 662, 664, 681; *Царская Россия I*, 168–173; *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske*, 55; В. Н. Виноградов, *Румунија*, 130–131; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 142–144; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 64–72; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 126–127; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 149, 229–230.

²³⁵ АС, П.О, 149/84, 38–39; ПСР II, бр. 88.

²³⁶ ПСР II, бр. 24.

²³⁷ АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 2, 193; р. 428, Ф. XII, д. 6, 458–459об, 462–466, 470–473, 482, 486–487; д. 556–559, 566; р. 430, Ф. XIV, д. 7, 494; р. 436, Ф. XX, д. 5, 475; р. 442, Ф. XXV, д. 4, 216–221, 223–233, 236–238об; 1915, р. 449, Ф. V, д. 7, 554–561; р. 451, Ф. VII, д. 1, 1–11, 15–17, 19–22, 31–33, 38–42, 46, 58–64, 74–76, 81–83, 93–96, 102 и об; П.О, 149/84, П.О, 149/84, 21–23, 27–41; АСАНУ, 9864/9; ДАРМ, 17.2.5–6/6–10, 10/17, 12/21–22, 15/27–29, 18–21/39–47, 23–24/49–51, 27/56–59, 30/63–64, 34/73, 39/82–85, 70/148–149; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3020, 37; д. 3021, 13, 29–32; д. 3022, 3, 8–12, 18, 20, 38 и об, 64; д. 3023, 1, 26, 40, 47, 49, 56, 104, 152, 166, 241; *България в Първата световна война*, бр. 201, 204, 208, 221; МОЭИ, III/VI-2, бр. 617, 620, 625–626, 628–629, 638–639, 649, 658, 661, 671, 673–674, 679–681, 683, 688, 694, 697–698, 734, 736, 744, 748, 757–758, 760; VII-1, 4, 12–14, 16, 20, 41, 59, 64, 73, 76, 83, 90, 93, 95–96, 98–99, 101–102, 109, 114, 121–123, 133, 149, 152, 165, 168, 170, 178, 186–187, 194, 198, 201, 203, 208, 210, 234, 251, 259, 275, 282, 318–319, 323, 352, 359, 374, 378, 381–382, 390–391, 399, 401, 406–407; VIII-1, 3; ПСР I, бр. 699, 701, 721, 743, 745, 757–758, 768, 775, 798, 800, 808, 828, 839; II, 2, 15, 23–24, 26, 30, 33, 36, 47, 51, 53, 60, 64,

Дешавања у мореузима нису представљали довољан подстрек за излазак Румуније из неутралности. Промену њене позиције Антанта је тражила на другој страни, кроз привлачење Италије. Из Форин офиса су румунском посланику са предумишљајем дали информацију о преговорима у Лондону. Такав ток ствари је одговарао и Румунима. Братијану је прижељкивао да води разговоре са западним члановима Споразума, рачунајући да ће оне мање марити за српске интересе. У том смислу, пред представником Велике Британије је 19. априла потцртао велику важност да западна граница буде на Тиси. План му је покварио руски министар иностраних дела. Сазонов је подсетио Едварда Греја на своју сагласност да се преговори са Италијом воде у Лондону, због британских интереса у Средоземљу. Из тог разлога је тражио да се о питањима, која се тичу превасходно Русије, прича у Петрограду. Француска и Велика Британије су му дале за право.

Тада је на наплату доспела непажња приликом склапања споразума о неутралности. За учешће у рату, Братијану је тражио територије „до Прута и Тисе“. По њему, 200.000 Срба у Банату представљали су „компензацију за 300.000 Румуна у долини Тимока“(sic).²³⁸ Претензије су обухватале и готово целу Буковину, што је угрожавало руске интересе. Сазонов се 3. маја пред румунским послаником чудио тако претераним територијалним тражењима. У помоћ је позивао савезнике, да утичу на ублажавање готово ултимативног тона захтева, који је Братијану допунио претњом оставком. Русија се држала одредбе споразума из октобра о поштовању етнографског принципа приликом поделе земаља. Такав став су подупрли из Лондона и Париза. Но, резерве су љутиле румунског премијера. Братијану је претио да „никаква сила на свету“ неће успети да га натера на рат, уколико се не прихвате поменуте границе²³⁹. Будући да је 26. априла Италија потписала Лондонски уговор о прикључењу Антанти, изјаве су прошле без очекиване реакције. Сазонов је већ рекао румунском посланику да им

67–70, 72, 75, 77, 83, 88, 104, 112, 130, 134–136, 163, 189, 207, 213, 227–228; *Царская Россия I*, 173–176, 178–179; В. Н. Виноградов, *Румыния*, 132; М. Милошевић, *Србија и Грчка*, 88–94; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 151–152, 230–231; А. J. Rieber, *Russian Diplomacy*, 250–255.

²³⁸ МОЭИ, III/VII-2, бр. 641.

²³⁹ Исто, бр. 680.

је „цена пала“²⁴⁰. Велики кнез Николај, са војне тачке гледишта, потврдио му је да ступање Италије ставља румунску кооперацију на другостепену важност.²⁴¹

После великих уступака на јадранској обали, Русија није хтела да олако жртвује српске интересе и у Банату. Пашић, до кога су вести по обичају брзо стизале, већ крајем априла је превентивно преузео иницијативу. Пред руским послаником је предложио да се спорна област подели по принципу етничке већине становништва. Пар дана касније, и званично је затражио да се Србија укључи у преговоре око уласка Румуније у рат. Услед попуштања у Далмацији, утврђивање будуће границе без њеног учешћа, и на тој страни, могло је довести до „судбоносних“ последица због незадовољства „у круговима парламентарним и војсци (која је оружани народ)“²⁴². Супротно залагању посланика у Нишу, Сазонов је 6. маја, непосредно пре слања телеграма, прецртао сагласност о идеји да Пашић буде упознат са током преговора. Истог дана је пред Спалајковићем изјавио како није у могућности да то учини, јер разговори морају да остану у потпуној тајности између сила Антанте и Румуније. Уверавао је да Србија нема бољег адвоката од њега и тражио да се има пуно поверење у савезнике. „Никад Русија не може пристати на Дунав и Тамиш као границу“, додао је у поверењу²⁴³.

О важности која је посвећена питању, сведочи да је велики кнез тражио од министра да лично дође у Ставку ради заједничког претресања решења. Из Петрограда му је послат помоћник Нератов, с ким је договорено да се у преговорима Румунији постави „непроменљив“ услов у виду уступања Србији најмање југозападног дела Баната, између Дунава и линије Бела Црква – Вршац – Самош – Тител, укључујући наведена места. Одбрана српских интереса била је потребна ради мотивације њене војске и оправдања пред јавним мњењем за уступке у Буковини. Препоручено је да се концесије не чине одједном, већ мало по мало, што је требало да доведе до жељеног резултата. Русија је у том тренутку била спремна и више да попусти у погледу сопствених циљева, како би

²⁴⁰ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 233.

²⁴¹ АЈ, 80-I-6, 409–412, 419–421, 426–429; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3021, 147, 160; МОЭИ, III/VII-2, бр. 424, 429, 439, 449, 451, 476, 486, 555, 577, 581, 584, 586, 590, 600–601, 608, 626, 631–632, 637, 641–643, 649–650, 654, 659, 666–669, 672–674, 676, 680, 684, 690, 696–697, 739; ПСР II, бр. 234, 241, 315, 394, 409; *Царская Россия I*, 182; В. Н. Виноградов, *Румыния*, 132–133; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 231–234; М. Ћурушкин, *Придобивање Румуније*, 18–21.

²⁴² ПСР II, бр. 380.

²⁴³ Исто, бр. 385.

обезбедила стратешки прстен око Београда. Имала је подршку и Француске и Велике Британије. Званичан одговор Сазонова влади у Букурешту 14. маја, у односу на српско-румунску границу, био је у складу са етнографским принципом и базирао се на поменути договор у Ставки.²⁴⁴ У складу са тим, прва предложена линија је ишла знатно више на североисток, како би Темишвар припао Србији.²⁴⁵

Братијану није желео ни „за јоту“ да попусти поводом територијалних претензија. Иза себе је имао подршку Рима. Италија је одмах по уласку у рат почела да захтева од Русије што шире уступке Румунији, како би се обезбедило њено садејство. Неуспеси на Источном фронту, после пробоја Централних сила код Горлица, утицали су на промену става и у Паризу. Француска је 18. маја, ради покретања преговора са мртве тачке, предложила да се Румунима обећа Буковина до реке Серет и (североисточни део) Торонталске жупаније. Иницијатива је одговарала зацртаном програму, па су је на Певческом мосту прихватили. Шеф руске дипломатије поставио је као ограничења једино да из Букурешта први изађу са понудом по наведеним условима и ступе у сукоб пре 26. маја.

Но, Братијану је остао на ставу да „само граница на Пруту, Тиси и Дунаву може обезбедити будући спокој Румунији“²⁴⁶. Његово виђење компромиса подразумевало је узимање обавезе да се не граде утврђења у пограничном појасу око Београда и уступање Добруце у линији Добрич–Балчик Бугарској, како би се смањила њена потраживања у Македонији, а и Србија одобровољила за одрицање од Баната. Изјаву са тако „ништавним уступцима“ Сазонов није прихватио као одговор на своју ноту. Преговори су поново били прекинути.²⁴⁷ Руски шеф

²⁴⁴ Српска влада се уз званичне канале комуникације, послужила мисијом истакнутих научника, професора Александра Белића и Љубомира Стојановића, који су током више пријема на Певческом мосту предали бројне мемоаре, карте и статистике о Банату, ПСР II, бр. 433–434; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1986, 42–44.

²⁴⁵ АЈ, 80-I-6, 432–437, 445об, 449, 454об; II-9, 67, 77об, 103–104об; II-10, 262, 303–308; II-11, 594, 610–614, 622, 632–633, 637–652об, 660–665; АС, МИД ПО, 1915, р. 448, Ф. V, д. 1, 1; Марамбо, Ф. XLI, СХLI; П.О, 149/84, 41–50; АСАНУ, 14924/43; 14439/2, 12; ДАРМ, 17.2. 63/139; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3021, 139–141; МОЭИ, III/VI-2, бр. 697; VII-2, 626, 642, 655, 676, 681, 684, 689–690, 696, 698, 705, 714, 718–719, 726, 728, 734, 739, 741, 753, 757–758, 789, 805, Приложение; ПСР II, бр. 377–378, 380, 385, 393–394, 403, 409, 415, 422, 433, 463; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 118–120; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 233–236.

²⁴⁶ МОЭИ, III/VII-2, бр. 814.

²⁴⁷ Пашића је храбрило чврсто држање Русије. Сматрао је да ће му се, уколико буде потребно, Сазонов обратити са питањем шта и колико може уступити у Банату. „По свој прилици“, такво поступање је тумачио као плод жеље да „заглади непријатно осећање“ после споразума са Италијом или „тајне намере“ за пресију ради компензација Бугарској. У инструкцијама посланику

дипломатије је крајем маја акценат ставио на придобијање Бугарске. У ноти Нишу за компензације по тексту Уговора о савезу нашло се обећање да Русија неће ући у споразум са Румунијом, ако Србији не буде обезбеђен део Баната са већинским српским становништвом, као стратешки рејон за одбрану Београда.²⁴⁸

Неуспеси у Галицији и напуштање Пшемисла проузроковали су нове притиске западних савезника за обнову преговора са Румунијом. На упит Сазонова, и велики кнез је 7. јуна, са војног гледишта, њен улазак у рат окарактерисао „веома пожељним“. Наравно, по њему, велики уступци би имали оправдање само у случају покретања у акцију без задржавања. Зато је министар хтео да најпре прецизира временски оквир. Већ тада је био спреман да испуни све захтеве, осим препуштања панчевачког среза у Банату. На другој страни, Румуни су се, вођени ситуацијом у Галицији, трудили да што више пролонгирају доношење коначне одлуке. Изненада су предложили и да се питање Баната реши у непосредним преговорима са Србијом. Игру је прозreo Пашић, који је упркос сагласности Сазонова, одбио да улази у „врзино коло“. Замолио га је да настави преговоре и обавештава „нарочито онда, када треба што попуштати“²⁴⁹. У супротном, српско затезање са прекомерним претензијама Румуније могло је да јој послужи као оправдање за задржавање. Братијану је пред Антантом већ мењао причу да ће покренути војску чим се прихвате сви територијални захтеви – у рок од пет недеља од политичког споразума. У Ставки су одобрили и такав услов; због стања на фронту стрепили су да Румунија не пређе на непријатељску страну. По препоруци из Штаба главнокомандујућег, Сазонов је у ноти од 21. јуна обећао уступање готово свега што је влада у Букурешту тражила, осим југозападног дела Торонталске жупаније; у сразмери коју би након рата непосредно договориле

у Букурешту тражио је да се не попушта у захтеву за границом на обе обале Дунава „од Оршаве навише“ и тиме евентуално слаби став руског министра, ПСР II, бр. 451.

²⁴⁸АЈ, 80-I-5, 321–322; II-9, 122–130; II-11, 636, 667–685; АС, МИД ПО, 1915, р. 448, Ф. V, д. 1, 3, 12–14об, 17, 25; р. 452, Ф. VII, д. 2, 238; д. 3, 249 и об, 258–259, 289; П.О, 149/84, 50–52; ДАРМ, 17.2.166/348–349, 178/372–374; МОЭИ, III/VII-2, бр. 632, 644, 646, 658, 660, 695–696, 715, 719, 739, 753, 763, 774, 777, 779, 781, 783–784, 788–790, 792, 796, 804–805, 807, 813–815; VIII-1, 4, 6–7, 9, 11, 17, 20, 24–25, 31, 36, 45–47, 50; ПСР II, бр. 412, 415, 417, 421–422, 434, 463, 468–472; *Царская Россия I*, 190; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 122–123; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 235–236; А. J. Rieber, *Russian Diplomacy*, 255–259; М. Турушкин, *Придобијање Румуније*, 22–24.

²⁴⁹ АЈ, 80-II-11, 705об.

Србија и Румунија под покровитељством Четворног споразума. Ни то није било довољно Братијану – он је једноставно тражио све.²⁵⁰

Неуспеси на бојном пољу ослабили су преговарачку позицију Русије. Она је за два месеца прешла дуг пут од отпора и непопуштања, до испуњења скоро свих захтева Румуније. Застој у преговорима са Бугарском определио је Русију, према предлогу Француске и Велике Британије, да 9. јула прихвати и границу „на Пруту, Тиси и Дунаву“. Мала утеха за српске интересе била су ограничења: а) за забрану градњи утврђења у Банату; б) о недржању војске, осим одређеног броја за полицијску службу; в) о уплати накнаде штете Србима, који би желели да се иселе; г) о поштовању слободе језика и народности онима који остану. Савезници, услед италијанског противљења уједињењу Србије са Хрватском, нису се могли договорити да јој заузврат обећају ништа више од добијања Срема са Земуном. Њихово држање је изазвало разочарење и узнемиреност. Поједине дипломате су приметиле како се са Србијом односи као са непријатељем и да се концесије поново чине „о њена плећа“. У Нишу су знали да иницијатива долази са запада. Закаснило, Пашић је 13. јула послао инструкције Спалајковићу да замоли Сазонова за „најенергичније“ одбијање и „саме дискусије по овоме предмету“.²⁵¹ Русија је, међутим,²⁵² обавестила како још увек није дошло до коначног решења и да ће оно зависити од догађаја и ситуације.²⁵³

²⁵⁰ Исто, 80-I-6, 456–463; II-11, 705; АС, МИД ПО, 1915, р. 452, Ф. VII, д. 3, 311–312, 315–322; д. 4, 332 и об, 336–337, 347 и об, 357 и об; д. 6, 567–569; П.О, 149/84, 52–56; ДАРМ, 17.3.10/14–15; АСАНУ, 14439/17; ВРС VIII, 172; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 53–54, 60, 66–67, 69–70, 72, 78, 81, 83–85, 94, 98–99, 107, 119–120, 127, 132–133, 148–152, 161, 163, 165, 170, 185, 188, 192; ПСР II, бр. 484, 489, 506, 517, 519, 526, 535, 539, 555, 571, 591; *Царская Россия I*, 191–192; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 260–262; В. Н. Виноградов, *Румунија*, 134–137; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 236–238; А. J. Rieber, *Russian Diplomacy*, 258–261; М. Ћурушкин, *Придобивање Румуније*, 24–26.

²⁵¹ Председник владе се противио ширењу Румуније на „историјску српску земљу“, и самим тим, држања Београда „у шаху“. „Правим уникумом“ назвао је прелажење преко „толиких венаца планинских, толиких стратегијских граница и преко равнице банатске“ до река као погодних линија разграничења. Замолио је да се не попушта и ствара румунска држава „тако велика да грози Србији, тој руској авангарди“, потенцијалног ослонаца против „Русије и панславизма“ и „врело“ будућих сукоба, АС, МИД ПО, 1915, р. 448, Ф. V, д. 1, 96об; ПСР II, бр. 620.

²⁵² Уколико буде потребна румунска помоћ, помоћник Нератов је указао како постоји могућност да јој се уступи и цео Банат. За утеху, уверио је да ће Србија из рата свакако изаћи увећана „три до четири пута“. Инспирисани Спалајковић је закључио како српски протести продубљују „бол“ Русије што не може сама до краја да изврше своју „словенску мисију“, недовољно спремна за искушења „јевропског рата“ који је „избио пре времена“, ПСР II, бр. 622–623.

²⁵³ АЈ, 80-II-10, 343–347об; АС, МИД ПО, 1915, р. 448, Ф. V, д. 1, 30–31об, 96 и об; р. 452, Ф. VII, д. 4, 363–366; П.О, 149/84, 56–59; ДАРМ, 17.3.108/246, 112/252; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 194, 203, 210–211, 214, 217, 224, 230, 233, 236, 238, 255, 258–259, 261–265, 267, 271, 275–280, 285, 287–290, 294–295, 301–302, 306, 313–314, 328; ПСР II, бр. 555, 571, 602, 620; *Царская Россия I*, 197–198; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 120–122; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 238–240.

Србија није имала капацитета да утиче на ток преговора око Баната. Одлучивали су интереси групе великих сила на чијој се страни налазила у светском сукобу. У време „великог одступања“ руске војске, придобијање новог савезника имало је приоритет. Покретање дипломатског механизма привремено је одложио увид у антиратно расположење румунске јавности, политичког и војног врха услед стања на Источном фронту. На Певческом мосту су се прибојали и жестоке реакције домаће јавности, али и српске владе, уколико би сазнали да се жртвују важни интереси две земље, без обезбеђене сарадње Румуније. Државе Четворног споразума прихватиле су идеју Сазонова да се прво сондира: хоће ли се испоштовати рок од пет недеље, у случају испуњења свих захтева. Нису се пуно усрећили одговором. Братијану је наставио да тражи све, а ништа не узима за обавезу. Правдајући се положајем на фронтима и недостатком ратног материјала, у ноти од 23. јула 1915. залагао се за политички споразум и војну конвенцију без рока за ступање у рат. Преговори су се претварали у уцењивање.²⁵⁴

Румунски премијер је имао праву монету. И поред „услова, који нису одговарали достојанству четири велике државе“²⁵⁵, Русија је наставила да се поводи мишљењем савезника о нужности придобијања Румуније. Прешло се чак и преко одлуке владе у Букурешту 9. августа за одлагање потписивања политичког споразума. Четворни споразум се у ишчекивању војног договора хватао за једину предност њеног држања – онемогућавање проласка ратног материјала за Турску. Уздање Пашића да Русија није оставила Београд без обезбеђења са севера, средином августа претворило се у разочарење. Предаја целог Баната, после обећања да ће се водити рачуна о српским интересима, по руском посланику, примљена је „са посебним болом“. Створена је „горка представа“ да неутрални, који тргују „и са непријатељима и са савезницима“, добијају награде „за свој цинизам“²⁵⁶. Кнез Трубецки и директор Канцеларије МИД-а, барон Маврикије Шилинг, покушали су да мало поправе ствари. Придобили су румунске посланике у Нишу и Петрограду, у име будућег пријатељства две земље, да пренесу предлог

²⁵⁴ АЈ, 80-II-9, 132–133; II-10, 354–360, 363–365; АС, МИД ПО, 1915, р. 452, Ф. VII, д. 4, 370–372, 379; П.О, 149/84, 59–60; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 239–240, 282, 310, 319, 325, 334–335, 348, 362, 367, 373–374, 376–377, 381; ПСР II, бр. 555, 604, 622, 631, 633; А. J. Rieber, *Russian Diplomacy*, 261–263.

²⁵⁵ МОЭИ, III/VIII-1, бр. 402.

²⁵⁶ Он је имао утисак да је Антанта створила „невероватне државне границе“ суседа. „Још овај рат неће завршити“, поентира он, а Србију у перспективи „каче три сукоба – са Италијом, Румунијом и Бугарском“. МОЭИ, III/VIII-1, бр. 647.

за добровољно уступање југозападног дела Баната, као акт добре воље у циљу стратешке одбране српске престонице. Но, Братијану је остао тврд као камен. Предупредио је и помисао на тако нешто и одсечно ставио до знања да преговоре о будућим границама Румуније сматра завршеним.²⁵⁷

И у непосредним односима са Србијом румунски премијер се понео нелојално. И то не само једном. Влада у Нишу је најпре 6. августа, поводом ноте Антанте, послала упит да ли Румунија и даље стоји на гледишту из времена балканских ратова, против пуштања Бугарске на десну обалу Вардара, те да ли би помогла да се њени захтеви умере. Братијану је дао негативан одговор. Али, ради стицања политичких поена, обавестио је руску дипломатију о кораку, у тумачењу се од њега тражила изјава како давање концесија у Македонији противречи румунским интересима. Није ни на томе стао. Оптужио је и Грчку да подстиче Србију на непопустљивост. Наводно је Румунија једина показивала „разумевање за рад Четворног споразума на помирењу балканских земаља“, пристанком на територијалне жртве у Добруци. Није, наравно, поменуо по коју цену. Пашић се нашао пред врло непријатним задатком да демантује наводе Братијануа.²⁵⁸

Други случај није био тако безазлен. Наиме, Србија је почетком септембра тражила од Румуније да се изјасни о држању у случају бугарског напада. По обичају, Братијану је лавирао. Обећао је да ће утицати у Софији како до сукоба не би дошло, у смислу саветовања, без упозорења, а питање ангажовања је остављао отвореним у зависности од околности. Није успео да га покрене ни Венизелосов предлог за заједничку изјаву о одбрани букурешког поретка. За Србију је остала једина нада да ће можда Антанта постићи нешто. На дан почетка бугарске мобилизације 21. септембра, Сазонов је позвао владу у Букурешту да учини мере ради одржања јужног суседа безопасним. Одговор се није много разликовао од оног који је добио српски посланик. Иако је Братијану „дубоко саосећао“ и „разумео солидарност“ интереса, „није могао ништа да предузме како би

²⁵⁷ АС, МИД ПО, 1915, р. 452, Ф. VII д. 6, 607; Пс, П-По, 1915, Ф. II, р. 11; ДАРМ, 17.3.179/408; РГВИА, 3022, 71, 76–78, 82, 89, 101, 112, 119, 125, 130, 160, 162–163, 166, 181; 3024, 43–44, 47–49, 56, 60, 117, 133, 162, 185; *България в Първата световна война*, бр. 279–280, 338; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 377, 384, 391, 399, 402, 414, 418, 423, 428; VIII-2, 437, 455, 461, 464, 468, 471–473, 476–477, 488, 490, 503, 508, 512, 515, 522, 525, 552–553, 569, 571, 606, 642–643, 647, 651, 659, 695, 709, 728, 779; ПСР III, бр. 45, 65, 71, 73; *Царская Россия I*, 199; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 240–241.

²⁵⁸ АС, МИД ПО, 1915, р. 452, Ф. VII, д. 4, 402–404об, 412; П.О, 149/84, 60–62; ДАРМ, 17.3.112/252, 154/344–349, 161/358–359; *Царская Россия I*, 200; А. Лаинович, *Став Антанте и Србије*, 112.

помогао“ Србији. Потребне прилике за ступање у рат „још увек нису наступиле“²⁵⁹. Правдао се да би Румунија, имајући у виду удаљеност руских трупа, непријатељством према Бугарској привукла главне снаге Централних сила и доживела катастрофу. Румунска влада је пристала једино да не изражава јасно такав став у Софији, како би се она држала у неизвесности.²⁶⁰

Румунија је на тај начин у јесен 1915. одустала од Букурешког мира. Прва озбиљна опасност разбила је јединство победника из Другог балканског рата и вољу за одбраном заједничких интереса. Резултати преговора које је водила Русија показали су се ништавним. Румуни су добили све што су тражили, уз бланко-чек; да сами одреде када је повољан моменат да то и узму. Обавезе друге стране биле су скоро па и никакве. Антанта је учинила штету интересима ратне савезнице, Србије, без обавезивања Румуније да јој помогне у случају опасности. „Голуб на грани“ је и даље био слободан „да лети“, где год је желео.

Стварање „зле крви“

Краљевина Србија је пре избијања Великог рата одржавала добре односе са Италијом. Чланица Тројног савеза се у дипломатским иницијативама, које су се тичале српских интереса, више налазила на страни Русије и њених савезника него Аустро-Угарске. Промена је наступила избијањем Првог светског рата. Прокламовање југословенског програма сударило се са италијанским претензијама на јадранској обали и спор је постао неминован.

Италија је на почетку сукоба, упркос уговорним обавезама са Двојном монархијом и Немачком, прогласила неутралност. С обзиром на то да се радило о великој сили, обе групе зараћених држава показивале су интересовања да је придобију. На страни Антанте разговоре је прва покренула Русија. Сазонов је хтео да искористи предност, што су територијални апетити Италијана засецали аустроугарско земљиште. Већ током прве половине августа за улазак у рат обећао је Трентино, Трст и Валону, при услову да и Србија добије слободан приступ

²⁵⁹ МОЭИ, III/VIII-2, бр. 770; ПСР III, бр. 152.

²⁶⁰ АС, МИД ПО, 1915, р. 452, Ф. VII, д. 4, 406; д. 5, 440, 444–448, 455–456, 458–462, 467–472об, 487–490, 492–497, 505–506; д. 6, 616–618; АСАНУ, 14439/21; П.О, 149/84, 62–66; ДАРМ, 17.3.165/368; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3024, 121, 165, 171–172; д. 4427, 203; МОЭИ, III/VIII-2, бр. 551, 555, 582, 635, 678, 692, 737, 742, 747–748, 756, 769–771, 775, 779–781, 783–784, 788, 822; ПСР III, бр. 83, 99, 109, 116, 119, 127, 139–141, 152, 176, 191–192, 198, 203, 232, 244, 264; В. Н. Виноградов, *За балканским фронтима*, 208–214; Исти, *Румынија*, 138–141; А. J. Rieber, *Russian Diplomacy*, 263–264.

Јадранском мору. Слично другим приликама, опет се радило о пренагљеном потезу. У Риму нису били спремни на тако озбиљан искорак. Услед сложеног положаја, тренутно су желели да избегну оно што би се „могло назвати разбојничким нападом на Аустрију“²⁶¹, иако нису одрицали могућност да до њега дође променом околности у будућности. До тада, Италија је тражила премештање разговора у Лондон, далеко од очију аустроугарске и немачке дипломатије. Надала се да ће тиме постићи и добијање свега што може узети силом оружја.²⁶² Нису ни у Петрограду били наивни. Предосетили су на шта се циља. Сазонов је 24. августа упозорио савезнике да треба избегавати превремена обећања на далматинској обали, „готово потпуно насељеној Србима“.²⁶³

Ратни успеси Антанте у септембру заиста су и побудили италијанску дипломатију да се заинтересује колики део јадранског приморја може да јој припадне. Између осталих центара, њен посланик у Нишу се распитивао око претензија Србије. Наишао је на пријатељски, али врло опрезан пријем. Пашић је од почетка рата пазио да србијанске и црногорске трупе, дејствима у Албанији или Далмацији, не повреде интересе Италије.²⁶⁴ Када су се појавиле вести о намерама из Рима, пред руском владом се заложио да не дозволи продор у „словенске земље“ даље од Трста и половине Истре са Пулом. Сличан одговор добио је и италијански представник у Нишу. На Певческом мосту су примили поруку. Русија се чврсто држала раније назначеног курса у одбрани интереса једноплеменог савезника на Јадрану. Пошто је лоша војна позиција Србије током новембра забрињавала Италију, Сазонов је одвратио да би кризу решио њен улазак у рат. У супротном, упозорио је да приликом склапања мира италијански интереси неће бити узети у обзир. Из врха царске дипломатије су се побунили и поводом вести о иницијативи владе у Риму за савез Бугарске (уз њен излазак на

²⁶¹ МОЭИ, III/VI-1, бр. 91.

²⁶² АЈ, 80-I-5, 251–254; II-11, 459–460; ВД, XI, бр. 148, 365, 502, 543, 579, 668–669; АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 1, 82; р. 430, Ф. XIV, д. 7, 495; ДСПКС, VII-2, бр. 579, 590, 685, 763; МОЭИ, III/V, бр. 60–61, 95, 407, 414–415, 453, 459–460, 488, 494, 521, 529, 542, 556; VI-1, 24–25, 35, 42, 54, 63–64, 70, 74, 77, 79–80, 86–87, 91, 95, 104, 109, 113, 117, 123, 154, 161, 164, 168–169, 180, 183, 186, 192, 194, 197, 200, 219, 257, 281, 290, 297, 301, 310, 313, 329, 332, 355, 357, 361, 397, 404, 410, 430, 440; ПСР I, бр. 146–147, 150, 196, 247–248, 297, 699; *Царская Россия I*, 236–248; М. Matjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914–1917*, Zagreb, 1960, 22–40; М. В. Petrovich, *Russian diplomacy*, 162–170; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 182–185.

²⁶³ МОЭИ, III/VI-1, бр. 154.

²⁶⁴ Како је већ наведено, Руси су прижељкивали савезничку акцију на Јадрану, јер су мислили да заузимање Дубровника или Котора може изазвати италијански улазак у рат, Исто, бр. 283, 333.

Јадранско море преко Албаније и долазак у суседство Италији), Румуније и Грчке. Обнављање балканског блока без укључивања Србије било је недопустиво за Русију.²⁶⁵ Што се преговора о уласку у сукоб тиче, у интервјуу *Коријере дела сери* Сазонов се крајем године поново изразио против „претензија на Далмацију скроз насељену Србима, која је до турске најезде била саставни део српске државе“.²⁶⁶

У првим месецима рата, Србија и Италија водиле су рачуна да избегну неспоразуме. Српски посланик у Риму чак је пред једним домаћим званичником причао, у случају ступања у рат, да ће њихову војску у „српско-хрватским земљама“ дочекати као ослободиоца. Победа у Колубарској бици примљена је у италијанској јавности са одушевљењем. Краљ Виторио Емануеле је изјавио да су се Аустријанци „опекли добро“.²⁶⁷ Слутило је да ће се међусобна мимоилажења решити путем договора. Али, није било тако. У Риму су већ неко време гледали са подозрењем на делатност хрватске емиграције, која је под покровитељством српске владе у престоницама Антанте промовисала словенски карактер Далмације. Узајамно поверење је почело озбиљно да се круни окупацијом Валоне. Српска влада се побојала да ће се продор наставити и на друге приморске градове. Ни из Италије се нису потрудили да ублаже неспоразум. Више су га продубили. Насупрот претходној сагласности, успротивили су се намерама Србије да и она из безбедносних разлога заузме део Албаније. Био је то пролог будућих спорова.²⁶⁸

Италија је користила своју позицију за преговарање са обе зараћене стране. Будући да је Аустро–Угарска у вишемесечним разговорима, природно, одбијала

²⁶⁵ АЈ, 80-II-9, 40–42об; II-10, 186 и об; II-11, 461–462; VII-40, 450–451, 492; АС, МИД ПО, 1914, р. 430, Ф. XIV, д. 7, 420–436; р. 442, Ф. XXV, д. 7, 229–233, 236–238об; ВА, П. 3, К. 77, Ф. I, 1/17; МОЭИ, III/VI-1, бр. 18, 29, 36, 248, 310, 313, 351–352, 368, 386, 390, 413; VI-2, 461, 466, 482, 489, 514, 524, 541, 553, 561, 585, 590, 621–622, 629, 638, 651, 661, 689, 758; VII-1, 11; ПСР I, бр. 196, 307, 345, 354, 374, 398, 451, 460–461, 537, 664–665, 716, 721; *Царская Россия I*, 254; Д. Р. Живојиновић, *Сан Ђулијано и италијанске претензије на Јадрану на почетку Светског рата*, ИЧ 20 (1973), 307–317; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 102–106; М. Марјановић, *Londonски уговор*, 43–48, 55–93; М. В. Petrovich, *Russian diplomacy*, 171–174; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 185–191; D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, Zagreb, 1970, 1–18.

²⁶⁶ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 191.

²⁶⁷ ПСР I, бр. 537, 810.

²⁶⁸ АЈ, 80-I-5, 256–259об; II-10, 190 и об, 194, 196–197; II-11, 466–469; АС, МИД ПО, 1914, р. 427, Ф. XII, д. 1, 30–32об, 36; р. 430, Ф. XIV, д. 7, 432–434об, 490–491об; МИД СПА, 1914, бр. 515, 654, 657, 785, 804, 811, 817, 820, 828, 851, 863, 874, 911, 917, 951; 1915, бр. 977; ДАРМ, 17.2.7–8/11–14; ПСР I, бр. 477, 490, 537, 744, 771, 783; МОЭИ, III/VI-1, бр. 219, 281, 355, 393, 404, 413, 438; VI-2, 497, 561, 572, 590, 633, 648, 695, 703, 730, 735, 737–738, 742, 751, 755–756, 758, 761; VII-1, 1, 14, 23, 41, 47, 80, 123, 127, 203, 354, 368; *Царская Россия I*, 252–253; Д. Шепић, *Писма и меморандуми Франа Сутила (1914–1917)*, Београд, 1967, бр. 1–24; В. Н. Виноградов, *За балканским фронтима*, 129–133; М. Марјановић, *Londonски уговор*, 52–55, 61–63, 93–112, 140–152; М. В. Petrovich, *Russian diplomacy*, 174–178; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 191–195; D. Šepić, *Italija*, 19–53.

да уступи веће делове своје територије, из Консулте су се окренули Антанти. Важну улогу у промени опредељења имао је почетак операције у Дарданелима, са могућим последицама у промени односа снага на Средоземљу. Помало журно, италијанска амбасада у Лондону је 9. марта 1915. сер Едварду Греју у писаној форми предала услове за излазак из неутралности.²⁶⁹ Карактеристично је да се Сазонов само пар дана пре изненадног предлога изразио против укључивања Италије, у тренутку „када је њено садејство изгубило решавајући утицај“ – који је једино могао „да оправда огромно територијално увећање“.²⁷⁰ Под утицајем француске и британске дипломатије, у вези са започетом поморском акцијом и жељом за што скорије окончање рата, морао је да попусти. Из Лондона су му дали и додатни подстрек; сагласношћу на захтев за послератном руском владавином над Цариградом и мореузима. Остварење вековног сна се помало на видику.²⁷¹

Русија је већ тада била спремна да прихвати већину италијанских услова, осим оних који су се тicali јадранске обале. Шеф дипломатије, после саветовања у Ставки, у мемоару цару 15. марта заложиио се за препуштање Трста, целе Истре и кварнерских острва. Но, територија од Волоског до граница будуће Црне Горе („негде мало северније од Дубровника“) требало је да се сачува за Србију, и Хрватску, без обзира на форму у којој ће она после рата да егзистира. Уколико би се показало потребним даље попуштање „у ходу“ преговора, као главни задатак императорског правитељства означио је „*што шире обезбеђење интереса Српског краљевства*“. Крајње уступке Италији предвидео је од области између Волоског и ушћа Крке, намењеној Хрватима. Са леве обале реке, у српској зони, *није смело да се жртвује ништа даље од Шибеника*.²⁷²

²⁶⁹ Између осталог, од територија које су интересовале Србију, захтевала је Валону са околином, Трст, целу Истру до Кварнера, Далмацију до Неретве, са полуострвом Пелешац, и сва острва северно и западно. Судбина области од луке Волоско до северне границе Далмације и од Неретве до Дрима остављано је „решењу Европе“, по завршетку рата, МОЭИ, III/VII-1, бр. 348.

²⁷⁰ МОЭИ, III/VII-1, бр. 276, 281.

²⁷¹ АС, МИД ПО, 1914, р. 427, Ф. XII, д. 2, 113; 1915, р. 442, Ф. I, д. 1, 6; р. 447, Ф. III, д. 6, 1006; МОЭИ, III/VII-1, бр. 47, 203, 205, 274–276, 281, 303–304, 306, 318, 322, 328, 331, 341–343, 348–349, 351–355, 389, 410, 440; ПСР I, бр. 759; II, 1–2, 17, 21, 33, 77, 135, 194; *Царская Россия I*, 258–259, 261, 264; В. Н. Виноградов, *За балканским фронтима*, 156–157; М. Марјановић, *Londonski ugovor*, 112–116, 129–140; М. В. Petrovich, *Russian diplomacy*, 178–182; Б. Стојић, *Искушења француско-руског савезништва у 1915. години*, Мешовита грађа - *Miscellanea XXXVIII* (2017), 181–202.

²⁷² Русија се није слагала ни са захтевом за неутрализацију делова Јадрана намењених словенским државама, нарочито за обалу Црне Горе, МОЭИ, III/VII-1, бр. 373, 378; *Царская Россия I*, 262–264.

На одлуку министра да одобри преговоре у Лондону утицало је и песимистично расположење Николаја Николајевича. Велики кнез није видео начина за скорији прелазак у одлучујући противнапад, без садејства италијанске или румунске војске. На западу су делили сличан став о „првостепеној важности“ Италије. Држали су да њен улазак у рат може учинити кључни преокрет на фронтима и привући неутралне балканске земље. Снажан отпор руске дипломатије перспективи, да посудањем словенских крајева Италија не заузме место Аустро-Угарске на Балкану, затвори слободан приступ Србије и Црне Горе мору и створи клицу будућих сукоба; слабио је пред ратним потребама.²⁷³ Савезници нису пропуштали ни да подсети Сазонова, како су пошли у сусрет захтевима за Цариград и мореузе. Очекивали су да Русија не затеже са Италијом, чак ни око рока за њено ступање у сукоб.²⁷⁴

У привременој престоници Србије за тајне лондонске преговоре сазнали су концем марта. Уз изворе из дипломатских канала, Пашића су о „поразној ситуацији за сјеверну половину“ обала Јадрана извештавали представници хрватске емиграције. Један од њих, Франо Супило,²⁷⁵ задесио се у Петрограду и од Србије тражио енергичну интервенцију. Није морао да инсистира. Вести о преговорима на рачун Далмацији већ су задавале бриге српском државном врху. Пред послаником Трубецким, регент Александар и Пашић полагали су наде да Русија неће дозволити повреду словенских интереса на Јадрану. Сазонов им је хитро одвратио. У ноти од 3. априла уверавао је да императорска влада неће закључити никакав споразум, „без обезбеђења широког приступа мору“ за Србију – и додао пар дана касније – „која је поднела највеће жртве и учинила највеће

²⁷³ Сер Едвард Греј се крајем марта бојао да Италија не прихвати немачке понуде за неутралност. У Петроград је слао поруке да пожуре са прихватањем свих услова. „Сумњао је“ да ће се „Србија жалити на недовољну подршку Антанте“, која јој гарантује три пута увећану територију и широк приступ мору за развој трговине. Шанса да се „рат скрати за много месеци“ није требало да се пропусти, „само ради“ обезбеђења „ограниченог пространство обале“, МОЭИ, III/VII-2, бр. 451.

²⁷⁴ МОЭИ, III/VII-1, бр. 203, 354, 378, 381, 388–389, 393–394, 396, 399, 402, 408, 414; VII-2, 417–420, 423, 426, 429–430, 439–441, 444, 448, 450–453, 455–456, 461–463, 465, 471, 474–475, 477, 479, 485–487, 489–494, 511, 535, 537, 539, 545–546, 550, 558, 563–564, 566–568, 571, 573–577, 579–581, 585–587, 594–595, 598, 603–604, 610; ПСР II, бр. 157, 214, 217, 219, 234, 237; *Царская Россия I*, 263–267, 272–278, 281–285, 287–288; Дж. Бьюкенен, *Мемуары дипломата*, 147–148; М. Matjanović, *Londonski ugovor*, 162–214, 217–223; М. В. Petrovich, *Russian diplomacy*, 182–191; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 196–199, 202–208; D. Šerpić, *Italija*, 54–56, 58–59, 70–72.

²⁷⁵ Поред шефа српске владе и руских званичника, Супило је представкама бомбардовао и остале лидере Антанте, *Писма и меморандуми Франа Супила*, бр. 25–33.

услуге²⁷⁶. Што се Супиловог тражења тиче, из Ниша је заиста 6. априла отправљен циркулар, у коме су државе Антанте замољене да „југословенске провинције не буду предмет трансакција“ током преговора са Италијом, „на штету Срба, Хрвата, Словенаца, Европе и европског мира“²⁷⁷. Одбрана интереса је настављена кроз офанзиву у јавном мишљењу савезника. После десетак дана, под утиском распламсане полемике између италијанске и руске штампе, српска влада је поновила корак. Али, Сазонов је упорно подсећао да не зависи све од Русије.²⁷⁸

Шеф министарства на Певческом мосту се средином априла бунио против манира сер Едварда Греја да не попусти у интересним сферама Велике Британије и Француске, попут афричких колонија или малоазијске обале, док је „необичну вољу за уступање“ показао „тамо“ где је Русија „била заинтересована за смањење италијанских прохтева“. Резигнирано је приметио и да се на његове примедбе не обраћа пуно пажње. На крају је „под савезничким притиском“ морао да прихвати већину услова. У избору између минимума територија потребних „ради независног постојања“ Србије и интереса Хрвата и Словенаца, уступци су учињени на штету потоњих. Сазонов је углавном успео обезбедити оно што је подразумевао да је довољно за добробит српских држава, назначено у његовом мемоару цару.²⁷⁹

Према тексту Лондонског уговора од 26. априла 1915. године, Италији је, између осталог, обећана Далмација до рта Планка (недалеко од Шибеника на југоисток), без траженог полуострва Пељешац, али са готово свим острвима. „Интересна сфера“ Србије и Црне Горе ишла је од рта Планке до ушћа реке Дрим и обухватала преостала острва (Велики и Мали Дрвеник, Чиово, Колочеп, Јакљан, Шолту и Брач). У дипломатском клинчу, Русија је успела да избегне неутрализацију целе обале и потенцијално омогући Србија да без препрека користи у војне сврхе приморје од доње ивице Пељешца до 10 км јужно од

²⁷⁶ АЈ, 80-II-11, 498–503; МОЭИ, III/VII-2, бр. 468.

²⁷⁷ ПСР II, бр. 280.

²⁷⁸ АЈ, 80-I-2, 139 и об; 5, 287–288об; II-9, 62–63; II-11, 473–486, 490–491, 498–506, 529, 533–534; IV-23, 554, 556; ДАРМ, 17.2.84/174; АСАНУ, 9829/39–44; 9831/275, 284, 287, 294–295; МОЭИ, III/VII-2, бр. 423, 425, 434, 445–446, 460, 470, 501, 514, 546, 560, 588; *Писма и меморандуми Франа Супила*, бр. 34–41; ПСР II, бр. 236, 238, 247, 254, 317, 327, 333–334; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 251–252; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 110–113; М. Маџановић, *Londonски уговор*, 203–204, 215–224; Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория*, 78–79; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 199–202, 205–206; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 131–137; Д. Šerić, *Italija*, 56–71.

²⁷⁹ МОЭИ, III/VII-2, бр. 444, 456, 514, 575, 579.

Цавтата.²⁸⁰ Исти третман је био предвиђен за део приобаља који се већ налазио у поседу Црне Горе. Поред тога, њој се у перспективу стављало присаједињење Скадра, Медове и Љеша. Италија би узела Валону са околином, од централног дела Албаније са Драчем формирала би се мала аутономна држава, док је Србија и Грчка требало да добију довољно пространу заједничку границу западно од Охридског језера. На крају, за Хрватску је остала резервисана обала од Волоског до северне границе Далмације.²⁸¹

Концесије намењене Србији, са гледишта накнадне историјске памети посматрача из 21. века, изгледају као значајне. Но, године 1915. постојала је велика разлика између оног што је Русија сматрала да испуњава „минимум“ интереса једноплемене савезнице и назора српске политичке елите. Пашић се није борио само за стратешке позиције своје земље, већ и „правично решење Јадранског питања“ у духу јединства „троименог народа“.²⁸² Залуд је Сазонов поручивао да је „немогућно постићи цео идеал одједном“, пошто се код привлачења Италије за рат ради о „великом интересу“.²⁸³ Ради упознавања званичних кругова и јавног мњења са јужнословенским стварима, српски премијер је већ у европске престонице послао депутате из редова истакнутих научника. За Петроград је испратио професоре Љубу Стојановића и Александра Белића. Како су крајем априла и почетком маја из дипломатских мисија долазиле вести да је уговор са новим савезником готова ствар, сагласно жељи и уступцима Русије, Пашић је тражио дозволу да и он лично допутује. Одговор је био сличан као и месец дана раније, када је регент Александар први дао предлог за посету. Долазак

²⁸⁰ Услед попуштања за Шибеник, Сазонов је делимично променио став из свог мемоара цару, и утицао је на померање пројектоване границе између две српске земље на југ, тако да Србији припадну Дубровник и Цавтат.

²⁸¹ Иако је Лондонски споразум имао тајни карактер, савезници су приликом преговора око уступака Бугарској, у већ наведеном мемоару од 15. августа, фактички открили део одредби око територијалног проширења Србије на Јадранском мору, *Agreement between France, Russia, Great Britain and Italy, signed at London, April 26, 1915*, London, 1920, 3–4; МОЭИ, III/VII-2, бр. 537, 612–617, 619, 623, 632–633, 644, 646, 651, 658, 698; *Царская Россия I*, 293; М. В. Petrovich, *Russian diplomacy*, 191–193. У југословенској историографији није посвећено довољно пажње анализи текста Лондонског уговора. Хрватски историчари трудили су се да области остављене Србији и Црној Гори представе као заједничке или забашуре објашњење. Уз сличне тенденције код њихових српских колега, примећује се и извесна доза контрадикторности и самопорицања, те подвођење територијалних решења под „повреду ратних циљева Србије“ или „југословенских интереса“, Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 115; М. Марјановић, *Лондонски уговор*, 232–233; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 206–208; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 132–133; D. Šepić, *Italija*, 71–73.

²⁸² АЈ, 80-I-2, 139 и об; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 137–139; D. Šepić, *Italija*, 77–78.

²⁸³ АЈ, 80-II-11, 549–551.

председника српске владе био је „бескористан“ и није могао да промени ништа у исходу преговора. Царска дипломатија је уверавала да чини све што је у њеној моћи ради „одбране српских и словенских интереса“²⁸⁴.

Информације о уступцима Италији изазивале су узнемиреност код српске јавности, политичких и војних кругова. Ватру су додатно разгореле поруке представника хрватске емиграције из Аустро–Угарске, да ће организовати тамошњи народ за борбу против италијанске војске.²⁸⁵ Пашић је трпео ударе са више страна. До њега су већ увелико стизале процене о опсегу територија са којима се тргује. Претпоследњег дана априла, он је на мах занемарио југословенски програм и забринуо се за судбину свог народа. Молио је Трубецког да се у разговорима са Италијом обрати посебна пажња припадности Шибеника и области око реке Крке, где су већину становништва чинили православни Срби. Није, међутим, наставио истим трагом. У продужетку разговора и жустрим протестима, што се уступци чине без знања и одобрења Србије, понављао је устаљене фразе о „српско-хрватско-словеначком“ народу и обали.²⁸⁶

Влада у Нишу је почетком маја добила потврде о датуму потписивања Лондонског уговора и у грубим контурама назирала његов садржај. Французи, Британци и Италијани, попут Руса, уверавали су да се водило рачуна о српским националним потребама. То и даље није задовољавало званично прокламовану

²⁸⁴ АЈ, 80- II-11, 573–576; МОЭИ, III/VII-2, бр. 460, 468, 626, 638, 642, 653; ПСР II, бр. 254; Русија се почетком септембра успротивила и француском предлогу да се Пашић позове у Париз или неку другу престоницу Антанте, ради упознавања „tête-à-tête“ са потребом уступака Бугарској и умирења незадовољства савезничком политиком, МОЭИ, III/VIII-2, бр. 643–644, 659.

²⁸⁵ Пре него што су из министарства на Дворском тргу покушали да спрече „неблаговремену и непожељну“ посету Белића и Стојановића, кнез Трубецки је извео врло занимљиву констатацију: зашто је њихов долазак уствари добар. По руском дипломати, један од циљева пута састојао се у жељи да се „Јужнословенима“ одузме повод за критиковање Срба, како нису учинили све што су могли за „дело народног уједињења“, МОЭИ, III/VII-2, бр. 570, 595, 605. На сличан начин из Петрограда правдали су одбијање да приме Пашића. Стављањем пред свршен чин, тумачили су да му је уствари дат „заклон“ у односу на опозицију и Хрвате и Словенце, пошто одговорност не пада на њега, Исто, 638, 645, 655; АЈ, 80-II-11, 583–588; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 208–209.

²⁸⁶ Са намером да изазове реакцију, Пашић је манипулисао и жељом да напусти власт, знајући за руску осетљивост поводом тог питања. Овог пута, царске дипломате брзо су прозреле блеф и нису се обазирале на претње превејаног „Баје“, АЈ, 80-I-2, 141–146; I-6, 424–428, 432–433об; II-8, 615–617об; II-9, 64–67об, 72–78; II-10, 218–230, 237; II-11, 521–522об, 540–545, 553–565; IV-24, 602–603, 608–610; МОЭИ, III/VII-2, бр. 588, 626–629, 642, 645, 648, 655, 681, 690, 720; VIII-1, 39; *Писма и меморандуми Франа Сунџа*, бр. 42–44; ПСР II, бр. 254, 362–364, 366–367, 371; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 253–255; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 115–117; Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория*, 105–106; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 208–210; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 139–141; D. Šerić, *Italija*, 77– 81; Љ. Трговчевић, *Научници Србије*, 40–42.

политику Србије. На седници кабинета 3. маја, у присуству регента, одлучено је да се учини енергичан корак код савезничке дипломатије. Пашић је посланицима Антанте предочио неправду у кршењу народносног начела за српско-хрватско-словеначке земље и унутрашње тешкоће са којима се сусреће државни врх; због уступака без знања Србије. Из тих разлога, тражило се: 1) уверење да питање концесија није неповратно решено, већ како ће оно бити преиспитано у споразуму са Италијом; 2) да се будуће границе на другим странама не одређују без договора са Србијом; 3) гаранције за српско-хрватско-словеначко уједињење; 4) утицај на италијанску војску да избегне продор на спорне територије, ради избегавања сукоба са месним становништвом. Истовремено, престолонаследник Александар је писао великом кнезу познато писмо о „жртвовању словенских интереса“.²⁸⁷

Војници из Ставке нису желели да се мешају у политичка питања. Насупрот њима, Сазонов је наставио да даје живописна објашњења. Уз „шаргарепу“, он је упоредо почео да користи и „штап“. Жалбе из Ниша није сматрао само „неправедним“. Оне су биле „неприличне“ и претиле су да изазову „најгори утисак“. Заштита Србије довела је до рата, у коме је „највећи терет пао на Русију“, а она није престала да јој пружа материјалну и дипломатску помоћ. Убеђивао је да ће документи показати на какав начин је штитио интересе словенства и „да се борио за сваку стопу земље“, без обзира „на најнеповољније околности“.²⁸⁸ Пред Белићем и Стојановићем чудило се како не желе да признају право Италије на део Далмације. Молио их је „да му не замере“ што је пре свега Рус, јер је „одмах после тога Србин“ и „да су му најближи интереси српског народа“. „Заслуге Србије биће стоструко награђене“, поентирао је указивањем на присаједињење Босне и Херцеговине, перспективу за уједињење са Црном Гором и излаз на море у Далмацији са „старим Сплитом“.²⁸⁹ Трубецки је 7. маја министровом аргументацијом коначно мало смирио „утученог“ Пашића. Домаћин посете је прихватио савет да прекине са „бесплодним и чак штетним“ узбуђивањем јавног мњења. Руски посланик није узалуд трошио речи ни о

²⁸⁷ АЈ, 80-I-5, 311; II-11, 566–590, 595–597, 615–616; IV-23, 557–558; IV-24, 604–607, 611–614об; АС, Марамбо, Ф. XLI; МИД ПО, 1915. р. 447, Ф. IV, д. 3, 176–179; АСАНУ, 14447; 14924/43; ВА, К. 67, Ф. V, 5/14; МОЭИ, III/VII-2, бр. 607, 648, 686, 690; ПСР II, бр. 379, 388–389; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 117–118; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 210–217; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 141–145; D. Šepić, *Italija*, 81–82.

²⁸⁸ АЈ, 80-II-11, 601–602; МОЭИ, III/VII-2, бр. 645, 689.

²⁸⁹ АЈ, 80-II-11, 607; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 211, 217.

потреби „највећег опреза“ према Супилу, који је наставио да шири агитацију у јавности и са опозицијом прави митинге. Пашић је хрватског политичара одвратио од повратка у Русију и испратио за Лондон.²⁹⁰

Није све ни било тако црно, како се чинило политичарима у Нишу. Италија је полагала на добре односе са потенцијалним суседом. И пре но што је ушла у сукоб, средином фебруара изразила се против новог напада Аустро-Угарске на Србију, без претходног упозорења и споразума у Риму. После тајних лондонских преговора, Италијани су се трудили да одагнају сумње у недобронамерност. Пашића је пред разговор са Трубецким можда умирила баш изјава њиховог посланика претходног дана. Из Консулте су поручили да ће са Србијом „ступити у споразум чим се све сврши“, пошто желе „да буду само у добрим односима у будућности“²⁹¹. Председник српске владе пожurio је да брже-боље одмах покрене преговоре. Наклоност према идеји показивала је и руска дипломатија – помоћник Нератов је указивао на узајамну корист од договора. Ипак, са италијанске стране све је остало само на декларативним изјавама.²⁹²

Односи између две државе су се изменили на горе током позног пролећа и лета 1915. године. Услед избегавања засебног споразума, Пашић је дао упутства да се према италијанском војном изасланику у Крагујевцу односе са резервама. Круг неповерења се ширио уласком српске војске у Албанију, њеном неактивношћу на главном фронту и појачаном пројугословенском пропагандом, на једној; те италијанским везама са црногорским краљем, противљењима откривању садржаја Лондонског уговора и давања сагласности за српско-хрватско уједињење, на другој страни. Са разлогом је Сазонов саветовао да Италија ограничи учешће код савезничких корака за уступке Бугарској. Србија је вешто користила „жртве“ на Јадрану, учињене без њеног знања, ради протеста у преговорима са осталим неутралним државама. У Нишу су губили из вида како тиме продубљују јаз са једном великом силом и околност да она ратује на

²⁹⁰ АЈ, 80-II-11, 600об, 605–606, 615–617; IV-23, 557; АС, МИД ПО, 1915. р. 447, Ф. IV, д. 3, 175, 185; р. 448, Ф. IV, д. 3, 213–214; МОЭИ, III/VII-2, бр. 686, 689, 705, 720; *Писма и меморандуми Франа Супила*, бр. 45–47; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 212–217; D. Šepić, *Italija*, 93–94, 100–105.

²⁹¹ АЈ, 80-IV-23, 558об–559.

²⁹² Исто, II-11, 591–593об, 623–626, 634–635, 653–658об, 686–689; IV-23, 558об–559; АС, МИД ПО, 1915. р. 447, Ф. III, д. 5, 846; Ф. IV, д. 3, 183; ВРС VIII, 88; МОЭИ, III/VII-1, бр. 354, 389; VIII-1, 145, 188; VIII-2, 659; ПСР II, бр. 389, 399, 409, 421–422, 439, 505; Đ. Đ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 145–146; D. Šepić, *Italija*, 82–84.

савезничкој страни. Постоје индиције да је, између осталог, улазак Италије у борбу утицао на одлагање новог удара Централних сила на Србију. Иако ни из Рима нису показивали довољно предусретљивости, визија југословенског уједињења као да је замаглила реално просуђивање српске владе.²⁹³

Антанта је арчила папир у огромној преписци око ствари, које су можда решене на почетку сукоба. Европски рат је представљао погодну прилику за остварење територијалних претензија Бугарске према јужним и источним крајевима Србије. Намере Русије и њених савезника биле су искрене. Помирењем две словенске државе хтели су да спрече нови поход Централних сила на Балкан и успостављање територијалне везе са Османским царством. Но, наивно су мислили да су довољни уступци у Македонији, према тексту Српско-бугарског уговора о савезу. Русија, највише заинтересована за обнову осовине у балканском савезу, покушала је да примени принцип еквивалентних компензација. У томе није успела, понајвише јер се нови члан блока – Италија, противио прецизној дефиницији добитака Србије. Заједнички кораци Четворног споразума током лета 1915. постали су некоординисани. Пашићу се тако отварао простор да калкулише, користи њихову нејединство, и одбија иницијативе, које је представљао као удар на независност и територијалну целокупност Србије. Трубецки се зачуђено упитао: како званичници у Нишу сазнају за све предлоге и преговоре пре савезничких представника? На другој страни, победе савезника нису утицале на опредељење Бугарске, али су неуспеси на Источном фронту и у Дарданелима запечатали одлуку да се приклони ономе ко јој је нудио више – Централним силама. Сазонов је у неверици узалуд тражио већ „спаљене мостове“.²⁹⁴

²⁹³ АЈ, 80-II-9, 129, 135; II-10, 244–245; II-11, 661–663, 667–676, 679–680, 690–693, 694–704, 716–717, 723–725; 335-6, 50; IV-21, 327–342; АС, МИД ПО, 1915, р. 442, Ф. I, д. 1, 16, 33 и об; р. 447, Ф. IV, д. 3, 188; р. 448, Ф. IV, д. 3, 236–237об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3023, 92, 203; ДАРМ, 17.2.199/415; 3.39/69; ВРС VIII, 69, 84–88, 110–116, 150–152; А. Лаинович, *Став Антанте и Србије*, 111–112; МОЭИ, III/VII-2, бр. 729; VIII-1, 29, 39, 95, 101, 108, 116, 145, 153, 160, 188, 221, 244, 278, 280, 285, 306, 313, 418, 424, 428; VIII-2, 463, 474, 497–498, 522–523, 530–533, 541, 558, 586, 606, 635, 647, 659, 734, 759; *Писма и меморандуми Франа Сутила*, бр. 48–71; ПСР II, бр. 378, 380, 395, 428, 431, 435, 437, 439–441, 445, 447, 449–450, 505–506, 516, 520, 530, 541–542, 551–552, 559, 563, 567, 570, 593–594, 620, 627, 633, 637, 639, 659; III, 8; Ј. Жујовић, *Дневник II*, 146, 150, 161, 170; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 208–209; Ј. Трговчевић, *Научници Србије*, 42–71; D. Šepić, *Italija*, 85–146.

²⁹⁴ МОЭИ, III/VIII-1, бр. 373; VIII-2, 606, 635, 647; ПСР II, бр. 242

Однос Русије према уласку Грчке у сукоб био је омеђен српско-грчким савезничким везама, стремљењу западних чланова Антанте – посебно Велике Британије – за њено придобијање и стратешким интересима у мореузима. У нашој историографији владало је погрешно уверење да се царска влада испречила намери хеленске краљевине да ратује. И поред тога што су у Петрограду били најмање заинтересована за садејство Грчке, у важном тренутку показали су спремност да учини компромисе ради помоћи њене флоте у поморским операцијама против Турске. Германофилство краља Константина и недовољно снажна позиција антантофилски расположеног Елефтериоса Венизелоса представљали су одлучујуће факторе у опредељењу за неутралност. Показало се да је Пашић на почетку рата оправдано сумњао у постојаност Румуна и Грка за одбрану Букурешког мира.²⁹⁵ Иницијативе да се балканске државе држе заједно и саме одреде концесије Бугарској редом су падале у воду.

Од три владара са Балкана, верних свом немачком пореклу, румунски краљ Карол је преминуо октобра 1914. године. У вођењу спољне политике, премијер Јонел Братијану није више морао никоме да полаже рачуне. Опрезно је лавирао и чекао да види која ће страна превагнути у рату. Таквом држању помогао је и Сазонов, преурањеним обећањем озбиљних територијалних компензација за неутралност. Убрзо му се журба обила о главу, пошто су Румуни постали незајажљиви. Захтеви из Букурешта обухватили су територије несразмерне реалном броју румунског становништва на терену; између осталог, и цео Банат. Сазонов је дуго бранио стратешке и етнографске интересе Србије, све до лета 1915. године, када је, притиснут лошим стањем на фронту и захтевима савезника, Румунима дао све што су тражили за улазак у рат, без обавезе да то и учине.

Обрнуто сразмерна ситуација држању Бугарске постојала је у вези са Италијом. Централне силе у Риму нису ни приближно понудиле онолико, колико је то учинила Антанта. По питању Јадрана, Француска и Велика Британија су широке руке давали територијална обећања. Посреди се радило и о бризи за стратешки однос снага у будућности, пошто су рачунали да Русија, уз Цариград, војним коришћењем обале српских држава, може стећи доминантан положај на Средоземном мору. Није чудо што су са Певческог моста на жалбе из Ниша

²⁹⁵ МОЭИ, III/V, бр. 151; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 296–297.

саветовали стрпљење, јер ће „кроз десет до петнаест година поново ратовати“ и онда се „може постићи и оно“ што се тренутно није, па чак, ако треба и у „савезу са Аустријом“.²⁹⁶ Игра је ироније, што су са Певческог моста највише успеха у одбрани интереса Краљевине Србије имали у преговорима са Италијом, које нису непосредно водили. Лондонски уговор је омогућавао Србији остварење претензија према Албанији и широк излаз на море са Сплитом и Дубровником. Опредељење за југословенски програм учинило је да то не буде довољно добро.

У преговорима са неутралним државама око уласка у рат, Русија углавном није успела да одбрани интересе Србије. Дипломати несвојствено нестрпљење Сергеја Сазонова отварало је бреше за огромне територијалне захтеве Бугарске, Румуније и Италије. Не без разлога, српски савременици су приметили, да је упркос несумњивој наклоности, руски шеф дипломатије слаб заштитник. Сагласност Француске и Велике Британије на уступање Цариграда и мореуза, марта и априла 1915. године, готово потпуно му је одузела отпорну моћ. Са запада су користили пристанак на тако велику концесију ради притиска за попуштање у свим другим питањима. У томе су страдале претензије Србије. Кнез Трубецки није тако ватрено као Хартвиг бранио српско гледиште, али је на реалним основама сагледао слабости савезничког начина рада, нехај према потребама Србије и претерано увлачења Русије у несрећне „енглеске иницијативе“.²⁹⁷ Политика Русије и њених савезника је изазивала незадовољство у Нишу. Постојало је уверење да се интереси лојалне савезнице жртвују и како неутралне државе добијају награду за своја уцењивања. Помоћник министра иностраних дела, Јован Јовановић Пижон, назвао је текући сукоб „ратом за поделу Срба“.²⁹⁸

²⁹⁶ АЈ, 80-II-11, 498–503, 549–551; РГВИА, Ф. 16351, Оп. 1, д. 1, 15–16об; МОЭИ, III/VII-2, бр. 434, 628; *Писма и меморандуми Франа Супила*, бр. 27.

²⁹⁷ АЈ, 80-II-11, 481–485; ГАРФ, Ф. 813, Оп. 1, д. 427, 24–25об; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 428; VIII-2, 647; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 136–140, 153–158; *История внешней политики России*, 472–479.

²⁹⁸ АЈ, 80-II-11, 553–557; МОЭИ, III/VII-2, бр. 681; VIII-1, 145; VIII-2, 647.

ОД ПРОПАСТИ СРБИЈЕ ДО ФЕБРУАРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Голгота Србије

*„Да, изгубили смо све,
али смо Србији сачували образ“
Никола Пашић¹*

Приближавање олује

Влада у Нишу од почетка августа 1915. све учесталије је добијала извештаје о припремама Централних сила за нову офанзиву против Србије. Поред опасности са севера, снажило је подозрење и према намерама Бугара. Пашић је 26. августа, у време спремања одговора на савезничку ноту о уступцима, тим поводом, сазвао заједничку седницу Владе и Врховне команде у Крагујевцу. На њој је преовладало мишљење да су изгледи за успех, у случају истовременог аустроугарског и бугарског напада, „сумњиви“. Зато су војне припреме и маневри источног суседа у близини границе стварали непријатан осећај. Они, ипак, нису били једини знак да се нешто дешава. Пратило их је приметно појачање делатности комитских чета и све чешћи новински написи о наводном терору у српској Македонији. Из врха власти у Софији плански су припремали јавно мњење за предстојеће догађаје. Иза затворених врата, бугарска влада је почетком септембра склопила политичке и војне споразуме са Немачком, Аустро-Угарском и Османским царством. Мрачни облаци су почели да се надвијају над Србијом.²

¹ Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 228.

² АС, V-66, 4, 8–11; МИД ПО, 1915, р. 446, Ф. III, д. 1, 102, 111, 129; д. 3, 469; МИД СПА, 1915, бр. 1275, 1290, 1321, 1345, 1350, 1364, 1366, 1390, 1865; ВЈМ, Ф. 141; АСАНУ, 9875, 20, 24; 9877, 2–3, 5–7; ВА, П. 3, К. 3, Ф. I, 14/1; К. 53, Ф. II, 1/68, 80, 89, 92, 100, 107–108, 115–116; Ф. III, 1/118, 122–123, 125, 127, 130, 138, 143, 145, 151–154, 161, 163, 165, 168, 178–180, 188; Ф. IV, 193, 197; Ф. V, 1/238–244, 248, 250, 256–257; К. 83, Ф. VI, 11/81, 83, 96; ГАРФ, Ф. 579, Оп. 1, ед. хр. 1739; ДАРМ, 17.3.67/147–148, 69–70/151–153, 102/235–236, 104–106/238–243, 157/353; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3022, 91; д. 3023, 74–75, 92, 135, 139, 185, 200, 202–203, 232; 3024, 21, 34, 37, 55; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 300–301; *България в Първата световна война*, бр. 260–356; *Записници седница Министарског савета Србије 1915–1918*, приредили: Д. Јанковић, Б. Храбак, Београд, 1976, 121–125, 133–135; МОЭИ, III/VIII-1, бр. 144, 175, 238, 249, 271, 331, 337, 395, 425; VIII-2, 464, 509, 535, 550, 557, 575, 602, 604, 647, 651, 656, 661, 672, 692, 707, 711; IX, 621; ПСР II, бр. 420, 461–462, 481, 488, 501, 513, 522, 564, 572, 582, 587, 605, 609, 614, 616, 641–642, 647; III, 6, 10, 23, 29, 35, 37, 41, 47–51, 53–54, 61–64, 67, 69–73, 76–77, 79–85, 92, 98–99, 104–107, 109–110, 112, 115–116, 120–123, 127–128, 131–133, 452; *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske*, 114–171; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 296–297; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 215–218; М. Ј. Николајевић, *Србија и њени*

Поглед ка Петрограду није умиривао духове. Иако су обавештајни извори потврђивали припремне активности на северној и источној граници Србије, дипломатски и војни представници Русије уклопили су се у супротно мишљење савезника. Како за Централне силе, тако су и за Бугарску сумњали да се служи блефом. Подозревали су да непријатељ покушава одвући пажњу са кретања на „главним“ фронтovima, а влада у Софији претњом изнуди већа територијална обећања. Почетак мобилизације бугарске војске, 21. септембра, није отклонио заблуде. Део политичких кругова и јавности у Петрограду наставио је да се завања вишедеценијским уверењем да би бугарски народ збацио краља и владу, уколико крену у рат против „Ослободитељке“. Ствари је сасвим другачије посматрао Пашић. Због „неурачунљивости“ Бугара, он је већ почетком септембра наредио мере предохране према источним границама³. Када је дошло до мобилизације, није имао сумње о чему се стварно ради и од Антанте је тражио оштру реакцију и притисак за повлачење декрета. У случају негативног одговора Бугарске, предлагао је да Србија нападом предупреди концентрацију њене војске. Наишао је на зид. Намери су се оштро успротивили савезници, посебно Русија. Сазонов је предлог сматрао рђавим, и, уместо тога, саветовао да се српска војска клони свега што може да буде протумачено као изазивање суседа; па чак избегава и примање прве битке. Оправдано се може поставити питање: због чега?

У нашој историографији није на прави начин осветљено почетно држање Русије према плану за превентивни напад Србије на Бугарску. Чини се да је велики савезник у литератури неправедно окривљен за спречавање операције, која би наводно осујетила намере нелојалног суседа. Посреди се радило о нечему другом. Домаћи аутори су посматрали ствари кроз призму успешне албанске експедиције из јуна 1915. године. Губила се из вида чињеница да се крајем септембра здружена војска Централних сила великим делом већ налазила близу Саве и Дунава. Напад Србије на њиховог новог савезника могао је само да убрза прелаз преко река. И поред бројних предрасуда, у Петрограду су разумели однос снага на Балкану. Због тога су пред српску војску поставили задатак да брани северну границу. У супротном, сукоб са Бугарском претио је да ослаби њену

савезници. Догађаји с јесени 1915. године, Београд, 1923, 48–67; П. Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*, Београд, 2009, 105–107; Ж. Павловић, *Рат Србије*, 25–27.

³ ПСР III, бр. 81.

отпорну моћ и олакша пут Немачкој и Аустро-Угарској ка Цариграду.⁴ Алтернатива, на коју је Сазонов са савезницима полагао наде, подразумевала је прихватање познатог Пашићевог и Венизелосовог захтева за упућивање трупа Антанте преко Солуна. Благовременом и довољном помоћи, мислио је, може се одржати фронт у Македонији, уколико Бугарска нападне; док се српска војска бори на северу.⁵

Идеја о слању савезничких снага на Балкан није била нова. Током прве године рата најчешће се говорило о доласку француских и британских јединица у Србију, преко Далмације или долином Вардара. Наравно, постојали су планови и за руске војне снаге. Пашић је још октобра 1914. изнео предлог да се оне распореде преко пута Оршаве, ради бочног продора у позадину непријатеља. Изненадни напад Османског царства на Русију спречио је тада разматрање плана. Месец дана касније, у време Колубарске битке, србијанска и црногорска влада упутиле су нови апел да, упоредо са западним савезницима, Русија пошаље трупе у помоћ. Нису наишли на очекиван одзив. Из Петрограда су добили негативан одговор, уз оцену да је идеја „непрактична и непожељна“. Српске званичнике, међутим, то није обесхрабрило. После јесењег успеха против Аустро-Угарске, помогао им је увид да Србија нема резерве за гоњење пораженог непријатеља. Њена удаљеност и извесна изолованост од земаља Антанте онемогућавала је брз премештај трупа са Источног или Западног фронта. Ради правовременог деловања, било је потребно да се јединице налазе на лицу места.⁶

⁴ Србија је могла да преузме морално бреме кривца за изазивање „братоубилачког рата“, те тиме угаси трачак наде за промену курса у Софији или покрета народа против власти. Уз то, превременим потезом угрозило би се и потенцијално садејство Румуније и Грчке, ПСР III, бр. 148, 168–169, 176. Слични, „сумњиви“ изгледи на успех чули су се из Врховне команде у Крагујевцу. Начелник штаба, остарели војвода Путник, увиђао је опасност и бојао се офанзиве према Бугарској, са непријатељском војском на леђима, АС, МИД ПО, 1915, р. 444, Ф. I, д. 7, 644.

⁵ АЈ, 80-I-7, 603–607; АС, МИД ПО, 1915, р. 443, Ф. I, д. 2, 177, 181, 184; д. 5, 428, 436–437; р. 444, Ф. I, д. 7, 611, 619–620, 646; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 20; Ф. II, р. 11; ВА, П. 3, К. 81, Ф. VI, 11/96; АСАНУ, 9875, 26–30; 9876, 94–109; 9877, 3, 6–10; ДАРМ, 17.3.69/151–152; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, 3024, 64, 78, 83–84, 89–90, 97, 101, 108; д. 3084, 71–72; д. 3086, 9–14; д. 3179, 108–118, 129 и об; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 283, 294; Ф. 16351, Оп. 1, д. 1, 31–34об; МОЭИ, III/V, бр. 106; VIII-2, 550, 582, 614, 623–625, 691, 725, 731, 737, 743, 747, 750, 753, 756–760, 764, 783, 790–791; ПСР III, бр. 41, 98, 110, 134–145, 148–151, 153–161, 163, 166–185, 188–191, 201–206, 208–209; *Царская Россия I*, 134–138; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 141–147; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 61–65; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 218–221; М. Ковић, *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, Београд, 2017, 85–86; М. Ј. Николајевић, *Србија и њени савезници*, 67–80; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 107–112; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 90, 177–180.

⁶ АС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 2, 157–158об; р. 431, Ф. XV, д. 2, 158–159об; д. 6, 399, 421об, 425–428об; АСАНУ, 9864/8, 10; ВА, П. 3, К. 81, Ф. VI, 11/22; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3020, 14,

Почетком 1915. у Француској и Великој Британији распламсала се дискусија о пожељности удара на непријатеља са „споредног“, балканског ратишта. Улог је повећавала перспектива за придобијање неутралних држава и пружање заштите Србији од новог удара непријатеља. Позив регента Александра, да услед истрошености српске војске пристигне помоћ у људству из Русије, дошао је у повољном моменту. И западни савезници су почетком фебруара 1915. тражили да Руси учествују у заједничкој оружаној операцији. Поклапање две иницијативе подстакло је руску одлуку да одвоји за слање у Србију једну бригаду резерве и 53. (донски) козачки пук. Остварење пројекта Тројног споразума за офанзиву са Балкана, ипак, изјаловило се. У Лондону и Паризу су изненадно променили одлуку, и уместо за Солун, јединице су испратили пут острва Лемнос, где су чекале пребацивање у Дарданеле. У Ставки су једини остали при ранијој намери. Ту се препрека појавила на страни домаћина. Српски министарски савет је првих дана марта, по тражењу Врховне команде, због недостатка фуражи и лоших санитарних услова, замолио за одлагање доласка јединица из Русије. Након тога, трупе су дефинитивно добиле друго назначење.⁷

Царска влада није више показивала интересовање да одвоји веће снаге за одлазак у Србију. На Певческом мосту су крајем августа 1915. одбили да њихова војска узме учешће у делимичној реафирмацији пројекта, кроз окупацију територије источно од Вардара. Највише на шта су у Ставки били спремни да пристану, уколико околности буду тражиле, представљао је одред од 250 људи. Ни концем септембра Сазонов није намеравао да у састав савезничких трупа уђу руски војници. За кнеза Трубецког, који је молио за слање „неколико корпуса“ на челу са Радком Димитријевим, дао је оцену како „идеалише као да живи на

31; МОЭИ, III/VI-1, бр. 423, 521, 525, 528; ПСР I, бр. 504, 662, 797; II, 603; Ю. Н. Данилов, *Русские отряды на французском и македонском фронтах 1916–1918 гг.*, Москва, 2010, 11; *Први светски рат I*, 173.

⁷ АС, МИД ПО, 1915, р. 449, Ф. V, д. 5, 355; д. 6, 476–485; ВА, П. 3, К. 72; Ф. IV, 14/19; К. 81, Ф. VI, 11/34–35; ДАРМ, 17.2.4/5, 12/21–22, 42/102–103, 45/108, 49–50/114–117, 54/125–126, 56/129–130, 60–62/135–138, 66–67/142–143, 92/188; 6.18–19/33–36, 23/45; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 1871, 2, 76–77, 80–83; д. 1872, 1–4; 3021, 161; 3023, 51; Ф. 2003, Оп. 1, д. 1126, 32, 35–36, 60 и об, 206; *Константинополь и проливы. По секретным документам б. министерства иностранных дел. Том II*, под редакцией Е. А. Адамова, Москва, 1926, бр. 17–21, 26–29, 37, 41, 45; МОЭИ, III/VII-1, бр. 147, 151, 157, 166, 173, 175, 184, 186, 200, 268, 271, 280; ПСР I, бр. 797; II, 51, 102, 109–110, 131, 153, 162; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 372–373; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 91, 119; Ю. Н. Данилов, *Русские отряды*, 11–12; Д. Р. Живоиновић, *Невольни ратници*, 2–24; А. Ю. Павлов, *«Русская одиссея» эпохи Первой мировой. Русские экспедиционные силы во Франции и на Балканах*, Москва, Санкт-Петербург, 2011, 14–20; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 264–266.

месецу⁸. Помоћ Србији огледала се у дипломатској арени. Шеф Певческог моста је у потаји од малог савезника, 26. септембра, предузео корак да се не прекида слање француских и британских трупа у Солун, чак и ако Срби превентивно ударе на Бугарску. У пар дана је дошло до осетне промене у његовом схватању о ситуацији. О томе сведочи и предлог за упућивање захтева са роком од 24 сати у Софију ради заустављања мобилизације или отвореног прикључење Антанти.⁹

Застој је произвела Велика Британија. Тако енергичном потезу успротивили су се у Лондону, где још увек нису губили наду у преокрет Бугарске при доласку савезничких трупа. Сер Едвард Греј се залагао за блаже упозорење. После недељу дана потрошених у узалудној размени телеграма, Русија више није могла да гледа „јавно спремање Бугарске за братоубилачки удар“ против „истоверног и једноплеменог“, „савезног словенског народа“¹⁰. Њено посланство у Софији је 4. октобра самостално учинило ултимативни корак. Како није добило задовољавајући одговор, сутрадан је дошло до прекида дипломатских односа. Са руским потезом одмах су се солидарисале остале државе Антанте. На западу су коначно схватили да је враг однео шалу. Вођен развојем околности, и посланик Србије је 6. октобра затражио пасош.¹¹ Остало је да се са зебњом чека неизбежно.

Влада у Нишу је послушала савет да не предузима превентивни напад на источног суседа. Додуше, из заблуде, пошто се мислило како би то осујетило долазак обећане помоћи.¹² Уместо офанзивног корака, акценат је стављен на

⁸ ПСР III, бр. 148.

⁹ Одређен утицај на промену држања имало је противно мишљење цара, премијера и војног врха о превентивној акцији Србије. Горемикин је у једном тренутку упитао Спалајковића „ког ђавола“ је прво ишао код неодлучног шефа дипломатије, З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 264–265.

¹⁰ АС, Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 85; ВА, П. 3, К. 81, Ф. VII, 12/4; МОЭИ, VIII-1, бр. 831, 833.

¹¹ АС, МИД ПО, 1915, р. 443, Ф. I, д. 2, 108; р. 446, Ф. III, д. 3, 613; АСАНУ, 9875, 30–32; 9876, 107–109; 9877, 3, 6–12; ПФ НБС, P558/IX, 713; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3024, 111, 116, 134, 139; д. 3179, 119, 124 и об; д. 4427, 199, 203, 217, 220; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 225, 249; Ф. 16351, Оп. 1, д. 2, 5–16об, 112–118; ВРС IX, 53–54; МОЭИ, VIII-1, бр. 362; VIII-2, 570, 572, 576, 593, 600, 609, 623–625, 635, 667, 671, 684–686, 691, 695–697, 700, 704, 756, 765–766, 770, 776, 784, 786, 788–791, 793–795, 797, 799–808, 811, 814–815, 818–821, 825, 830, 836–839, 843, 846–848, 854–856, 874, 882; ПСР III, бр. 115, 140, 148, 151–152, 161–166, 169, 173, 186–187, 192, 194–197, 201–202, 206, 209, 213–229, 231–232, 234, 236–249, 252–253, 255–258, 260, 264–272, 279–284, 288–293, 304, 312; *Ставка и министарство иностраних дел*, КА 27, 55–56; *Исто*, КА 28 (1928), 5–6; Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, Приредили Р. Љушић и М. Милошевић, Нови Сад, Београд, 2015, 132–137; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 177–182; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 264–265; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 67–102; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 221–223; М. Ј. Николајевић, *Србија и њени савезници*, 73–83; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 180–181; Б. Храбак, *Русија и спасавање Србије у јесен 1915. године*, ИЧ 23 (1976), 133–140.

¹² Сазонов је 29. септембра први пут отворено изрекао сагласност, „кад (већ) војнички обзира захтевају“, да се учини „одсудан корак“. Непосредно пре слања ултиматума у Софију, на

дипломатско поље. Србија се вратила на позив за слање бар једне руске дивизије. Убеђење о „силном“ моралном дејству таквог потеза на бугарски народ и војску било је широко распрострањено. Подршку плану пред императорском владом, по тражењу из Ниша, пружила је и Француска. Председник Поенкаре је 1. октобра послао телеграм Николају II, у коме, због очекиваног утицаја на становништво Бугарске, тражи долазак руских војника на Балкан. Из предумишљаја, захтев је повезао са потребом одржања железничког пута кроз Србију, куда је ишло снабдевање Русије ратним материјалом са запада. Ни с тим није постигао очекиван ефекат. У Петрограду су се правдали лошом ситуацијом на фронтима. Цар је са пуно лепих фраза одговорио Поенкареу да у том тренутку његова земља није у могућности да одвоји и пошаље потребне војне снаге у Србију. Негативан став није одвратио Француску од тражења „макар малог одреда“. Њен политички врх држао је да акција савезника, без помоћи Русије, не може дати озбиљне резултате. Интервенције су утолико биле снажније, колико је француска влада због руског одбијања трпела озбиљне ударе од опозиције и јавности.¹³

Почетак непријатељске офанзиве на Србију, уз пад Венизелоса и сумње у држање новог кабинета у Грчкој, појачао је апеле за оружану помоћ, праћену акцијом против бугарских пристаништа, и из Ниша¹⁴. Под притиском, Руси су све време тражили прихватљиво решење. Новопостављени начелник штаба Главнокомандујућег, генерал Михаил Алексејев,¹⁵ није попут дипломата имао илузија око моралног дејства руског учешћа на Бугаре¹⁶. Значајније питање било је како помоћи Србији, у стратешки неповољном тренутку за одвајање снага, због

Дворском тргу вајкали су се што је Србија послушала првобитни савет и није одмах по објави мобилизације напада Бугарску, АС, МИД ПО, 1915, р. 446, Ф. III, д. 3, 564; ПСР III, бр. 267, 272.

¹³ АС, Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 85; АСАНУ, 9876, 95, 102–111; РГВИА, Ф. 2000, д. 3024, 109; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 215, 217, 227, 244; МОЭИ, VIII-2, бр. 809, 815, 820, 842, 858, 866, 871, 886; ПСР III, бр. 252–253, 269. На Русију се бацало „дрвљем и камењем“ у Паризу. Она је била означена као „главни кривац“ стања створеног на Балкану. Одсуство руске војске у операцији виђено је не само као удар на њен традиционалан престиж, већ и остављање савезника у „непријатном положају“. Посегло се поново и за „најскупљом“ претњом – њена пасивност могла је да има за последицу ревизију решења о Цариграду и мореузима, МОЭИ, VIII-2, бр. 885–886, 896, 904.

¹⁴ Пашић је упоређивао околности са позивима хришћанској Европи у средњем веку, када су Турци кренули на запад преко Балкана. Сада је постојала претња да овај простор „подлегне немачкој сили и надмоћности“, ПСР III, бр. 328.

¹⁵ До промене у Ставки дошло је првих дана септембра, упоредо са смењивањем великог кнеза Николаја, те царевим преузимањем врховне команде над војском, ВА, П. 3, К. 81, Ф. VI, 11/101–102; МОЭИ, VIII-2, бр. 660; ПСР III, бр. 93, 110; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 186–201.

¹⁶ „Када на човека пуцају, тада и он пуца, било ко био пред њим: свој или туђи“, изводио је он закључак према искуству у борбама против војника словенског порекла из Аустро-Угарске на Источном фронту, *Ставка и МИД*, КА 28 (1928), 7.

лошег стања на сопственим фронтovima. Када је Сазонов, у изналажењу алтернативе, упитао 9. октобра да ли је могуће према бугарској граници употребити минерску чету са Дунава, у бројном стању од 400 морнара са 20 официра, Алексејев је одвратио да назначење тако малог одреда не може имати никакав војни и морални значај, нити приличи престижу Русије. Уместо тога, „ако је већ нужно“, следило је да се шаље већа формација, до нивоа корпуса, али претходно потпуно снабдевена и наоружана. Генерал није дозвољавао импровизацију. Поставио је питање и где би се руски војници присајединили српским трупaма, с обзиром да је војска Централних сила прешла Дунав између Обреновца и Градишта, претећи да пресече једину директну везу између две земље.¹⁷ Пуно празних места у писму допунила је чињеница да је за формирање корпуса било потребно време, а оно је увелико радило против Србије.

„Три силе притисле Србијцу“

Нападу Аустро-Угарске и Немачке преко Саве и Дунава, који је отпочео 6. октобра, Бугарска се придружила осам дана касније, ударом у бок српске војске. Упркос снажном отпору на свим положајима, око 300.000 бораца одбране није могло дуго да парира непријатељима са 800.000 бајонета. Била је потребна помоћ са стране. На почетку је изгледало да ће она брзо стићи. Готово истовремено са офанзивом Централних сила, британске и француске трупе почеле су да се искрцавају у Солуну. Њихов прелазак у Србију се очекивао сваког тренутка.¹⁸

Обећања о стратешком садејству трупа Антанте, и поред тога, остала су мртво слово на папиру. Француска, у одређеној мери вољна да помогне, суочила се са опозицијом из Лондона. Код Британаца није постојало довољно интересовања за операцију и одвајање додатних дивизија за слање на Балкан. Они су већ тада били спремни да Србију препусте судбини. Готово свакодневни позиви из Ниша и Крагујевца, потпомогнути од руске дипломатије, за хитно упућивање појачања, осим празних обећања, нису дали других резултата. Експедиционе трупе су до друге половине октобра остале приковане за околину

¹⁷ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 1867, 13; ВРС IX, 82, 107, 153, 177; МОЭИ, VIII-2, бр. 842, 878, 880, 892, 902; ПСР III, бр. 162–163, 176, 186, 209, 269, 300–301, 317, 327–329, 353; *Ставка и МИД*, КА 28, 6–8; В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа*, 224–225; А. Ю. Павлов, *«Русская одиссея»*, 21–24; Б. Храбак, *Русија и спасавање Србије*, 140–145.

¹⁸ У нестрпљивом ишчекивању, Ниш је данима стајао украшен савезничким заставама ради дочека, МОЭИ, VIII-2, бр. 875; М. Ковић, *Једини пут*, 95.

Бевђелије и Солун. Западни савезници су врућ кромпир пребацивали у руке Русије. Још једна алтернатива, предложена из Ниша, а прихваћена од Француза и Британаца, био је предлог да руске трупе изврше десант на Бугарску.¹⁹

Ставка је, силом прилика, прихватила да размотри идеју о удару преко Румуније. На дан бугарског напада, Алексејев је француској Врховној команди писао о „лудој жељи“ да помогне „братској српској војсци“. Жалио се да главну тешкоћу за остварење наума прави неснабдевеност наоружањем. Седма армија, раније у резерви ка крајњем југозападу, на броју од око 100.000 људи, могла је, по њему, да буде удвостручена у случају правовременог доласка оружја и ратног материјала.²⁰ Постојала је, пак, озбиљнија препрека, коју генерал није имао у виду. На „јединствени пут“ за правовремену помоћ Србији, преко Добруце, није могло тако лако да се рачуна. Сазонов је 16. октобра обавестио Алексејева да се Румуни не би сложили са пропуштањем војске преко њихове територије.²¹

Поморска траса је такође била стављена ад акта. Црноморска флота је десантну операцију на бугарске луке означила остваривом само у периоду лепог времена, не пре маја наредне године. Но, Руси нису на томе стали – разматрали су још солуција за слање трупа. Трећа потенцијална рута произашла је из разговора новог главнокомандујућег, цара Николаја, са француским послаником Палеологом, почетком октобра. Радило се о плану за транспорт преко Архангелска за Солун једне бригаде, чије формирање је започело средином октобра. Пројекат се није свидео српском врху, будући да је предвиђао рок за остварење од шест недеља. Пашић је 17. октобра оценио да би на тај начин одред

¹⁹ АС, МИД ПО, 1915. р. 476, Ф. XXVIII, д. 2, 122, 126; ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 6/2; Ф. VI, 7/13; РГВИА, Ф. 2000, д. 3024, 154, 167, 174, 183–184, 198, 201, 206, 209, 215–216, 218, 221, 223, 232, 250; д. 3179, 129–130, 150, 154, 156, 160, 164, 168–169, 172; д. 4427, 253, 260, 286; д. 7427, 10–11, 13; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 211–214; ВРС IX, 54, 82, 107, 131–133, 177, 200–204, 222, 255–258; X, 34–35, 38; *Записници седница*, 150, 155–158, 161–179; МОЭИ, VIII-2, бр. 860, 864–865, 875, 880, 883, 905–906, 910, 914, 917, 922; IX, 22, 37–38, 47–48; ПСР III, бр. 270, 292, 299, 301, 305, 317, 319–332, 344–349, 353–368, 370–373, 377–381, 386–413; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 183–184, 187–190; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 236–237, 248–250; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 265–266; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 101–123; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, 173–176; М. Ковић, *Једини пут*, 143–148, 152–156; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 208–212; М. Ј. Николајевић, *Србија и њени савезници*, 83–98, 101–108; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 112–126; *Први светски рат I*, 175–198; К. Spasić, *Neprijateljska ofanziva protiv Srbije u jesen 1915. prema једном francuskom izvoru*, VIG 3 (1986), 326–340.

²⁰ МОЭИ, IX, бр. 12, 35; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 91.

²¹ Ни идеја да се покуша понављање „грчког сценарија“, са искрцавањем савезничких снага у Солуну, није могла да се примени – није постојао позив домаћина, попут Венизелосовог крајем септембра, МОЭИ, VIII-2, бр. 921; IX, 18.

стигао прекасно. Уместо тога, предложио је да руске трупе иду Дунавом до Тутрукаја, на бугарској обали, одакле им се отвара пут за Рушчук и даље, ка Варни и Бургасу. У Србији су се и даље надали да ће акција Русије довести до свргавања владе у Софији. Генерал Алексејев прихватио је разлоге и пет дана касније издао наређење да се упућене снаге ка Архангелску усмере на југ Русије, где је требало да се изврши њихово наоружавање и припрема. У међувремену, и та опција је изгубила смисао. Румунски премијер Братијану одбио је 21. октобра да се сагласи са проласком бојних бродова или превозом војске кроз део реке, на коме су обе обале припадале његовој земљи. Решења и даље није било на видику.²²

Са Балкана су наставиле да долазе лоше вести. Много снажније бугарске трупе, у односу на одбрану, већ су заузеле Кочане, Велес, Куманово, Штип, Криву Паланку и Врање, те пресекле железничку везу са Солуном. Србија је „у очајном“ положају, у дану када је пало Скопље, 22. октобра, апеловала за брзу помоћ. Њен врх је рачунао да доласком 100 до 150 хиљада савезничких трупа, у року од десет дана, може да се одржи фронт. Реакција западних чланица Антанте била је млака. Потребне трупе су споро пристизале у солунску луку. Француске јединице су до 22. октобра замениле српске у простору до Криволака и примиле борбу са непријатељем, али даље нису ишле. Њих око 40.000–60.000 било је недовољно да пружи ефикасну помоћ. Уз то, Британци су и даље остали пасивни.²³

Одговор најближе савезнице, на другој страни, био је у најмању руку збуњујући. Русија је без јасне визије како да помогне почела да шаље контрадикторне поруке. Најпре је генерал Алексејев, 23. октобра, ради „избегавања неспоразума/заблуде“, саопштио је да у „садашњим приликама и са

²² АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVIII, д. 2, 126–127; р. 478, Ф. XXIX, д. 3, 162, 192; ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 6/10, 15, 21; К. 81, Ф. VII, 12/9–13; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 1867, 16–18, 20–23; д. 7427, 9, 24, 27, 36, 65–66; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 206, 212–215; ВРС IX, 178; X, 107, 133–134, 225; *Записници седница*, 180, 183, 186; МОЭИ, VIII-2, бр. 915, 920, 923; IX, бр. 3, 5, 29, 35, 42, 45, 48, 54; ПСР III, бр. 413, 417–418, 438, 448; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 91–94; Б. Храбак, *Русија и спасавање Србије*, 141–142, 145–152.

²³ АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVII, д. 7, 640; Ф. XXVIII, д. 2, 126, 128–129; ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 6/15; РГВИА, Ф. 2000, д. 3179, 184–185; д. 4427, 288, 298–299; д. 7427, 40; ВРС X, 35–38, 58–59, 81–83, 105–108, 133–136, 154–157, 182–183, 204–205, 225, 247–249, 268, 340; *Записници седница*, 179–183; МОЭИ, VIII-2, бр. 917, 922, 924; IX, 37–38, 47–48, 51, 73; ПСР III, бр. 417–418, 421, 423, 425–426, 428–431, 435, 437–444, 446–449, 450–451, 454–457, 462; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 122–126; М. Ковић, *Једини пут*, 156–159; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 211–212; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 126, 128–131; К. Spasić, *Neprijateljska ofanziva protiv Srbije*, 341–351.

обзиром на средства, са којима располажемо“, није могуће извести десантну операцију у великим размерама²⁴. Демантовали су га цар, а за њим и шеф дипломатије. По наређењу Николаја II отпочела је попуна Седме армије на стање од пет корпуса и упућене су инструкције за појачане дипломатске напоре у Букурешту. Планирано увећање јединице одговарало би броју од 400–500.000 војника, које су Румуни захтевали као минимум да уђу у рат. Проблем је и даље правио хроничан недостатак оружја. До краја октобра, из Италије и Француске је стигла потврда о уступању укупно око 540.000 пушака. Али, за њихов транспорт преко Архангелска било је потребно више од месец дана. Постављало се питање да ли мали савезник на Балкану може издржати толико. Нови покушаји да се Румуни приволе на претходно пропуштање војске наишли су на затворена врата.²⁵ Цар је, без обзира на тешкоће, поручио 18/31. октобра да „Србија буде дубоко уверена“ како ће Русија „учинити све“ да јој „олакша и помогне“ и обавестио о спремању десанта „дивизије армијске коњице“. Надао се „да ће првих дана месеца новембра и на Балкану непријатељ бити под ударцима“ његове војске.²⁶ Руски монарх је тиме почео да се заплиће у мрежу нереалних обећања.

Порука Сазонова имала је дубљи смисао. Подстицај за њу дали су посланици Спалајковић и Трубецки. Обојица су прибегли „последњој претњи“ – да Србија може закључити сепаратни мир, ако савезници не убрзају слање трупа. Шеф руске дипломатије одвратио је 28. октобра како се „предузимају све мере“, да би се „без одлагања дошло у помоћ“, те рачуна „какве год биле околности“, да „српска влада неће посустати пред тешком жртвом“, већ пратећи пример Русије, „побринуће се“ за спас војске. Успех непријатеља није могао бити „трајан“ –

²⁴ ВА, П. 3, К. 81, Ф. VII, 12/15; ВРС X, 247. Руски војни изасланик Артамонов сведочи да је телеграм Ставке изазвао „очајање“ у Врховној команди. Помоћник начелника Живко Павловић окарактерисао је стање као „безнадежно“. У телеграму претпостављенима Артамонов је преносио „мишљење у Врховној команди“ да ће такав стратешки положај довести до „катастрофе“ у року од две до три недеље, те присилити владу „на крајње решење – преговоре о миру“, РГВИА, Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 194, 196. Против таквих навода устао је српски војни изасланик Лонткијевић, који је обавештавао да „овакве вести чине рђаву импресију и ништа не користе“. Уверавао је руски врх како Србија „неће никад“ закључити мир, мада ће свакако наступити „катастрофа“, уколико савезници не притекну „одмах са што већом снагом у помоћ“, ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 6/21.

²⁵ АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVII, д. 9, 818–820, 828, 837–838; Ф. XXVIII, д. 2, 133, 135; р. 478, Ф. XXIX, д. 3, 197–199, 212; ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 6/21, 26; К. 81, Ф. VII, 12/14, 20–21, 26; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 1867, 24; д. 4427, 321, 338; д. 7427, 73–75; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 205; МОЭИ, IX, бр. 51, 58–63, 67–69, 71, 75, 77–78, 81–83, 87, 92, 95, 99, 101, 104, 117; ПСР III, бр. 463; В. Н. Виноградов, *Румынија*, 141–143; В. Глигорјевић, *Краљ Александар*, 177; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 94–95; Б. Храбак, *Русија и спасавање Србије*, 152–157.

²⁶ АЈ, 80-II-11, 733; ВА, П. 3, К. 81, Ф. VII, 25/25; РГВИА, Ф. 16351, Оп. 1, д. 2, 60.

додаје он – повратак територије био је „једино питање времена“. Када се „узму у обзир часно и достојно испуњење савезничких обавеза до сада“, Сазонов је држао склапање сепаратног мира од стране Србије „немогућим“. Такво решење вукло је и озбиљне последице – одвајање од савезника значило је губљење права на „било какву награду“ у будућности.²⁷ Иако је руски министар истовремено давао обећања, храбрио и претио, Русија је послала јасну поруку: од Србије се очекивало да избегне капитулацију.

Далеко од тога да су њени потези ишли у супротном смеру. Из Ниша су и раније уверавали да ће српска војска вршити „своју дужност до краја“. На седници у Крушевцу, дан после упозорења Сазонова, Министарски савет је, „по оцени свих околности“, пред регентом Александром поновио гледиште „да се има истрајати до краја у досадањој политици“²⁸. Пашић је посланицима на страни, после нове заједничке седнице, 4. новембра, послао упутства да „најкатегоричније“ демантују гласове о намери за закључење мира са Централним силама и Бугарском. „И ако се налази у врло тешком положају, и ако може доћи у још гори положај“, Србија је била „решена да иде до краја у борби против завојевача и верно уз своје савезнике издржи цео рат – који ће се, уверена је, свршити поразом непријатеља“²⁹. То није значило да се она одрекла тражења хитне помоћи. Крајем октобра, јак морал код трупа везивао се са вестима о доласку помоћи. Било је потребно да се обећања Антанте што пре остваре, што би „удвојило“ снагу војске и „учврстило веру да су савезници са нама“³⁰.

Уместо да пошаљу довољан број војника ради борбе са Бугарима, француским и британским трупама је уствари постало потребно садејство Србије. Французи су тражили да Врховна команда повуче јединице са фронта према Аустро-Угарској и Немачкој и упути их ради пробоја непријатељске линије и сједињења са експедиционим трупама на југу. Бугарско освајање Качаника, 26. октобра, приморало је српску војску, због опасности од опкољавања, да у одређеном смислу прихвати предлог. Војвода Путник захтевао је да и савезничке трупе помогну операцију ударом ка Велесу и Скопљу. Постављен циљ предвиђао

²⁷ АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVII, д. 9, 826; МОЭИ, IX, бр. 93; *Први светски рат I*, 209.

²⁸ *Записници седница*, 187, 192–194; ПСР III, бр. 328.

²⁹ ПСР III, бр. 479. Премијер је пред Трубецким изјавио, да „ако Србија мора да доживи судбину Белгије, можда је боље, да она све издржи, како би потом васкрсла“, МОЭИ, IX, бр. 93, 134, 158.

³⁰ РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 4427, 321; ПСР III, бр. 450, 508.

је ослобађање саобраћајне везе са Солуном. Последњег дана октобра, од команданта француских трупа, генерала Мориса Сараја, ипак, поново је стигла порука како није у могућности да изврши офанзиву. Симптоматично, Британци су своје ангажовање везивали за Французе. Још већа иронија манифестовала се кроз готово истовремено пристизање обавештења да је у Лондону, под француским притиском, домаћин пристао да пошаље потребне јединице у Солун, како би десантна армија дошла до обећаног броја од 150.000 људи.³¹ Западне чланице Антанте имале су нереална очекивања да тако слабе трупе, уз озбиљније садејство Русије и Румуније, задају озбиљан ударац непријатељу на Балкану.

Из Петрограда су, додуше, озбиљније прионули на посао. Сазонов је 31. октобра обавестио посланика у Букурешту да ће до 27. новембра за заједничку акцију са румунском војском бити спремна три корпуса, а за пет недеља све тражене трупе. С обзиром на „крајњу неопходност“ да се помогне Србији, затражио је да он у „поверљивом разговору“ са Братијануом договори где те снаге треба да се упуте: на фронт према Централним силама или Бугарској. И даље је бринуо да ли ће трупе стићи на време. Догађаји су се развијали одиста брзим темпом, готово из дана у дан. На упит министра за мишљење, генерал Алексејев је ценио да Србија „може и мора“ издржати месец дана. Његова одлучност ишла је до спремности, „при појави каквих било знака колебања“, да на силу угрози неутралност Румуније и увуче је у рат³². Томе се противио Сазонов – до решења је требало доћи дипломатским средствима. У тренутку када су Централне силе ређале успех за успехом, међутим, Румуни нису имали намеру да уђу у рат. Братијану је порицао претходне изјаве и постављао нове захтеве. Руско садејство престало је да буде „једини услов“ за улазак у рат. Уз договорене руске снаге,

³¹ АЈ, 80-II-9, 147–154; II-10, 419–422; АС, МИД ПО, 1915, р. 474, Ф. XXVII, д. 1, 4–5; р. 476, Ф. XXVII, д. 9, 834, 864, 868, 873; XXVIII, д. 2, 142, 144, 147, 154; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 4427, 305, 312, 320, 352; д. 7427, 84, 95; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 180, 183, 186, 205; Ф. 16351, Оп. 1, д. 2, 41об; ВРС XI, 18, 66, 191–192, 194; МОЭИ, IX, бр. 114, 119–120, 130, 187, 232; ПСР III, бр. 486; К. Spasić, *Neprijateljska ofanziva protiv Srbije*, 348–351, 354; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 164–166; Ч. Антић, *Неузабрана савезница*, 192–193, 196–200, 203–207; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 127–130; М. Ковић, *Једини пут*, 187–189; Н. Марковић, *Велика Британија и искрцавање савезничких трупа у Солуну у: Научни скуп Србија 1915*, Београд, 1986, 243; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 211–212; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 131–134; *Први светски рат I*, 201, 206–208.

³² МОЭИ, IX, бр. 146. Врло раширена међу савезницима, прихваћена и код Руса, била је погрешна процена да аустро-немачке јединице према Србији *не броје више од 150.000 војника*, што је одговарало планираној снази француско-британских експедиционих трупа, Исто, бр. 119, 146.

румунски премијер је тражио да се у Солуну искрца 500.000 савезничких војника. Несигурно стање и страх да у Букурешту не окрену ћурак према непријатељу везивале су руке Русији за јачи притисак.³³

Простор за маневар се сужавао. У разматрању ситуације, Алексејев је 6. новембра пренео мишљење команданта Црноморске флоте, како је и за десант морским путем потребна транзитна база у Констанци. Директно искрцавање у Варни током позне јесени и зиме, уз присуство непријатељских бродова, представљало је „опасну авантуру“. Све то је ствар враћало на сагласност Румуније, без чијег одобрења или садејства је Алексејев помоћ Србији окарактерисао као „немогућу“. Због тешкоћа, предложио је да се откаже слање војске на Балкан, већ да се јаким снагама нанесе удар ка Галицији и Буковини, што би се одразило на положај противника на „српском фронту“.³⁴ Са ставом начелника штаба Главнокомандујућег „у потпуности“ се сагласио Сазонов. У концентрацији руских снага у близини Румуније, по њему, остао је политички значај, „каква год била њихова даља намена“.³⁵ Од унутрашњих фактора, још само цар је полагао наде да може доћи до промене става Румуна.³⁶

Подршку је имао од споља. Против одустајања од плана били су Французи. Они нису искључили ни разматрање доласка одреда преко Архангелска за Солун. „Поверљиве“ информације, које су добили и Руси, довеле су до француског помињања друге варијанте. Из Атине се, наиме, конфиденцијално сазнало како Варна није добро заштићена. Наводно је 40–50.000 руских војника могло да зада „решавајући удар“ Бугарима. Другачије су размишљали на Острву. Британски начин за излаз из пат позиције предвиђао је модус да се Румунија приволи на склапање војне конвенције, ради опредељења колико трупа заиста тражи и да ли

³³ АЈ, 80-I-6, 505; III-13, 349–350; АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVII, д. 9, 817, 823, 834, 841–843, 875, 877–881; ВА, П. 3, К. 81, Ф. VII, 12/27–28, 30, 32; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 1867, 25–28; д. 4427, 355; д. 7427, 110; ВРС XI, 193; МОЭИ, IX, бр. 95–96, 118, 120, 123–124, 136, 146, 155, 167, 174, 178–179, 213; ПСР III, бр. 472, 483, 486, 490, 501, 526, 533, 542, 545; *Ставка и МИД*, КА 28, 15–16; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 239–240; В. Н. Виноградов, *Румыния*, 143–144; А. Ю. Павлов, *«Русская одиссея»*, 25–27.

³⁴ НИОР РГБ, Ф. 218, Отдел рукописей, К. 1283, д. 9, 1–2об; МОЭИ, IX, бр. 180; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 240–244; Б. Храбак, *Русија и спасавање Србије*, 162–163.

³⁵ МОЭИ, IX, бр. 170, 194, 202, 213.

³⁶ Николај II је дошао на идеју да покуша преко „породичних веза“. У Букурешт је планирао да пошаље великог кнеза Кирила Владимировича, чија жена је била сестра румунске краљице. Под видом „сасвим приватне посете“ требало је ући у преговоре о пропуштању руске војске кроз територију Румуније или њеном уласку у рат, МОЭИ, IX, бр. 194, 242, 277.

су јој намере „озбиљне“. Показало се да Сазонов није узалуд био скептичан. Премијер Братијану је 15. новембра назвао размену мишљењу о томе „преурањеним“, пошто ни Руси, ни Французи и Британци нису спремили довољно војске.³⁷ Румунија је и даље ишчекивала најповољнији тренутак да испуни бланко чек.

Ни Велика Британија није превише инсистирала. Из Лондона је у Петроград већ стигла потврда да прихватају гледишта Алексејева за немогућност слања снага на Балкан и намеру за офанзиву према аустроугарском делу Источног фронта.³⁸ Остало је само да фактори у руском врху усагласе даљи план дејстава. Сазонов је 16. новембра успео убедити цара да се не чине нови покушаји са Румунијом. Било је јасно да она неће дозволити пролаз руске војске, нити ући у рат, те су нови покушаји претили да нанесу штету престижу Русије. Одлука је требало да остане у строгој тајности. Из Ставке су тражили да се решење не разглашава, посебно не Француској, већ питање држи отвореним, ради откривања непријатељских намера. У виду се имала претерана „брбљивост“ француске штампе и њена повезаност са Ке Д'Орсејом. Намера за остварење помоћи Србији, дакле, остала је још само као средство за довођење непријатеља у заблуду. Највише докле је Русија одмакла у фактичкој помоћи малој савезници било је бомбардовање бугарских лука, крајем октобра.³⁹

Са одлукама руског врха није правовремено упозната ни Србија. Остављена да се сопственим снагама избори са три нападача, њен положај се нагло погоршавао. Почетком новембра непријатељ се налазио на Западној и Јужној Морави, а њена војска, праћена масом избеглица, повлачила под борбом ка крајњем југозападу земље. Влада је наставила да полаже наде како ће се ситуација изменити доласком обећаних савезничких јединица. Од посланика на страни и представника Антанте у Србији из дана у дан се инсистирало да утичу на убрзање њиховог слања. Пашић је оптимистично уверавао Врховној команди да руске, француске и британске трупе пристижу, што ће до краја месеца довести до

³⁷ МОЭИ, IX, бр. 127, 149, 183, 194, 198, 203, 213, 216, 226–227, 230, 242, 257; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 98–99.

³⁸ По британском ставу, за „опште савезничке интересе“ је чак била боља „директна употреба руске снаге“ против Централних сила, него на „другостепеном театру рата“, МОЭИ, IX, бр. 240.

³⁹ АЈ, 80-II-11, 735; АСАНУ, 14439/249, 2–4об; ВА, П. 3, К. 81, Ф. VII, 12/29–31; РГВИА, Ф. 16351, Оп. 1, д. 2, 30об; МОЭИ, IX, бр. 262, 272–273, 277, 349; ПСР III, бр. 470; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 242–244, 250; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 99.

„знатне бројне надмоћности“ над аустро-немачко-бугарским војницима⁴⁰. На терену, код српске војске, уз недостатак оружја и муниције, почео је да се осећа и пад морала. Трубецки је 8. новембра у Петроград пренео поруку о критичном положају у коме се она налази. Војни фактори су одговорност за стање бацали на председника владе, који их је довео у заблуду да ће савезници почети дејства не касније од три недеље после бугарског напада.⁴¹ Уколико би се наставило пролонгирање, претила је опасност да помоћ савезника буде закаснела. Премалу утеха представљало је Пашићево читање оптимистичних телеграма из Петрограда на заједничким седницама са војним врхом.⁴²

Необавештена о тајној одлуци царске владе, Србија је наставила да очекује војну помоћ од стране Русије. Артамонов је средином новембра приметио нестрпљење око почетка руских дејстава против Бугарске; „што би силно дигло дух код војске и Врховне команде“⁴³. Снажењу наде у помоћ са североистока придонели су српски дипломатски представници, који су извештавали о ужурбаном кретању, груписању и припреми Седме армије у близини румунске границе. За Спалајковића је било посебно важно да 30. новембра обавести како акција не касни из политичких побуда – слабости према Бугарима – већ једино војних разлога. Паралелно са порастом очекивања српске стране, цара Николаја је онеспокојавало што савезника држи у заблуди. Он је загонетно обећавао да ће урадити све што је у његовој моћи за Србију. Правац кретања руских трупа, ипак, држан је у тајности, те осим уверавања да ће се њихове операције „брзо одазвати“ на судбу Србије, друге детаље нису одавали. Из Ставке је тек 15. децембра стигло обавештење да су Руси „одложили“ акцију против Бугарске, услед држања

⁴⁰ ВРС XI, 192–194. Регент Александар је 6. новембра пренео војсци да „наши моћни заштитници Руси, Французи и Енглези“ шаљу „огромну помоћ – читаве армије“. Било је потребно да се истраје „још неко кратко време“, јер ће Бугарска „бити обухваћена“ са свих страна ударима савезничких трупа, ВРС XI, 222–223.

⁴¹ Артамонов је приметио како „лажне или тенденциозне“ информације о доласку руских трупа кроз Добруцу пласира Пашић, РГВИА, Ф. 16351, Оп. 1, д. 2, 49.

⁴² АС, МИД ПО, 1915, р. 474, Ф. XXVII, д. 1, 18; р. 476, Ф. XXVII, д. 9, 835, 851, 881 и об; р. 478, Ф. XXIX, д. 1, 60 и об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 4427, 353; 7424, 84, 97; ВРС XI, 315–316; *Записници седница*, 189–197; МОЭИ, IX, бр. 130, 190–191, 193; ПСР III, бр. 469, 478, 481, 487, 489–490, 493, 497–499, 503, 510, 512; К. Spasić, *Neprijateljska ofanziva protiv Srbije*, 355, 360–362; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 179; Ч. Антић, *Неузабрана савезница*, 207–210; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 266; М. Ковић, *Једини пут*, 190–196; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 212–214; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 134–143; *Први светски рат I*, 209–213; Б. Храбак, *Русија и спасавање Србије*, 161–164.

⁴³ РГВИА, Ф. 2000, д. 3179, 194. У супротном, ако се не убрза, појединци су му причали да ће Руси стићи „на парастос Србима“, РГВИА, Ф. 16351, Оп. 1, д. 2, 75.

Румуније и ризика десанта без садејства трупа преко Добруце. Офанзива Седме армије на Југозападном фронту, на прелому година, није имала никаквог утицаја на положај српске војске у повлачењу, а завршила се неуспехом.⁴⁴

Планови Србије кројени на основу савезничких обећања дефинитивно су се изјаловили. Ни акција за успостављање везе са Солуном није довела до очекиваног исхода. Несинхронизована са операцијама српске војске, офанзива савезничких трупа у Македонији трајала је тек од 3. до 11. новембра. Иако су оне имале одређених успеха у рејону Валандова и Градског, услед несигурног држања Грчке и недоласка појачања, даље ангажовање експедиционе армије је стало. И покушај српске војске, 18–21. новембра, да пробојом преко Качаника и Скопља ступи у везу са њима завршио се неуспехом. Снажна подршка Ставке и руске владе за тражење да државе Антанте убрзају дејства са југа Балкан није помогла. Француске и британске трупе остале су пасивне за време операција Србије, а убрзо су добиле наређења за повлачење у Солун. До средине децембра последње савезничке јединице напустиле су територију Краљевине.⁴⁵

Пређашњи савет из Петрограда да „у случају сваком треба сачувати војску“, сходно општем развоју прилика, значио је даље повлачење.⁴⁶ Српски врх је, умногome под руским утицајем, донео одлуку да не прима одлучујућу битку, већ да се изврши одступање војске, владе и владара ка Јадранском мору. Тиме се избегавало „најгоре решење“ – капитулација, и задржавао државни континуитет, макар „на туђем земљишту“. У наређењу Врховне команде од 25. новембра, потез

⁴⁴ АЈ, 80-II-11, 738; III-13, 351–354; АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVIII, д. 1, 12, 38, 44, 62, 71, 73, 83; д. 2, 99; р. 477, Ф. XXVIII, д. 8, 487, 491, 494–495, 498–501, 504; АСАНУ, 14439/249, 4–9об; ВА, II, 3, К. 6, Ф. I, 8/1; К. 67, Ф. V, 6/39; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 7427, 113, 151; Ф. 16351, Оп. 1, д. 2, 76, 79; ВРС XIII, 287–288, 351; XIV, 116–117; МОЭИ IX, бр. 431, 542; ПСР III, бр. 526, 533, 542, 605, 624, 628, 825, 843; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 179; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 244, 252–254; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 266–267; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 101–102, 105–106; *Први светски рат II*, 142; N. Stone, *The Eastern Front 1914–1917*, London, 1975, 221–224; Б. Храбак, *Русија и спасавање Србије*, 170–172, 175–176.

⁴⁵ АЈ, 80-II-9, 152–155; II-10, 423–427; АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVII, д. 9, 841–843, 848; Ф. XXVIII, д. 1, 45–47; АСАНУ, Оставина Живка Павловића, 10012/8/7; 14447, I/2; ВРС XI, 142, 223–224, 249; XII, 1–11, 18–22, 52, 72–73, 103–105, 139–142, 179–189, 193–194, 224–229, 263–264, 290–294, 320–321; XIII, 26, 254–255, 275–276, 289–290, 352–354; МОЭИ, IX, бр. 193, 246, 264, 270, 278–279, 294, 317, 321, 328, 346–347, 355; ПСР III, бр. 473, 484, 491, 495, 497–499, 506, 508, 511, 513–516, 524, 527, 530–531, 537, 540–542, 557–559, 564, 566–567, 572–573, 580–581, 592–593, 613, 662, 666, 686, 697, 707; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 180; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 217–221; О. Р. Айрапетов, *Апогей*, 251; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 123; М. Ковић, *Једини пут*, 197–199, 202–204, 211–212; К. Spasić, *Neprijateljska ofanziva protiv Srbije (II deo)*, VIG 2–3 (1987), 233–244, 256–257; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 143–146, 149–151; *Први светски рат I*, 218–223, 231; Б. Храбак, *Русија и спасавање Србије*, 164, 167–168.

⁴⁶ АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVII, д. 9, 873; Ф. XXVIII, д. 2, 143.

је оправдан позивањем на савезнике и уздањем да ће се уз њихову помоћ трупе реорганизовати, снабдети, те извршити „ослобођење и увећање Отаџбине“⁴⁷. Што се краткорочних очекивања од Русије тиче, Србија је добила подршку у захтеву за слање бојних бродова на Јадран, ради заштите приобаља и подршке Есад-паши против аустроугарских намера. Сазонов, уз то, није дозволио да Трубецки „напусти престолонаследника и српску владу“. Представник Русије имао је да „подели судбину“ са домаћином⁴⁸. Била је то мала утеха у тешким данима, али Србији је присуство дипломата давало основа да верује како није заборављена.⁴⁹

Пут у неизвесност

Велики неуспех није поколебао уверење о важности балканског ратишта код генерала Алексејева, који је своје ставове представио 20. новембра у меморандуму савезничким војним изасланицима при Ставки. По том, својеврсном програму за координацију дејстава у Европи, оцењено је да се одлучујућа победа тешко може добити на Источном или Западном фронту. „Главни удар“ је требало да се нанесе где је непријатељ „најмање очекивао“ – са Балкана. Начелник штаба Главнокомандујућег предлагао је да се на југу полуострва скупи „не мање од десет корпуса англо-француске војске“, који би одбацили противника на Дунав и створили од Србије базу за продор ка Будимпешти. Истовремено, руска војска сличне снаге извршила би према главном граду Угарске офанзиву са истока.

⁴⁷ У случају предаје оружја, држало се да би Антанта „са свим напустила“ Србију, не би је више снабдевала новцем, оружјем и „свим потребама“, нити заступала њене интересе, ВРС XIII, 75.

⁴⁸ МОЭИ, IX, бр. 391. Кнез Трубецки је „због повреде колена при јахању у младости“ и страха од висине, још почетком септембра, у писмима МИД-у, изразио бојазан поводом могућности пута „по врлетима“, а страшили су га и тешки услови живота у новим крајевима. Када, средином наредног месеца, услед пресецања железничке везе, није успела варијанта да се савезнички представници преместе у Битољ, они су, без обзира на „неугодности“, морали да пођу преко Краљева, Рашке, Митровице, Призрена, Ђаковице, Пећи, Андријевице и Подгорице до Скадра. Упоредо са дипломатским и војним представницима Антанте, тешко проходним стазама преко Црне Горе и Албаније ишли су руски одреди и санитарске мисије, које су успут наставиле да помажу рањеницима и болеснима, АС, МИД ПО, 1915, р. 474, Ф. XXVII, д. 2, 129; р. 480, Ф. XXX, д. 5, 328–329, 336 и об, 340–355; ВА, П. 3, К. 59, Ф. II, 16/24, 28; ГАРФ, Р5942, Отдел делегации, ведающий интересами русской эмиграции в Югославии, Белград, 19–21 об, 23–24; РГВИА, Ф. 2000, д. 3016, 29; д. 3024, 186, 220, 236, 240; д. 4427, 369, 395, 505; 7427, 76, 139; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 165, 183; Ф. 16351, Оп. 1, д. 2, 35 об, 42, 45–48; ВРС XI, 346; *Записници седница*, 164, 173–174, 178, 186; МОЭИ, VIII-2, бр. 647; IX, 10, 27, 130, 449, 621; X, 10; ПСР III, 391, 393, 547, 554–555; *Руска војна помоћ Србији*, 238–245, 249–250; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 162–166, 170–194.

⁴⁹ АС, МИД ПО, 1915, р. 479, Ф. XXIX, д. 7, 635; ВРС XII, 320–321, 353–354; XIII, 26–28, 51, 72–75, 94; МОЭИ, IX, бр. 343; ПСР III, бр. 557, 559, 585; М. Ковић, *Једини пут*, 213–220; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 214–215; К. Spasić, *Neprijateljska ofanziva protiv Srbije II*, 244–246; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 164; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 151–156; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 102–103; *Први светски рат I*, 223–226.

Комбиновани напад отварао је Италијанима пут у правцу Беча, док се задатак Србије састојао у чувању залеђа савезничким армијама од акције Бугарске. Таквом операцијом обједињених снага Антанте отварао се перспектива за „коначан преокрет у ходу рата“ и извлачење Грчке и Румуније из неутралности.⁵⁰

План Алексејева је имао подршку шефа дипломатије. Сазонов је сумњао да ће непријатељ, после успеха против Србије, усмерити снаге према Египту, како су развој догађаја предвиђали Британци. Мислио је да ће Централне силе пре покушати да притисну Румунију и ударе на југ Русије, са наумом да спрече даље прикупљање Седме армије. Израда заједничког плана дејстава представљала је зато „насушну потребу“, при којој би се створила могућност „за притисак на Аустро-Угарску са свих страна“⁵¹. Колонијални интереси Енглеза и тежња за повлачењем јединица из Солуна сударила се и са ставом друге велике савезнице. Француска је већ кривила Велику Британију за неуспех операције помоћи Србији. У врху њене власти било је све више присталица операције ширих размера на Балкану и пројекат Алексејева се озбиљно разматрао. Французи су чак тражили дипломатску потпору од Русије за слање јачих снага у Солун.⁵²

Гласине о опасности од повлачења снага Антанте допрле су до српске владе. Пашић је у циркулару из Скадра, 4. децембра, обратио пажњу да су се такве вести појавили „у једном од најтрагичнијих момената наше отаџбине, у жару херојског отпора, мучења и одрицања, који српски народ подноси“. „Отворено“ је тражио од савезника одговор на питања: 1. Да ли стварно намеравају напустити балканску „ратну сцену“ и остављају „Србију на вољу судбине“, да њена војска „лута по Албанији“ у нади да ће се спасити; 2. Да ли су одустали од обећања за слање трупа и јесу ли намерни „брзо и искрено помоћи“ реорганизацију српске армије. „Ми смо до краја отворено и лојално испунила наш дуг“, наставља Пашић, „следећи увек савете савезника и ни једног минута нисмо размишљали о другим начинима да завршимо започету борбу.“ Дипломатски представници требало је да одмах „хитним телеграмом“ известе о одговору –

⁵⁰ АЈ, 80-II-11, 737; МОЭИ, IX, бр. 318; А. Ю. Павлов, *«Русская одиссея»*, 28; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 100–101.

⁵¹ АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVIII, д. 1, 50; МОЭИ, IX, бр. 492.

⁵² АЈ, 80-II-11, 737; АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVIII, д. 1, 45–47, 55; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 4427, 386; МОЭИ, IX, бр. 346–347, 355–357, 369–370, 374, 379, 385, 395, 402–404, 411, 417–418, 422, 424, 431, 552; ПСР III, бр. 594, 606, 611, 617, 619; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 129–137.

„који је нужно од императорске владе добити у најкраћем могућем року“ – зато што од њега „зависи најважније решење српске владе“.⁵³ Радило се о једној од преломних дилема, током које су многе очи поново биле упрте на исток.

Председник владе није се преварио у очекивањима да наслон добије у Петрограду; сви фактори у руском врху једнодушно су му „држали страну“. Кратко колебање Француза и пристанак на став Британаца, током саветовања у Калеу 4. децембра, само је појачао напоре царске дипломатије. Сазонов је „сматрао немогућим оставити сломљену Србију на вољу судбине“⁵⁴, а Алексејев, упркос немоћи да пружи директну помоћ, позивао на нужност „очувања спасеног дела српске армије“, „по сваку цену“⁵⁵. Цар Николај II, истовремено, упутио је писмо британском краљу Џорџу V. Русија је дала енергичну подршку одржању експедиционих снага у Солуну. Њен став је припомогао да се током и непосредно после савезничке конференције у Шантији, 6–8. децембра, између опречних мишљења постигне компромис који није штетио Србији.⁵⁶ И поред одлуке да се победа у рату има остварити на „главним“ фронтovima, уз евакуацију Галипоља, начелно је договорено да се раније одређених 150.000 војника утврде за одбрану у Солуну.⁵⁷ Решено је да се српска војска реорганизује и спреми за ослобођење отаџбине. Задатак да је прикупља и превози јој храну поверен је Италији.⁵⁸

Врло брзо се показало да Италијани немају капацитета да самостално изведу операцију. Њихови транспорти и магацини у албанским лукама страдали су од аустроугарских подморница и бродова, који су господарили средњим Јадраном. Била је потребна помоћ британске и француске морнарице. Србија,

⁵³ МОЭИ, IX, бр. 441; ПСР III, бр. 628.

⁵⁴ МОЭИ, IX, бр. 441.

⁵⁵ Исто, бр. 460.

⁵⁶ Повлачење са Балкана, уз негативне последице на држање Грчке и Румуније, по размишљањима Сазонова, довело би до и остварења „давнашње маште“ Аустро-Угарске о заузимању Солуна, под оправдањем да се тиме град штити од новог искрцавања сила Антанте, МОЭИ, IX, бр. 471.

⁵⁷ Предлог српске Врховне команде за офанзиву милион савезничких војника са Балкана, који је умногоме подсећао на пројекат Алексејева, конференција је тек „примила к знању“, П. Опачић, *Србија између Антанте*, 172–174.

⁵⁸ АЈ, 80-I-8, 643–644; II-9, 156, 158; АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVIII, д. 1, 61, 68–69, 73, 75, 79–80; ВА, П. 3, К. 6, Ф. I, 7/1, 22; 8/1; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 4427, 446, 450–451, 461, 463; ВРС XIII, 210, 403; МОЭИ, IX, бр. 436, 441–442, 444–446, 455, 460–461, 465–466, 471–472, 476–477, 484–486, 487–488, 493, 497–498, 508, 532, 554; ПСР III, бр. 628, 652, 684, 688, 694–695; *Дневник министарства иностраних дел за 1915–1916 гг*, КА 31 (1928), 40; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 228–235, 240–241; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 267; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*, 186; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 137–149; М. Ковић, *Једини пут*, 233–237; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 169–176; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 103–105; Б. Храбак, *Русија и спасавање Србије*, 172–175.

притешњена приликама, све више се ослањала на моћни глас Русије. Делови њене војске почетком децембра пристизали су на албанско приморје, где није било довољно хране. „Ризик од непријатељских сумарена далеко је мањи но опасност од глади која настаје“, упозоравао је Пашић⁵⁹. Регент Александар је 9. децембра сликовито представљао Трубецком да је „урадио све што је могао“ и како га није „напустила спремност да се бори до краја“. Без обзира на губитак дела армије, у Албанију „су дошли они најбољи“ и ти људи су заслужили „другачију судбину, од смрти од глади“. Молио је за садејство Русије код Италије и других савезника, за „мало хлеба“, који ће војницима, уз потребан одмор, дати снагу да „поново иду напред“⁶⁰. Изјаве српског врха одисале су снажном вољом да се издржи са идејом да промена политике може бити штетна по будуће интересе државе и српског народа. Али, у случају да савезници „озбиљно и брзо не пошљу довољно хране, претила је опасност да „свршетак“ њене војске буде „најгрознији“⁶¹.

Русија је од почетка живо подржавала напоре на снабдевању српске војске. Сазонов се држао изјаве Алексејева о потреби помоћи „свим средствима“. Дипломатска акција у Лондону, међутим, није дала успеха. Британци су се бранили да немају слободних бродова, пошто их употребљавају за осигурање комуникација према Солуну, Египту и Дарданелима. Предусретљивији су били Французи. Они су пристали да пошаљу своје ратне лађе ради конвојирања италијанске флоте, што је, после шест дана паузе, покренуло 12. децембра транспорте. Интервенције Русије у користи Србије тицале се и места искрцавања намирница. Са Певческог моста су се противили италијанском хтењу да се услед опасности од непријатеља откаже достављања провинијанта преко Драча и Медове, већ да бродови иду за Валону. Упорно су бранили став да је јужна албанска лука предалеко од српске војске, од које су је делили и рђави путеви, а и Црна Гора би на тај начин дошла у безизлазан положај, пред капитулацију.⁶²

⁵⁹ ПСР III, бр. 645.

⁶⁰ МОЭИ, IX, бр. 479, Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 200–201.

⁶¹ ПСР III, бр. 704–705.

⁶² АЈ, 80-1-2, 167а–б; АС, МИД ПО, 1915, р. 475, Ф. ХХVII, д. 3, 240, 266, 271; д. 4, 357, 365, 368; д. 5, 504 и об; д. 6, 550; ГАРФ, Р5942, Оп. 4, ед. хр. 3, 9–19; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3016, 30, 39–40, 52; д. 4427, 432, 447, 461–462, 467–469, 475, 489–490, 492; д. 7427, 153, 156, 164, 166; ВРС XIII, 198, 209–212, 236–237, 275–276, 286–291, 303–305, 351; МОЭИ, IX, бр. 328, 334–335, 354, 396, 449, 458, 460, 467, 474, 478–479, 489, 493, 503–505, 509, 513, 517, 524, 551, 562, 632; ПСР III, бр. 548–553, 557, 559–561, 565, 568–570, 572, 574–575, 582, 584, 589, 591, 595–603, 608–610, 612, 615, 617, 620–622, 625–626, 632–633, 636–641, 643–646, 649–655, 660–662, 665, 667, 669, 671–674, 676, 678,

Првобитна идеја Пашићеве владе била је да се јединице реорганизују и одморе у Албанији. Недостатак хране, тешкоће са транспортом, нездрава – мочварна средина, неблагонаклон однос домаћег становништва и опасност од продора непријатеља утицали су на промену плана. Већ током прве половине децембра тражило се начина да цела војска или њен значајан део (до 100.000 људи) буде превезен у Солун. Руска интервенција у Паризу тим поводом наишла је на симпатије премијера Аристида Бријана, заинтересованог за појачање експедиционих снага и већу ратну операцију са Балкана. На другој страни, Британци су се показали као скептични око тренутне војне способности српских војника и могућности њиховог правовременог наоружавања, док су Италијани задатак оценили немогућим, због недостатка превозних средстава.⁶³ Велике силе су поново ушле у дуге полемике и разматрања опција, уместо брзог деловања. Пашић им је зато пренео дилему да ли је за измучену војску боље решење капитулација.⁶⁴ Италијанску владу „најенергичније“ је 16. децембра упитао „хоће ли озбиљно слати храну или уморити нас глађу“.⁶⁵

Оштрији наступ произвео је утисак. Французи су упознали Русију са сумњама о недостатку добре воље и енергије код италијанске владе за указивање помоћи српској војсци. Њихова флота је предузела припреме за слање нових бојних и транспортних бродова ради обезбеђења успеха операције, а из Француске је у Валону 22. децембра стигла мисија за реорганизацију српске војске под командом генерала Жана де Мондезира, чији је долазак знатно

680, 682–683, 687, 689–694, 696, 699–702, 722, 732, 841; *Разгром Србије в 1915 г. и «помоћ» союзников*, КА 65–66 (1934), 73–85; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 198–206; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 186–187; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 217–219; Ю. А. Писарев, *Србија на Голгофе и политика великих држава 1916 г.*, Москва, 1993, 18–19, 34–35; *Први светски рат I*, 231–232.

⁶³ Алтернатива, предложена од Пашића, за прихватање евакуације „сувим путем“ до Валоне, подразумевала је да италијанска војска „без одлагања“ преузме заштиту одступнице српских трупа од продора непријатеља из правца Охридског језера и Дебра. Планирано повлачење гладне армије и даље је представљало одређен проблем, те је тражено да се у том случају макар 50.000 војника преведе морем или добије месец и по дана за опоравак, са редовним снабдевањем храном и преоружавањем, у Скадру, МОЭИ, IX, бр. 549, 557; ПСР III, бр. 710.

⁶⁴ АС, МИД ПО, 1915, р. 480, Ф. XXX, д. 2, 73–74; П.О, 149/85, Евакуација Албаније од стране српске војске, 3 и об; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3016, 45, 61, 63–64, 91; д. 4427, 474, 482, 495; д. 7427, 151; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 152–153, 156, 158; ВРС XIII, 303–305; *Записници седница*, 239–264; МОЭИ, IX, бр. 449, 513, 517, 520, 527, 532, 534–535, 549, 557, 561–562, 632; ПСР III, бр. 674, 678, 682, 685–687, 691, 693, 695, 702, 705, 707, 712–714, 720, 722, 724, 727–730, 732, 736–737, 810; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 199; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 219–221; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 106–107.

⁶⁵ МОЭИ, IX, бр. 561, 569; ПСР III, бр. 719.

побољшао снабдевање. За то време, Русија је појачала напоре како би убедила Италију да убрза слање потребних трупа, с циљем заустављања аустроугарско-бугарског продора у Албанију. Тешкоће су, уз сав труд, наставиле да се множе. Ново непријатно изненађење из Рима уследило је 21. децембра у виду противљења да се српска војска превезе или повуче до Валоне, према претходној одлуци савезника. Италијани су област јужно од реке Шкумбе сматрали за своју сферу утицаја и под претњом оружја нису дозвољавали прилаз потенцијалном ривалу.⁶⁶ Српске јединице, по њиховом плану, требало је да се сконцентришу између Пекиња, Драча, Елбасана и Тиране, где би им се допремала храна и извршила реорганизација, уколико се не транспортују директно у Солун.⁶⁷

Наравно, посреди се радило о политичком питању. Италија је изразила спремност да пристане и на транспорт до Солуна, без обзира на претходно противљење, само да Срби не улазе у Валону. Тако ригидан став зачудио је остале државе Антанте, али и Србију. „Ми смо дошли у Арбанију да се реорганизујемо, а не да освајамо“, убеђивао је Пашићев помоћник, Јован Јовановић Пижон, затеченог италијанског посланика⁶⁸. Корак је произвео нерасположење, док су на терену почели да се дешавају инциденти.⁶⁹ Појава проблема са Италијом, узгред, имала је и позитивно дејство. Она је интензивирала размену мишљења међу великим силама о избору места за пренос српске војске. Без обзира што није

⁶⁶ Трубецки је назвао „срећном“ околношћу за Русе, што нису криви за тренутне околности. Не једном, од Срба је чуо изјаву: „да је Русија са другој страни Јадрана, то, наравно, нашли би се и бродови и помоћ“, МОЭИ, IX, бр. 621.

⁶⁷ АЈ, 80-II-9, 157, 159; III-12, 120–121об; АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVIII, д. 2, 110–111об; р. 480, Ф. XXX, д. 2, 97–98, 101–105, 115, 138–139, 142об; д. 6, 442, 449; МИД СПА, 1917, бр. 486, О резервним трупама кроз Албанију, 1–7об; П.О, К. 149, бр. 85, 2, 3об; ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 6/42, 45, 51, 67; ГАРФ, Р5942, Оп. 4, ед. хр. 3, 9–19; ВА, К. 68, Ф. I, 2/70; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3016, 70, 72, 76; д. 4427, 486, 506, 512, 514; ВРС XIII, 210–211, 290–291 319, 326–328, 336–338, 343–345, 351–354, 360–361, 365, 382–384, 387–388, 394–396, 398–401; XIV, 6–7, 35, 37–38; МОЭИ, IX, бр. 523, 534, 549, 551, 561, 562, 569, 578, 581, 584–585, 591–592, 597, 609, 612–613, 616, 620–621, 631, 635, 638–640, 649, 675; ПСР III, бр. 707, 722, 732, 736–740, 744–749, 760–761, 763–764, 781, 782–783, 791, 796–801, 803, 811, 817, 819; *Разгром Србије*, 81–82; К. Ј. Spasić, *Boravak srpskih trupa u Albaniji i njihov transport na Krf*, VIG 1 (1988), 362–392; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 206–208 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 221; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 194–202; *Први светски рат I*, 232–233; D. Šerić, *Italija, saveznici*, 147–148.

⁶⁸ ПСР III, бр. 764.

⁶⁹ Алексејев је телеграм о одбијању једног италијанског транспорта у Медови да прими већину присутних избеглица пропратио белешком да „ђаво зна, шта раде ти ниткови – хероји макарона“, МОЭИ, IX, бр. 650; ПСР III, бр. 774, 780, 792, 794, 830.

имала велику улогу у одлучивању, Русија се залагала да то буде што ближе територији Србије.⁷⁰ У том смислу, подржавала је француски предлог за Крф.⁷¹

Много важнији утицај царска влада имала је у једном другом питању. Слично преговорима о признању за савезника, велике силе на почетку као да су замениле улоге код разматрања захтева да гарантују територијални интегритет Србије. Насупрот британској спремности, Русија и Француска су првих дана децембра давање таквог обећања оцениле „превременим“. Оне су одбиле да „везују руке“, пошто није било могуће предвидети под каквим ће условима бити потписан будући мир. Изјава немачког канцелара о нелојалном држању савезника према Србији утицала је на промену става. Заслуге за то иду посланику у Паризу, Миленку Веснићу, који се, супротно дипломатском протоколу, директно обратио руском министру иностраних дела. Сазонов је 15. децембра прихватио компромис, с циљем пружања подршке Пашићу и српској влади за подизање морала војске и народа, у давању, не гаранција, већ обичног дипломатског „одговора“. Русија и Француска су, међутим, отишле корак даље од осталих европских чланица Антанте. Поред траженог уверења да не сматрају „балканску кампању“ завршеном, перспективе помоћи реорганизацији војске и решености да Србију обнове у пређашњим границама, у изјавама саопштеним српској влади 2. јануара 1916. године, додале су обећање: за остварење раније назначених територијалних компензација/задовољења националних аспирација. Било је то и

⁷⁰ Упоредо са Пашићевим интервенцијама, регент Александар је 16. децембра у писму Николају II молио за дејство на савезнике, како би српска војска била спасена „од сигурне пропасти“ и премештена негде близу граница Србије, „најбоље у околину Солуна“. „Гладна и изнемогла“, „противу непријатеља не заштићена“ она није имала снаге да „козјим“ стазама стигне из Скадра у Валону, како су то западни савезници намерили. Александар се надао да ће апел наћи одзива, и далеко од тога да се преварио. У дирљивом одговору, 22. децембра, руски цар се „дивео вештини“ са којом је српска војска извршила одступање под борбом. Министар иностраних дела, „по његовим инструкцијама“, више пута је чинио кораке за обезбеђење морских комуникација, али ће „напори“ за евакуацију поново „бити обновљени“. Победа над непријатељем и „Васкрс Велике Србије биће Вама, братском Српском Народу утеха за све што сте преживели“, завршава Николај II, ВРС XIII, 320, 398–399; МОЭИ, IX, бр. 572; ПСР III, бр. 766, 789. Трубецки сведочи да је царева депеша, „у буквалном смислу те речи“, имала учинак „блештавог сунчевог зрака“ у мраку. О њој нико из српског врха није могао да говори „без суза у очима“, а „после три дана они су знали сваку реч“ Николаја II напамет, Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 208–210.

⁷¹ АЈ, 80-I-6, 508 и об; II-11, 739; IV-18, 240–241об, 252об; АС, МИД ПО, 1915, р. 475, Ф. XXVII, д. 4, 402–403; д. 6, 550, 560; р. 478, Ф. XXIX, д. 3, 203; МИД СПА, 1917, бр. 486, 1; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 4427, 536; ВРС XIII, 402–405; МОЭИ, IX, бр. 611–613, 636, 638, 649–650, 666, 675; ПСР III, бр. 764, 766–767, 771–774, 777, 779, 786, 790, 793–794, 801, 811, 813, 817, 819–820, 822–823, 826–827, 829, 831, 837–838; К. Ј. Spasić, *Boravak srpskih trupa*, 393–394.

превише за укус Британаца и Италијана, али су из Петрограда одговорили да неће чинити нову изјаву; која би умањивала значај претходне.⁷²

Прегањање и спорови међу савезницима успорили су и процес доношења одлуке о месту за смештај српске војске. Када је после бројних премишљања најзад утаночено решење за Крф, Италијани су се успротивили и поставили услове искрцавању Француза. Њихово држање већ је изазвало оштру реакцију Русије. Сазонов је 4. јануара италијански однос према „заједничком нашем савезнику“ назвао „просто чудовишним“ и тражио да се „недопустива и ничим објашњива антисрпска политика“ измени. Русија није могла да не буде „најосетљивија према свему, што се тичало тог сродног јој херојског словенског народа“⁷³. Срби су се налазили у незавидном положају. Недовољно хране и појава болести код војске стациониране на мочварном терену, без „крова и шатора“, претили су да покоси и преостало људство. Пашић је 9. јануара тражио да се „не губи ни часа око избора места“, већ да се јединице „најбрже што се може“ превезу⁷⁴. Чинило се да је критика Русије деловала. Италијани су дали дозволу за коришћење валонске луке ради укрцавања трупа. Чак су се из Рима пред руским послаником бунили што се губи време са доласком наређења француским морнарима за превоз на Крф.⁷⁵ Била је то осетна промена у држању.

Ствари на лицу места, без обзира на обећања, нису ишле на боље. Слабљењем отпора црногорске војске појавила се опасност од продора Аустро-Угарске на албанску обалу. Сазонов је пред владама савезника упорно захтевао да

⁷² АС, V-70, Непосредне и посредне изјаве савезничких влада српској влади о реконституцији Србије и остварењу њених територијалних аспирација, 1–4; МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVIII, д. 2, 96, 98; р. 477, Ф. XXVIII, д. 8, 496; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 4427, 449; *Записници седница*, 239; МОЭИ, IX, бр. 232, 413, 499, 512, 529, 578, 585, 629, 667, 690; ПСР III, бр. 464, 580, 608, 659, 772, 816; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 211; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 218; Д. Живојиновић, *Невољни ратници*, 152–153; Д. Јанковић, *Међународни положај Србије (правни и политички) после њеног војничког слома, у 1916. години*, *Анали Правног факултета у Београду* 4 (1974), 654–658; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 107; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 165–166.

⁷³ „Свака њему нанесена увреда и неправда болно одзвања у руским срцима и изазива у њима озлојеђеност“, пренео је руски посланик у Риму, МОЭИ, IX, бр. 699, 713.

⁷⁴ ПСР III, бр. 853.

⁷⁵ АЈ, 80-I-2, 173–174, 176; 80-II-9, 161; АС, МИД ПО, 1915, р. 475, Ф. XXVII, д. 5, 444, 464; р. 480, Ф. XXX, д. 1, 11 и об, 14–16, 25 и об, 37, 60, 65–67, 69, 72; д. 2, 137; 1916, р. 483, Ф. II, д. 5, 332–334, 339; р. 484, Ф. II, д. 8, 647; МИД СПА, 1917, бр. 486, 706–806; П.О, К. 149, бр. 85, 2–406; ВА, П. 3, К. 52, Ф. I, 1/3; К. 67, Ф. V, 6/69; ВРС XIII, 406, 409–415, 421–423; XIV, 9, 12–13, 15–18, 34–35, 38–41, 49–51, 53–58, 60, 62–64, 66–73, 75; МОЭИ, IX, бр. 689, 691–695, 700, 709, 711–712, 714–715, 718, 720–721, 724–725, 730–731, 733, 736, 738, 743–744, 747–751, 753–754; X, 2, 13, 104; ПСР III, бр. 807, 819, 839, 841–842, 845–846, 849–851, 853–857, 859–860, 862–877; К. J. Spasić, *Boravak srpskih trupa II*, *VIG* 2 (1988), 288–298, 302–303; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 208, 211–212; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 200–205;

убрзају превоз српских трупа, угрожених од напада непријатеља. Подршку његовом раду све време давао је Николај II. На молбу Пашића да императорска влада помогне код Француске тражење за брзо слање бродова, руски цар је отишао корак даље. На себе је преузео да 19. јануара пише британском краљу и француском председнику са захтевом да се „хитно спасе та храбра армија“, која ће касније „представљати велику помоћ у остваривању општег циља“. Уколико Француска и Велика Британија „нађу средства да обезбеде сигуран и брз превоз“ српске војске на острво Крф, „њихови напори послужиће прелепом и племенитом циљу“, убеђивао их је император. Иако је од обојице добио позитивне одговоре, телеграм Рејмона Поенкареа био је одређенији него Џорџа V. Француски председник уверио је 23. јануара да његова земља чини све за убрзање евакуације „храбре“ српске војске. Она је тада већ ступила у преговоре са италијанском владом за повећање броја превозних средстава и „ради остварења циља“ послала „већу количину“ бродова. „На тај начин“, завршава Поенкаре, ми смо „пошли у сусрет жељама вашег величанства“⁷⁶. Сличне поруке добио је руски посланик и од француске владе. Интервенције су напokon имале утицаја.⁷⁷

Интензивирање евакуације наступило је од 20. јануара, после дипломатских корака у Паризу. Транспорту и конвојирању су се постепено прикључивале нове италијанске, француске, па чак и британске лађе. Русија, са своје стране, наставила је да енергично делује у прилог снабдевања и хитног превоза јединица са албанске обале.⁷⁸ Уз дипломатске представке, кораке у корист Србије чинио је и генерал Алексејев. Упоредо са инсистирањем руских цивилних

⁷⁶ МОЭИ, X, бр. 15.

⁷⁷ АС, МИД ПО, 1915, р. 475, Ф. XXVII, д. 6, 579; р. 480, Ф. XXX, д. 1, 62–64; 1918, р. 542, Ф. VII, д. 4, 555–556; р. 546, Ф. IX, д. 5, 415–422об; 1916, р. 483, Ф. II, д. 5, 335, 343–347, 350–351; р. 484, Ф. II, д. 6, 539; П.О, К. 149, бр. 85, 4–5об; ВА, П. 3, К. 67, Ф. V, 6/47, 49; ГАРФ, Р5942, Оп. 4, ед. хр. 3, 9–19; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 7428, 6–7; ВРС XIV, 71, 75–78, 80–83, 86–89, 92–97, 100–105, 111–118, 124–125, 127–133, 138–141, 143–149, 160–162, 187, 252–254; МОЭИ, IX, бр. 736, 739; X, 1–2, 5, 9, 13–14, 19, 21, 38, 42, 44; 46; М. Димитријевић, *Како је завршен период мученичког повлачења српске војске*, Време, 12. фебруар 1926, 5; *Русские о Сербии и сербах. Том II (архивные свидетельства)*, составитель А. Л. Шемякин, Москва, 2014, 509; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 218; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 268; М. Бјелајац, *Где су корени стереотипа о српско-руским односима 1914–1918? у: Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови. Тематски зборник радова*, Београд, 2017, 35–40; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 221–227; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 203–204; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 108–109; К. Ј. Spasić, *Voravak srpskih trupa II*, 298–303; *Први светски рат I*, 258–269.

⁷⁸ Пад Бара и Улциња изазвао је 24. јануара нов апел Сазонова за „спасање умирућих од глади војника“, који су „у очајном положају“ и ризикују „да сваког минута падну као жртва Аустројанаца“. „Пропаст српске војске биће не само удар, нанесен заједничком делу, већ ће коначно поткопати наш углед међу српским племенима“, упозоравао је он, МОЭИ, IX, бр. 64.

и војних представника, из дана у дан, темпо превоза се убрзавао. Ако је крајем јануара количина превезених износила 20.000, до 6. фебруара на Крфу и у Бизерти било је око 60.000 српских војника. Шест дана доцније, тај број се дуплирао, а преосталих 20.000 људи се налазило између Драча и Валоне, „ван опасности“ од непријатеља. Руска страна је привођење операције успешном крају приписивала искључиво напорима Француске.⁷⁹ Њени званичници мислили су да то заслужује и директан акт благодарности. Николај II је зато 14. фебруара послао Поенкареу „најтоплије честитке у вези са помоћу, коју је Француска великодушно указала нашем храбром савезнику, изложеном врло тешким искушењима у херојској борби против заједничког непријатеља.“⁸⁰ Без обзира што је изгубила додир са Србијом, Русија је остала заступник њених интереса међу великим силама.

* * *

Србија је у јесен 1915. остала сама на фронту против здруженог непријатеља. Задржавање Британаца и Француза са слањем трупа у Македонију обесмислило је првобитни стратешки план Антанте да Србија ратује само на „главном“, северном фронту. Све ургенције за убрзан транспорт појачања и њихову офанзивну активност на бок бугарске војске, иако подржане од Русије, остале су без правог одзива. Самим тим, ни повлачење српских трупа није могло да се оствари по повољнијем правцу, преко вардарске долине. На другој страни, долазак помоћи са руске стране спречило је одбијање Румуна да допусте прелаз војске преко њихове територије. Из Петрограда су излаз из ћорсокака покушали да нађу кроз испуњавање услова за укључивање Румуније у рат. Када су у Букурешту видели да ће Руси у томе успети, не желећи да се у неповољној ситуацији активирају, они су прибегли новим захтевима. Труд се показао

⁷⁹ АС, МИД ПО, 1918, р. 533, Ф. II, д. 3, 296–297; 1916, р. 483, Ф. II, д. 5, 340, 352–361об, 369–371, 374, 378–385, 389–391, 404, 409–413, 422; р. 484, Ф. II, д. 6, 475, 480, 483–486об, 495–497, 500 и об, 513 и об, 542–544; р. 498, Ф. X, д. 8, 704; П.О, К. 149, бр. 85, 5об–6об; Пс, П–По, 1916, Ф. I, р. 3; АСАНУ, 14439/247, 3–5; ВА, П. 3, К. 52, Ф. I, 1/2, 6, 22; К. 67, Ф. V, 6/54; ГАРФ, Р5942, Оп. 4, ед. хр. 3, 9–19; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 7428, 8, 11–15, 19, 21, 25, 29; ВРС XIV, 171–175, 179, 183–185, 188–191, 205–207, 211–213, 222–224, 226–227, 230–233, 238–242, 252–254; МОЭИ, X, бр. 48, 53, 59, 64, 66–67, 75–76, 99, 101–102, 113, 129, 136, 148; К. J. Spasić, *Boravak srpskih trupa III*, VIG 3 (1988), 429–444; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 227–228; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 206–208; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 109–110; *Први светски рат I*, 234–235.

⁸⁰ Председник Треће републике три дана доцније захвалио је на поруци, „Француска се поносила што је њеним садејством у потпуности била спашена храбра војска“, принуђена на повлачење под ударима бројно надмоћнијег непријатеља, „која ће се заједно са савезницима борити за ослобођење своје отаџбине“, МОЭИ, X, бр. 193. Занимљиво да је руски цар 22. фебруара послао телеграм захвалности и Виторију Емануелу, али тек после интервенције италијанског посланика у Петрограду, по савету Сазонова, „са не превише топлим изразима“, Исто, 238.

узалудним, а савезник остављен на цедилу – због опасности од „цурења информација“ – у заблуди да му помоћ са североистока долази.

Без помоћи са стране, притиснутој са три стране, Србији су остале две опције: даље одступање или капитулација. Следећи првенствено савете из града на Неви, Пашићева влада се определила за повлачење. Помоћ је и даље добијала у дипломатској арени. Русија није дозволила да се трупе Антанте повуку са Балкана и оставе Србију саму. Држање Солуна имало је и велику стратешку важност. Одатле се претило залеђу Цариграда и боку непријатеља, док је Србији одлука за фронт у Македонији отварала пут за будуће ратно ангажовање у близини сопствене територије. Но, прво је требало да се њена војска извуче из Албаније. У томе Русија није директно учествовала, али њене представке су помогле убрзању посла. Посебно важна била је руска блискост са Француском, која је преузела главну улогу у организацији снабдевања и касније евакуације. Захваљујући француској помоћи и руским интервенцијама из Албаније је извучено око 150.000 српских војника. У наставку рата они ће дати важан допринос коначном успеху Антанте. Упркос тешким искушењима, Србија је успела да „држањем достојним предака обезбеди своју будућност“⁸¹, уз државе, које ће из великог сукоба изаћи као победници.

⁸¹ ПСР III, бр. 772.

Добровољачко питање

*„Драга моја Олга,
Не могу да ти искажем колико сам
благодарна за слање фотографија!
Одмах ћу их проследити мом оцу.
Он ће наравно бити врло срећан
што види нову Српску војску“⁸²
Јелена Петровна Романов
(рођ. Карађорђевић)*

Национално хетероген оружани састав Аустро-Угарске током Великог рата разједао је унутрашњи анимозитет. Потлачени народи нису имали вољу да се боре за остварење циљева земље које су сматрали туђом. Предавање аустроугарских војника словенског порекла на Источном фронту попримило је огромне размере. У руским заробљеничким логорима, на тај начин, нашао се и приличан број Срба. Задојени идејом борбе против „непријатеља Српског народа“ и „светом дужношћу“ да „бар нешто допринесу за своје ослобођење“⁸³, они су се обраћали Посланству у Петрограду, ради слања у Србију. Без јасне представе шта да учини, посланик Спалајковић је крајем новембра 1914. тражио упутства од владе у Нишу. Тако је цела прича започела.

Пашић је на прву руку одговорио врло јасно: „ако хоће да се бију против Аустрије – онда се могу упутити“⁸⁴. Елан премијера, ипак, спутале су објективне околности. Употреба заробљеника на фронту била је забрањена по међународном праву и обичајима рата, а постојала је и опасност од њиховог поновног падања у плен – што би их довело у позицију велеиздајника, пред извесну смртну казну.⁸⁵ Након одобрења великог кнеза Николаја да се заробљеници „из српских земаља“ Аустро-Угарске пусте, из Ниша су почетком 1915. тражили податке о броју. За њихово коришћење, поставили су јасна ограничења. По инструкцијама министарског савета, предвиђено је да они потенцијално чувају унутрашњи ред и границу према Албанији, али не и да ратују на северу земље.⁸⁶

⁸² У писму Олги Николајевној Романов, 15. јуна 1916, ГАРФ, Ф. 673, Ольга Николаевна, дочка императора Николаја II, Оп. 1, ед. хр. 143, 26.

⁸³ ПСР I, бр. 682.

⁸⁴ Исто, 654.

⁸⁵ Владу је водила премиса да се, у случају слања аустроугарских Срба на бојиште, њихови земљаци више не би предавали; како би као последица уследило конфисковање њихове имовине и репресије над интернираним србијанским поданицима у Монархији, ВА, П. 3, К. 60, Ф. II, 8/35, 41.

⁸⁶ АС, МИД ПО, р. 442, Ф. XXV, д. 3, 170 и об; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, приредио Никола Поповић, Београд, 1977, бр. 1–3; ПСР I, бр. 252, 529, 599, 654, 659, 682, 719, 729,

Суочавање са епидемијом пегавог тифуса онемогућило је интензивирање процеса.⁸⁷ Добровољачко питање привремено је пало у други план. Није се смањило, међутим, ентузијазам људи. Користећи одлуку Главнокомандујућег руске војске, појединци и мале групе, по сопственим захтевима, отпуштани су из заробљеништва, да би Дунавом долазили у Србију. Број молби Посланству у Петрограду константно се повећавао. Најзад, српска влада, подстакнута великим интересовањем и потребом за људством, после војне интервенције у Албанији, донела је 25. јуна одлуку да од добровољаца формира трупе за употребу на југу земље. Остављена је чак и алтернатива, да се појединци распореде на фронт против Аустро-Угарске, под условом да „изрично“ изјаве да то желе.⁸⁸ Пашић је почео да убрзава Спалајковића, како би се питање што пре решило.⁸⁹

Средином наредног месеца, у Русију је упућена мисија људи из „неослобођених покрајина“, под вођством Мирка Комненовића. Њен задатак састојао се у обиласку логора, састављању спискова и помоћи приликом слања добровољаца у Србију. Тромост царске бирократије, уз сметње и тешкоће које су чинили поједини руски официри, успорио је рад. До јесење офанзиве Централних сила број превезених достигао је цифру од тек 2.000 људи.⁹⁰ Што се употребе тиче, на основу доступних извора знамо да је хиљаду добровољаца, пристиглих у последњем транспорту, распоређено „на источни фронт“, конкретно Моравску

779, 788, 790, 814, 838, 842; М. Димитријевић, *Како је у истини постао добровољачки одред у Одеси*, Време, 20. април 1926, 4; Д. Семиз, *Југословенски добровољачки покрет у Русији*, *Nova Evropa* XVI (1927), 346–348; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 111–113; М. Мицић, *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Ново Милошево, 2016, 31–56; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 279–280; Исти, *Српска влада и добровољачко питање у: Србија 1915*, 55–56; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање II*, 77–80; В. Hrabak, *Austro-Ugarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju*, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 2 (1964), 137–141.

⁸⁷ Крајем јануара, у недостатку медицинског особља, из Ниша су тражили да се, међу руским заробљеницима Србима, Хрватима, Словенцима и Чесима, јаве лекари и ветеринари. Њих деветоро пријављених, по одобрењу руске владе, добило је бесплатан подвоз и испраћено је за Србију, ГАРФ, Ф. 102, Оп. 71, ед. хр. 76, 31–32; Ф. 127, Жандармское полицейское управление Северо-западних железних дорог. Петроград, Оп. 1, д. 872, 4 и об; ПСР II, бр. 49. 504.

⁸⁸ На промену првобитног, ригидног става о употреби добровољаца, утицало је можда кршење правила ратовања од стране непријатеља. Аустро-Угарска је, наима, заробљенике пореклом из српске Македоније слала у Бугарску, с циљем јаче комитске акције, ПСР II, бр. 42, 59, 79, 99, 235.

⁸⁹ АС, МИД, Југословенски одсек (=ЈО), бр. 1970, Реферат о добровољачком питању; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 3, 6, 98; ВА, П. 3, К. 60, Ф. V, 12/8–10; *Југословенски добровољци*, бр. 4–7; ПСР II, бр. 575; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање II*, 80–81.

⁹⁰ Несразмерну већину међу пријављенима чинили су Срби. Према узорку, који смо направили на основу сачуваних молби заробљеника до краја лета 1915. године, од 1.431 пријављених било је тек 9 Хрвата, 3 православна Хрвата(?), 3 Пољака, 7 Чеха, 2 Словенца, 1 Словак, 1 Румун и 1 „муслиман“, РГВИА, Ф. 2000, Оп. 9, д. 90, 1–326.

дивизијску област, у рејон Власине. Извесно је да су и остали усмерени на исти фронт, ка Бугарској. Сходно извештајима надређених официра Врховној команди, они су се добро показали у борбама.⁹¹ „Руски добровољци“ повлачили су се према јадранској обали упоредо или у склопу оперативних трупа.⁹²

Велики број пријављених за одлазак у српску војску остао је у Русији. Спалајковић је у телеграму од 5. октобра писао о 3.000 заинтересованих да се пребаце у матицу; уједно, тражио је начин да се они транспортују преко Румуније. Уласком Бугарске у рат ускоро је то постало немогуће. Оно што су дипломатски представници Србије успели, уз идејну и финансијску помоћ богатог трговца Александра Ћирковића, јесте да једну формирану групу, враћену из луке Рени због прекида везе са Србијом, организују на руској територији. Од око 250 људи образовали су чете за чување магацина хране и материјала у Одеси, заметак будућег Добровољачког корпуса. Средином новембра, од цара Николаја II добили су сагласност и обећање материјалне помоћи за даље прикупљање добровољаца. Радило се о пријатној висти, јер је мноштво молби наставило да засипа Посланство у Петрограду. Војни изасланик Лонткијевић тражио је 19. децембра од надређених дозволу за наставак рада на формирању „Српског добровољачког одреда“. У прилог је навео да су придошли војници и официри на обуци били „сви одушевљени ићи у Србију“. Влада и Врховна команда, последњег дана 1915. године, заједнички су послали инструкције да се продужи са започетим послом.⁹³

⁹¹ Ризик од пада у руке непријатеља определио је војне власти да, онима који изразе жељу, дозволи ранији одлазак у Црну Гору и Италију. Проблем је настао средином децембра, када италијанска влада није дала да се пребаце на њену територију. „Много“ бивших заробљеника „лутало је“ по Скадру и Медови „без икаквих средстава у највећој беди“. Против таквог, нехајног односа према њима побунио се Пашић. Како би се проблем превазишао, одлучено је да се добровољци врате у првобитне јединице, док је командама наређено да преостале не отпуштају, АС, МИД ПО, 1915, р. 478, Ф. XXVIII, д. 9, 664–665, 674; р. 480, Ф. XXX, д. 5, 326; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 2/53, 57.

⁹² АС, МИД ЈО, бр. 1970; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 98; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 2/40, 47–48; К. 60, Ф. III, 9/25, 49, 57, 10/11; Ф. IV, 10/54; Ф. V, 13/2–5; ГАРФ, Ф. 601, Оп. 1, ед. хр. 626; ВРС IX, 178; *Записници седница*, 176, 185; *Југословенски добровољци*, бр. 7–10, 215; ПСР III, бр. 98; М. Димитријевић, *Како је у истини постао добровољачки одред*, 4; М. Живковић, *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, приредио А. Животић, Београд, 2018, 34, 36–37; С. Миличић, *Како је постао добровољачки одред у Русији*, Време, 27. април 1926, 4; Д. Семиз, *Југословенски добровољачки покрет*, 347–351; М. Мицић, *Незапамћена битка*, 56–69; Исти, *Српско добровољачко питање у Великој рату*, Београд, 2014, 40–44; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 280–281; Исти, *Српска влада и добровољачко питање*, 57–59; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање II*, 81; Б. Храбак, *Русија и спасавање Србије*, 145–146.

⁹³ АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVIII, д. 2, 99; МС, бр. 105; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 98; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 2/52, 54; К. 60, Ф. IV, 13/6; *Југословенски добровољци*, бр. 11–13, 45, 115, 215, прилог I, III; М. Димитријевић, *Како је у истини постао добровољачки одред II*, Време, 21. април 1926, 5; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 37–39; С. Миличић, *Како је постао добровољачки одред*, 4;

Повлачењем српске војске из земље и делимичним осипањем њених редова процес је добио нову димензију. Изласком из природне средине за попуњу кадра, армија је могла да рачуна на свеже снаге само из редова добровољаца. Изузетно битна у том погледу показала се Русија. По налогу српске владе, упоредо са критичним вапајима за спасење из Албаније, Спалајковић је послао упутства Лонткијевићу да се код Ставке заложи и за повољно решење добровољачког питања. У ту сврху тражило се: 1) Наређење свим војним окрузима у којима се налазе заробљеници Срби, Хрвати и Словенци, да се они одмах упуте у Одесу; 2) Третирање Одредом као дела Седме армије, до тренутка када се створи могућност за припајање српској војсци; 3) Снабдевање Одредом ратним материјалом, одећом, намирницама и обезбеђење потребних просторија на рачун војних расхода Русије.⁹⁴ Из Ставке су 24. јануара 1916. године, са извесним изменама, одобрили пројекат. Општи надзор и виша власт над Одредом поверена је команданту Одеског војног округа, док је директно руковођење остало српским официрима и контроли пуковника Лонткијевића.⁹⁵

Тиме је постављен формално-правни оквир за даљи рад. Мање компликације су изазвале руске власти, пошто су на почетку дословно протумачиле наредбу и у јединицу упућивале све заробљене Србе, Хрвате и Словенце. Противљењем већине приведених официра, углавном католика, да ступи у Одред показала се исправном одлука да се организација базира на начелу добровољности. Повећање ефективност стања, делимично и због тог неспоразума, ишло је најпре споријим темпом. Од 570 бораца средином јануара, за месец дана број је стигао тек на близу 900 официра и војника. Разлога за оптимизам давала је количина пријава – близу 10.000, почетком фебруара. Спалајковић је мало раније, 26. јануара, у телеграму Крфу, изнео очекивање да ће Одред имати око 20.000 људи. Створени једномесечни курс у Одеси није могао да подмири потребе за

М. Цемовић, *Код цара Николе II. Из мојих успомена*, Време, 18. фебруара 1926, 5; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, Београд, 1954, 13; В. Максимовић, *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, Београд, 1926, 8–10; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 281–282; *Исти, Српска влада и добровољачко питање*, 59.

⁹⁴ *Југословенски добровољци*, бр. 13.

⁹⁵ АЈ, 790/15, Југословени и Октобарска револуција – грађа из совјетских архива, Сигнатура 1–2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1918, р. 542, Ф. VII, д. 4, 555–556; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; *Југословенски добровољци*, бр. 13–17, 21, 45, прилог I, III; М. Димитријевић, *Како је у истини постао добровољачки одред II*, 5; С. Миличкић, *Како је постао добровољачки одред*, 4; М. Цемовић, *Како је спасена српска војска*, Време, 24. фебруар 1926, 4; В. Максимовић, *Споменица*, 11; М. Мицић, *Незапамћена битка*, 69–73; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 282–283.

официрима. Зато је посланик, заједно са војним изаслаником, тражио да за попуњу кадра, организацију и обуку трупа, дође потребан број старешина српске војске. Одговорено им је позитивно – Министарство војно је 17. фебруара обавестило о одређењу лица.⁹⁶ Наредбом Регента од 24. фебруара за команданта „дивизије добровољаца српске војске у Русији“ именован је генералштабни пуковник Стеван Хацић, који је пред полазак добио „упут“ да створи „чврсте, солидне, дисциплиноване и *српским идејама* запојене и одушевљене јединице“. Требало је да се добије људство са хтењем „гинути за ослобођење Српског огњишта и Југословенства“, било на фронту против Бугарске, Турске или Аустро-Угарске.⁹⁷ Будући да се радило о бившим припадницима непријатељске војске, а међу њима и официрима претежно Хрватима и Словенцима, у питању је био тежак задатак.

У прилог Србији, од првих корака, ишла је наклоност цара, који је редовно тражио извештаје о току формирања пукова и чинио ургенције за убрзање посла код команде Одеског војног округа. Живо интересовање Николаја II приметио је и пуковник Хацић, 23. априла, приликом сусрета у Ставки, када му је обећао да ће учинити све за комплетирање јединице, а генерал Алексејев тражио детаљан рапорт о „потребама“. Добра воља руског врха придонела је превазилажење потешкоћа са командама појединих заробљеничких логора. Од средине фебруара почело је редовно прикупљање и слање људства у већим партијама. Дан по доласку пуковника Хацића у Одесу, 28. априла, јединица је већ бројала 9.733 добровољца, уз авизиран долазак још 3.482 војника. Са приспећем команданта, „у име Бога“, званично је почела да постоји Српска добровољачка дивизија.⁹⁸

Наредни месец у новоименованој војној формацији обележили су појачана обука и свечане визите. Најпре је 16. маја, у склопу посете Русији и на сугестију цара, приспео Никола Пашић. Снажан утисак на српског премијера произвели су војници, којих је тада било близу 13.000. „Сви млади, јаки, ведри – официри кажу

⁹⁶ АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 17, 23, 26–27об, 30; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; *Армија без государства/Војска без државе. Сборник документов*, Я. Вишняков, А. Тимофеев, Г. Милорадович, Москва 2014, 87–88; ВРС XV, 64, 78; *Југословенски добровољци*, бр. 18–28, 32, 215; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 40–41, 45; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 268–269; В. Максимовић, *Споменица*, 10, 12–13; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 283–285.

⁹⁷ ВРС XV, 82–87; *Југословенски добровољци*, бр. 27; В. Максимовић, *Споменица*, 13.

⁹⁸ АЈ, 790/15, Сигнатура 1–2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 35–36об, 43, 56–57, 60, 68, 70, 74, 76–78, 87–91, 93, 99 и об, 101–106; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 3/1–5; ВРС XV, 144, 279, 305, 412–413; *Југословенски добровољци*, бр. 24–25, 29–30, 33–42, 44–45; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 40–44; *Југословенски добровољачки корпус*, 14–17, 19–21; В. Максимовић, *Споменица*, 13–18; М. Мишић, *Незапамћена битка*, 73–87.

да су и одушевљени“, „добро су обучени, а оружје је ново“, стоји у његовом телеграму влади на Крфу⁹⁹. За недељу дана касније најављен је долазак у Одесу покровитеља Дивизије, сверуског императора. Претходно је преглед трупа, 21. маја, извршио командант Југозападнoг фронта, генерал Алексеј Брусилoв, на кога су оне оставиле леп утисак. Све је било спремно за дочек Николаја II. У пратњи царице, престолонаследника и великих кнегиња, императору је најпре приређена смoтра. Током ње, присутнима се обраћао на српском језику, са „помози Бог јунаци“, на шта су му одушевљени редови узвраћали узвицима „живео“. Ни он није крио задовољство борцима, у којима је гледао „један део славне српске војске, чијој се храбрости диви цео свет“. Током говора по парадном маршу, Николај II је пожелео „да после рата Србију види увећану и оснажену“.¹⁰⁰ На одређен начин, с обзиром на национални састав јединице, погодио је суштину.

Хацић је по пријему трупа могао да констатује, „са врло малим изузетком“, да су му сви војници православни Срби. Без обзира на то, готово одмах је настао проблем са малобројним, око стотинак, махом официрима – Хрватима. Они су пружали отпор потписивању текста заклетве краљу Петру, а њихов однос са официрима Србима карактерисала је суревњивост и међусобно неповерење. Спор је делимично ублажен интервенцијом члана Југословенског одбора, Франка Поточњака, крајем маја. Сви официри, осим тројице, пристали су да дају свој потпис. Но, ускоро се командант суочио са новом политичком тешкоћом.

Од зачетка, у добровољачку јединицу јављао се одређен број Чеха. За интензивирање њиховог довођења залагао се Спалајковић. Посланик је заносио идејом, како је ценио, да њих 120.000, заједно са српском војском, преко Балкана удари на Аустро-Угарску. Са спровођењем плана постигао је делимичан успех. Из Ставке је 8. маја 1916. стигло званично одобрење да се Чехословаци могу примати у Дивизију. Идеји се, потпуно изненадно, успротивио необавештени Хацић, вођен језичког баријером и бојазни од њихове многобројности, што би, по њему, уз мањак официра војску „претворило у руљу“. Молио је Одески војни округ да више не шаљу Чехословаке и сугерисао да се од њих образује засебна војска. Вест

⁹⁹ *Југословенски добровољци*, бр. 47.

¹⁰⁰ АЈ, 80-III-13, 357 и об; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 128 и об; р. 505, Ф. XIV, д. 4, 409–411; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; *Југословенски добровољци*, бр. 46–47; *Дневници императора Николаја II*, 586; *Југословенски добровољачки корпус*, 22; В. Максимовић, *Споменица*, 19–27; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 286, 313.

о потезу команданта брзо је стигла до Петрограда. Љут, Спалајковић се 5. јуна обратио лично престолонаследнику и писао му како је тај потез „покварио посао“. Узрочно, потенцијално је створио опасност да и Хрвати траже сопствене јединице или се прикључе чехословачким трупима. Уследила је интервенција регента Александра код Хаџића да више не доноси такве одлуке без овлашћења. Српска страна је покушала да отклони штету и поврати важност претходном наређењу руског Генералног штаба. За то је, међутим, било касно. Чехословачки савез је успео да добије дозволу за образовање своје војске.¹⁰¹

* * *

Успех офанзиве генерала Брусилова против Аустро-Угарске током јуна утицао је на интензивирање дискусије око употребе Српске добровољачке дивизије. Пуковник Хаџић је још приликом априлског пријема у Ставки изнео жељу српске владе да она дејствује против Бугарске. Разговори Пашића са руским званичницима, за време његове посете, потврдили су тежњу да се јединица искористи на Балкану или преко Добруце – за рат против „неверних“ саплеменика. Французи су преферирали да то буде на Македонском фронту. Оно што никако није било прихватљиво јесу намере појединаца у руском војном врху да се Дивизија пошаље у Галицију. Поред илузорности борбе на удаљеном фронту у погледу ратних циљева Србије, бивше аустроугарске војнике је та варијанта доводила у директну опасност. Српска влада је оштро реаговала. Пашић је 18. јуна јасно ставио до знања, ако би се покренуло питање о слању у Галицију, да ће дејствовати на извлачењу трупа преко Архангелска и транспорту у Солун.¹⁰²

Страх се показао неоснованим. Алексејев је средином јула дао уверења да се добровољачке јединице „ни у ком случају“ неће употребљавати на немачком или аустроугарском делу ратишта. У виду је имао нешто друго. Велики успех

¹⁰¹ АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 114, 128 и об, 144–145об; р. 487, Ф. IV, д. 1, 147, 156–158об, 167, 174об; д. 2, 180–182, 186, 189–190об, 202; д. 3, 411–413об; р. 505, Ф. XIV, д. 4, 409–411; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 98; 1916, Ф. II, р. 22; ВРС XVI, 21, 24; *Југословенски добровољци*, бр. 31, 42, 46, 53, 215; *Југословенски добровољачки корпус*, 18–19, 21–26, 28–30; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 269–270; В. Максимовић, *Споменица*, 18–19, 28–30, 34; М. Миџић, *Незапамћена битка*, 76–78, 86–94; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање II*, 88–90; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 286–288.

¹⁰² АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 1, 147, 165; д. 4, 463–464, 475–476, 481; ВРС XV, 413, 446, 452, 455, 464; XVI, 23, 34–35, 42, 46–47, 58–60, 62–63, 65, 120, 122, 137, 143, 152; XVII, 27–28, 47; *Југословенски добровољци*, бр. 42, 49, 51, 215; О. Р. Айрапетов, *Сверхнапряжение*, Москва, 2016, 134–152, 230; *Југословенски добровољачки корпус*, 30; В. Максимовић, *Споменица*, 18, 30–31, 33–34; *Први светски рат II*, 175–182; N. Stone, *The Eastern Front*, 239–263.

офанзиве генерала Брусилова на Југозападном фронту побудио је интересовање Румуније да уновчи помињани „бланко чек“. Српска добровољачка дивизија је из приправности добила наредбу да се премести код лучног града Рени, близу румунске границе. Одатле је после званичне одлуке владе у Букурешту, 27. августа, да објави рат Аустро-Угарској, транспортована у Добруцу. Тиме је испуњен услов српске владе – иако недовољно снабдевена и припремљена, до краја октобра јединица се храбро борила против Бугара. Француски посланик у Букурешту је са жалом констатовао да се она „туче дивно, толико дивно да већ од ње ништа није остало“¹⁰³. Од близу 18.500 бораца, укључујући попуну, губици у борбама непосредно по повлачењу износили су близу 9.500 избачених из строја. О срчаности „нове српске војске“ сведочи чињеница да је, по проценама, нанела штету непријатељу од око 15.000 људи. Била је то слаба утеха, када се има у виду да јој је, заједно са несталима, недостајало 50% састава.¹⁰⁴

Поражавајућа статистика појачала је критике на рачун Хацића, присутне од погрешног потеза са Чесима. У корену спора налазило се нешто дубље. Под утицајем сујете, сукобиле су се концепције о даљем развоју добровољачког покрета у Русији. Поставка пуковника Хацића базирала се на премиси да јединица формацијски треба да остане на нивоу дивизије, док би остатак људства служио за попуну. На другој страни, Спалајковић и политички представници залагали су се за њено прерастање у корпус. Исту идеју су делили у српском и руском врху. Самим тим, превагло је решење о образовању и друге дивизије. Указом од 29. јула 1916. године, за команданта Српског добровољачког корпуса именован је генерал Михаило Живковић, и заједно са 130 официра и војника, упућен за Одесу. Ток ствари Хацић је покушао да спречи кроз интензивирање идеје о Допунском батаљону. Према његовом плану, Прва српска добровољачка дивизија требало је

¹⁰³ АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 250.

¹⁰⁴ Преписи релација Прве српске добровољачке дивизије и други документи В. Максимовића (у приватном власништву); АС, МИД ЈО, бр. 47, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 206–208, 245–246об, 248, 252–256, 270–271, 304, 313; ВА, П. 10, Архива Добровољачког корпуса у Русији, К. 1, Ф. I, бр. 1, Операцијски дневник Добр. корпуса, 19–23, 29–30, 38, 48–51, 76, 83–84, 104; К. 1а, Ф. I, бр. 14; К. 5, Ф. II, бр. 6; ВРС XVI, 204–205, 231–232, 240–242, 274, 334–336, 339–340, 349, 357–358, 371, 383; XVII, 71, 83, 117–118; *Југословенски добровољци*, бр. 55–56, 60, 63, 65–74, 76–83, 85, 88, 90, 93, 96, 98, 103–108, 113–114, 117, прилог II; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 44–45; В. Шикопарича, *Сећања српског официра (1900–1918)*, приредио К. Николић, Београд, 2014, 503–518; О. Р. Айрапетов, *Сверхнапряжение*, 230, 234–235; *Југословенски добровољачки корпус*, 30–123; В. Максимовић, *Споменица*, 33–181; М. Мишић, *Незапамћена битка*, 94–122; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 288–289; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање II*, 95.

да остане на фронту у Добруци и непрестано добија свеже снаге, чиме се фактички спречавао прилив људи у новоформирану Другу дивизију.¹⁰⁵

Генералу Живковићу, пристиглом у Одесу 20. септембра, није било потребно много времена да примети „јадац“. У подозрењу је, додуше, мало претерао. Њему је и журба са слањем неспремне јединице на фронт деловала као срачуната да омете стварање Корпуса. Следствено томе, тињала је сумња на Хацића да је наводно кроз ратне подвиге хтео да добије генералски чин, због чега је силио трупе у бојевима. То није одговарало истини. Оправданом се, међутим, показала бојазан да ће се Прва дивизија потпуно „истрошити“ у борбама на туђем земљишту. Из тог разлога, командант Корпуса поставио је за примарни циљ да људство што пре извуче из Добруце. На истом науму радили су и са Крфа, мада су за делање имали и додатни повод. У дипломатско-политичким кулоарима појавили су се гласови о намери Румуније да окупира десну обалу Дунава и касније ту територију искористи у форми уцене Србији, као адут за добијање Баната. Румунска војска је 29. септембра, истина неуспешно, покренула операцију форсирања реке близу Ђиурђиуа, јужно од Букурешта. Пашић није хтео да седи скрштених руку и чека развој догађаја. Почетком октобра дао је инструкције да се код Русије, на обазрив начин, удеси повлачење Прве дивизије из борбе, те њено слање у оквиру Корпуса према Тимочкој крајини или Видину.¹⁰⁶ Није се преварио

¹⁰⁵ АЈ, 790/15, Сигнатура 2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 144–145об; р. 487, Ф. IV, д. 1, 169–170; д. 2, 186, 194 и об, 202, 206–207, 211, 218, 220, 225, 231, 234, 236; д. 3, 318–319; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 1–28; К. 1а, Ф. I, бр. 8–9; ВРС XIX, 178; *Југословенски добровољци*, бр. 46, 54, 58, 63, 75, 79, 84, 215; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 45–55, 58–59; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 269–270; *Југословенски добровољачки корпус*, 27–28, 124–125; В. Максимовић, *Споменица*, 30–31, 34–35, 42–43; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 287–289.

¹⁰⁶ Живковић је такође имао у плану прелазак трупа преко Дунава, али само на територију Србије. Рачунао је да би освајање Кључа отворило брешу за ширење операције, дизање устанка и прибирање око 20.000 српских војника, за које је имао обавештајне податке да се крију по шумама. Диверзија би, по њему, имала велики војно-тактички значај у односу на Солунски и фронт у Добруци, *Југословенски добровољци*, бр. 91. Поверљиве информације о стању у пограничним крајевима командант Корпуса добио је посредством Српског четничког одреда. Команду над јединицом, насталом тајно, под окриљем руског војног изасланика у Румунији и штаба Одеског војног округа, преузео је септембра 1916. потпуковник Александар Срб, начелник штаб Друге српске добровољачке дивизије. Она је бројала 300–350 бораца. Бавила се обавештајним радом и припремом упада чета на територију окупиране Србије. Са њеном делатношћу био је директно упознат Живковић – који јој је дао „луну слободу“ – али не и српска влада. Када је Пашић сазнао за тајне радње, у којима су учествовали Срб и као његов помоћник потпуковник Божин Симић, обојица истакнути црнорукци, реаговао је доста бурно. У Петроград је пренео како влада није одобрила организовање чета, које својом делатношћу могу изазвати репресије и покољ становништва, а претио је и сменама у Одеси. О свему се говорило на седницама министарског савета. Цивилној власти се није допадало да нека „сила“ дође у руке чланова организације „Уједињење или смрт“, посебно због перспективе да црнорукци преко Румуније први уђу у Србију

у очекивањима. Труд посланика Спалајковића и војног изасланика Лонткијевића се врло брзо исплатио. Николају II се чак допао начин за осујећење „плана Румуна“. Заједно са Алексејевим, средином месеца, прихватио је „комбинацију“ да Корпус у погодном тренутку буде премештен у Турн Северин.¹⁰⁷

Обећање из Ставке није могло да се оствари. Румунска војска је до краја године, под снажним притиском непријатеља, напустила већи део земље, заједно са главним градом, чиме је прекинута територијална веза са окупираном Србијом. За Добровољачки корпус, у таквим околностима, постало је важније да буде поштеђен од дејстава и нових губитака. Уз помоћ српског дипломатског и војног представника у Русији, генерал Живковић је успео да оствари свој примарни циљ – повлачење Прве дивизије из борбе. Према Пашићевим инструкцијама, за сваки случај, од Николаја II затражено је да се јединица сачува за одлучујуће битке. Није се успело са добијањем званичног решења. Током децембра, за учешће Добровољачког корпуса у заустављању продора противника наваљивала је цела руска виша команда. Живковић се бранио лошим материјалним и моралним стањем трупа. У „политичко националном смислу“, без основа да рачуна на попуну, „јер наш је живаљ на измаку“, Корпус је требало „што више штедети и употребити га у решавајућем моменту“ за заузимање „југословенских земаља“, заштиту од бугарских и арнаутских чета и као кадар за стварање војске будуће државе¹⁰⁸. Са сличном аргументацијом и намером да се јединица користи само на „српском земљишту“, наставила је да делује влада на Крфу.¹⁰⁹

и контролишу ток догађаја, због чега се и подозревало на њихово велико интересовање за Добровољачки корпус, АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 287, 289; д. 3, 400об; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 65–66, 68, 81, 91–92; П. 16, Откупљена и поклоњена архивска грађа од 1806. до 1941. године, К. 46, Ф. I, бр. 2, Дневник рада српског четничког одреда у Турну Северину; *Југословенски добровољци*, бр. 70, 92; *Југословенски добровољачки корпус*, 122–123; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 276; В. Казимировић, *Црна рука*, 678; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 299–302; В. Нгабак, *Delatnost članova udruženja „Ujedinjene ili smrt“*, *Istorija XX veka* 7 (1965), 194–196.

¹⁰⁷ АС, МИД ЈО, бр. 47, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 240 и об, 247, 259об, 262–264, 270, 272–274, 287, 289; д. 3, 342; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 24–30, 33, 38–42; *Југословенски добровољци*, бр. 79, 84, 87, 89, 91–92; В. Н. Виноградов, *Румыния*, 181–182; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 50, 54–55, 58–59, 64–67; *Југословенски добровољачки корпус*, 124–126; В. Максимовић, *Споменица*, 35–38; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 297–298, 300–302.

¹⁰⁸ АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 371.

¹⁰⁹ АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 313, 315; д. 3, 324–328об, 338 и об, 343, 360, 371об–373об, 389, 397, 402–403; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 50–65, 76, 80–81, 88–90, 104, 111–113, 119–120; К. 1а, Ф. I, бр. 2, 5; Ф. II, 2; *Војска без државе*, 115–117, 132–134; *Југословенски добровољци*, бр. 97, 99, 101–102, 104, 106, 110–111, 115–116, 215; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 69–73, 104–105; В. Н. Виноградов, *Румыния*, 182–190; *Југословенски добровољачки корпус*, 136–138; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 302; N. Stone, *The Eastern Front*, 279–280.

На почетку се постигао тек делимичан успех. Из Ставке су на прелазу година пристали да не дирају Корпус у периоду од најмање три месеца, али нису могли да гарантују како ће га, након тога, држати у позадини до пројектованог продора преко североисточне Србије. Постајале су индиције да се његова употреба планира на пролеће, у склопу опште савезничке офанзиве. Стање ствари појачало је потребу за одлуком о пребацивању у Солун, за шта су се и даље здушно залагали Французи, или останку „нове српске војске“ у Русији. Сучелило се више ставова. Вођен „психологијом добровољаца“, Живковић се држао мишљења да Корпус не сме дејствовати ни на једном страном фронту, „јер могу наступити хрђаве последице“, већ само на североисточним границама Србије, „за непосредно освајање или поседање наших територија“¹¹⁰. Српска врховна команда се начелно слагала са генералом. Уколико се, пак, његов план покаже као неостварив, војни врх у Солуну, с обзиром на тешкоће транспорта, био је спреман да Русима остави одрешене руке за употребу трупа на пролеће.

Влада се налазила на супротном становишту – залагала се да јединица дође на Македонски фронт. На инсистирање министра војног, генерала Божидара Терзића, изазваног решењем савезничке конференције у Риму о слању додатних трупа у Солун, одлучено је да се са захтевом мало причека.¹¹¹ Пашић је прихватио аргументацију да Антанта може искористити преурађено покретање иницијативе ради умањења контингента појачања у сразмери бројног стања Корпуса. За прво време, Србија се задовољила доласком попуне од једног батаљона добровољаца из Русије; мало више од 1.000 војника и официра. На себи је све више осећала притисак чланова Југословенског одбора, који су политичке и војне званичнике засипали представкама о начину будућег коришћења јединице. Коначно, непосредно пре избијања Фебруарске револуције, на ново интересовање Ставке за готовост трупа, министарски кабинет на Крфу је преломио.¹¹² Пошто је постојала

¹¹⁰ Уколико руска страна, „поред свега“, не пристане да га до тада држи у резерви, командант је сматрао за боље да се цео Корпус пребаци у Солун. Веровао је да ће се добровољци радије „гући“ тамо „но на фронту румунском“. У Русији је било пожељно да остане један „одбор“, са задатком да прикупља добровољце за попуну српске војске, *Југословенски добровољци*, бр. 125.

¹¹¹ Терзић се 31. јануара 1917. противио доласку две дивизије из Русије и због: 1) дугог транспорта, из чега би могло проистећи да „за време одлучних догађаја“ не учествују „ни тамо ни овде“; 2) хетерогености њиховог састава и јачег дејства непријатељске пропаганде у Солуну; 3) финансијских припадности, које би, уместо Русије, пале на Србију, АС, МИД ЈО, бр. 107.

¹¹² АС, МИД ЈО, бр. 63, 67–68, 81, 107, 216, 227, 248, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 322; р. 488, Ф. IV, д. 5, 624; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 49, 97–98, 104, 106–111, 116–119, 125–133, 140,

опасност „да га у нужди могу увући у борбу у Румунији“, почетком марта 1917. донета је одлука да се тражи премештај Корпуса у Солун¹¹³. Радило се о решењу на коме ће се базирати политика Србије у добровољачким стварима све до краја рата. Прва искушења доћи ће већ са револуционарним догађањима.

У противљењу дејству Корпуса српска страна користила је и разлоге моралне природе. Између осталог, у случају употребе на туђем земљишту, сложени међунационални односи претили су да ескалирају у нове сукобе или доведу до растурања јединице. Корен таквог стања, уз лоше искуство у Добруци, лежао је у погрешној основи на којој је створена Друга дивизија. Благонаклон однос цара према добровољачком покрету, наиме, побудио је руску команду, да у тежњи за брзом попуном нове формације, на иницијативу појединих официра и политичких кругова блиских јединици, а уз благослов штаба Корпуса, приступи мобилизацију свих југословенских заробљеника на територији Одеског војног округа. Кроз сабирни Допунски батаљон, на тај начин, поред заинтересованих за улазак у Корпус, током октобра и новембра 1916. прошао је огроман број насилно доведених. Рад са масом од 15–20.000 људи, пристиглих у распону од пар недеља, потпуно је паралисао агитациону делатност и контролну улогу јединице. Проблем је постао видљив по укључењу придошлих у састав Друге дивизије. Појавила су се бекства, отказивање послушности, свађе и туче. У касарни једне од чета Трећег пука 5. новембра дошло је и до оружаног обрачуна, током којег је погинуло 13 војника, док су двојица тешко рањена. Узрок је био симптоматичан. Регрути Хрвати тражили су да их врате у заробљеништво и одбијали су да приме „српски ручак“. Такво држање је константно изазивало спорове са Србима, заинтересованим за останак у Дивизији.¹¹⁴

Генерал Живковић одговорио је палијативним мерама, упркос интервенцији штаба Одеског војног округа 28. новембра. Војници и официри, махом хрватске и словеначке националности, који нису хтели да буду део

155–158; бр. 2, 7–8, 11–14; К. 1а, Ф. I, бр. 5; К. 42, Ф. I, бр. 2; *Војска без државе*, 135–139, 209–215, 222–226; *Југословенски добровољци*, бр. 125–127, 132, 215, прилог I, III; *Југословенски добровољачки корпус*, 138–139; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 102–103, 105–109; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 277; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 294, 302–304.

¹¹³ АС, МИД ЈО, бр. 227.

¹¹⁴ АЈ, 790/15, Сигнатура 2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 26–27, 31–32, 44–45; *Војска без државе*, 147–148, 151–152, 155–176; *Југословенски добровољци*, бр. 95, 100–101, 215; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 52–53, 55–58, 60–68, 71–72, 73–84; *Југословенски добровољачки корпус*, 126–135; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 289–290.

Корпуса, тек делимично су послати назад у заробљеничке логоре. За колебљиве и неодлучне образована је Васпитна команда – кроз коју је прошло око 1.200 заробљеника, од чега се 1.080 задржало у јединици. Привидну улогу у смиривању стања имало је и отварање Школе за резервне официре, бољи распоред становања чета, те премештање Друге дивизије у Александровск, мотивисан приличним уделом немачког и бугарског елемента у становништву Одесе и околини.

Инциденти су изазвали реакцију са Крфа. Вођен „доставама“, вероватно потеклим из круга Југословенског одбора, Пашић је 5. децембра упозорио команданта Корпуса да сукобе у јединици изазива држање старешина: вређање, претње и омаловажавање добровољаца, нарочито војника Хрвата. Живковић је оштро демантовао наводе. Главни узрок стања, по њему, налазио се у роварењу аустроугарских и бугарских агената, који су искористили деморализацију после дешавања у Добруци и поткопавали дисциплину. У прилог тврдњама сведочило је лоше стање и у Првој дивизији. Генерал је уверавао претпостављене да је учинио потребне кораке за превазилажење националних размирица кроз појачану моралну делатност.¹¹⁵ Централа „аустро-немачке“ шпијунаже, по његовом мишљењу, налазила се око Руско-хрватског друштва „Крижанић“ у Москви, под вођством правашког политичара Крунослава Херуца, и Словенца Лава Фердинанда Туме, који је деловао у Петрограду. Из њихових пера потицала је петиције цару за самосталну Хрватску и Словенију, те дојава руској влади о неправилностима у Корпусу. Командант је 25. децембра тражио од Спалајковића да „свим силама настане“ како би Херуцу и Туми власти онемогућиле делатност и забраниле њихов лист *Југославија*. Између редова крио се озбиљнији повод.¹¹⁶

На представку Туме и Херуца, руски министар иностраних дела Борис Штирмер, 16. новембра, од генерала Алексејева затражио је спровођење истраге о наводом „терору“ над Хрватима и Словенцима у Корпусу. Из Ставке су озбиљно схватили упозорење о „крајњој непожељности“ принудног прикупљања аустроугарских заробљеника. Средином децембра у јединицу је упућен генерал

¹¹⁵ АС, МИД ЈО, бр. 79, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 338–344, 362 и об. 389–391, 398; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 55–61, 70, 76, 80–85, 96; К. 1а, Ф. I, бр. 2, 17, 20; К. 5, Ф. I бр. 3, 6–11; *Војска без државе*, 151–152, 176–187, 196–198, 203–204; *Југословенски добровољци*, бр. 112, 115, 120–121, 166, 215, прилог I, III; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 84–87, 97–102; *Југословенски добровољачки корпус*, 128–130, 134–135; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 290–291.

¹¹⁶ ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 97–98, 134–139; К. 1а, Ф. I, бр. 7; *Југословенски добровољци*, бр. 128, 166; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 89–97; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 291–292.

Сергеј Чистјаков, у чијем извештају су потврђени наводи о међунационалним сукобима у Корпусу. Рус је утврдио да команда, будући да је имала успех у комплетирању састава, пренебрегла политичке и религиозне разлике између Срба и Хрвата/Словенаца. У касарнама су задржани незадовољни елементи, са убеђењем да се васпитном делатношћу може изменити њихов став. У закључку, генерал Чистјаков је препоручио да се одмах издвоје сви они који не желе да буду у Корпусу и предлагао повлачење јединице у неку од унутрашњих губернија. Живковић је, међутим, оставио без одговора захтев Одеског војног округа од 29. децембра за узимање писмене изјаве од свих добровољаца о останку у Корпусу. У жељи да сачува целокупан састав јединице, командант се и даље завараво да ће од њених припадника, временом, постати „добра војска“.¹¹⁷

По проценама, од 20.000 **укупно доведених** (7.000 Срба, 9.000 Хрвата и 4.000 Словенаца) до 20. новембра (sic), у Другој дивизији задржано је око 11.200 људи (3.150 Хрвата, 6.300 Срба и 1.450 Словенаца, уз 300 регрута осталих народности).¹¹⁸ У извештају Чистјакова, рађеном према подацима генерала Живковића, у Корпус је до 3. децембра **примљено** 14.690 људи, од којих се 4.850 (32%) определило за повратак у заробљеништво. Званично бројно стање Друге дивизије 18. децембра слагало се са горњим наводима.¹¹⁹ Сходно изведеним подацима, приметно је да су, и по апсолутном броју, и по процентима, Корпус најмање напуштали Срби. Да се не ради о случајном тренду сведочи статистика.

Табела бр. 1. Национални удео у бројном стању Корпуса, почетком 1917. године

Народност	Официри	%	Војници	%	Укупно	%
Срби	333	40,5	22.212	73,4	22.545	72,6
Хрвати	158	19,2	4.891	16,2	5.049	16,2
Словенци	74	9,0	1.727	5,7	1.801	5,8
Чехословаци	161	19,6	257	0,8	418	1,3
Руси	79	9,6	812	2,7	891	2,9
Остали	17	2,1	346	1,2	363	1,2
Свега	822	2,6	30245	97,4	31.067	100

¹¹⁷ АЈ, 790/15, Сигнатура 2; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, Операц. дневник Добровољачког корпуса, 10; *Војска без државе*, 142–146, 153–195, 200–217; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 292.

¹¹⁸ *Југословенски добровољци*, бр. 215, прилог III; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 290.

¹¹⁹ *Војска без државе*, 162, 176.

Горња табела показује несразмерну већину Срба у Корпусу – близу три четвртине укупног састава. Удео је доста нижи у броју официра, мада и ту превазилази збир Хрвата и Словенаца. Ваља напоменути да је у аустроугарској војсци број православних Срба међу старешинама био мањи у односу на Јужне Словене католичке вероисповести, али и да у горњу статистику улази кадар пристигао са Крфа. Процент виших чинова у Корпусу свакако је занемарљив према укупном саставу јединице. Упркос неким ранијим тумачењима у историографији да су хрватски и словеначки официри, као представници интелигенције, боље разумели југословенску идеју него обичан свет и више се јављали као добровољци, видимо да не постоји значајна процентуална разлика у односу на ниже чинове. Недостатак интересовања Хрвата и Словенаца да дају допринос борби за заједничку државу још боље рефлектује:

Табела бр. 2. Бројно стање војника у оперативним јединицама Корпуса

Националност	Прва дивизија	%	Друга дивизија	%	Допунски батаљон	%
Срби	11.486	93,3	6.682	51,9	3.447	80,2
Хрвати	498	4,0	3.858	30,0	447	10,4
Словенци	97	0,8	1.498	11,6	84	2,0
Чехословаци	30	0,2	113	0,9	85	2,0
Руси	156	1,3	656	5,1	/	/
Остали ¹²⁰	46	0,4	63	0,5	233	5,4
Укупно	12.313	100	12.870	100	4.296	100

С обзиром да је генерал Живковић у Другој дивизији задржао велики број оних који нису имали жељу да служе у Корпусу, не чуди да проценат Хрвата и Словенаца и највећи корективни фактор на њихов укупан удео, видљив и голим оком, даје стање у тој јединици. Приложена табела јасно осликава тренд, од када је у новембру поново почело примање по начелу добровољности, да је у транзитном Допунском батаљону наставио долазак већином Срба, и то четири према један у односу на све остале. Не смемо изгубити из вида ни могућност да се у наведеним цифрама можда поткрали заостали војници из „октобарске

¹²⁰ На основу увида у национално-верско опредељење, сагласно доступним списковима добровољаца, претпостављамо да су у ову категорију сврстани махом муслимани из Босне.

мобилизације“ у Одеском војном округу. На то нас упућују статистички подаци из претходног периода, тј. стање у Првој дивизији; у оба случаја постотак добровољаца Срба износи изнад 90%. Када се све то има у виду, јасно је у каквој се заблуди налазила српска политичка и војна елита, са уверењем да постоји или се може усадити свест о заједништву код Хрвата и Словенаца.¹²¹

Званична лица и политички емигранти из Аустро-Угарске заваравали су се како се стање може променити одређеним мерама. Генерал Живковић је, тако, водећи се идејом „ослобођења и уједињења и „великој љубави свих југо–словена према заједничкој домовини“ предложио 30. децембра да се јединица преименује у Југословенски добровољачки корпус. Држао је да би се тиме: 1) пресекле интриге, јер је дотадашњи назив, „тангирајући јако осећаје Хрвата и Словенаца“, стварао подесан терен за контрапропаганду „непријатељских агената“; 2) постигле симпатије заробљеника у Русији према српској војсци и Врховном команданту; 3) придобио „знатан број“ нових добровољаца, који би се могли одушевити, заједно са већ примљенима, за покрет на Солунски фронт; 4) подигао морал трупа. Није успео да заинтересује претпостављене. Његова представка је недељу дана касније одбијена на Крфу „из политичких разлога“¹²². Српска влада је пробала да проблем реши на другачији начин. По предлогу Југословенског одбора, донела је 22. јануара 1917. одлуку о изједначавању официра добровољаца у чиновима и припадностима са србијанским кадром, те давању после рата сваком добровољцу, који се буде борио на фронту, пет хектара плодне земље, тј. три хектара онима у реду небораца.¹²³

Далеко од тога да је поступак Србије решио проблеме у Корпусу. Живковић се оштро противио разматрању политичких питања у оквиру своје команде, али га је ток догађаја често наводио да се њима и сам бави, пише национално-пропагандна наређења и примењује дисциплинске мере. Крајем месеца, узнемиреност у јединици створио је говор Миљукова о давању дела југословенских земаља Италији. Командант Корпуса је 14. фебруара извештавао о

¹²¹ АС, МИД ЈО, 1970; *Југословенски добровољци*, бр. 215, прилог III;

¹²² ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 102.

¹²³ АС, МИД ЈО, бр. 122, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 329–330, 340, 358 и об, 364 и об; АСАНУ, 14439/305; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 27; П. 16, К. 5, Ф. II, бр. 35; *Југословенски добровољци*, бр. 127, 134, прилог III; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 141–142; *Југословенски добровољачки корпус*, 143–145; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 295; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање II*, 96.

поколебаном духу и опадању вере у уједињење. Такво стање су користили из Конзулата Италије у Одеси за агитовање код Хрвата и Словенаца. Циљали су на околност ће они по Лондонском уговору свакако потпасти под њену власт, те су им предлагали да узму поданство. Посао им је олакшало и држање Фране Супила, који је у то време радио на пропагирању самосталне Хрватске под италијанском династијом. Командант је претпостављао да је иницијатива повезана и са претходним радом Херуца и Туме. Све време није престајала ни делатност аустроугарских агената и шпијуна око Корпуса. И поред малог броја „заведених“, у оквиру састава, по мишљењу Живковића, дешавало се даље слабљење моралне снаге. У прилог томе сведочи да је, уочи избијања револуционарних дешавања у Русији, побегло 114 војника муслимана из Босне.¹²⁴

Заиста је непознато на основу чега је онда посланик Спалајковић, после посете јединици средином фебруара, закључио да је у „целом корпусу завладала потпуна слога и дисциплина“¹²⁵. Уз мала негодовања – због становања, исхране и плате, он је стање оценио „потпуно задовољавајућим“. По његовом извештају од 26. фебруара, међунационални односи су се поправили, а несугласице „већ ишчезнуле“; „национална еволуција у корпусу“ представљала је „слику онога што ће бити у нашој будућој држави и касарни“ и што ће довести до „најбржег изједначења свих делова нашег народа“. Роварења Аустро-Угарске и Италије, наставио је у истом духу, прошла су без већих последица и утицаја, пошто је Корпус „добрио чврст основ тако да га ситна незгода не може смести“.

Пошто је све било идеално, није јасно зашто је Спалајковић препоручио употребу „средстава пропаганде“, попут војне музике, певања, хора, прослава српских и хрватских празника, побољшање исхране и уопште „све што утиче на фантазију народа и даје националном карактеру општу црту“¹²⁶. Недовољно обавештени о стању у Корпусу, на Крфу су озбиљно схватили депешу. Пашић је предлоге послао министру војном, са мишљењем да их треба усвојити. Они су нашли места у упутствима генералу Живковићу, те кораку за финансијске потпору остварењу иницијативе, упућеном руској страни. Догађаји ће показати о

¹²⁴ АС, МИД ЈО, бр. 287; Пс, П-По, 1917, Ф. I, р. 11; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 144, 152–153; бр. 2, 2–5, 14–15; К. 1а, Ф. I, бр. 20; *Југословенски добровољци*, бр. 191, прилог III; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 109–118; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 295.

¹²⁵ АС, МИД ПО, 1917, Ф. VI, д. 4, 330–331об;

¹²⁶ АС, МИД ЈО, бр. 206.

каквом се привиду и погрешној анализи радило. Проблеми у Српском добровољачком корпусу тек су почињали.¹²⁷

* * *

Интересовање аустроугарских Срба, заробљеника у Русији, за ступање у српску војску дало је добровољачком покрету одличну перспективу. Досезање масовних размера њиховог доласка у Србију спречио је напад Централних сила на јесен 1915. године, који је пресекао транспортну везу Дунавом. Организовање оружане формације на руском тлу, после повлачења српске војске преко Албаније, наставило је са истим, лепим изгледима на успех. Уз благонаклоно држање врха Царевине, за пола године, одред је прерастао у дивизију.

Имало је занимљиву симболику да су војници Добровољачке дивизије добили руске униформе, били наоружани заплењеним аустроугарским пушкама, а на глави носили српску шајкачу¹²⁸. Капа је од свега најбоље означавала о чијим трупима се радило. Док се јединица попуњавала по начелу добровољности и представљала, са малим изузецима, хомогену српску формацију, стварала се чврсто организована целина. То је показала дисциплинована и храбра борба „пречана“ у Добруци. „Погрешан“ потез команданта Прве дивизије, пуковника Хацића са Чесима и наводно одбојно држање према узимању Хрвата и Словенаца, производило је критике како ради сувише млитаво¹²⁹. Долазак генерала Живковића, иронијом, познатог по надимку „Гвоздени“, отворило је врата за масован пријем свих Југословена. Иако је постојало нешто кривице у делатности Туме, Херуца и других аустроугарских и италијанских агената, командант је потценио нерасположење Хрвата и Словенаца према учешћу у јединици српске војске. Касније се Живковић правдао да је непоуздане елементе задржао под утицајем хрватских официра, који су га убеђивали да ће „после два до три месеца ови добровољци помирити са идејом Југославије“¹³⁰. Чије год идеја била у основи, командант, као надређени и директно одговорни, водио се мишљењем да се држање Хрвата и Словенаца може променити „васпитним мерама“, што је произвело озбиљне последице и довешће Корпус пред опасност од распуштања.

¹²⁷ Исто, бр. 1970; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 14–15; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 280–281; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd, 1967, 74.

¹²⁸ *Југословенски добровољци*, бр. 23

¹²⁹ АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 1, 169–170; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 287.

¹³⁰ *Југословенски добровољци*, бр. 166.

Заступник српских интереса

*„Ми треба да волимо Русију,
али ми у нашем наивном одушевљењу кад неког волимо,
увек превиђамо његове слабе стране,
и улетишавамо га особинама, које нема,
те увек волимо више ону креацију наше заљубљиве маште,
него правог, реалног човека.“*

Павле Маринковић¹³¹

Србија је на разне начине, до повлачења преко Црне Горе и Албаније, од укупно 4.200.000 становника, у рат увела 707.434 људи.¹³² По званичним проценама, од тог броја, „до Крфа“, међу живима више није било 324.000 обвезника. Очување преосталих 152.000 бораца представљало је императив за државу.¹³³ Употреба српске војске требало је да се ограничи само за непосредан циљ ослобођења земље. Директна последица смањења њене ефикасности, с друге стране, огледала се у немогућности да самостално изврши тај задатак. Будућност Србије зависила је од савезничких одлука о Солунском фронту.

У Антанти су постојала озбиљна неслагања око стратегије вођења рата. Русија је, и после Конференције у Шантијиу, радила на остварењу плана Алексејева за одлучујући удар на непријатеља са Балкана, што је у потпуности одговарало српским интересима. Подршку иницијативи наставила је да пружа Француска. Две савезнице су, на прелазу из 1915. у 1916. годину, постигле делимичан успех са одустајањем Велике Британије од инсистирања на повлачењу њених дивизија из Македоније. За почетак, постојеће снаге на фронту биле су довољне да држе одбрану током зимских месеци. Француско-руска страна се надала да ће постепено потпуно придобити Британце за идеју Алексејева. С тим је био срачунат наум да на пролеће, поред српских армија, у околину Солуна доведу 75.000 Италијана.

Да се радило о тешком задатку наговестила је негативна оцена остваривости фамозног пројекта Алексејева из Генералштаба британске војске, 15. децембра 1915. године¹³⁴. Проблем за Француску и Русију се појавио и у Риму.

¹³¹ У писму генералу Михаилу Живковићу, 29. октобра 1916. године, ВА, П. 16, К. 43, Ф. I, бр. 13.

¹³² Мобилисано је близу 17% целокупног живља, с тим да је у „старим границама“ постотак износио 21% (изнад 600.000 на 2,9 милиона грађана).

¹³³ АС, V-3776, Прорачун Министарства војног о коштању рата до 1. јула 1916. године.

¹³⁴ Из Лондона су изнели мишљење: 1) да ће се савезничким снагама супротставити „не мање од 500.000“ немачких, бугарских и турских војника (sic). Пошто „од српске војске не треба очекивати

Италија, „принуђена“ да пошаље трупе у Албанију, није пристала да упути ни једну дивизију у Солун, осим у случају да постоји јасна намера за офанзивом. Италијанско условљавање било је присутно и код иницијативе о сталном сазиву, упоредо са високим војним саветом у Паризу, и дипломатске комисије за разматрање политичких питања. Енергична подршка Русије, у основи француском предлогу, била је важна у контексту веће сагласности дејстава савезника, самим тим, и широј основи за постизања договора о офанзиви са Балкана. Италија је, напротив, захтевала да се замишљено тело ограничи само на разматрање питања стратешке природе, без политичких тема.¹³⁵

По виђењу стања ствари, из пера Алексејева 20. јануара 1916. године, његов покушај да дође до опште координације у дејствима наишао је само на указивање тешкоћа у реализацији, без тога да ико предложи „било шта своје за разматрање, разраду“. Штавише, потези појединих савезника, попут повлачења Британаца са Галипоља у Египат, ишли су у „корист непријатеља“. Ограничавање на одбрану Солуна, сходно гледиштима руског генерала, није могло да произведе утицај на ток рата и задржи непријатеља у „његовим смелим подухватима“. Уместо тога, биле су потребне енергичне мере за спасење и обнову српске војске, пошто би се „њеним ишчезавањем“, истицао је он, у пакету са капитулацијом Црне Горе, „сва тежина“ непријатељског удара „одразила непосредно“ на Русију. Њене армије би то приморало да пређу на позициони рат, а руска војска је само „офанзивним дејствима могла суштински да утиче на догађаје“. Алексејев је од војног изасланика у Паризу тражио да сазна колико и какве снаге западни савезници планирају да концентришу у Солуну, где, са реорганизованом српском војском, могу „битно умањити резултате широко и успешно спроведене балканске кампање Немачке.¹³⁶ Глас из Ставке се знатно подударао са тежњама Србије.

никакву помоћ“, пројектованих десет корпуса није могло да се избори са задатком; 2) Да постоје озбиљне тешкоће са превозом експедиционих трупа у Солун. Поред тога, оне би изгубиле „већи део године“ за пробијање до Дунава, преко 500 километара тешког терена. Британски војни врх је био скептичан и према могућности преласка реке; 3) Како је једини начин за прикупљање довољних снага повлачење ефектива из Француске, то би, за све време операције, онемогућило офанзивна дејства на Западном фронту. За крај је остављена мрачна процена да би слабљење главног ратишта последично изазвало форсирану офанзиву Немаца у правцу Париза, без адекватне силе да то спречи, јербо, „немогуће је“ на време вратити трупе са Балкана, МОЭИ, IX, бр. 552.

¹³⁵ МОЭИ, IX, бр. 532, 544–545, 554–555, 570, 581, 605, 663, 680–681; X, 11, 26, 28, 39, 43, 52, 54, 58, 63; ПСР III, бр. 754; Д. Р. Живојиновић, *Невольни ратници*, 143–144, 149–156; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 268–269.

¹³⁶ МОЭИ, X, бр. 39.

Јачање Македонског фронта, из перспективе Русије, имало је значаја и због држања Румуније. Сазонов је сматрао неопходним да се страх њеног врха од ултимативних корака Централних сила, за избор стране у рату, ублажи одржањем јединица спремних на офанзиву са југа Балкана. Експедиционе трупе, појачане српском војском, требало је да представљају сталну опасност за потенцијалне операције аустро-бугарских трупа преко Дунава, док би Русија бранила румунске границе са Југозападног фронта. Француска се слагала са потребом за припрему снага у Македонији на активна дејства, иако је сумњала у могућност напада непријатеља на Румунију. Добро вољу је показала слањем још једне дивизије у Солун. Решење о офанзиви, међутим, требало је донети у сагласности са осталим чланицама Антанте. Крајем јануара, постало је јасно да је идеја о сазивању сталних међусавезничких савета у Паризу доживела крах. Ни од Британаца се није могло очекивати да пристану на одвајање нових трупа за слање у Солун.¹³⁷ Остао је упоран глас Алексејева како Македонски фронт представља „јединствену тачку за стратешко садејство западних држава са Русијом“ и место „одакле једино“ српска војска може „да заузме најважнији операцијски правац за њу“.¹³⁸ Позитивно решење за офанзиву са Балкана није се назирало на видику.

* * *

Подршка Русије почетком 1916. имала још један битан аспект за Србију. Напуштање земље пред непријатељем озбиљно је уздрмало њене дипломатске позиције. У тешким приликама, српска влада се трудила да колико-толико задржи независан положај. Она је одбила предлог да се смести у провансалски градић Екс, близу Марсеља, где би се фактички налазила под француским протекторатом. Пашићу се више свиђало да остане на Крфу, са војском, јединим преосталим вредним улогом у спољнополитичкој игри моћи. Брига о људству имала је, дакле, поред морално-егзистенцијалне, и политичку важност. Но, све оштрији телеграми српског премијера за убрзање превоза трупа, од приспећа на Крф 18. јануара, производили су раздражење на западу. Француски врх се пред руским амбасадором Извољским жалио да наводи у њима не одговарајући фактичком стању. Пашићеве телеграме тумачили су као недостатак поверења и

¹³⁷ МОЭИ, X, бр. 52, 62, 65, 85–86, 94–96, 111, 117, 119, 135, 140, 152, 154, 170, 192, 207, 219; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 154–157.

¹³⁸ МОЭИ, X, бр. 125.

захвалности за труд који су уложили, а изгледа да их је највише „љутило“ то што су они изазивали енергичне интервенције Русије. Моћни покровитељ је у погледу заштите интереса Србије био оштар.¹³⁹

Један од циљева Пашићевог пута по европским престоницама Антанте, на пролеће 1916. године, састојао се управо у ублажавању неспоразума из претходног периода. Други се поклопио са организацијом новог међусавезничког састанка. Након посете Риму, председник српске владе је учествовао на Конференцији у Паризу, 27–28. марта, чија је главна тема било усаглашавање војних дејстава Антанте. Наравно, Србију су превасходно занимале и дотицале одлуке о Солунском фронту. Немачка офанзива код Вердена и познати британски став, међутим, отклонили су разговоре о иницијативи за јачање експедиционог корпуса. Иза кулиса, „након жестоке препирке“, представници Француске и Русије једва су успели да одврате Велику Британију од поновног тражења за повлачење трупа. Договорено је да се, до евентуалне промене околности, одржи постојеће уређење и дефанзиван смисао фронта у Македонији. Добра вест за Србију представљала је потврда француско-британског споразума о исхрани, снабдевању и наоружавању њене војске.¹⁴⁰ Још један битан резултат конференције састојао се у отклањању закључка војне комисије у Шантијуу, одржане две недеље раније, о раду на одвајању „једне од балканских држава“ од Централних сила. За савезнике „није могло бити речи о било каквим дејствима на Балкану, који би нанели штету легитимним интересима Србије“.¹⁴¹

Сумње о намерама за преговоре са Бугарском демантовали су и у Петрограду, где је, након посете Великој Британији, Пашић дошао 29. априла. По речима Сазонова, за његову државу „на Балкану је постојала само Србија“.

¹³⁹ АС, МИД ПО, 1915, р. 480, Ф. XXX, д. 6, 451; 1916, р. 483, Ф. II, д. 5, 389 и об, 391, 404, 410, 413, 422; АСАНУ, 14439/247, 2, 4; 248, 1; ВА, П. 3, К. 59, Ф. III, 18/30; МОЭИ, X, бр. 53, 99, 136, 304, 319; Д. Јанковић, *Међународни положај Србије*, 657–658; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 231. На нове жалбе и „претеране захтеве“, Сазонов је 6. марта „у пријатељској форми“ послао упозорење да српска влада не би требало да „злоупотребљава тежак положај“ у коме се налази. Тиме је иритирала савезне силе, које ће „Србима бити потребне при решењу многих важних питања“, МОЭИ, X, бр. 311.

¹⁴⁰ АС, МИД ПО, 1916, р. 501, Ф. XII, д. 3, 225; ВА, П. 3, К. 71, Ф. I, 8/9–10; П. 16, К. 5, Ф. I, 4; К. 6, Ф. I, 3–6; МОЭИ, X, бр. 53, 220, 235, 242, 255, 260, 267, 319, 325, 342, 345, 353, 396, 420–421, 425–427, 438; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 157–165; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 233; П. Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918*. Друго, допуњено издање, Београд, 1990, 33–35, 37–39; Исти, *Србија између Антанте*, 243–246, 267–273; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 167–168.

¹⁴¹ МОЭИ, X, бр. 420.

Председник српске владе могао је оптимистично да констатује како је „расположење према Бугарској све мање“¹⁴². Одиста, није се преварио. Русија је претходно три пута одбила иницијативе да уђе у тајне преговоре са „неверном саплеменицом“. Најпре је посланику Савинском, заосталом због болести, краљ Фердинанд учинио опроштајну посету почетком новембра 1915. године, током које је „опипавао терен“ причом о разочарању у Немачку и страху за будућност своје земље. Месец дана потом, Италија је тражила од Русије да учини покушај за придобијање Бугарске, уз признавање Македоније за њено „власништво“. Уследило је децидирано царско „њет“. Трећи покушај је крајем марта 1916. потекао од жене бившег британског посланика у Србији, Ралфа Пецета, која је у Софији разговарала са бугарским политичким и војним врхом. Ни она није успела. При „тренутном стању ствари“ у Бугарској, дејствујући „у пуној сагласности са јавним мњењем“, Сазонов је искључио „сваку могућност да улази у било какве“ преговоре, јер би се то „сматрало као издаја у односу на Србију“. Цар Николај II се сложио са својим министром и на телеграм дописао „исправно“¹⁴³. Ценећи огромне жртве и лојално држање Србије, у Русији нису хтели да ризикују. У прошлости су се више пута опекали са Бугарима, али су ране из 1915. још увек биле свеже.¹⁴⁴

Вратимо се Пашићевој визити. Од најаве путовања у иностранство, српски премијер је жалио што не може да га започне у руској престоници. Циљао је на то да са најближим савезником усагласи све што може да буде предмет разговора у Италији, Француској и Великој Британији.¹⁴⁵ Ратна географија диктирала је да Русија последња дође на ред. Блискост између две земље, додуше, показало је време проведено у њој. Пашић је боравио у Царевини скоро месец дана. Од почетка је наишао на „топао дочек“ и „срдачну добродошлицу“. Већ на првом састанку са Сазоновим, 30. априла, „дотакао је углавном“ све важне ствари за Србију, а из сусрета са „владином круговима“ у наредним данима понео је утисак

¹⁴² АС, МИД ПО, 1916, р. 505, Ф. XIV, д. 4, 413, 418–419.

¹⁴³ МОЭИ, X, бр. 436.

¹⁴⁴ АС, МИД ПО, 1916, р. 505, Ф. XIV, д. 4, 403, 420–423, 433, 437; д. 6, 600; *Ставка и МИД*, КА 28, 43–44; МОЭИ, IX, бр. 236, 406, 635; X, 324, 391, 433, 458, 465; ПСР III, бр. 844; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 270–271; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 314–316; Г. Д. Шкундин, *Антанта и Бугарска 1916–1918. Да ли је био могућ сепаратни мир у: Први светски рат и балкански чвор*. Зборник радова, Београд, 2014, 447–448.

¹⁴⁵ МОЭИ, X, бр. 319.

„да ни у једном питању нема са руске стране тешкоћа“.¹⁴⁶ Пријем у Царском селу, 4. маја, протекао је у „живом интересовању“ Николаја II „за све што се односи на Србију почевши до краљевске куће па до војника и сељака“. Било је говора и о политичким темама – царско мишљење није се разликовало „ни у чему од нашег“. По аудијенцији, српска делегација имала је доручак са члановима императорске породице¹⁴⁷. Поред Петрограда, Пашић, одликован од цара Орденом Светог Владимира првог степена, посетио је такође Москву и Одесу.¹⁴⁸ Резултати мисије нису оставили простора за дилему о продужењу руске помоћи.

* * *

Подршка Русије осликавала се и даље на примеру Солунског фронта. Прошло је тек као пролазна фаза залагање Алексејева на избацивању Османског царства из рата, новим десантом, са анадолијске или сиријске обале, док би Солунски фронт остале да бране махом српске јединице. Плану су се успротивили савезници. Француски политички врх није дозвољавао напуштања идеје о јачању трупа у Македонији, у сврху привлачења Грчке и Румуније. Тешка ситуација код Вердена диктирала је инсистирање из Париза на офанзивним дејствима са свих фронта. Српска влада је крајем фебруара одбила да „у ватру“ баци целу или одређен „способан део“ неснабдевене и недовољно опорављене војске. Ослонац у одбрани од прераног трошења и за употребу у повољном тренутку имала је у Русији.

Притисак Француза за „ограничену офанзиву“ се појачавао од средине пролећа. Командант трупа у Солуну, генерал Сарај, увелико је вршио припреме за наступање. Вишемесечни жесток отпор Велике Британије, најзад, током јуна почео је да се круни. Из Ставке су отворено подржали намеру за активирање војске на Балкану, а упорност Француске довела је до условног пристанка у Лондону „да размотре питање офанзиве“.¹⁴⁹ За удар, уз довољна појачања, почела

¹⁴⁶ АС, МИД ПО, 1916, р. 501, Ф. XII, д. 3, 283, 285, 287, 290, 292–293; д. 4, 335, 349, 356.

¹⁴⁷ Исто, р. 505, Ф. XIV, д. 4, 409–411; д. 5, 535, 547–554

¹⁴⁸ Исто, 411об; Пс, П-По, 1916, Ф. I, р. 41; ПФ НБС, Р558, IX/750; *Дневник МИД*, КА 32 (1929), 34, 51–52; *Дневници императора Николаја II*, 583; *Москва-Србија, Белград-Россија III*, 343–348; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 271; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 313–315; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 172.

¹⁴⁹ Србија је средином маја покушала да код руског војног врха реafirмише план о десанту на Варну и Бургас, али њен оптимизам да удар једног или два корпуса може одвући из Македоније, наводно, једине преостале непријатељске снаге на Балкану – бугарску војску, изгледа да нису делили у Ставки, АЈ, 80-III-13, 357 и об; АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 4, 439 и об.

је да се залаже и Србија, чија је војска до средине јуна пребачена у околину Солуна. Влада на Крфу је деловала преко Русије, којој је слала представке да поткрепи француске напоре у Лондону. Две државе су се поново налазиле на истој линији политике. Царска дипломатија је током јула подржала и иницијативу Србије за поуну експедиционих трупа, проређених болестима. У Паризу су благонаклоно потврдили да предузимају мере за слање здравих војника. Око јачања фронта и офанзиве, пак, чекала се Велика Британија.¹⁵⁰

Коначни прелом да се изврши наступање на Балкану десио се када је, под утицајем Брусировљеве офанзиве, Румунија изјавила вољу да уђе у рат. Британци су 10. јула 1916. изразили спремност да, у том случају, сарађују у офанзивним операцијама. Италијани су такође обећали једну дивизију. Упркос противљењу генерала Алексејева, скептичног према војним способностима потенцијалног савезника, Русија јепустила француском притиску за „првостепену важност“ придобијања Румуније. Прихваћен је савет из Париза да се на папиру испуни све што румунска страна тражи, а оно што ће стварно добити покаже ток рата. Француска је стајала на гледишту да ће Антанте после рата бити довољно снажна да сама одреди колико ће дати, без обзира на уговорне обавезе. Политички и војни споразум са Румунијом, склопљен у Букурешту 17. августа, поред гарантовања огромних територијалних добитака – у складу са договором из претходне године, предвиђао је њену равноправност са великим силама на будућој мировној конференцији. У визији остварења коначне победе, циљ је оправдао средства.¹⁵¹ Десет дана потом, Румунија је објавила рат Аустро-Угарској.¹⁵²

¹⁵⁰ АЈ, 80-III-13, 355, 357 и об; АС, МИД ПО, 1916, р. 482, Ф. I, д. 6, 527–528об; р. 487, Ф. IV, д. 4, 425, 439, 445–446, 455–459, 463–467об, 471–473, 475, 479а–481, 485; Пс, П-По, 1916, Ф. I, р. 13; П. 16, К. 5, Ф. I, 14, 22; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 7428, 57, 91, 101, 104, 146, 172, 180; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 76, 80, 84–85, 88 *Дневник МИД*, КА 32, 51; МОЭИ, X, бр. 240–241, 280, 353, 372, 425, 453, 469, 472, 478, 486, 489, 505; М. Алимпић, *Солунски фронт*, Београд, 1967, 76–79, 84–86; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 295–296; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 165–178; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 254–258, 274–275; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 270–272.

¹⁵¹ Са Певческог моста су српску владу, узнемирену гласинама о давању целог Баната, уверавали да ће територијалне концесије вредети „колико и сва обећања која се врше под притиском“, те да се ради о „условној формули која у питању Баната оставља врата отворена“. Корак даље је отишао Алексејев, изјавом, „да Румунији ни триста уговора не могу обезбедити оно што Србији проливена крв и поднете жртве“, АС, МИД ПО, 1916, р. 505, Ф. XIV, д. 4, 462–463, 466–469, 473–474; р. 506, Ф. XIV, д. 6, 656об, 682; д. 7, 696–697, 707–708, 730, 743–747об, 756–760, 788; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 275; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 334–336.

¹⁵² АЈ, 335-VI, 27; АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 4, 471–473; р. 506, Ф. XIV, д. 6, 624–626, 631, 636–637, 640–641, 645–651об, 655–667об, 671–687, 691; д. 7, 692–708, 712–713, 717–725, 731–732об, 738–751, 754–757, 761–763, 772, 775, 778–780, 785–786, 792; д. 8, 886–891, 910–914; МВ,

Савезничка офанзива на Солунском фронту требало је, по плану, да почне 20. августа. Но, Антанта није могла да сакрије припреме од непријатеља. Бугарска војска је, превентивно, ради заузимања повољнијих положаја, прва извршила напад 17. августа, по крилним деловима фронта. Једно од тежишта удара пало је на позиције Друге и Треће српске армије, која су после десетодневне упорне борбе успеле да зауставе наступање. Савезничке снаге су у противнапад кренуле 12. септембра. Успешним биткама код Горничева и овладавање Кајмакчаланом, 30. септембра, српске јединице успеле су да значајно помере фронт унапред. Изузетно крваве битке настављене су у рејону Црне реке, где су им на мегдан изашле и јединице немачке војске. Улазак на сопствену територију крунисан је овладавањем Битољем, 19. новембра, на четврту годишњицу ослобођења града од Турака. На тај начин, испуњен је циљ назначен од Пашићевог помоћника Јовановића, током посете Русији, да обнова Србије почне са успостављањем грађанске и духовне власти „у Манастиру“. Подухват је уз стратешки, заиста имао „громадни“ политички и морални значај.¹⁵³ Једино је оклевањем савезничке команде да правовремено упути појачања у сектор пробоја пропуштена шанса за дубљи продор у непријатељску позадину, па чак и коначан пробој фронта. Цена храброг држања српских трупа огледала се у губицима од преко 32.000 избачених из строја, међу њима 7.200 погинулих.¹⁵⁴

Влада на Крфу, Врховна команда и регент Александар били су свесни да се без свежих снага не може остварити одсудна, а, чинило се, блиска победа. Главни терет офанзиве пао је на јединице српске војске, које су представљале њену последњу резерву. За продужетак успешне кампање, Пашић је крајем септембра више пута захтевао слање 50–60.000 савезничких бораца. У супротном, упозоравао је на опасност да непријатељ, коме су „непрестано“ стизала појачања, поврати положаје и цела балканска операција доживи „пропаст“. Ни време није

1916; П.О, 149/84, 68–71; АСАНУ, 14439/35; П. 16, К. 5, Ф. I, 22; Ф. II, 6; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 7428, 152–153, 158, 181; *Дневник МИД*, КА 32, 53, 55, 58–63, 65, 67–71; *Ставка и МИД*, КА 28, 52–53, 55–56; *Исто*, КА 29 (1928), 1–2; МОЭИ, X, бр. 85, 125–126, 144, 159, 207, 296, 310, 331; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 305–306; В. Н. Виноградов, *Румынија*, 153–159; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 179–183; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 272–273, 331–335.

¹⁵³ *Дневник МИД*, КА 32, 52.

¹⁵⁴ ВА, П. 16, К. 5, Ф. I, 49; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 7428, 201, 203; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 16–20; М. Алимпић, *Солунски фронт*, 94–252; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 186–189, 192–193; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 235–236; П. Опачић, *Србија, Солунски фронт*, 46–47; Исти, *Србија између Антанте*, 284–309, 315; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 273.

радило за Антанту. Рачуница Пашића и регента Александра говорила је да има тек месец – месец и по дана, до доласка зиме, са њеним неповољним утицај на операције. Било је потребно да се дела „што брже“.¹⁵⁵

Према сведочењу царевог ађутанта, Николај II је о тој теми разговарао са савезничким изасланицима, изражавајући незадовољство што се српска војска „више не штеди“. Нови министар иностраних дела, уједно и председник руске владе, Борис Штирмер, такође је потпомагао иницијативу. Поред дипломатског и политичког поља, Србија је помоћ Русије очекивала и кроз веће ангажовање њене војске на Румунском фронту. Алексејев је 28. септембра, у том погледу, дао обећање да ће, чим се разјасни ситуација у Галицији, пренети тежиште операција на Балкан. Благонаклоно држање целокупног руског врха према тражењу Србије манифестовало се кроз „убедљиве“ представке царске владе и Ставке западним чланицама Антанте за снажење Солунског фронта. Спалајковић је преносио уверавања да у Русији балканско бојиште посматрају као „најважније“.¹⁵⁶

Потпора српским захтевима имала је везе са стратешким положајем на фронтима зараћених страна. На основу обавештајних података о кретању непријатељских снага, Алексејев је очекивао снажан непријатељски удар на Румунију. Током октобра континуирано се обраћао у Париз за појачање македонског ратишта. Потенцијални долазак нових савезничких дивизија, по њему, стварао је услове за енергично наступање и растерећење притиска на румунску војску. Трупe на југу Балкана имале би довољну снагу да поразе Бугарску, овладају долином Вардара и до зиме заузму Скопље. Ноте са Крфа и из Солуна добро су дошле за стварање додатног притиска. Начелник Ставке учестало је користио аргументацију српске стране.¹⁵⁷ Тако је, у телеграму од 14. октобра, замерао што главни терет операција пада „на плећа“ Срба, указивао на долазак нових контингената непријатеља и опасност од коначног пораза на Балкану. Победа над непријатељем са Солунског фронта, по мишљењу Алексејева, имала би већи утицај на ток рата, „него заузимање неколико

¹⁵⁵ АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 4, 487–490об, 495, 498–501об; р. 488, Ф. IV, д. 5, 634; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 273–274.

¹⁵⁶ АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 258–259об; д. 4, 502, 506, 515–516, 518, 520; д. 5, 531–537, 580; р. 505, Ф. XIV, д. 5, 482; НП, III/192; ВА, П. 16, К. 5, Ф. I, 38, 58; ВРС XIX, 495; XX, 145; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 274–275.

¹⁵⁷ АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 5, 531–536; р. 506, Ф. XIV, д. 8, 894 и об; р. 488, Ф. IV, д. 5, 639; *Ставка и МИД*, КА 29, 19, 25–27, 29–39; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 274–275.

километара простора и десетак села на француској територији“. Поред тога, инсистира он, Антанта је имала „стратешку и моралну обавезу“ да буде јака на Полуострву.¹⁵⁸

Руске интервенције помогле су иницијативу Србије и интензивирале размену мишљења између чланица Споразума о слању појачања у Македонију. Конкретно, француски војни врх је став Алексејева користио за притисак у Лондону. Из њега је 12. октобра проистекла одлука британског Ратног комитета за слање 21.000 војника на Балкан. Британци су се, ипак, брзо предомислили. На конференцији у Булоњу, 20. октобра, покушали су да се ослободе обавезе. Ратни саборци налазили су се на потпуно опречним позицијама. По руском захтеву, поред обећања за своје две, Француска је тада изнела очекивање за исто толико британских дивизија и тражила не обичну поуну, већ офанзиву са југа Балкана. На другој страни, Велика Британија се оштро противила промени дефанзивне улоге Солунског фронта. Иако невољно, морала је да попусти. Пар дана касније, поменути Ратни комитет је, само из „политичких разлога“, донео одлуку да издвоји једну дивизију.¹⁵⁹ У Лондону, упркос труду савезника, нису мењали своје погледе о другоразредном карактеру балканског ратишта. Већина британских решења о Солунском фронту изнуђена је под притиском Француске и Русије.¹⁶⁰

Прегањање „за“ и „против“ офанзиве са македонског попришта светског сукоба, на фону тешког положаја румунске војске, наставило се до краја године. Британци су упорно приговарали учесталим захтевима Русије и Француске за слање нових дивизија у Солун. До промене негативног става није дошло ни

¹⁵⁸ *Ставка и МИД*, КА 29, 38.

¹⁵⁹ АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 4, 503, 514, 518–522, 524; д. 5, 529–530, 538, 541–542, 544, 574, 582, 598, 610–615об; р. 488, Ф. IV, д. 5, 637, 643; ВА, П. 16, К. 5, Ф. I, 40, 42; ВРС XX, 60; *Ставка и МИД*, КА 29, 39–41; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 189–198; П. Опачић, *Србија, Солунски фронт*, 47–48; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 275–276.

¹⁶⁰ За то време, Србија је у захтевању појачања посегла за необичним потезом. Циркулар регента Александра о слабом ефективном стању војске у Македонији од 20. октобра озбиљно је узбуркао страсти у престоницама Антанте. Да би доказао немогућност озбиљних операција, престолонаследник је прећутао остале родове оружја и изнео податак да на фронту делује 120.000 „пушака“ (пешадинаца), а не 400.000, како се претпостављало. Док је у Русији послужио као повод за енергичније захтеве ради повећања оперативних трупа у Солуну, документ је на западу изазвао контраефекат. Велика Британија је „оштро и одсечно“ реаговала на ноту. Председник француске владе, пак, био је принуђен да противницима у земљи и ван ње доказује да стање ствари није тако „жалосно“, како се представљало у извештају, а што би, попут Дарданела, дало повода за напуштање Македонског фронта. У пакету са нотификацијом о доласку свежих снага, упозорио је српски врх средином новембра да убудуће више води рачуна о „психологији људи“ и не излази са сличним представкама, АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 5, 531–537, 539, 548–549, 556–565, 570, 578; Пс, П-По, Ф. I, р. 93; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 275.

доласком присталице „источне политике“, Дејвида Лојда Џорџа, за председника владе. Нови премијер се у настојању да на Балкан упути две дивизије суочио са непробојним отпором у империјалном Генералштабу. На савезничкој конференцији у Риму, одржаној од 5. до 7. јануара 1917. године, линији војног врха Велике Британије против јачања Македонског фронта, прикључила се Италија. Француска и Русија успеле су тек да спрече за Србију изузетно неповољан предлог за напуштање Битоља, у смислу скраћивања фронта.¹⁶¹

Ништа ново нису донеле ни фебруарска конференција у Петрограду и британско-француско саветовање у Калеу. Регент Александар је непосредно пре састанка у граду на Неви, додуше, упутио писмо цару Николају са молбом да се Русија, на чијем фронту би се првенствено осетили повољни ефекти офанзиве из Македоније, заложи за измену решења из Рима. Но, домаћин није успео да одбрани иницијативу за слање појачања, коју је и сам здушно заговарао. У закључцима скупа дефинитивно је потврђена дефанзивна улога трупа у Солуну. Одлука о победнику у рату очекивала се на главним фронтовима, одакле је планирано синхронизовано наступање. Нешто повољније биле су препоруке за повлачење српских трупа „на одмор“ и поуну добровољцима из редова „заробљеника словенског порекла“¹⁶². Показало се то као премало да би на Крфу били задовољни.¹⁶³ Гарнизони на Солунском фронту су почетком 1917. остављени на прагу Србије, надомак успеха, али без наредбе да учине последњи напор.

* * *

Поред дипломатске помоћи снажењу фронта у Македонији, Русија је током 1916. постала и непосредан учесник збивања.

¹⁶¹ АС, МИД ПО, 1916, р. 482, Ф. I, д. 6, 605; р. 487, Ф. IV, д. 5, 568–569об, 594–596; р. 488, Ф. IV, д. 5, 616; 1917, р. 513, Ф. I, д. 5, 449–457, 464–465, 467; ВА, П. 16, К. 5, Ф. I, 52–54, 58; Ф. II, 3; К. 6, Ф. I, 7; *Дипломатска преписка српске владе 1917. године. Збирка докумената*, приредили М. Зечевић, М. Милошевић, Београд, 1991, бр. 3, 54, 133–134; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 306–320; М. Алимпић, *Солунски фронт*, 257–258; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 198–211; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 34–36; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 276–278.

¹⁶² Врх Антанте био је свестан напора, којима су српске армије биле изложене током „безбројних херојских подвига“ од почетка ратног окршаја. Даље слабење претило је „самом њиховом постојању, а последично и будућности Србије“, те је пружање подршке „добило озбиљан политички значај“, ГАРФ, Ф. 601, Оп. 1, ед. хр. 797, Доклад министра иностраних дел Н. Покровског Николају II о работах союзнической конференции в Петрограде, 7об–8.

¹⁶³ АС, МИД ПО, 1916, р. 482, Ф. I, д. 7, 662; 1917, р. 513, Ф. I, д. 5, 472, 517–519об, 522 и об, 525–526; р. 514, Ф. II, д. 4, 306; р. 515, Ф. II, д. 6, 542; р. 520, Ф. V, д. 6, 684, 689; р. 525, Ф. VIII, д. 9, 917, 919; р. 526, Ф. IX, д. 2, 83, 85, 127; р. 528, Ф. X, д. 1, 14; д. 2, 80–83, 129–130; *Ставка и МИД, КА 30 (1928)*, 9–12; *Дипломатска преписка*, бр. 3, 6, 55–57, 59, 134–137; *Конференција союзников в Петрограде в 1917 году*, КА 20 (1927), 42–55; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 36–37; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 212; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 278–279.

Све је кренуло од француске идеје да искористи огромне руске људске потенцијале, који су због хроничног недостатка оружја остали ван борбе, на Западном фронту. Русија је под притиском, зависна од ратних набавки из Француске, начелно прихватила предлог, премда се није сложила са очекиваном бројном размером. Крајем фебруара упућена је, преко Далеког истока и Тихог океана, тек једна пешадијска бригада. Јединица се налазила на отвореном мору када је искрсла другачија опција за њену употребу. Врховне команде српске војске и генерал Сарај, наиме, затражили су да трупе дођу у Македонију. Захтев су поткрепили изјавама бугарских дезертера о русофилском расположењу у њиховој војсци и премисом да, у случају доласка Руса, Бугари неће смети да пуцају у њих, тј. масовније ће се предавати. Заблуде, напосто, нису нестајале преко ноћи. Индикативно је да су их, поред Русије, гајили на Крфу и у Солуну.

Компромисом француске и руске стране договорено је да Прва бригада остане при изворној намени, а да се ради слања у Солун приступи образовању Друге бригаде. С обзиром на претходно искуство, српска влада је стрепела да и нова формација не добије опредељење на Западном фронту. Почетком маја, она је појачала кораке у Петрограду за убрзање комплетирања и упућивања Друге бригаде на Балкан. Заправо, показало се да није постојало разлога за бојазан. Људство под командом генерала звучног имена, Михаила Дитерикса, претходно помоћника начелника штаба Југозападнoг фронта, током јула и августа дошло је у Македонију. На посебно свечан пријем руске чете наишле су од стране српске војске, на чије су морално стање, према извештајима руског војног изасланика генерала Артамонова, имале позитивно дејство. Показали су се и у борби. У саставу мешовите руско-француске дивизије, под вођством Дитерикса, Друга бригада је одиграла значајну улогу у операцијама око Битоља. Но, она није остала једина руска јединица на Солунском фронту. На инсистирање Француске, Русија је покренула формирање двеју нових група, од којих је једна (четврта) крајем октобра дошла на југ Балкана. И поред слова споразума из маја 1916. о отпремању још три бригаде, од тога две за Солун, слање појачања Румунском фронту, потом и револуционарни догађаји у Русији, неповратно су прекинули процес.¹⁶⁴

¹⁶⁴ АЈ, 80-III-13, 357 и об; р. 482, Ф. I, д. 7, 762; р. 487, Ф. IV, д. 2, 259 и об; д. 4, 434–439, 444 и об, 449, 459–460, 482–483, 486, 514, 523; д. 5, 542, 561, 574, 583, 613об; р. 488, р. 488, Ф. IV, д. 5, 627–628; р. 489, Ф. V, д. 3, 302–303; р. 505, Ф. XIV, д. 5, 564–565; ВА, П 3, К 6, Ф. I, 8/1; П. 16, К. 5, Ф.

* * *

Без непосредног додира, Русија је током 1916. пружала првенствено дипломатску и моралну помоћ Србији. С обзиром на њену међународну улогу, подршка је представљала важан сегмент у обликовању спољнополитичке концепције владе на Крфу. Висок ниво сагласности у погледима између две државе манифестовао се за време Пашићеве посете Царевини. И гледиште начелника штаба Главнокомандујућег руске војске, генерала Алексејева, да није остварива концепција о „постепеном трошењу људских и материјалних резерви Немачке“, већ да треба ударити на непријатеља где је најслабији, на Балкану, подударало се са српским интересима. Снажење и офанзива са Солунског фронта, у корпусу политичких и војних питања, имали су примарну важност за Србију. Силом прилика, Русија, заједно са Француском, није успела да испуни назначени програм. Велика Британија, као један од стубова Антанте, којој се више-мање прикључивала Италија, противила се упућивању трупа у Македонију. На конференцији у Петрограду уобличена је, за Србију неповољна, премиса о „одложеној офанзивној улози“ фронта у Солуну.¹⁶⁵

Што се тиче директног учешћа у догађајима, преко руских бригада, именовање генерала Дитерикса показало је интересовање Русије да одигра значајнију улогу на Македонском фронту. И командант Четврте бригаде, бивши војни изасланик у Османском царству, генерал Леонтјев, имао је виши чин и репутацију од стварне потребе на тој позицији. Велика пажња посвећена Солунском фронту, симболично, по одобрењу цара и Ставке, крунисана је почетком децембра преласком руских трупа под команду српске војске. Нажалост, и поред жестоког противљења тражењу генерала Сараја да се они врате у општу савезничку резерву, била је то мала утеха за Србију. „Баштовани“ у Солуну поново нису имали ниједан други задатак осим да се и даље „укопавају“.

I, 10, 31, 39, 41–42, 51; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 4427, 532; д. 7428, 160, 172, 182, 199, 205; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 49, 53–54, 60, 70; ВРС XV, 295–296; XVI, 269; МОЭИ, IX, бр. 423, 457, 514, 521, 541, 555, 601, 659; *Ставка и МИД*, КА 28, 20–21; *Исто*, КА 30, 11; *Дневник МИД*, КА 31, 45–46; Ю. Н. Данилов, *Русские отряды*, 22–52, 182–210; Д. Денда, *Српска војска и руске трупе на Солунском фронту – историографија и стварност у: Србија и руска револуција 1917*, 117–120, Д. А. Маљцев, *Руске јединице у Француској и на Солунском фронту током Првог светског рата у: Први светски рат и балкански чвор*, 482–486; D. Mitrović, *Revolucija u Rusiji i ruske trupe na Solunskom frontu*, ИГ 3–4 (1957), 17–18; А. Ю. Павлов, *«Русская одиссея»*, 29–58, 79–85; М. Подољски, *Руске трупе на Солунском фронту*, Народна одбрана XIII/41 (1938), 644; *Исто*, бр. 42, 660; *Исто*, бр. 43, 675; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 268–269

¹⁶⁵ МОЭИ, X, бр. 39; *Дипломатска преписка*, бр. 136.

КРАЉЕВИНА СРБИЈА И ПРИВРЕМЕНА ВЛАДА

У промењеним околностима

*„Најјача наша нада за остварење
наших националних аспирација, Цар Никола,
није више на месту са кога се решава
или одсудно утиче на решења.
Док нас траје ми ћемо се само са захвалношћу
сећати овога племенитог човека,
великога пријатеља нашега племена.
Не заборављајући га никада, ми морамо наставити свој рад
сада са онима који говоре и раде у име Русије.“*
министар просвете Љубомир Давидовић¹

По једном наводу, Пашић је за време боравка у Русији, маја 1916. године, приликом посета фабрикама наоружања и муниције, помоћнику Јовановићу изјавио да му „мирише на револуцију“². Ако је заиста то рекао, председник српске владе није био далеко од истине. Унутрашња криза у Русији, проузрокована царевим неприхватањем да пође у сусрет захтевима либералне опозиције за владом одговорном пред Думом, честе смене у државном врху и његова неспособност да решава све теже економске и социјалне проблеме у земљи, производили су све веће незадовољство. Идеја о преврату почела је да захвата шири круг политичке и војне елите. У напетом атмосфери једна варница претила је да запали ватру. Повод се јавио у виду масовних радничких протеста у Петрограду, који су прерасли у побуну. На страну демонстраната, 12. марта, прешла је војска и ухапсила чланове царске владе. Покушај Николаја II да револуцију угуши насилним путем није успео. Монарх је био приморан да абдицира, а власт у Русији 14. марта преузела је Привремена влада. Леви елементи, истовремено, наставили су да делују под окриљем Петроградског совјета радничких и војничких депутата. Рађало се опасно двовлашће.³

¹ У писму Николи Пашићу, из Женева, 21. марта 1917. године, АС, НП, II/84.

² Ђ. Stanković, *Nikola Pašić i Oktobarska revolucija – novi izvori*, Istorija 20. veka 2 (2000), 129.

³ АС, НП, 4/254; МИД ПО, 1917, р. 512, Ф. I, д. 1, 19; р. 517, Ф. III, д. 9, 717–718, 724 и об; р. 518, Ф. IV, д. 7, 726–729; р. 525, Ф. VIII, д. 9, 910, 912, 918, 921–926, 930–931, 937, 949–959; р. 526, Ф. IX, д. 3, 228–230, 252, 254, 256; д. 4, 262–279, 284–286, 295–296об, 315–321; р. 527, Ф. IX, д. 7, 658–660; р. 529, Ф. XI, д. 3, 240–241; р. 530, Ф. XI, д. 4, 297 и об; 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 387–414, Руска револуција у свим њеним фазама; ДРЗ, Ф. 1, Оп. 1, Е-32, 74, 74–77; Е-144/5, Владимир Н. Безобразов, *Дневник*; Р-439, Г. Д. Бухаб, *Пережитое*, 18; Оп. 2, А-47, 3; *Дипломатска преписка*,

Не треба да чуди узнемиреност, настала у привременом седишту српске владе на Крфу, због догађаја у Петрограду. Дошло је до структуралне промене у деценијама грађеним и негованим узајамним односима. Дешавања у Русији су постала „прва и највећа брига“ за српски врх⁴. Интересовање и забринутост почињали су од премијера. Пашић је са неспокојством примао вести о Фебруарској револуцији и свргавању Николаја II са трона. Од Спалајковића је тражио да што чешће шаље извештаје и држи га у току ствари. Државник, који се током 40 година бављења политиком углавном ослањао на православну монархију са истока, осетио је празнину. Али, није био једини.⁵ Руски војни изасланик, генерал Артамонов, приметио је како „сви Срби“ тугују за „Господара Императора, заштитника српског народа“, те да се боје за своју будућност.⁶

Пуковник Лонткијевић, у последњој аудијенцији код бившег монарха, 20. марта, захвалио му се за све што је учинио за српску државу и војску. У емотивном разговору рекао је да се „неће никад заборавити 1914. година“, када је „Цар дигао свој моћни глас у заштиту Србије“. Осећања нису изостала ни код саговорника. Николај Романов је објаснио како је он увек имао симпатије за „братски српски народ“ и изразио наду да ће Антанта извојевати коначан успех, а Србија остварити своје идеале. Прилике су, по њему, постале такве да је сматрао за потребно одрећи се престола, у жељи „да се рат доведе до победничког краја“. Уз поздрав регенту Александру и захвалност Лонткијевићу на служби, Романов се опростио речима: „милостиви Бог нека заштити српски народ“.⁷

Промена је била врло озбиљна. На кључним местима у Русији дошли су „нови људи“, са којима није постојало или је било тек „врло слабих веза“⁸. Ни састав Привремене владе није давао разлога за оптимизам. На месту министра

бр. 257–262; О. Р. Айрапетов, *Распад*, Москва, 2016, 7–151; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 284–287; Види: S. Živanov, *Pad Ruskog carstva II. Februarska revolucija*, Београд, 2007; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 43–45; Р. Пајпс, *Руска револуција*, Београд, 2017, 212–295; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 347–348; *Први светски рат II*, 232–237; N. Stone, *The Eastern Front*, 282–301; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција 1917. године*, Приштина, 1978, 10–21, 26.

⁴ АСАНУ, 13789/8, министар грађевина М. Драшковић Љ. Стојановићу, Крф, 19. априла 1917. год.
⁵ АС, МИД ПО, 1917, р. 516, Ф. III, д. 7, 504–505; р. 526, Ф. IX, д. 4, 278; МС, бр. 595; АСАНУ, 13789/8; ВА, П. 16, К. 43, Ф. I, бр. 31; К. 44, Ф. I, бр. 5; Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория*, 228–229; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 357–359; М. Радивоевич, *Русская революция 1917 года и Сербия у: Столетие Революции 1917 года в России. Научный сборник. Часть I*, Москва, 2018, 469–470; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 14.

⁶ РГВИА, Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 24.

⁷ АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 93; д. 3, 230.

⁸ АС, НП, II/84.

иностраних дела нашло се, додуше, знано лице, али не по добром. Био је то руски политичар који је највише нагињао Бугарима, лидер кадета, професор Павле Миљуков. Обавештавајући посланика Спалајковића, 20. марта, о промени у државном врху, он је изразио жељу да се одрже „интимни везе пријатељства и савеза“ између две земље⁹. Владу на Крфу уверавао је да су „политичке симпатије“ Русије према Србији „остале неизмењене“¹⁰.

У одговору на први телеграм Миљукова, Пашић је три дана касније узвратио захвалност на лепим речима и радост што „преврат није повукао за собом многе жртве, него се је свршио брзо и без потреса моћи и престижа братске нам Русије“; Србија, „као најчистија словенска демократска држава“ поздрављала је „демократску Русију“ и пожелела јој да „надмаши старо аутократско“ господарство „у слави, моћи, култури и напретку“. Занимљиво, да је Спалајковић, у завршној верзији ноте новом министру иностраних дела, изоставио део Пашићеве поруке о „узвишеном чину патриотизма“ цара, који се одрекао престола ради „успостављања јединства целокупног руског народа“¹¹. Српска дипломатија се прилагођавала приликама. У томе је умногоме пратила држање савезника. После одобрења регента Александра, Пашић је 29. марта обавестио Спалајковића да и Србија признаје нову владу. Промену је назвао унутрашњом ствари Русије и изразио жељу да се, због ратних прилика, проблеми што пре реше.¹²

Због нестабилног стања, постојала је дилема о даљем руском учешћу у рату. За Србију је то било питање од посебне важности, пошто је подршка Русије у претходном периоду више пута помогла у борби за остварење њених интереса код западних чланица Антанте. Приврженост Привремена влада савезничким обавезама представљала је добру вест. Миљуков је наставио да подржава и став како се коначна победа не може остварити на главним фронтovima. Он и генерал

⁹ АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 87 и об.

¹⁰ Исто, 109–110; р. 529, Ф. X, д. 7, 516–520 и об.

¹¹ Исто, р. 525, Ф. VIII, д. 9, 965; р. 526, Ф. IX, д. 2, 90–92, 101–107об; р. 528, Ф. X, д. 2, 109–112об.

¹² АС, МИД ПО, 1917, р. 525, Ф. VIII, д. 9, 960 и об; р. 526, Ф. IX, д. 2, 94 и об, 114; д. 4, 347; р. 528, Ф. X, д. 2, 109–112об; 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 387–414; МИД СПА, 1917, бр. 46; АСАНУ, 13789/8; РГВИА, Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 24; *Дипломатска преписка*, бр. 62; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 290–292; *Jugoslovensko pitanje*, 45–47; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 357–359; М. Радивоевич, *Русская революция 1917 года*, 471; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 183–186; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 14–15, 26–28.

Алексејев, који је и формално постао Главномандујући руске војске, обећали су потпору за јачање Солунског фронта.¹³

Србија је благонаклон однос нове власти у Петрограду покушала да искористи за притисак на Румунију. Идеја је потекла од посланика у Букурешту, Павла Маринковића, после првих пораза румунске војске, почетком септембра 1916. године. Одступање од Војне конвенције, због очекиваног доласка додатних руских трупа, по њему, пружало је могућност за тражење ревизија уговора. Очекивања Србије подстакли су почетком наредне године са Певческог моста, понављањем пређашње изјаве да је договор са Румунијом подложен ревизији, с тим да се из обзира према њеној тренутној тешкој ситуацији то питање још увек неће покретати. После Фебруарске револуције, Маринковић је ценио, да је при промењеним околностима у Русији, најзад, изводљиво покретање иницијативе за засебан споразум о Банату. У том смислу, предлагао је да се пошаље једна мисија у Петроград. Згодна прилика створила се у другој половини априла, са најавом Братијануове посете граду на Неви. Иницијатива је тада добила и подршку са Крфа. По Пашићевим инструкцијама, акција је требало да иде у два правца. Док су Маринковић и Спалајковић добили задатак да припреме терен код руске владе, нови војни изасланик у Румунији, бивши командант Добровољачке дивизије, пуковник Хаџић, у пакету са Лонткијевићем, имао је да убеди генерала Алексејева да румунском премијеру сугерише потребу споразума са Србијом.¹⁴

Није добро почело. У претходном „опипавању пулса“, из Министарства иностраних дела су 7. маја отворено ставили до знања да још увек није прави моменат. Русија је, уверавали су, упркос томе што је стајала на страни Србије, тек дала изјаву о поштовању савезничких уговора, те би са запада могли да посумњају у њено држање. Препорука је била да је најбоље све оставити за доцније. И Миљуков је потврдио да се ради о „праведној ствари“, али да постоје објективне тешкоће „ухватити сад Братјана за грло“. Поред обзира према

¹³ АС, МИД ПО, 1917, р. 518, Ф. IV, д. 4, 363; р. 526, Ф. IX, д. 2, 88, 92, 111, 122, 129; д. 4, 281, 306, 313–314; р. 528, Ф. X, д. 2, 98–101, 117–122; р. 529, Ф. X, д. 7, 516–520 и об; МИД СПА, 1917, бр. 46, 52; *Дипломатска преписка*, бр. 61, 142, 142–143; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 348–350, 382; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 36.

¹⁴ АС, МИД ПО, 1917, р. 520, Ф. V, д. 6, 690; р. 527, Ф. IX, д. 9, 783 и об, 803–804, 820–824об, 831–833об, 849, 851–856; д. 10, 868; МИД СПА, 1917, бр. 53, 56; П.О, 149/86, *Дипломатски односи Румуније од уласка у рат (Августа 1916 г.) до преговора о примирју (Новембра 1917 г.)*, 20–39; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 376–378; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 46–47.

међународним споразумима и очајном положају Румуније, код Руса је постојала бојазан, уколико проблем Баната покрену засебно, да се Румуни касније не извуку за „руско питање“ Буковине, оправдањем да су већ направили компромис. Миљуков, уз све то на климавом ногама на позицији министра, није испунио обећање да о ревизији савезничког уговора „у виду савета“ говори са Братијануом¹⁵. Остала је, ускоро празна, реч да ће то учинити првом приликом.

Више среће су имали изасланици у Ставки. Хацић и Лонткијевић су 13. маја од Алексејева добили уверавања, да ће, кад буде предузео општу офанзиву, „за сваку стопу ослобођене“ територије постављати услове Румунији, по којима ће морати да се одрекне својих „великих и неоправданих апетита“, не само за Банат, већ и Буковину¹⁶. Ипак, и он је мислио, услед румунског колебања, наклоности ка сепаратном миру и неповерења према Русији, да пре почетка наступања не треба ништа чинити.¹⁷ Упркос неуспеху, остао је утисак да је постављена добра основа, поготову јер се Братијану сам излануо и са двојицом српских дипломатских представника почео да говори о Банату. Србија је могла да подразумева питање као „званично отворено“.¹⁸

* * *

Нешто није штимало. Миљуков је током 1916. више пута говорио да Бугарску треба придобити остављањем Македоније под њеном влашћу; између осталог, и непосредно пре доласка на место министра, децембра 1916. у изјави париском *Журналу*;¹⁹ а сада је одједном био близак са Србијом и залагао се за

¹⁵ МИД СПА, 1917, бр. 86.

¹⁶ АС, МИД СПА, 1917, бр. 88.

¹⁷ АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 4, 356–359; р. 527, Ф. IX, д. 10, 868; СПА, 1917, бр. 56, 70–71, 86, 88, 94, 114; П.О, 149/86, 39–44; *Дипломатска преписка*, бр. 63–64; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 297–298; Д. Јанковић, *Jugoslovensko pitanje*, 32–33; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 350, 353–354, 378–380; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 47–48.

¹⁸ Домаћини су приликом једног пријема намерно ставили Спалајковића и Маринковића да седе поред Братијануа. Тада је превејани Румун, приметивши да то није случајно, упозорио да се треба чувати интрига „руских или бугарофилских“, којима је циљ покретање питање о Банату, јер би то „шкодило“ међусобним односима у будућности. За Србију, чији је главни интерес излазак на два мора, а противници Бугарска, Италија и Грчка, по његовом резону, то је „било опасно“. „Према томе, ако Србија хоће и преко Дунава, имаће против себе Румунију и онда ће она тражити долину Тимока“. У дискусију је ушао Спалајковић, који је замерио румунском премијеру што је „игноришући Србију и њена права“ преговарао са великим силама. Када га је енергични српски посланик у Петрограду упитао зашто не саопшти став о Банату српској влади, Братијану је поручио: „у вама двојици видим званичне уши Пашићеве и зато сам вама изјавио ово своје гледиште“, АС, МИД ПО, 1918, р. 538, Ф. V, д. 1, 15; МИД СПА, 1917, бр. 83; П.О, 149/86.

¹⁹ И сам шеф дипломатије у Привременој влади, у својим *Успоменама*, писао је о сусрету са лордом Грејем, током посете руске парламентарне делегације Великој Британији 1916. године, када је између њих двојице дошло до дискусије. Миљуков је, наиме, изјавио да је рат избио због

њене претензије. Пашић је, додуше, од почетка осећао да се новом шефу дипломатије не може поклонити пуно поверење и упозоравао Спалајковића на опрез. По њему, постојала је опасност „да ће он тајно, где може, помагати Бугарима да изађу из тешке ситуације“²⁰ или чак упутити као посланика на Крф неког бугарофила, који би поново вршио притисак за споразум са Софијом. Након злочина које су Бугари учинили у Старој Србији и Македонији, председник српске владе је држао да „није могуће ни помислити“ на тако нешто. Зато је 23. марта препоручио да се са Миљуковим одржавају добри односи, али се мотри на његов закулисни рад, нарочито, да му Бугари не пошаљу некога повереника.²¹

Спалајковић је, на другој страни, са пуним оптимизмом резонувао да ће Миљуков као министар бити „мање опасан“, него као опозиционар, и да су „у слободној Русији“ немогуће закулисне радње. Није се први пут десило да је направио лошу процену. Сумње у Миљукова су се показале оправданим, пошто није одустао од тога да Бугарској, зарад изласка из рата или промене тора, треба дати „природне границе“. Потврђена су три канала, преко којих је он покушао да ступи додир са Бугарима: 1. посланик у Берну и руска обавештајна служба у Швајцарској, са задатком да пронађу везу са бугарским емисарима; 2. посланик у Христијанији, на основу покушаја дипломатског представника Бугарске у Берлину, помињаног Димитра Ризова, с почетка године; 3. руски конзул у Солуну, који је послао пет бугарских заробљеника са писмима за русофилске политичаре у Софији. Близина Бугарске Цариграду, идеалу вође кадета за све време његовог бављења политиком, поред већ наведених симпатија, имала је великог удела у таквој акцији.²²

Но, срећна звезда Миљукова није дуго сијала. Чврст став поводом наставка рата и поштовања уговорних обавеза, понајвише у сврху заштите права на Босфор и Дарданеле, сударио се са јачањем левичарских идеја. Шеф дипломатије је

„српске грандоманије“ и бранио позиције Бугарске, којој је, по њему, требало направити уступке на рачун територије западног суседа, П. Н. Милуков, *Воспоминания II*, 211–212.

²⁰ АС, МИД ПО, 1917, р. 518, Ф. IV, д. 7, 728.

²¹ АС, НП, П/84; IV/145, 252 МИД ПО, 1916, р. 505, Ф. XIV, д. 4, 422–423, 443–444, 457, 460; 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 89, 96, 128; р. 529, д. 3, 241; р. 528, Ф. IX, д. 2, 108 и об; АСАНУ, 14439/67, 240; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 271, 293, 295; *Jugoslovensko pitanje*, 48; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 359–362; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 24–25, 37–39.

²² АС, МИД ПО, 1917, р. 518, Ф. IV, д. 4, 355, 362; д. 5, 503; р. 518, Ф. IV, д. 4, 345–346, 354; р. 526, Ф. IX, д. 2, 110, 139 и об д. 3, 206; д. 4, 265, 283, 286; р. 530, Ф. XI, д. 6, 454–455 об; д. 7, 535, 557 и об, 560; *Дипломатска преписка*, бр. 62, 65, 151, 296; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 355–357; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 42–46; Г. Д. Шкундин, *Антанта и Бугарска*, 448–451.

средином маја, пред притиском Петроградског совјета, био приморан да одступи. Заменио га је богати индустријалац Михаил Терешченко, који је наставио да води сличну политику, али у увијеној форми и са другачијим односом према јавности. Повољна новост за српску владу огледала се у потезу новог шефа министарства на Певческом мосту да прву посету направи Спалајковићу, те изјави како „жели учинити све за Србију и у свакој прилици заступаће њене интересе“²³. И у телеграму нотификације Крфу он је уверавао у симпатије и намеру Привремене владе да продужи борбу до коначне победе. Због политичког неискства Терешченка, Спалајковић је мислио да може имати већи утицај на њега и како ће успети да га усмери на „праву страну“. Препоручио му је да се за балканске ствари ослања на српску владу, што ће га „сачувати од погрешних корака“. Иницијално, успех је постигао одмах. Министар је, на интервенцију Србије, дао инструкције и разговарао са савезничким амбасадорима у правцу одржања постојећег стања на Македонском фронту.²⁴

Повод се лако може претпоставити. Константне жалбе Велике Британије на тешкоће са поморским транспортом људи и ратног материјала добиле су епилог на међусавезничком саветовању у Паризу, 5. маја. Неуспех пролећне офанзиве генерала Сараја утврдио је британски државни врх у одлуци да повуче једну дивизију и две бригаде коњице са Балкана. Пред компромисом за свргавање грчког краља, Француска није успела да спречи наум савезнице. Побунили су се Русија, Италија и Србија. Влада на Крфу је упутила државама Антанте циркулар са упозорењем да не прима одговорност за „страшне последице“ таквих одлука по морално стање српских трупа. У њему је молила да се одустане од намераване мере и да се јединице одрже на нивоу утврђеном на Римској конференцији, кад се већ због „опште тешке ситуације“ фронт не може појачати и „док се стање у Русији не би консолидовало те да ова може одговорити својој дужности“²⁵.

²³ АС, МИД СПА, 1917, бр. 121.

²⁴ АС, МИД ПО, 1917, р. 514, Ф. II, д. 4, 349; р. 518, Ф. IV, д. 4, 363; р. 526, Ф. IX, д. 2, 137–138, 141–146; д. 4, 309, 323–326, 334–337, 342, 352, 354–355, 359–362об; д. 5, 371; р. 527, Ф. IX, д. 7, 669–667; 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 309, 313–314; 387–414; МИД СПА, 1917, бр. 56, 87, 92; П.О, 149/90; АСАНУ, 13789/8; *Дипломатска преписка*, бр. 22, 24–25; О. Р. Ајрапетов, *Распад*, 202–207; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 289–290, 294–300; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 49–53; S. Živanov, *Rusija 1917. Od pada samodržavnog Carstva do proglašenja demokratske republike*, Beograd, 2009, 25–225, 275–375; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 351–354, 362–364; Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 28–32, 35–43.

²⁵ *Дипломатска преписка*, бр. 67.

Истовремено са акцијом владе, регент Александар је упутио захтев Алексејеву да не дозволи слабљење ефикасности у Македонији. Поред „судбоносног значења“ за српску војску, неповољно решење је у перспективи стварало опасност и за положај на руско-румунском бојишту. Александар је подсетио и да потпуно подржава идеју Алексејева о офанзиви са „Дунавскога и Солунског фронта“, која би „сломила Бугарску“²⁶. И поред добре воље, обраћање Русији није пуно вредело. Категорични протести Ставке и Привремене владе остали су без одзива на спровођење одлуке британског врха за повлачење дела британских трупа.²⁷

Уз руску помоћ, без обзира на пређашњи неуспех, на савезничкој конференцији у Паризу, 25–26. јула, учешће је са саветодавним гласом успела да добије и Србија. Велика Британија је на том скупу покушала, под оправдањем немогућности офанзиве са Југозападног или Румунског фронта – као услов за наступање са југа Балкана, да провуче захтев за повлачење још једне дивизије из Солуна. Ново слабљење Источне армије спречило је оштро противљење Русије, Француске и Србије. То је био крајњи домет акције у корист Македонског фронта током 1917. године. Савезничке позиције у наредним месецима остале су непромењене, а иницијативе су се вртеле у круг. За новембар се спремила нова конференција у Паризу, где је учешће са руске стране, уз благонаклоног Терешченка, требало да узме генерал Алексејев, што је због његових ставова било добро за српске интересе. Постојале су индикације да ће Французи, уз помоћ руског генерала, покушати да спроведу план за офанзиву са Балкана. Избијање Октобарске револуције омело је испуњење замисли. На Солунском фронту су „до даљњег“ остале снаге довољне само за дефанзивне циљеве.²⁸

²⁶ Исто, бр. 148.

²⁷ АС, МИД ПО, 1917, р. 517, Ф. IV, д. 1, 21 и об; р. 526, Ф. IX, д. 2, 158–159; р. 528, Ф. IX, д. 2, 117–119, 121–122; МИД СПА, бр. 108–110, 114, 121, 134, 136, 142, 146, 160, 163, 180–181, 184–185, 202, 205, 207; 497, Кратак реферат о фронту Солунском, IV–VI об, 1–11; *Дипломатска преписка*, бр. 67, 142–154; М. Алимпић, *Солунски фронт*, 267–279; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 330–334; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 308; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 213–219, 244; Д. Јанковић, *Jugoslovensko pitanje*, 37–43; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 369–377; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 382–385.

²⁸ АС, МИД ПО, 1917, р. 513, Ф. I, д. 5, 487–488, 492–497, 509–512, 517–518; р. 516, Ф. III, д. 7, 548; р. 517, Ф. IV, д. 1, 66–67, 96–99 об; д. 2, 142–143, 151; д. 3, 259–273; р. 518, Ф. IV, д. 4, 402; МИД СПА, бр. 293, 305, 316, 321, 351, 354, 363, 386, 427, 432; 497, 12–41; ВА, П. 16, К. 5, Ф. IV, бр. 6, 12; *Дипломатска преписка*, бр. 69, 156–172; Ч. Антић, *Неизабрана савезница*, 362–368; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 244–270; Д. Јанковић, *Jugoslovensko pitanje*, 208–211, 318–327; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 385–388.

* * *

Током 1917. године све више се постављало питање колико Србија може да рачуна на помоћ Русије. Унутрашња анархија и војни неуспеси, праћени активном агитацијом бољшевика, крњили су њене међународне позиције. Стање на Источном фронту карактерисала су дезорганизација, неснабдевеност и свеопшти пад дисциплине. Опозиција генерала Алексејева „демократизацији“ војске и покушај да уведе строжију дисциплину резултирао је његовом сменом, почетком јуна. Војска није имала снагу да се у директном боју избори ни против ослабљеног противника. Летња офанзива, названа по министру војном, будућем премијеру, Александру Керенском, после почетних успеха, доживела је дебакл. Непријатељ је у контраудару пробио фронт, заузео делове Галиције и Буковине на југу, а септембра и град Ригу на северу. У позадини, бољшевици су, упоредо са војним операцијама, током 16. и 17. јула организовали масовне протесте. Алармантна опасност од изласка Русије из рата покренула је савезнике да се узму директно учешће у реформе њене војске. Неуспешни покушаји реорганизације оружане силе и одбијање Привремене владе да предузме енергичне мере против унутрашњег непријатеља, изазвали су током прве половине септембра и покушај главнокомандујућег, генерала Лавра Корнилова да изврши државни удар ради успостављања војне диктатуре. Керенски је успео да одговори изазову и победи противника, управо захваљујући помоћи крајње левих елемената. Улазећи у прећутни споразум, између осталог и са бољшевицима, он им је отворио пут за преузимање власти.²⁹

²⁹ АС, МВ, 1917; МИД ПО, 1917, р. 512, Ф. I, д. 1, 55–57, 83, 87–88; р. 517, Ф. IV, д. 3, 253; р. 518, Ф. IV, д. 7, 729; р. 526, Ф. IX, д. 2, 150; д. 3, 172, 182, 215–216, 228–230, 233–235, 257; д. 4, 280, 289–296об, 301–302, 304–307, 329–337, 361–362об, 369–370; д. 5, 379–381, 383–495; р. 527, Ф. IX, д. 7, 663–666, 683–684, 687–688об; д. 10, 865–867; р. 528, Ф. IX, д. 1, 79; 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 387–414; МИД СПА, бр. 46, 52, 58–59, 87, 89, 92, 95, 139, 143, 145–146, 180, 185, 198, 213, 231, 271, 274, 285, 290, 304, 307, 338, 357, 365, 370, 384, 386, 398, 410, 413–414, 418, 420, 448, 535; АСАНУ, 14439/66; ВА, П. 16, К. 43, Ф. I, бр. 31; ДРЗ, Оп. 1, Р-439, 33–34; Е-93, Д. Б. Де Витт, *Воспоминания*, 39; оп. 2, А-26, Г. Варданьян, *Воспоминания*, 1; ГАРФ, Ф. 6281, Коллекция документов периода Первой мировой войны и Временного правительства Оп. 1, ед. хр. 54, 1; К. 43; НИОР РГБ, Ф. 62, В. В. Вырубов, К. 2, ед. хр. 1–17; Ф. 802, М. С. Галкин, Оп. 3, ед. хр. 2, 85, 128–129, 227; Ф. 855, М. В. Алексеев, Оп. 1, К. 3, ед. хр. 10, 1а, 2об, 4; *Дипломатска преписка*, бр. 19, 24–25, 35–36, 262–266; О. Р. Айрапетов, *Распад*, 165–202, 208–316; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 299–301, 309–316; S. Živanov, *Rusija 1917*, 225–275, 375–833; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 390–393; Р. Пајпс, *Руска револуција*, 354–425; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 364–366, 370–372.

Руско друштво је дефинитивно све дубље тонуло у заокупљеност унутрашњим проблемима. Спољна политика и циљеви рата све су мање интересовали јавност. Навешћемо карактеристично сведочанство извесног Бориса Карамзина. У току говора Спалајковића на једној свечаности 12. августа, у салу је ушао Керенски, већ као председник владе, праћен одушевленим узвицима подршке и аплаузом. "Ко ће да овог Спалајковића слуша?", родила се мисао у глави посматрача. Уместо тога, он напреже сву силу својих „одличних очију“ и стара се да „улови и најмањи детаљ, да не пропусти ни најмањи“ покрет „љубљеног сина Русије“ и „надахнутог предводника руског народа“. Керенски гледа на оратора, нервозно куцка прстима леве руке, даје инструкције ађутанту. Након неког времена и аутор успомена поново гледа на сцену, где Спалајковић „продужава да чита своју досадну брошуру о разореној и опљачканој Србији“.³⁰ Потпуно другачија слика од оне, три године раније, када су избили протести поводом аустроугарског ултиматума. Приоритети су се променили.

* * *

Српска влада је због губитка спољнополитичког ослонаца у Петрограду, тражила другачије путеве за одржање позиција. Током 1917. успостављени су дипломатски односи са скандинавским земљама, где су, заједно са Сједињеним Америчким Државама, по први пут послати посланици. Учињени су и кораци за боље повезивање са западним савезницима. Пашић је током лета посетио Париз и Лондон. Из француске престонице је упутио писму регенту Александру, у коме је „јасно“ представио перспективу да остале чланице Антанте „мање воде бригу о српским захтевима, кад је руски глас изгубио од своје јачине и важности у решавању међународних питања“. До времена кад се Русија „уреди и поврати своју моћ“³¹, Пашић је кренуо да посвећује више пажње контактима са француским и британским врхом. У незахвалном положају Солунског фронта, српска страна је чак испитивала могућност да на Балкан дођу јапански или амерички војници.

Пад утицаја Русије уочавали су и њени дипломатски представници. Отправник послова на Крфу, Борис Пељехин, предлагао је да се „вера у Русију“,

³⁰ ДРЗ, Ф. 1, Е-73, Б. Карамзин, *Бегство с солдатами*, 4-5; М. Радивоевич, *Русская революция 1917 года*, 474.

³¹ АС, МИД СПА, бр. 386, 427.

„поколебана револуцијом“, поврати одлучном подршком одржању и снажењу ратишта у Македонији, тј. уверењем да ће управо она „чврсто и искрено помоћи“ у српским националним аспирацијама, а не „случајни савезници са запада“³². Слична гледишта имао је и посланик у Атини, Елим Демидов. Крајем марта, он је покренуо иницијативу за долазак нових руских трупа и повећање њиховог учешћа на ниво корпуса, са циљем снажнијег политичког и војног ангажовања на Балкану. Тим потезом, сматрао је, показала би се отворена подршка и учврстио утицај нове владе код Србије. Са иницијативом се сложио Пашић, који се и сам залагао за озбиљнији уплив Русије на полуострву, о чему је наводно говорио Сазонову и цару Николају током посете 1916. године. На делу, задатак је требало да спроведе Александар Извољски, амбасадор у Паризу, али због противљења Француске остао је без успеха.³³

Влада на Крфу није одустала ни од захтева за повећањем ефикасности руских јединица, а ни за њиховим одржањем под командом српске војске. За разлику од лошег стања у руским бригадама на Западном фронту, као последице револуционарних дешавања, није било већих инцидената унутар реорганизоване Друге засебне дивизије у Солуну. Србија је средином септембра, упркос недисциплини, „на сопствену одговорност“ тражила да и руске трупе из Француске дођу у Македонију, под ингеренцију њене Врховне команде. Привремена влада, напротив, била је намерна да превентивно повуче руске дивизије са савезничких фронта. Са Крфа су се определили да ту намеру спрече на драматичан начин. Пашић се бојао да она то чини „из љутње“, пошто је Србија тражила да се Добровољачки корпус преведе на Солунски фронт. У телеграму пуном „мрачних мисли“, 19. октобра, молио је да до одласка две руске бригаде са Балкана, који би нанео „смртни удар нади за враћање у отаџбину“, не дође. У супротном, није остајало „ништа више, но да болно изјавимо, да су све жртве и

³² Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 383.

³³ АС, МИД ЈО, бр. 1163, 1212, 1241; МИД ПО, 1917, р. 512, Ф. I, д. 1, 72, 94; р. 514, Ф. II, д. 4, 363–365, 398; р. 517, Ф. IV, д. 3, 251, 262 и об, 264 и об; р. 525, Ф. VIII, д. 9, 961 и об; р. 526, Ф. IX, д. 2, 98–99об; д. 4, 363; р. 528, Ф. X, д. 1, 26, 37, 39 и об, 79; 1918, р. 533, Ф. II, д. 4, 298; МИД СПА, 1917, бр. 286, 390, 477–478, 484, 558; П.О, 149/133; ВА, П. 16, К. 5, Ф. III, бр. 57; *Дипломатска преписка*, бр. 86, 114–132, 138, 141, 159–160, 167; Види: У. Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914-1918*, Beograd, 1994; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 424–425; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 197–199.

муке, какве ни један народ у овом грозном рату није поднео, - пропале и да смо напуштени и остављени да бирамо смрт³⁴.

Није све било баш тако црно, иако је телеграм са Крфа изазвао „силно дејство“ на Терешченка. Руски шеф дипломатије је крајем октобра уверавао у „најискреније симпатије“ и разумевање за судбину фронта у Македонији. Прихватио је да руске трупе остану у Солуну, па чак се пошаље ударни батаљон да их замени, у случају њиховог лошег моралног стања. Пар дана касније, стигла је потврда и из Ставке. Умногоне, поред наклоности, Русију је на такво решење приморала сила прилика, пошто су против даљег слабљења Источне војске устали савезници. Између осталог, и Велика Британија је ставила до знања да не може дати транспортна средства за превоз Друге засебне дивизије. Јединица је дефинитивно остала на Солунском фронту до пролећа, а за осигурање даљег боравка и њеног стављање под српску команду, Руси су препоручили покретање предлога на новој конференцију у Паризу; и обећали помоћ својих делегата. Од тога, из знаних разлога, није било ничега. Но, остаје као занимљивост чињеница како је Србија и после болшевичког преврата тражила модус да „из политичких разлога“ задржи руске трупе или бар један део официра под својим окриљем.³⁵

* * *

Брига о Македонском фронту представљала је главну тему у српско-руским односима током последњих дана постојања Привремене владе. На Крфу и у Солуну су стрепели, будући да је Италија трпела страховит пораз код Кобарида, да ће Централне силе и Бугарска окренути силе ка југу и постићи коначну победу против ослабљених снага на Балкану. Революционарна дешавања су већ почела, када је 6. новембра регент Александар послао писмо Керенском. Услед „војничке пасивности руске“, указивао је он, постојала је „више но сигурно опасност“ да непријатељ „одвоји још и друге трупе“ са Источног фронта. Ситуација је „после

³⁴ МИД СПА, 1917, бр. 466; *Дипломатска преписка*, бр. 168.

³⁵ АС, V-700; МИД ЈО, бр. 1147, 1177а, 1183, 1212, 1216; МИД ПО, 1917, р. 513, Ф. I, д. 5, 500 и об, 513; МИД СПА, 1917, бр. 64, 129, 207, 443, 466; 497, 8, 11, 15, 33–36; 551, 562; ВА, П. 16, К. 5, Ф. III, бр. 5–6, 9, 11, 16–18, 20, 25, 27–29, 40; Ф. IV, бр. 22; К. 6, Ф. I, 23; ГАРФ, Р5942, Оп. 6, ед. хр. 1, 26; Р6978, Всероссийский центральный исполнительный комитет Советов рабочих и солдатских депутатов I-го созыва, Оп. 1, ед. хр. 512, 23–25; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 2960, 20 и об; Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 16–20; Оп. 1, д. 10, 102, 128, 135, 203–204; ВРС, XXIV, 502, 505–506, 618–619, 668; *Дипломатска преписка*, бр. 90, 168, 170–171; М. Алимпић, Солунски фронт, 281, 283; Д. Денда, *Српска војска и руске трупе*, 118–119, 121–122; Ю. Н. Данилов, *Русские отряды*, 214–260; Д. А. Маљцев, *Руске јединице*, 487–488; D. Mitrović, *Ruske jedinice*, 18–22; А. Ю. Павлов, *«Русская одиссея»*, 86–90, 120–127; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 387.

толиких услуга, које је „слободна Русија учинила савезницима“ поново била у њеним рукама. „Преклињао“ је за брзу акцију руске војске, која би приковала „тај остатак непријатељских снага уз себе и тако била од спасоносних последица за цео цивилизован свет“, учинила да се „психолошки моменти окрену“ у корист Антанте и „зајемчила благодарност малих народа“³⁶. Будући југословенски краљ није могао да зна како је за све већ касно. Војног изасланика Лонткијевића, у намери да преда ноту Керенском, претекли су догађаји. Русија више није могла помоћи ни себи.³⁷

* * *

Став Србије према фебруарским променама у Русији и доласку Павла Миљукова најбоље карактерише гледиште министра грађевина, Милорада Драшковића, да није требало „дражити човека који пружа руку, а коме се и да то не чини, ништа не може“.³⁸ Влада на Крфу је „закопала ратне секире“ и надала се најбољем од новог министра иностраних дела Русије. Можда је и боље што није имала потпуног увида у тајне радње Миљукова. Са доласком Терешченка на место шефа дипломатије добијен је искренији однос. Но, Привремена влада није имала капацитета да пружи значајну подршку Србији. Уздрмане позиције Русије на међународном плану утицале су на слабљење заједничког отпора британским ставовима према Солунском фронту, што се одразило на положај српске војске. У промењеним околностима, повратак на Балкан, где је Русија вековима била присутна, представљао је поново поуздану тактику за повраћај позиција. Проблем, међутим, више није био у спољнополитичком опредељењу. Земљу је изједао унутрашњи непријатељ. Стална попуштања крајње левим елементима обила су се о главу Керенском. Русија је падала у амбис бољшевичке утопије.

³⁶ *Дипломатска преписка*, бр. 89;

³⁷ АС, МИД СПА, 1917, бр. 552, 564; ВА, П. 16, К. 5, Ф. 4, бр. 6, 12; ВРС XXIV, 437; Д. Денда, *Српска војска и руске трупе*, 122–126; П. Опачић, *Србија између Антанте*, 395–396; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 388–389.

³⁸ АСАНУ, 13789/8.

Добровољачки корпус, Црна рука и Русија

*„...сматрало се као потпуно логична идеја,
да за слободу братског троименог народа
нису дужни само Срби проливати крв,
и да је право да у борбама за своје ослобођење од
Аустријско-Маџарског ропства узму учешће и Хрвати и Словенци,
и та је идеја примљена са обичном
Српском простосрдачношћу и широкогрудношћу.
Ми нисмо довољно познавали ни прилике
ни карактерне одлике Хрвата и Словенаца,
ми нисмо знали ни њихову националну непросвећеност
ни верску затуцаност, ни ропску приврженост Хабзбуршкој монархији,
ни дволичност њихових интелегентнијих слојева,
ни антагонизам који постоји између Срба и Хрвата,
и ми смо се могли преварити у својим оценама.“*
генерал Михаило Живковић³⁹

Фебруарска револуција имала је неповољан утицај на развој прилика у Српском добровољачком корпусу. Живковић се крајем фебруара заваравоо како је „успео и поред свих тешкоћа“, да постави „организацију на правилну основу“, ⁴⁰ те чак да може приступити формирању другог корпуса. Проблеми су наступили убрзо након догађаја у Петрограду. Неко је пронео гласине да су одређене јединице Корпуса током преврата пуцале у демонстранте, бранећи царизам. Командант је дошао у непријатну позицију да лажну вест негира пред војним властима и иритираним грађанима Одесе. У томе му је помогао Спалајковић, који се обратио Привременој влади – одакле је стигао званичан деманти. За унутрашње потребе јединице, Живковић је издао наредбу да „српска војска“ има за циљ борбу против непријатеља, а никако мешање у унутрашње ствари Русије.⁴¹ Отказивање 162 од 177 нових редова „римокатоличке вере“ да положе заклетву краљу Петру, 14. марта, није га одвратило од давања оцене како се „послови правилно развијају“, а да је стање у Корпусу „исправно“ и задовољавајуће“.

³⁹ М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 76.

⁴⁰ Генерала је „крепила“ и „подмлађивала“ нада, „да ће ускоро ако Бог да, брати и божанствене плодове свога рада“ и појавити се „једнога дана са развијеном заставом слободе и уједињења свих Словена на земљишту тако драге нам и бескрајно напаћене нам отаџбине“, са „својим соколовима“ на „границама мајке нам Србије, загрлити је слободну и натопити сузама радости“, АСАНУ, 14439/242, писмо П. Маринковићу, 26. фебруара 1917. године.

⁴¹ АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 3, 232; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 14–19, 26, 29; *Југословенски добровољци*, бр. 135, 137; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 142, 156–159; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 287; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 389–390.

Уместо да незаинтересоване испрати назад „у ропство“, послао је у касарне поверенике, ради деловања у корист „наше заједничке идеје“.⁴²

Революционарне идеје наишле су у редовима Корпуса на повољно тле, и то првобитно међу официрима Хрватима и Словенцима. Основу за сплетке дала је „Наредба број 1“ Петроградског совјета, о организовању војничких комитета у целој руској оружаног сили, коју је Привремена влада прећутно дозволила. Иако је Живковић 25. марта тројицу официра Хрвата, због ширења „штетног утицаја“, удаљио из поверене му команде, у наредним данима све више њих се јављало са иницијативом за оснивање „одбора“. Ради примирења духова и да би предупредио уношење потенцијално опасног тела за формацију, генерал је прибегао оснивању комитета у виду „Обавештајног одељења“, са „тачно прописаним“ дужностима и правима, при сопственом Штабу.⁴³

Командант је 29. марта од владе на Крфу тражио да му помогне: регулисањем питања о узимању поданства Србије и изједначавању Хрвата и Словенаца који то учине, у припадностима са српским официрима. Уједно, док „не сазри“ идеја о промени имена у „југословенски“, предложио је да два пука Друге дивизије добију називе „хрватски“ и „словеначки“. Уколико се „ово питање брзо не реши“, упозорио је Живковић, „идеја због чега корпус постоји пропашће, јер сви Хрвати и Словенци иступиће. Десет дана касније, министарски савет Србије одобрио је прва два предлога. „Ако буде нужно“, предложено је име „Добровољачки корпус Србо-Хрвата-Словенаца“, јер „Бугари који су Југословени нису с нама“. На тај начин, поред избегавања несрећног придева, сви су задржавали име свог „народа или племена“. Пашић је децидирано у упутствима навео, уколико Хрвати и Словенци и даље не буду задовољни и желе да иступе, да их командант преда војним властима, па макар их Руси вратили у заробљеништво или примили у своју војску. „И наши, који остају верни образују корпус Српски“ (подвукао Никола Пашић).⁴⁴

Била је то јасна назнака шта да чини, али због спорих телеграфских веза, до средине априла није имала утицаја на потезе упорног и, чини се, сујетног

⁴² АСАНУ, 14439/69, Павлу Маринковићу, 22. марта 1917. године; ВА, II, 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 15.

⁴³ ВА, II, 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 28, 32, 37–40; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 144–147; *Југословенски добровољци*, бр. 139, 141; В. Нграбак, *Комитети и југословенској добровољачкој војсци и Русији 1917. године*, *Историја XX века* 3 (1962), 282–287.

⁴⁴ АС, МИД ЈО, бр. 290, 1970; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 392.

Живковића. Први човек Корпуса, у међувремену, није одустао од инсистирања на одржању југословенског карактера јединице, несвесно занемарујући Пашићева упозорења да невоље изазивају „они, који су и пређе били против корпуса“⁴⁵. Од руских војних власти тражио је да не примају „дисиденте“ у своју војску. У ток ствари увео је и Југословенски одбор, захтевом да му пошаље емисаре за сузбијање „противних струја“⁴⁶. Мере генерала нису смириле страсти. Почетком априла, због самоиницијативног оснивања „Привременог одбора“ из Корпуса је удаљено педесетак официра, а наставила су се и бекства група војника. Јединица се потпуно поларизовала. На једној страни су се налазили сви Срби „без разлике“ – против увођења комитета, за чисто војничку јединицу, са ставом да се сви они који се с тим не слажу избаце из Корпуса; на другој, већина Хрвата и Словенаца – начелно привржена руским револуционарним идејама и са шароликим политичким погледима. Из њихових редова ређали су се зборови, петиције, декларације, изјаве... Од мноштва контрадикторних захтева, у спектру од југословенске федерације, до инсистирања на „племенској посебности“, као црвена нит се провлачила тенденција деловања против српског/„великосрпског“ карактера јединице. Било је то дијаметрално супротно од оног што је Живковић мислио да његова војска представља. Различите перцепције водиле су раздору.⁴⁷

Није било лако у хаотичним руским условима средити прилике унутар јединице. Бивши добровољци задржавали су у Одеси и околини, одакле су наставили да раде против јединице. Штетан утицај је требало потпуно изоловати. Српска страна се, зато, обратила генералу Алексејеву, који је дозволио да се дисиденти шаљу у неки од заробљеничких логора на истоку Русије, што даље од Корпуса. Да Живковића догађаји нису у потпуности отрезнили сведочи предлог Привременој влади да се отпуштени официри не шаљу назад у плен, већ само задрже „под контролом“, „док се прилике не среде“. Поједини Хрвати и Словенци, међутим, већ су га предухитрили са обраћањем врху нове власти и догађаје представили у светлу противљења променама у Русији. Из Петрограда,

⁴⁵ АС, МИД ЈО, бр. 351.

⁴⁶ ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 42–43; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 165.

⁴⁷ АС, МИД ЈО, бр. 323–325, 327, 347, 351, 1970; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 34, 40–47; *Војска без државе*, 227–229; *Југословенски добровољци*, бр. 142, 144–145, прилог III; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 160–174; *Југословенски добровољачки корпус*, 146–153; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 394–399; В. Нграбак, *Комитети*, 287–289.

као и из Ставке, препоручили су да се у Корпусу образују комитети. Отклон Живковића према револуционарним новотаријама није вредео.⁴⁸ По „приказу“ Главнокомандујућег руске војске, био је принуђен да 18. априла изда наредбу о образовању четних, пуковских, дивизијских и корпусног зборног комитета.

Мера је остала без значајнијег ефекта, осим што су поједине чете одбиле да је изврше, са оправдањем да се желе „управљати правилима и прописима српске војске“, у којој не постоје такви органи⁴⁹. Војници из Прве дивизије побунили су се чак и због преименовања јединице у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца, што по њима није одражавало право национално стање и улогу „правих“ добровољаца у Добруци. Корпус је, на другој страни, под утицајем пропаганде совјетских депутата и рада непријатељских агената, почетком пролећа напуштао већи број Хрвата и Словенаца. Поменути упути са Крфа и инсистирање подређених старешина допринели су да командант напокон пресече и схвати како је „хируршки нож једини лек“ за „штетне“ елементе⁵⁰. Живковић је 2. маја издао наређење да се из Корпуса искључе сви они који не желе „радити на стварању заједничке нам државе“⁵¹. У том смислу, формирао је комисије да по четам направе одвојене спискове „добровољаца“ и „заробљеника“.⁵²

У вишемесечном оклевању, генерал је закаснио са потезом. У унутрашње ствари Корпуса умешале су се руске власти. Прво су Миљуков и министар војни Александар Гучков, у складу са променама у сопственим трупама услед револуције, дискретно наговорили Спалајковића да Живковићу изда инструкције у унутрашњем уређењу корпуса. Предузимљиви посланик направио је читав програм, у коме је, почев од једнакости ћирилице и латинице, равноправности националних назива, преименовања пукова по топонимима или личностима, и то 3 српска, 3 хрватска и 3 словеначка; слободног подношења петиција и жалби, предвидео и обраћање веће пажње на исхрану, те забрану телесних казни. Двојица руских министара били су задовољни, али су о догађањима у Корпусу обавестили

⁴⁸ АС, МИД ЈО, бр. 324; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 44–57, 59; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 174–176; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 397–400; В. Нgrabak, *Komiteti*, 289–292

⁴⁹ *Југословенски добровољци*, бр. 154.

⁵⁰ М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 173–174.

⁵¹ *Југословенски добровољци*, бр. 160.

⁵² АС, МИД ЈО, бр. 351, 368, 383, 385; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 60–68, 73–76; *Југословенски добровољци*, бр. 144, 146, 148–149, 151, 153–160; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 176–185, 187–189, 192–199, 202–203; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 287–289; *Југословенски добровољачки корпус*, 153–157; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 397–401; В. Нgrabak, *Komiteti*, 292–298

и српски врх. Миљуков је и влади на Крфу указивао на жалбе Хрвата и Словенаца о злоупотребама и непоштовању њиховог националног идентитета и препоручио да се у Одесу пошаљу упутства за већу толеранцију србијанских официра. У супротном, упозорио је, догађаји су претили да нанесу штету политичком решењу југословенског питања. Пашић је, у разговору са руским отправником послова, Пељехином, дао обећање да ће послати упуте о потреби помирљивости Живковићу. Разлоге за лоше стање објаснио је као последицу борбе у Добруци, утицаја руске револуције и радњи из редова „франковачке партије“.⁵³

Нису инструкције слали само са Крфа. Из Ставке је 30. априла стигла препорука команданту Корпуса да питање реши на „радикалан начин“. У том смислу, уместо две, требало је да задржи једну дивизију и допунски батаљон, отпусти све оне који не желе да остану и пошаље групу заинтересованих добровољаца ради попуне у Солун. Истовремено, Привремена влада је понудила помоћ у виду слања два виша официра, који би олакшали „расправљање унутрашњих питања“. Живковић није имао ништа против предлога, у случају да предлог одобри министар војни. У писму Алексејеву, пак, стао је против умањења јединице. Уверавао је да је предузео потребне мере за одстрањење „непожељних елемената“ и стабилизацију прилика.⁵⁴

Није тешко претпоставити да је стање у руској војсци неповољно утицало на дисциплину и отежало задатак Живковића. Појачаној агитацији официра Хрвата и Словенаца против Корпуса, те ширењем лажних вести код Привремене владе и штаба Главнокомандујућег, крајем априла и почетком маја, здушну помоћ и ветар у леђа дали су револуционарни комитети. Локални совјет из Александровска директно је од Ставке, због наводних нередa, кажњавања и других злоупотреба старешина, уствари из настојања да добије људство за пољске радове, захтевао распуштање Друге дивизије. Корпус је „преживљавао критичне дане“⁵⁵. Генерал Живковић је код руских цивилних и војних власти вапио за помоћ. Уз то, обратио се влади на Крфу, да све снажније уплитање комитета у унутрашње ствари Корпуса спречи уз посредовање Француске и Велике

⁵³ АС, МИД ЈО, 540, 1970; МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 132; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 69–70, 105–107; *Дипломатска преписка*, бр. 183; *Југословенски добровољачки корпус*, 157–174; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 401–403.

⁵⁴ ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 71–72; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 201–202.

⁵⁵ *Југословенски добровољци*, бр. 165.

Британије код Привремене владе; за поштовање екстериторијалног карактера њему подређене јединице.⁵⁶

По представци команданта Корпуса, руске војне власти су предложиле модел за решење проблема. Из штаба Одеског војног округа стигла је 5. маја наредба о образовању три комисије за испитивање воље бивших руских заробљеника о останку у јединици. У њихов састав, пред руских официра, требало је да уђу по један виши старешина Корпуса и три представника Привремене владе. Живковић је одбио да прихвати интервенцију. Оправдао се изјавама Гучкова и Миљукова да се власти неће мешати у унутрашње ствари српске јединице и, самим тим, да је за то потребно добијања наређења са Крфа. За садејство у раду против уплитања спољног фактора обратио се и посланику Спалајковићу и војном изасланику Лонткијевићу. У међувремену, наредио је да се интензивира рад унутрашњих комисија и прављења спискова.⁵⁷

Совјет у Александровску је пошао корак даље од званичних власти. Део штаба Друге дивизије је 7. маја, у пратњи полиције, привео на саслушање. Иако су се тврдње дисидената показале као неистините, депутати су свакако приморали команданта да, пред њима, изда наређења потчињеним официрима против кажњавања војника, те да ће потенцијални виновници сносити последице. Старешине Друге дивизије су брзо пуштене, али је потез совјета представљао директно мешање у унутрашње ствари. Живковић је пред начелником Одеског војног округа жестоко реаговао. Догађај је окарактерисао као „сраман“ и „вређајући“ за српску војску, те обавестио да ће о њему упознати владу и савезничке државе. Војном изасланику је поручио да дејствује за строгу истрагу и кажњавање криваца, „јер ће иначе пасти крв“. Интервенција је уродила плодом. Руске власти су врло брзо образовале комисију за ислеђење, а становништво организовало скуп у част Србије. Догађај је, међутим, оставио горак утисак.⁵⁸

Звучи помало парадоксално да је Живковићеву „војничку пренагљеност“ смиривао Спалајковић. Посланик му је у писму представио немоћ руске владе да

⁵⁶ АС, МИД ЈО, бр. 391, 403, 430, 722, 1970; МИД ПО, 1917, р. 527, Ф. IX, д. 7, 675–676; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 66–70, 73, 76–80, 87; *Југословенски добровољци*, бр. 162–166, 175; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 199–200, 203–205; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 403–404.

⁵⁷ ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 78–83; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 203–206, 215–217; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 404.

⁵⁸ АС, МИД ЈО, бр. 441, 815, 1970; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 83–86, 88; *Југословенски добровољци*, бр. 193; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 206–209.

заштити своју војску од дезорганизације и штетног утицаја комитета. Управо због тога, саветовао га је да прими комисију из Ставке, пошто је то начин на који је она покушавала да одбрани Корпус од делатности совјета. Посланик у Петрограду је држао како није потребно ни мешање других држава, да не би увредили домаћина. Несвесно, сада је он ишао у контрамеру од званичне политике. Први пут у току рата, Србија се обратила западним савезницима за интервенцију код руске владе поводом неког питања. Пашић је 17. маја и директно од Привремене владе тражио да Корпус подразумева као екстериторијалну војску и спречи сваки вид уплитања. Деморалисани Живковић је већ издао потребна наређења, када је, под утицајем француске, британске и српске интервенције, Ставка крајем месеца одустала од иницијативе за стварање мешовитих комисија.⁵⁹

Уместо тога, у јединици је несметано спроведена поменута интерна анкета. По завршетку појединачног испитивања добровољаца, 12. јуна је направљен пресек стања:

Табела бр. 3. Број војника који су напустили Корпус

Националност	Штаб Корпуса	Прва дивизија	Друга дивизија	Допунски батаљон	Укупно
Срби	62	5.355	1.789	146	7.352
Хрвати	17	283	3.243	244	3.787
Словенци	7	57	1.120	57	1.241
Остали	1	34	44	281	360
Свега	87	5.729	6.196	729	12.741

Табела бр. 4. Број официра који су напустили Корпус

Националност	Прва дивизија	Друга дивизија	Допунски батаљон	Укупно
Срби	4	/	/	4
Хрвати	52	26	18	96
Словенци	27	10	5	42
Остали	7	/	/	7
Свега	90	36	23	149

⁵⁹ АС, МИД ЈО, бр. 422–423, 432, 473, 493, 495; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 94, 114; Југословенски добровољци бр. 177; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 217; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 406–408.

За стварање потпуне слике, ипак, потребно је дати и податке о онима који су се задржали у јединици:

Табела бр. 5. Бројно стање преосталих војника у Корпусу

Националност	Штаб Корпуса	Прва дивизија	Друга дивизија	Допунски батаљон	Укупно
Срби	396	9.378	4.810	1.978	16.562
Хрвати	10	169	435	58	688
Словенци	8	23	199	13	243
Остали	69	1.443	450	37	1.999
Свега	483	11.013	5.894	2.082	19.472

Табела бр. 6. Бројно стање преосталих официра у Корпусу

Националност	Штаб Корпуса	Прва дивизија	Друга дивизија	Допунски батаљон	Укупно
Срби	25	241	107	38	411
Хрвати	1	46	37	14	98
Словенци	/	17	15	7	39
Остали	11	107	91	22	231
Свега	37	411	250	81	779

Када се подаци из датих табела⁶⁰ упореде са стањем од почетка година (31.067), долази се до податка да је јединица средином јуна 1917. бројала скоро 11.000 људи мање. У апсолутним цифрама, пре почетка рада интерних комисија, Корпус је имао 33.141 војника и официра. У појединачним испитивањима, дакле, 12.890 људи или 39% састава изразило је жељу да напусти јединицу. Поред останка врло мало Хрвата и Словенаца (1.068), тек 17% од њиховог претходног стања (6.234), што је можда и очекивано, уочљив је велики број Срба који су иступили, пре свега из Прве дивизије. На први поглед то делује као чудна чињеница, али када се има у виду да је та формација изнела терет операција у Добруци, јасан је корен деморализације српског елемента у револуционарним приликама. Непријатељски агенти, дисиденти и рад совјетских комитета

⁶⁰ АС, МИД ЈО, бр. 1970; *Југословенски добровољци*, бр. 185, 215, прилог III.

направили су поприличну пометњу. Прост народ је умногоме имао отклон према прављењу спискова. Уз антиратну пропаганду, ширења информације о давању Баната Румунији,⁶¹ уверавање дисидената о „лепом животу“ и обећања совјета да ће им дати земљу и плату, пропаганда је војнике страшила перспективом да ће у путовању на Крф пострадали од подморница, да ће им Аустро-Угарска конфисковати имања због припадништва Корпусу или како потписивање да остају у јединици значи да им се неће дозволити повратак кућама. Неки од старешина приметили су да је на пад морала утицало и свргавање цара, „заштитника“ српског народа, при чему су појединици изгубили веру да ће њихови крајеви бити ослобођени. Није за потцењивање ни утицај средине на добровољце. У Одеси и околини је постојала немачка колонија, као и снажна јеврејска општина. Поједини грађани су агитовали, одбегле борце снабдевали цивилним оделима и крили их.⁶²

Током спровођења интерне анкете на одвајању „заробљеника“ од „добровољаца“, генерал Живковић је дао наређење да, сви они који не желе да остану у Корпусу, буду удаљени у Јелисаветград и Јекатеринослав, даље од средине у којој се налазила јединица. На тај начин желео је да отклони њихов лош утицај и деловање дисидената. Изласком непоузданих елемената донекле је побољшано стање у Корпусу. То није значило да је спољни непријатељ престао да ради против јединице. Поједини дисиденти су, ипак, имали конструктивији приступ. Уместо да се врате у заробљеничке логоре, шаљу представке руској власти, лутају околином Одесе, придружили су се радничким дружинама или руској војсци. Крајем јуна, по одобрењу Ставке, образован је први Југословенски ударни одред са 600 бораца. Многи од оних који су иступили почели су и да се враћају у Корпус. Њиховом поновном примању генерал Живковић није правио проблем. После доношења Крфске декларације вођени су чак и преговори са групом дисидената из поменутог Одрета о повратку у јединицу српске војске.⁶³

⁶¹ У образложењу команданта Прве бригаде Прве дивизије наведено је да „сви војници који одлазе Банагани, Бачвани и Сремци, а остају Личани, Босанци и Херцеговци“. Сличну појаву приметиле су и друге старешине, *Југословенски добровољци*, бр. 168, 171; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 404–405.

⁶² АС, МИД ЈО, бр. 585; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 74–75, 89–94, 107–108, 110–112, 136; *Војска без државе*, 239–250, 293–309; *Југословенски добровољци*, бр. 162–163, 166–173, 215, прилог III; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 214–215, 219–222, 226; *Југословенски добровољачки корпус*, 174–175; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 404–406.

⁶³ АС, МИД ЈО, бр. 493–495, 585; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 109–112, 121–130, 139; *Југословенски добровољци*, бр. 173–174, 180–181, 185–189, 192, 195–196; *Војска без државе*, 273–292, 310–318;

* * *

Србија није одустала од намере да Добровољачки корпус „по сваку цену“ пренесе на Солунски фронт. Страховити губици у Добруци представљали су довољан наук, па је учестало распитивање Ставке о стању формације током марта, будило зебњу. Влада на Крфу више није хтела да дозволи употребу јединог преосталог извора попуне српске војске на туђем фронту. Проблеми у јединици утицали су да одлука о ангажовању, додуше, падне у други план. Раније отпослат батаљон остао је једина попуна српској војсци из редова Корпуса у првој половини 1917. године. Живковић је средином априла, на обавештење о повољном решењу питања о преносу, у садејству са Француском, изразио мишљење да са транспортом, услед стања у Корпусу, „не треба ни покушавати“⁶⁴, чак ни издвајањем одређеног броја људи. Током пролећа, у жеку дисидентског покрета, делови јединице, упркос противљењу српске стране, учествовали су у пољским радовима.⁶⁵

Нови предлог за пренос Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца потекао је средином маја од француске војне мисије у Русији. Генерал Морис Жанен и министар снабдевања Треће републике, Албер Тома, понудили су своје услуге и тражили одобрење са Крфа за организацију транспорта јединице у Солун. Потреба за људством определила је политички и војни врх Србије да благонаклоно прихвати позив. Пашић је 11. јуна обавестио Посланство у Петрограду о одлуци министарског савета да тражи пренос 10–12.000 војника на Македонски фронт – преостале трупе требало је задржати у Русији као језгро за прикупљање нових добровољаца. Без правовремених инструкција, поново је противно плану деловао Живковић. Мишљење је базирао на политичкој користи од борбе добровољаца на Румунском фронту, те ризику и непопуларности идеје за транспорт Корпуса преко мора у његовим редовима. На држање генерала највише су, ипак, деловала уверавања Александра Керенског. На аудијенцији 28. маја у Одеси, тада министар војни у Привременој влади, обећао му је материјалну и поуну у људству за учешће у предстојећој офанзиви руске војске, од које се пуно очекивало. Живковић се надао да ће јединицу одржати у другој линији, до

М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 214, 216, 222, 224–230; *Југословенски добровољачки корпус*, 179–180; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 409–412.

⁶⁴ АС, МИД ЈО, бр. 344.

⁶⁵ Исто, бр. 248, 286, 288, 299, 311, 332, 344, 360, 366, 376, 430.

тренутка када се руске трупе не приближе Србији, и то за употребу у правцу Баната. У смислу договора са Керенским, учинио је корак штабу Главнокомандујућег, али се брзо покајао.⁶⁶

Увид у расуло руске војске и неуспешан ток офанзиве убедили су Живковића да промени став и тражи евакуацију Корпуса из Русије. Готово синхронизовано, 23. јуна, напоскон је дошла и одлука о транспорту јединице за Солун. Потез код Ставке је, међутим, на несрећу генерала, условио последице. Руси су три дана касније тражили да се Прва добровољачка дивизија, попуњена додатним пуком на рачун Друге дивизије и Допунског батаљона, упути на Румунски фронт. Настала је збрка, пошто је командант имао наређења која су искључивала једно друго. У таквим околностима, до доласка инструкција од претпостављених, задржавао је спровођење захтева из штаба руског Главнокомандујућег. Србија је крајем јуна учинила корак код Привремене владе и савезника за слање 12–15 хиљада војника, а по могућству и целог Добровољачког корпуса на Балкан.⁶⁷ Пашић је 5. јула тражио да се он „никако не изводи на руско-румунски фронт“.⁶⁸ Но, питање тиме није добило коначан епилог.

Уследило је упорно инсистирање руског Главнокомандујућег, генерала Брусилова, по молби команданта Румунског фронта Дмитрија Шчербачева. Руси су се надали да ће истовременим ударом са два бојишта нанети озбиљнију штету непријатељу на југозападу, с обзиром на „крајње тешко“ стање у Двојној монархији. Учешћу Живковићеве јединице, којој би се под његовом командом придодала руска дивизија, да тако командује корпусом, придавао се „изванредан значај“. Ставка је дала обећање да ће Прву добровољачку дивизију након пробоја повући из борбе, те „водити рачуна да не претрпи велике губитке“⁶⁹. Прво су пустили у Солуну. Препорука за промену одлуке владе на Крфу стигла је од српског војног врха. Тамо су се уздали доласку јединице у близину Србије, где би у прво време успоставила управу; или њеном уласку у Банат. Влади „није остало

⁶⁶ АС, МИД ЈО, бр. 492, 523, 579, 582, 1970; МИД СПА, 1917, бр. 52, 188; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 115–118, 121, 130–136; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 233–236, 266–267; *Југословенски добровољачки корпус*, 181–182; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 413–415.

⁶⁷ АС, МИД ЈО, бр. 579, 582, 1970; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 138, 144–158; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 236–262, 266–267; *Југословенски добровољачки корпус*, 182–183; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 416.

⁶⁸ АС, МИД ЈО, бр. 590, 1970.

⁶⁹ Исто, бр. 625.

ништа друго, него да“ 12. јула прихвати мишљење, с ограничењем да се остатак добровољаца пошаље у Македонију. Узалудно су се Живковић и Спалајковић, обојица вођени контрадикторним упутствима, бунили против одвајања корпусних делова и употребе Прве дивизије на Румунском фронту. Енергичност генерала је 29. јула произвела само пацку министра војног о „излишности и неоправданости“ представки – његова дужност била је да извршава наређења.⁷⁰

Преокрет је наступио са неуспешним завршетком руске летње офанзиве и позитивним решењем француске и британске владе за превоз Корпуса. Ставка је 2. августа дала инструкције Живковићу да спреми целу јединицу за транспорт у Солун. Кренуло је на боље, али још се није осушило мастило на решењу, генерал Шчербачев је „категорично тражио“ његову измену. Прва дивизија је два дана касније поново одређена на Румунски фронт, уз обећање да ће остати у позадини, тј. бити употребљен „само у случају крајње потребе“. На страну „гвозденог“ команданта, за извлачење Корпуса, сада је стао цео српски политички и војни врх, али без успеха. На бојишту је претила велика опасност за Русију – биле потребне све доступне трупе. Комплетирана Прва добровољачка дивизија Срба, Хрвата и Словенаца (око 14.000 војника и официра) је у периоду од 8. до 14. августа кренула у позадину Румунског фронта. На другу страну, према Архангелску, последњих дана августа се упутило близу 3.100 редова и старешина ослабљене Друге дивизије, заједно са Штабом корпуса. Допунски батаљон дефинитивно је остао у околини Одесе као средиште за даље прикупљање добровољаца.⁷¹

Српска влада наставила је да чини дипломатске напоре за пребацивање и Прве дивизије на Солунски фронт. У томе је успела крајем септембра. Спровођење је, додуше, поред упорности Шчербачева и румунског краља, делимично успорило залагање савезничких дипломатских и војних представника

⁷⁰ Исто, бр. 617, 633–634, 640, 668, 676, 716; *Југословенски добровољци*, бр. 200, 203, 205; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 250–264, 266–268; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 416–419. Можда и највећи „кривац“ за промену мишљења у Солуну био је пуковник Лонткијевић, који је образлагао да „проливање српске крви“ на рачун Румуније, по други пут, може послужити као основа за ревизију савезничког уговора о Банату на будућој мировној конференцији, Исто, 676, 723.

⁷¹ АС, МИД ЈО, бр. 701, 764, 780, 802, 832–833, 903, 905, 907, 926, 943, 946, 950–952, 1024, 1090, 1122, 1126, 1139, 1158, 1160–1161, 1165, 1178а, 1181, 1209, 1229, 1251, 1272, 1285, 1970; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 45, Операциски дневник Добровољачког корпуса од 16. јула до 4. августа 1917г, 2–46; ГАРФ, Р5903, Военно-морској агент во Францији, Париз, Оп. 2, ед. хр. 92, 1–4; *Југословенски добровољци*, бр. 208, 211–212, 214–215; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 264–280; *Југословенски добровољачки корпус*, 183–186; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 419–421.

у Румунији, између осталог и Маринковића, за стварање великих словенских (југословенских и чехословачких) армија и њиховог учешћа у офанзиви против Бугарске. У састав нових формација требало је да уђе и Прва добровољачка дивизија Срба, Хрвата и Словенаца. Посланик Србије, у инсистирању за останак трупа, наводио је њихов значај у остваривању југословенског идеала на тлу Русије, наводно расположења добровољаца за останак и опасности од руске „увређености“, што је могло да произведе престанак њене подршке српским интересима и да маха раду дисидената. У одбрани свог мишљења, јасно, Маринковић је претерао. Спалајковић је из разговора са Терешченком добио уверавања да не постоји незадовољство поводом повлачења Прве дивизије. Његов колега је упозорен да више не дискутује о преносу јединице и не омета извршење владиних одлука. Остало је још да Србија спречи намеру Русије да, у замену за слање добровољаца на Балкан, повуче своје трупе из Македоније, што је, како смо видели, правовременом интервенцијом и успела.⁷²

* * *

Одређен утицај на развој прилика у Добровољачком корпусу имао је и обрачун српске владе са Црном руком. Део чланова тајног удружења, као што је поменуто, нашао се у групама официрима упућеним за Русију. Најистакнутији међу њима били су потпуковници Александар Срб, Војислав Гојковић и Божин Симић. Поред наведених, у Одеси је боравио мајор Радоје Јанковић, који је истраживао злоупотребе приликом набавки хране за српску војску. Убрзо по хапшењу Аписа и других црнорукаца, последњих дана 1916. године, послато је наређење да се поменута лица у Русији смене са дужности и упуте у Солун. Генерал Живковић, несвестан разлога за такав поступак, бунио се против узимања команданата својих батаљона. Убрзо је и он схватио да је „враг однео шалу“ и брже-боље посланицима у Петрограду и Букурешту послао писма да га заштите „против сваке интриге“.⁷³

⁷² АС, МИД ЈО, бр. 832–833, 872–873, 874, 1003, 1061, 1070–1071, 1076, 1100–1101, 1113–1114, 1139, 1147, 1153, 1162–1164, 1166, 1171а, 1174а, 1176а–1177а, 1183, 1212–1213, 1215–1216, 1222–1223, 1231, 1233–1234, 1241–1242, 1254, 1261, 1270, 1272, 1281–1282, 1287, 1303, 1970; *Југословенски добровољци*, бр. 217; *Југословенски добровољачки корпус*, 186–187; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 421–425, 455–457.

⁷³ АЈ, 335–VI, 27; СХИХ, 424–425; АС, МИД ЈО, бр. 56; ВА, П. 16, К. 43, Ф. I, бр. 25–26; А. Животић, „Црна рука“ и Српски добровољачки корпус у: *Добровољци у Великом рату 1914–1918*, Београд, 2018, 175–178; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 68–69; В. Hrabak, *Delatnost članova udruženja „Ujedinjene ili smrt“*, 196–201.

Што се црнорукаца тиче, Гојковић и Срб су се напрасно „разболели“ и одбили да крену у таквом стању, док се Симић „на путу“ за Солун задржао у Петрограду. Јанковић је још неко време водио истрагу против делегата за снабдевање у Одеси. С обзиром да је војни суд располагао списком чланова, официри из Добровољачког корпуса морали су, на захтев министра војног, током марта и априла, да дају изјаве о свом учешћу у организацији „Уједињење или смрт“. Док је већина старешина са листе одбила оптужбе или се правдала да су заведена, отворено откривајући детаље о Црној руци, тројица истакнутих чланова у Одеси нису показали вољу да скину одговорност са себе. Они су од почетка дисидентског покрета помагали рад против јединице, што је мотивисало Живковића да тражи њихово удаљавање. За то време, Божин Симић је добио новац од Спалајковића да на руском фронту подиже морал и утиче на дисциплину војника. Наравно, посланик је због тога са Крфа добио упозорење.⁷⁴

Четворица официра нису прихватила да се потчине наређењу о путу за Солун. Ускоро су почели да праве инциденте. Мајор Јанковић је слао врло оштра писма на Крф против обрачуна са тајном организацијом, а крајем маја, у просторијама Посланства у Петрограду, физички је насрнуо на Милана Шајновића, против кога је претходно водио истрагу. Црнорукци се нису либили да прете Спалајковићу и другим чиновницима Посланства, али ни српској влади. Срб, Гојковић, Симић и Јанковић су 5. јуна потписали заједничку изјаву ултимативног карактера, са роком од 15 дана, за прекид суђења црнорукцима. Пошто им није одговорено, покренули су „свемогућу борбу“ против владе и регента Александра, преко руске јавности, код утицајних личности и страних дипломатских представника. Нарочито су појачали активности по доласку вести о смртној пресуди оптуженима у Солуну.⁷⁵

Мора се признати да су наишли на повољан пријем. Руско друштво је бурно реаговало против најаве погубљења официра-црнорукаца. Терешченко је 21. јуна „најубедљивије молио“ да се казна преиначи, јер је то, због јавног мњења,

⁷⁴ АС, МИД ЈО, бр. 494–495; МИД СПА, 1917, бр. 60, 130; Пс, П–По, 1917, Ф. I, р. 31; РГВИА, Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 22–23, 32, 35–36, 38; *Дипломатска преписка*, бр. 244; *Југословенски добровољачки корпус*, 176–179; А. Животић, „Црна рука“, 178–182; В. Нgrabак, *Delatnost članova udruženja „Ujedinjene ili smrt“*, 199–208, 213–215.

⁷⁵ АЈ, 335–VI, 27; АС, МИД СПА, 1917, бр. 257, 260, 264, 270, 456; *Југословенски добровољачки корпус*, 179; З. Бајин, Мирослав Спалајковић, 305–306; В. Казимировић, *Црна рука*, 736; В. Нgrabак, *Delatnost članova udruženja „Ujedinjene ili smrt“*, 208–213, 215–222.

могло да омете заузимање за Србију. Чак је и нимало храбри Спалајковић указивао: „хуманост Наследника Престола произвела би на све дубок утисак, ако би се смртна казна заменила другом“⁷⁶. Већ је било касно. Апис је 26. јуна, са још двојицом блиских чланова Црне руке стрељан. Чин је произвео тежак утисак на Привремену владу. Томе је чак била посвећена седница 4. јула 1917. године, на којој су се могле чути изјаве „како би се српска влада одмах одазвала на једну реч цареву, а на молбу слободне Русије се не обазире“⁷⁷. Србија је, међутим, одбила да даје умирујућу изјаву – како за време трајања рата више неће примењивати смртну казну за политичке преступе.⁷⁸ Нису ни из Петрограда остали дужни. Поред тога што власти нису хтеле да учине ништа поводом рада црнорукаца, Симић, Гојковић и Срб су средином јула примљени у редове руске војске, са чином пуковника.⁷⁹

Недуго затим, они су почели да активно раде на преузимању људства Корпуса и врбовању добровољаца из редова заробљеника за стварање ударних одреда. У томе су се повезали са дисидентском организацијом у Кијеву. Активну агитацију припадници тајног удружења, средином септембра, развили су у редовима одлазеће Друге дивизије, привремено смештене у граду Јарославу, одакле су успели да одвуку близу 300 војника и официра. Сличну тактику покушавали су и са Првом дивизијом. Отприлике у исто време, на чело познатог Југословенског ударног одреда/батаљона у Кијеву дошао је пуковник Војислав Гојковић, а у Одеси је образован Југословенски револуционарни батаљон под командом Александра Срба. Ни противничка страна није седела скрштених руку. Пуковник Лонткијевић је, непосредно пре избијања Октобарске револуције, успео да у Ставки делимично осујети рад црнорукаца. Руске војне власти удаљиле су

⁷⁶ АС, МИД СПА, 1917, бр. 262.

⁷⁷ Исто, бр. 286.

⁷⁸ Генерал Артамонов, како смо раније навели, у добрим односима са црнорукцима, послао је 2. јула један оштар телеграм Генералштабу у Петрограду, у коме је Солунски процес назвао „крупном и непоправљивом политичком грешком Краљевића“ и „инспиратора, Пашића, Јовановића и генерала Терзића“. Пошто се нада у коначну победу и „потпуно остварење великосрпских идеала све више и више умањује“, због слабљења руске војске и кризе у Француској, руски војни изасланик предвиђао је у мрачним бојама „да ће Краљевић вероватно раније или касније морати да се одрекне од престола или пасти као жртва атентата“, РГВИА, Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 12.

⁷⁹ АЈ, 335-VI, 27; АС, МИД СПА, 1917, бр. 46, 195, 208, 251, 260, 262, 265–266, 270, 285, 287, 295–296, 298–299, 323, 330, 360, 382, 424; РГВИА, Ф. 15237, Оп. 1, д. 1, 5, 11, 14–15; *Дипломатска преписка*, бр. 249; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 306–307.

Гојковића из Кијева и дале до знања како је формирање ударних одреда могуће само под ингеренцијом српске владе и Југословенског одбора. Поред тога, штаб Главнокомандујућег је донео одлуку да се у руску војску не могу примати војници који су узели српско поданство, што је директно погађало батаљоне под командом официра из редова Црне руке. То је претило да сасвим ограничи њихову делатност. Уместо тога, сплетом околности, бољшевичко преузимање власти даће им ветар у леђа, о чему ће бити више речи накнадно.⁸⁰

* * *

Инсистирањем на останку непоузданих елемената, Живковић је посејао клицу, која је, у повољним револуционарним приликама, претила да потпуно растури Корпус. Но, „гвоздени“ генерал је опет одлагао да се ухвати у коштац са кореном проблема, што је дало времена дисидентима Хрватима и Словенцима да код Привремене владе, у штабу Главнокомандујућег и руској јавности развију активну пропаганду и рашире дезинформације о стању у јединици. Да командант није правовремено реаговао потврдио је рез из маја и јуна, потез који је умногоме проистигао из претње мешања споља. Хаотичне руске прилике, рад дисидената и утицај совјетских комитета резултовали су изласком 7.350 Срба из Корпуса, од којих су многи били „прави“ добровољци. Иако се део покајнички вратио, хитно повлачење преосталог људства из Русије поставило се као примарни циљ.

Пашић је и раније наглашавао „да се наша војска сасвим смањила“, те да „неће имати ко да уђе у Србију кад се отпочне офанзива“⁸¹. Иницијативу за пренос Корпуса на Солунски фронт, међутим, ометали су из Ставке. У руском војном врху рачунали су да дисциплинована српска јединица може повољно морално да утиче на дезорганизоване руске трупе. Србија је, уз помоћ западних савезника, успела да спроведе намеру тек током августа и септембра 1917. године. У томе је наишла на опозицију тамо где није очекивала, од сопственог дипломатског представника. Срећа, па Павле Маринковић није успео да задржи Прву дивизију у Румунији. У супротном, догађаји у наредним месецима довели би до заробљавања или њеног трновитог извлачења између линија фронта.

⁸⁰ АС, МИД ЈО, бр. 752, 795, 816, 906, 952, 1071, 1157, 1213–1214; МИД СПА, 1917, бр. 360, 422; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 45, 2–3, 13, 24, 29; *Војска без државе*, 319–326; *Југословенски добровољци*, бр. 199, 204–206, 216; М. Живковић, *Добровољачки корпус*, 270; В. Нrabак, *Delatnost članova udruženja „Ujedinjene ili smrt“*, 222–234.

⁸¹ АС, МИД ЈО, бр. 286.

Југословенски програм и Русија

„А јесте ли кадгод имали какву капу
под којом би сва коса била покривена,
а да испод ње не стрчи
ни најмањи прамен длака косе?“
Теофил Делкасе,
министар иностраних дела Француске⁸²

Србија је већ у првој години светског сукоба истакла свој ратни циљ. И поред колебања око опсега националног програма, посебно за укључивање Словенаца, она је врло брзо изашла са дефинисаном концепцијом. На заседању Народне скупштине 7. децембра 1914. донета је Нишка декларација, у којој је прокламован „најглавнији“ задатак српске владе, „да обезбеди успешан завршетак овога великог војевања које је, у тренутку када је започело постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца“⁸³. С тим у вези, успостављени су контакти са српским, хрватским и словеначким емигрантима из Аустро-Угарске. Циљ је био формирање једног тела, које би окупило политичаре из црно-жуте монархије, ради пропагандне борбе за уједињење. До тога је званично дошло 30. априла 1915. у Паризу, образовањем Југословенског одбора.⁸⁴

Одлука о остварењу ратног програма Србије зависила је, међутим, од воље великих сила. На првом месту међу њима, налазило се држање „де факто“ покровитеља у међународним односима – Русије. И управо ту је настао „проблем“. У Петрограду се нису изјашњавали на наговештаје о неопходности за југословенским уједињењем. Сазонов се током првих месеци сукоба ограничавао да говори и шаље инструкције само о потреби територијалног проширењу Србије. Тако је средином септембра 1914. у разговору са француским и британским послаником, о „новом поретку“ у случају скорог успеха Антанте, предложио да се малој савезници присаједине Босна, Херцеговина, Далмација и северна Албанија, уз незаобилазно давање концесија Бугарској у Македонији⁸⁵.

⁸² Ј. Жујовић, *Дневник II*, 146.

⁸³ ПСР I, бр. 688.

⁸⁴ Исто, бр. 140, 218, 317, 395; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 84–89, 95–112; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 445–475, 480–510; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 116–146, 195–208; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 47–55; Исто, *Никола Пашић и југословенско питање I*, 147–159, 177–178; Исто II, 14–46; D. Šepić, *Italija*, 9–13, 19–33, 39–45.

⁸⁵ МОИ, VI-1, бр. 256.

Прокламовање Нишке декларације, попут осталих држава Антанте, Русија је једноставно тек примила к знању.⁸⁶

Царска влада, са Сазоновим као министром иностраних дела, није имала великих симпатија према идеји уједињења православних Срба са католицима – Хрватима и Словенцима⁸⁷. Ублажавању њеног става није допринело ни држање „југословенске емиграције“. За време помињаног боравка у Русији, од фебруара до априла 1915. године, Франо Супило је оставио лош утисак. Већ у првим разговорима са званичницима он је потенцирао питање уређења будуће државе, залажући се за њен федеративни облик и унутрашњу аутономију Хрватске. Помоћник министра Нератов је чак стекао дојам како Супило није дошао у Петроград ради пропагирања уједињења, већ да интервенише за посебан положај Хрвата. Додуше, Сазонов му је тада отворено ставио да знања неостваривост југословенског програма, пошто се „Русија толико не може ангажирати“, али да ће Србија добити „лијепу одштету и доћи на море“⁸⁸. Сличне поруке од шефа руске дипломатије добијао је и Спалајковић.

Русија није имала јасно дефинисан став према уједињењу. Поред верског разлога и мале обавештености о Хрватима и Словенцима, на њена гледишта утицала је и потреба за придобијање Италије, давањем територијама које је насељавао словенски елемент. У томе је, као што смо видели, она бранила интересе Србије у првом реду, па тек онда остале.⁸⁹ Није за потцењивање ни страна на којој су се налазили хрватски и словеначки војници у рату. По речима шефа руске дипломатије из маја 1915. године, што се тиче „оних који се туку против нас“, ако би се указала потреба да се за њих „руски народ бори под оружјем само пола дана“, он не би пристао.⁹⁰ Да такво гледиште није било коначно потврдили су догађаји. Само два-три месеца касније, под притиском

⁸⁶ МОЭИ, VI-1, бр. 256, 318, 329, 351–352, 386, 390; VI-1, 561, 566, 590; ПСР I, бр. 398, 729, 801; II, 254, 362; Ј. М. Ј. Пижон, *Дневник*, 123–124; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 81–83, 86–88, 91–92; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 199–208, 472–473; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање I*, 147; D. Šerić, *Italija*, 14, 24, 30–31.

⁸⁷ Како су се у Петрограду изражавали, радило се о „непремостивим“ верским разликама, о „слушању папе, дакле главара изван државе“, АЈ, 80-II-11, 498–503; D. Šerić, *Italija*, 52–53, 69.

⁸⁸ *Писма и меморандуми Франа Супила*, бр. 38; D. Šerić, *Italija*, 53.

⁸⁹ *Писма и меморандуми Франа Супила*, бр. 23–29, 35–41; ПСР II, бр. 364, 428, 567; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 251–253; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 208–209, 213–215; М. Марјановић, *Londonски уговор*, 154–161; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 193–195, 202–203, 215–217; D. Šerić, *Italija*, 52–54, 68–69, 100–105.

⁹⁰ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 211.

војне потребе за привлачење Румуније и Бугарске у табор Антанте дошло је до његове делимичне промене. Русија је, како је поменуто, постала спремна да обећа одређену подршку Србији за послератно уједињење, у замену за територијалне уступке.⁹¹ Али, са битним ограничењем – да становништво у Хрватској то добровољно одлучи на плебисциту.⁹² Иако је промоција југословенског програма имала успеха у јавности и парламентарним круговима, Пашић, осим код цара, није добио конкретна обећања ни током посете Русији, марта и априла 1916. године. Сазонов је једино дао узгредно мишљење да се уједињење Срба и Хрватима може постићи убеђивањем и концесијама две стране.⁹³

Нова фаза у држању императорске владе према југословенском питању наступила је доласком Бориса Штирмера на место шефа дипломатије, пар месеци касније. Министар је, наиме, послао цару 3. септембра мемоар о условима мира са Аустро-Угарском и Немачком, у коме је предвидео да Босна, Хрватска, Славонија, Крањска, део Далмације до Неретве и Истра „подлегну анексији од стране Србије“. Уједињење према програму владе на Крфу ни ту није било у потпуности заокружено. У документу се нису помињали Срем, Банат и Бачка, од словеначких покрајина се наводила само Крањска, док су се Црна Гора и њени територијални добици третирали одвојено (за мању српску државу планирано је прикључење Херцеговине, Далмације јужно од Неретве и севера Албаније). Уједињење између Србије и Црне Горе остављало се и даље династичком споразуму између Карађорђевића и Петровића.⁹⁴ Нота је, међутим, имала тајни карактер и са њеним садржајем српска и друге савезничке владе нису биле упозната. Самим тим, она је остала и без одјека на међународном плану.

Ни прелазни шеф дипломатије непосредно пред Фебруарску револуцију, Николај Покровски, није открио карте. Он је пред делегацијом Српско-руског

⁹¹ Сазонов је, у два наврата, 19. јула и 3. августа, одвраћао Спалајковића од „разбојничке Македоније“: „ја бих хтео да вам дадем Хрватску и Фијуму“; „ја хоћу да створим Велику Србију, обезбеђену од Бугарске, и зато вам нудим Хрватску“, убеђивао је он, ПСР II, бр. 585, 637.

⁹² МОЭИ, VII-2, бр. 425, 434, 445, 485, 686, 689, 720; VIII-1, 194, 230, 306, 333, 418–419, 430; VIII-2, 448, 489, 520, 522, 526, 530, 541, 558, 560; ПСР II, бр. 586, 593; III, 24, 35, 38; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 261–262; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 214, 216–220, 510–511; Ј. А. Писарев, „Белешка“ руског дипломате А. М. Петрјајева о пројектима за формирање југословенске државе у годинама Првог светског рата (1914–1915), Зборник за историју 25 (1982), 125–132; Д. Šepić, *Italija*, 128–129, 137–140.

⁹³ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 312–331, 340–343; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 173–174, 179–181; Д. Šepić, *Italija*, 167–173.

⁹⁴ ГАРФ, Ф. 627, Оп. 1, ед. хр. 117, 1–2; ед. хр. 118, 1–2об;

друштва изјавио симпатије према интересима Србије и обећао „да ће руска влада у пуној слози са својим савезницима настојати свима силама на томе да Срби буду потпомогнути у остварењу њихових националних задатака“⁹⁵. Неколико пута је дао до знања и Спалајковићу да ће учинити све што је у његовој могућности не би ли се остварио српски национални програм „у највећем обиму“, али без конкретног помињања уједињења са Хрватима и Словенцима.⁹⁶

Павле Миљуков је, за разлику од претходника, децидирано обећао помоћ за остварење ратних циљева, у првом реду југословенског програма. На свечаном пријему дипломатских представника, почетком априла 1917. године, дао је уверење да ће се српска национална стремљења остварити. По њему, интерес Европе и Русије састојао се у томе, да Србија добије границе, са којима ће моћи да постане „бедем против германске експанзије“⁹⁷. У беседи са српско-хрватском делегацијом Александра Белића и Анте Мандића, нови министар означио је да из принципа руске револуције проистиче помоћ остварењу југословенског уједињења „у што могућем ширем обиму“. И нови премијер, кнез Георгиј Лавов, приметио је да се слобода, дата другим угњетеним народима, мора обезбедити „у пуном смислу те речи“ и „српско-хрватско-словеначком народу“⁹⁸. Такав став имао је значајно место у званичној изјави Привремене владе о потврђивању верности савезницима, 24. марта, где је истакнута тежња за ослобођењем потлачених народа Аустро-Угарске и стварањем солидно организоване Југославије. Однос Привремене владе, на тај начин, представљао је суштинску промену у односу на ранији период.⁹⁹ Уједно, радило се о првом признању ратног циља Србије од стране једне од држава Антанте.

Наравно, постављало се питање колико је Русија заиста могла да утиче на решење питања уједињења Срба, Хрвата и Словенаца. Пад њене моћи имао је великог удела и у тренутном преовладавању југословенског концепта будуће

⁹⁵ АС, МИД ПО, 1916, р. 498, Ф. X, д. 6, 561, д. 8, 818; р. 499, Ф. X, д. 8, 833; р. 505, Ф. XIV, д. 8, 498–499, 502–503, 545–546; 1917, р. 526, Ф. VIII, д. 9, 940–942.

⁹⁶ Исто, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 83; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 342–343.

⁹⁷ АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 115–116.

⁹⁸ Исто, 123–126.

⁹⁹ Исто, р. 525, Ф. IX, д. 1, 7, 52–54; р. 526, Ф. IX, д. 2, 109–110, 123–124об, 129, 134; 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 389–392; МИД СПА, 1917, бр. 46; *Дипломатска преписка*, бр. 22, 183; З. Бајин, *Мирслав Спалајковић*, 292; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 47–50; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 350–351, 354–355, 360–361, 363; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 184–186; Ю. А. Писарев, *Сербия и Черногория*, 229; М. Радивоевич, *Русская революция 1917 года*, 471; Љ. Трговчевић, *Научници Србије*, 121–123; D. Šepić, *Italija*, 189–190.

државе, парадоксално, управо онога што је руска страна најзад подржала. Србија је изгубила утицајног спољнополитичког заступника и тражила алтернативе. Једна од њих водила је споразуму са Југословенским одбором, путем Крфске декларације. Српска влада је циљала на то, да у несигурним ратним приликама, пред велике силе постави југословенски програм. Но, Русија је поново једина од држава Антанте поздравила Крфску конференцију. Учесницима је 26. јуна пожелела да „заједнички напори југословенски под руковођењем српске владе увенчају пуним успехом“ и уверила у „потпору слободне Русије“. Спалајковић је одушевљен једнодушном подршком свих чланова министарског кабинета редакцији ноте, јављао да „никад наша ствар није била боља него сад, нити било повољнијих услова за дипломатску акцију“¹⁰⁰. Очигледно да он није видео ширу слику и стварни домаћај те потпоре. Став руске владе више није имао онај утицај на одлуке Антанте из претходних година. Њено слање још једног телеграма, почетком јула, са жељом за успешан рад скупа на Крфу, свакако, није прошло без одговора. Пашић је упутио поздраве и обавестио о садржају договора са Југословенским одбором.¹⁰¹

У прокламовању Крфске декларације пред међународним чиниоцима рачунало се и на намеру Русије за ревизијом савезничких уговора. Под притиском левих елемената, Привремена влада је у декларацији о спољној политици 19. маја укључила формулу о борби до коначне победе и мира без анексија и контрибуција, по начелима самоопредељења народа. Нови програм подразумевао је измену свих договора насталих за време рата, саобразно револуционарним принципима. У заједничком раду са младим Терешченком, Србија је видела прилику за корекцију договора са Румунијом и Италијом; што је представљало разлику у односу на држање Миљукова, који се због Босфора и Дарданела плашио да дира у слово било ког споразума. Пашић је 21. јуна тражио да Русија инсистира

¹⁰⁰ АСАНУ, 14528/II, 36.

¹⁰¹ АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 152–156; Пс, П–По, 1917, Ф. I, р. 32; *Дипломатска преписка*, бр. 28; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 308–309; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 52–53, 381–382; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 423–426; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 186, 192–194, 197–202; А. Шемјакин, *Фебруарска револуција 1917. у Русији, Никола Пашић и Крфска декларација у: Србија и руска револуција 1917*, 372–384.

на укључивању и Србије у рад конференције пројектоване за преиспитивање тајних договора, за коју се првобитно очекивало да се одржи Петрограду.¹⁰²

После почетног ентузијазма, питање је за неко време пало у други план. Тек померањем у лево, после покушаја преврата генерала Корнилова, Привремена влада се вратила на захтев за ревидирањем савезничких уговора. На њену иницијативу, почетком октобра, Француска и Велика Британија су коначно прихватиле сазивање конференције. Био је то миг и за Србију. Пашић је 15. октобра тражио од Спалајковића да га благовремено упозна о ставу Русије према: 1) споразуму савезника са Италијом, односно „словенских земаља“; 2) италијанским претензијама на Далмацију и јадранска острва; 3) Албанији и окупацији Валоне; 4) бугарским претензијама на Македонију и њену намеру да задржи територију до линије из Уговора о савезу; 5) српску жељу да граница иде Струмом. Истовремено, молио је Терешченка да се претходно о свему споразуме са Србијом, те му, по могућству, поверљиво лично, саопшти тајне уговоре са Италијом и Румунијом, како би послао замерке као материјал за ревизију на конференцији. Премијер је нудио и долазак на састанак са руским министром иностраних дела. „На сваки начин“, Србија се уздала да ће је „демократска Русија боље бранити и помагати и против бојарске Румуније и против неверне Бугарске као и империјалистичких тежњи Италије, јер је српски народ био од вајкада борац за демократско уређење и слободу народности“¹⁰³.

Пашић није одустао ни од захтева да се у рад конференције укључе и представници Србије, с обзиром да је она одлучивала о будућем разграничењу са Италијом и судбини Баната (а, није имао ништа против учешћа ни осталих „малих савезника“). У рачун, занет револуционарним „принципом националности“, унео је и потребу разматрања судбине 200.000 Словена у Грчкој, „или као што цар Порфиогенит вели, Срба“¹⁰⁴. За позив на састанак, узгред, српска влада је радила и код САД. Још увек није знала да је у Петрограду постигла успех. Терешченко је крајем октобра прихватио да се у Паризу састане са Пашићем. „Везан даном

¹⁰² АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 141–147; МИД СПА, 1917, бр. 234, 300, 312; АСАНУ, 9873, Дипломатска акција. Конференција у Паризу. Новембра 1917. год, 2–3; *Дипломатска преписка*, бр. 28, 69; D. Janковић, *Jugoslovensko pitanje*, 382; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 364, 369–370.

¹⁰³ АС, МИД СПА, 1917, бр. 452; *Дипломатска преписка*, бр. 83

¹⁰⁴ *Дипломатска преписка*, бр. 84.

речи“, он није могао да саопшти садржаје тајних уговора, али је обећао да ће по српском становишту из предстојећег разговора „енергично“ радити на њиховој корекцији, „јер зна да сад и у будуће Русија је потребна западној Европи“¹⁰⁵. Упркос помињаном слабљењу утицаја, паралелно с њим, и на Крфу су очигледно веровали да у међународним односима не треба потцењивати огроман руски потенцијал и статус велике силе.¹⁰⁶

Како је то са Русијом почело да бива, није могло без проблема. Совјети су од Терешченка затражили да се у руској делегацији за конференцију нађе и њихов представник – Матвеј Скобељев, бивши министар рада у Привременој влади – који је требало да се заложи за закључење мира. Инструкције намењене потенцијалном члану депутације у правцу „ликвидације рата“, између осталог, јесу предвиђале васпостављање Србије и Црне Горе са новчаном одштетом из међународног фонда, излазак Србије на Јадранско море, те аутономију Босне и Херцеговине; али и тачку о аутономији и самоопредељењу за све спорне области на Балкану, што је по природи ствари обухватало Македонију. Пашић је телеграм о програму пропратио белешком како је „жалосно“ да „руски социјалисти и револуционари имају такво мало познавање европских народа, и њихових тежњи“¹⁰⁷. Чинило му се још као да захтеви „долазе од непријатеља, а не од људи, који хоће слободе и права народа“¹⁰⁸. И Терешченко је почетком новембра водио жесток окршај са представницима совјета, али не на листу хартије, попут његовог српског колеге. На крају је успео да добије уверавања Скобељева како на конференцији неће чинити никакве засебне изјаве.

Била је то можда и његова последња победа на месту шефа дипломатије; ускоро је избила Октобарска револуција. На другој страни, учешће Србије на Париској конференцији омогућила је интервенција САД.¹⁰⁹ Околности су се дефинитивно промениле.

¹⁰⁵ АС, МИД СПА, 1917, бр. 522.

¹⁰⁶ АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 3, 182, 185; МИД СПА, 1917, бр. 455, 460, 483, 518, 522, 529; АСАНУ, 9873, 3–7; *Дипломатска преписка*, бр. 84, 88, 91; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 316; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 372–374.

¹⁰⁷ АС, МИД СПА, 1917, бр. 574.

¹⁰⁸ АС, МИД ПО, р. 517, Ф. IV, д. 2, 113; р. 526, Ф. IX, д. 5, 499–500.

¹⁰⁹ АС, МИД СПА, бр. 562, 574, 580; АСАНУ, 9873, 7–9об; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 350–352; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 374–376.

* * *

Југословенски програм представљао је потпуно нову тему у односима између Србије и Русије, у односу на ранији период. Њена појава у току Првог светског рата, када су у игри били различити интереси и многа важнија питања, утицали су да царска влада нема дефинисан став. Опредељење Русије према прикључењу Хрватске и Словеније Србији, уз верске разлоге и необавештеност, умногоме је спречавао однос према Италији. Подршка југословенском програму могла је да доведе до конфронтације са (најпре потенцијалним) чланицом савеза и једном од великих сила. Ситуација се променила доласком Привремене владе. Либерално гледиште и слаб учинак италијанске војске на фронту определили су нове власти да признају и залажу се за остварење југословенског програма. Не можемо квантитативно одредити колику улогу је у таквом усмерењу имала снажна пропаганда српске владе током прве три године рата, али претпостављамо да се радило о значајном утицају. Слабости „демократске“ Русије донеле су алтернативне начине за пропагирање националног програма Србије, понајвише кроз договор са, под њеном ингеренцијом формираним и издржаваним неформалним телом емиграције из Аустро-Угарске – Југословенским одбором, у виду Крфске декларације. Упркос томе, и обраћању другим, спољним факторима, српска влада до краја није одустајала од ослоњања на традиционалног савезника, у нади да ће се њин на климавим ногама опоравити.

СА БОЉШЕВИЦИМА

Однос према новој власти

„...Заводи и подруми вина и вотке
нарочито су привлачан центар.
Једни скачу у бачве и даве се,
други избацују њихове трупове и продужују пити.
Војска пуца на њих из пушака и митраљеза,
али ништа не помаже.
У вину помешаном са крвљу сваки се жури
да попије што више док га зрно не погоди.
Страховит призор.“
Мирослав Спалајковић¹

Права искушења за спољну политику Србије тек су следила. Нестабилно стање у Русији и слабост Привремене владе отворили су простор бољшевицима да подигну дуго прижељкивани оружани устанак. Револуционарне снаге су 7. новембра заузеле све важне тачке у Петрограду, заједно са седиштем врховне управе – Зимским дворцем. Један од првих потеза нове власти, наредног дана, било је проглашење Декрета о миру. У њему су позване све зараћене стране да одмах приступе преговорима о „праведном демократском миру“, без анексија и контрибуција. Бољшевици су се одлучили за укидање тајне дипломатије, прогласили међународне уговоре старе власти „који служе „прибављању користи руским спахијама и капиталистима, одржавању или повећању великоруских анексија“ ништавним, те изјавили намеру да ће извршити њихово објављивање². Мало је рећи да је ток догађаја шокирао руске савезнике, међу њима и Србију.³

Страни посматрачи сведоче да је Пашић након Октобарске револуције „стално говорио“ о догађајима у Русији. Они су постали предмет „свих његових преокупација“⁴. Није био усамљен – забринутост су делили и други српски

¹ Посланство у Петрограду МИД-у, 26. децембра 1917. године, АС, МИД ПО, 1917, р. 527, Ф. IX, д. 6, 613.

² *Советско-југословенске одношенија 1917–1941 гг. Сборник докумената и материјала*, Москва, 1992, бр. 1; *Учеће југословенских радних људи у Октобарској револуцији и грађанском рату у СССР. Зборник докумената и материјала*, Београд, 1979, бр. 15–16.

³ S. Živanov, *Crveni oktobar. Tom prvi. Oktobarska revolucija*, Београд, 2012; Е. Н. Сегг, *Ruska revolucija. Od Lenjina do Staljina (1917–1929)*, Загреб, 1984, 22–27; Р. Пајпс, *Руска револуција*, 418–548; Н. Б. Поповић, *Срби у грађанском рату у Русији 1918–1921*, Београд, 2005, 27–33; Исти, *Односи Србије и Русије*, 430; *Први светски рат II*, 285–292; А. Рабиновић, *Boljševici dolaze na vlast. Revolucija 1917. u Petrogradu*, Београд, 1982, 317–380.

⁴ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 432.

званичници. Између осталих и регент Александар, на чије се интересовање 10. новембра од посланика у Петрограду тражило да „шаље што опширније телеграме свакога дана по неколико, како би знали све шта се тамо догађа“⁵. Недељу дана потом, из Министарства иностраних дела на Крфу упутили су инструкцију, „због данашњих озбиљних прилика“, да дипломатски представници копије депеша шаљу и директно у Париз, где се председник владе упутио на савезничку конференцију. Телеграми из Русије су услед бошљевичког ометања, међутим, страшно каснили, што је појачавало узнемиреност.⁶ Недостатак информација определио је Пашића да 21. децембра поново тражи од Спалајковића што „чешће и опширније“ извештавање о догађајима.⁷ Ванредне околности и огромне промене код најближег савезника привукле су озбиљну пажњу српског врха.

Долазак бољшевика на власт суштински је изменио карактер узајамних односа. Прокламовање Декрета о миру косило се са споразумом између држава Антанте о несклапању сепаратног мира или примирја са непријатељем, од 5. септембра 1914. године, који је потписао и руски представник. У високим политичким круговима западних држава околности су изазивале главобољу. Излазак Русије из рата претио је да поремети равнотежу снага на фронтима у корист Немачке и Аустро-Угарске. На конкретном примеру Србије, појачало се страховање од окретања непријатељске силе према Македонском фронту и језиве перспективе елиминације њене војске потискивањем „у море“; или принудом на капитулацију.⁸ Проблеми, ипак, нису били јачи од одлучности да се издржи и

⁵ АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 5, 494об. Упитно је колико је то заиста користило. Извештаји посланика Мирослава Спалајковића давали су искривљену слику. Он је збивања анализирао оком пристрасног посматрача, те је бољшевичку епизоду проценио као осуђену на пропаст и кратко трајање. „Сви их бојкотују“ и „догађаји се развијају врло повољно“, стоји у његовим телеграмима, на шта 11. новембра додаје „бољшевичка авантура биће ликвидирана данас сутра“, АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 5, 493, 496–497, 506, 509, 517; р. 527, Ф. IX, д. 6, 525, 565; д. 8, 718–719, 721; *Дипломатска преписка*, бр. 267–271, 275; 3. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 317–318. Насупрот Спалајковићу, војни изасланик Лонткијевић обавестио је већ 8. новембра да нема „никакве наде за скору поправку, а на акцију руске војске, не може се за дуго рачунати“. Стање је било „врло критично“, АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 5, 514; ВРС XXIV, 402, 461.

⁶ АЈ, 335-6-29, 1 и об; АС, МИД ПО, 1917, р. 516, Ф. III, д. 8, 605, 610–611, 615, 619; р. 526, Ф. IX, д. 5, 515, 517об; р. 527, Ф. IX, д. 8, 724; НП, II/228.

⁷ Исто, р. 527, Ф. IX, д. 8, 769об.

⁸ Непријатељ је вешто користио нове околности. На делу Солунског фронта, где се налазила Шумадијска дивизија, из ваздуха су пуштане прокламације са позивом на склапање мира. Војници су позивани да прекину „безнадежно крвопролиће“ и врате се „својој кући, мајци, жени и деци“. Требало је пратити пример „братске Русије“, која је одбацила да буде „слепо оруђе подле и грамзиве Енглеске, морално пропале Француске и издајничке Италије“, АС, МИД ПО, 1917, р. 512, Ф. I, д. 2, 212 и об. Председник српске владе био је свестан да „треба обратити највећу

ратује до победе. Државе Споразума су оставиле без одговора позиве за склапање примирја, док су њихови представници енергично протестовали против намере болшевика да преговарају са непријатељем. Контакт са новом владом свели су на минимум, уз избегавање свега што се могло тумачити као формално признање.⁹

Што се Србије тиче, Пашић је дао инструкције Спалајковићу и Лонткијевићу да држање подесе курсу Антанте и раде споразумно са савезничким представницима.¹⁰ Прва директна последица промене власти у Русији манифестовала се крајем новембра и почетком децембра, током Париске конференције савезника. Обећање Терешченка да ће се енергично заложити за измене у тајним уговорима са Италијом и Румунијом и снажење Солунског фронта пало је у воду. Бивши министар иностраних дела налазио се у тамници, а нова влада није имала представнике на скупу. И да су учествовали, питање је да ли би болшевици промовисали ратне циљеве Србије. Рушењем Привремене владе нестала је и она мала могућност да се на конференцији разговара о корекцији територијалних концесија у погледу предела насељених јужнословенским живљем. Уместо тога, у „тешком расположењу духова“, које је употпунио пораз Италијана код Кобарида, учесници су се ограничили махом на разматрање питања општег војног карактера. Председник српске владе није крио забринутост.¹¹ Члану

пажњу“ на одржање „морала и духа наше војске“. Поред догађаја у Русији, који „слабе веру у успех и поколебавају морал и вољу у слабије људе“, у „многа опасније“ убрајао је интриге непријатељских агената; који причама о „човекољубљу покушавају поколебати веру и дисциплину код војника“. Њима је требало одговорити „да оду с тим приповедањима оној војсци и оним државама, који су овај рат отпочели и покушали да створе робља од слободног Србина“. Српски народ је „стајао верно уз своје савезнике, који лију своју племениту крв за слабе и нејаке“, Исто, р. 544, Ф. VIII, д. 5, 606; ВРС XXIV, 502; *Никола Пашић у Народној скупштини* 4, 151, 159–160.

⁹ АС, МИД ПО, 1917, р. 512, Ф. I, д. 2, 204; р. 513, Ф. I, д. 3, 355–356; р. 514, Ф. II, д. 4, 314; р. 515, Ф. III, д. 1, 22; р. 516, Ф. III, д. 8, 609; р. 517, Ф. III, д. 8, 648; Ф. IV, д. 3, 187–188, 253; р. 518, Ф. IV, д. 5, 497; р. 525, Ф. IX, д. 1, 19, 30, 35–36, 40, 48, 60; р. 526, Ф. IX, д. 1, 61 и об, 66–67об; д. 3, 237–238, 244–250, 258–260; д. 5, 495, 501–516; р. 527, Ф. IX, д. 6, 520, 527, 531–532, 534–539, 547, 556, 558, 561–566, 574, 576, 598, 617; д. 7, 632–634; д. 8, 733 и об, 740, 755, 776; р. 528, Ф. X, д. 3, 204 и об; 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 395–396об; МИД СПА, 1917, бр. 564, 602, 607; Пс, П-По, 1917, Ф. I, р. 57; ВА, П. 16, К. 6, Ф. 1, 3/22; ПФ НБС, IX/839; ВРС XXIV, 384, 389–391, 427, 463–464, 467, 471, 480, 485, 489, 492–495, 497–499, 508; *Дипломатска преписка*, бр. 272–277, 281, 283, 290, 301–309, 313; МОЭИ, III/VI-1, бр. 220; *Советско-југославские отношения*, бр. 3–4, 6; *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi*, бр. 15–18; З. Бајин, *Миротлав Спалајковић*, 318–319; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 259–260; Д. Јанковић, *Jugoslovensko pitanje*, 352; Ю. А. Писарев, *Сербия и Черногория*, 272–273; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 430–433.

¹⁰ АС, МИД ПО, 1917, р. 516, Ф. III, д. 8, 610об; р. 517, Ф. III, д. 9, 796; р. 526, Ф. IX, д. 3, 225 и об; р. 527, Ф. IX, д. 8, 727, 732 и об, 734; *Советско-југославские отношения*, бр. 2.

¹¹ АС, МИД ЈО, бр. 1212; МИД ПО, 1917, р. 517, Ф. IV, д. 3, 173–174, 179–199, 206–211, 253, 272–273, 276, 287–289; р. 523, Ф. VII, д. 6, 683; р. 525, Ф. IX, д. 1, 41; р. 527, Ф. IX, д. 8, 727об, 732 и об; 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 395; МИД СПА, 1917, бр. 452, 460, 471, 483, 487, 517–518, 521–522, 529,

Југословенског одбора Николи Стојановићу поверио се да нема писмено обећање чак ни за присаједињење Босне и Херцеговине, иако је то било „више сигурно него за остале крајеве“.¹² Национални програм се налазио на вихору снажних међународних ветрова.

У таквим условима, упркос солидарности са савезничком политиком игнорисања и непризнавања совјетске владе, Пашић није хтео да пресече све везивне нити. У Русији се све више ослањао на рад српских и хрватских социјалиста. Они су добили задатак да убеди „максималисте“ како југословенски програм није противан прокламованим начелима Револуције. Поред тога, требало је да благовремено извештавају о намерама нове руске владе. Српски премијер је, преко социјалиста и повереника Посланства у Петрограду, успео да успостави незваничне везе са бољшевичким лидерима. У зависности од развоја догађаја, планирао је да заигра и на ту карту. Крајем 1917. највише га је интересовао однос нове власти према српском националном програму у вези са прокламованим принципом о самоопредељењу народа.¹³ Популарни „Баја“ се у томе битно ограничио. За случај да се у Русији не слажу са југословенским уједињењем, тражио је да се Србији „не оспорава ни у ком случају“ уступање Босне, Херцеговине, Срема, Баната, Бачке, делова Славоније где су Срби били у већини, те Лике и Крбаве са далматинским приморјем. У инструкцијама социјалисти Милану Маринковићу од 1. децембра 1917. појашњава му, како је његова мисија да „заступа и брани српски народ и земље српске у првом реду, а за тим југословенске земље“. „Ми стојимо на Крфском програму, али ако није могуће да

580, 585, 589, 602–603, 652–654; П.О, 149/89; АСАНУ, 9828; ПФ НБС, Р558, IX/829; *Дипломатска преписка*, бр. 308–309; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 269; Д. Јанковић, *Југословенско питање*, 325–328, 350–352; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 372–376; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 202–203; *Isti, Nikola Pašić i Oktobarska revolucija*, 131–132; Б. Храбак, Д. Јанковић, *Србија 1918*, Београд, 1968, 30–31.

¹² Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 204; Д. Šepić, *Italija, saveznici*, 257.

¹³ АС, МИД ПО, 1917, р. 518, Ф. IV, д. 5, 512; р. 521, Ф. VI, д. 5, 437 и об; р. 525, Ф. VIII, д. 6, 664 и об; д. 7, 701 и об; р. 527, Ф. IX, д. 7, 624; 1918, р. 539, Ф. V, д. 8, 953, 956; р. 540, Ф. VI, д. 2, 204–206, 221 и об; р. 542, Ф. VII, д. 2, 196; р. 544, Ф. VIII, д. 6, 632–633; р. 545, Ф. VIII, д. 6, 675–676об, 697–698; р. 546, Ф. IX, д. 6, 527; д. 7, 686–687об; СПА, 1917, бр. 449, 451, 628, 645; Пс, П–По, 1917, Ф. I, р. 52; *Дипломатска преписка*, бр. 282; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 319, 322–324; Д. Јанковић, *Југословенско питање*, 351, 354–356; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 436–437; Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория*, 276–277; *Исти, Советско-србские отношения в период Бреста и югославянская проблема*, *Вопросы истории* 8 (1973), 33–34; Ђ. Stanković, *Nikola Pašić i Oktobarska revolucija*, 131–133; В. Храбак, *Pokušaji srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate 1917–1918. godine*, *Arhivski almanah* 4 (1962), 122–128; *Исти, Д. Јанковић, Србија 1918*, 32–34; Д. Šepić, *Italija, saveznici*, 257–258.

се оствари у целини, онда не треба оставити у ропству Аустро-Угарском оне делове који се могу ослободити“.¹⁴

Истог дана, у ноти Спалајковићу, председник владе на Крфу вратио се на инструкције Скобељеву, за које се држало да ће постати основ за мировне преговоре Русије. Занимало га је: 1. шта большевици подразумевају под „васпостављање Белгије и Србије“, у смислу да ли је то без уступака Бугарској; 2. да ли се код аутономије народности у Аустро-Угарској мисли на њихово гласање о сопственој судбини; 3. под чијим суверенитетом ће бити аутономија Босне и Херцеговине; 4. где ће бити и колико „широк излаз“ на Јадранско море. Преговоре је требало водити „сасвим тајно“, преко приватних лица, чији се задатак састојао у лобирању да се Србији „нуде што веће и боље концесије, ако се с Русијом држи, јер ће то имати доцније уплива при склапању мира“ са Антантом.¹⁵ У оба упутства приметно је да се остварење српског националног програма ставља на примарно место. Велике промене подстицале су обазривост у истицању ширег програма уједињења.

Упркос чињеници да се радило о тајном раду, влада са Крфа наишла је на симпатије народног комесара за иностране послове Лава Бронштајна Троцког.¹⁶ Бивши дописник из балканских ратова уверавао је да се може у потпуности ослонити на њега. И сам се у једном од првих разговора са „повереником“

¹⁴ Маринковић је добио упутства да не дозволи покретање питања Македоније. „То је земља српска“, пише Пашић, „а што су Бугари успели да прореде српски елеменат то се само може жалити, као што се жали што су Немци проредили Французе у Елзасу и Лорену“. Није требало, такође, пристати ни на плебисцит тамошњег становништва о припадности, ако се уједно не дозволи и гласање у Далмацији, Хрватској и Словенији. За Црну Гору се у овом документу децидирано наводи како „има да се сједини са Србијом“, АС, МИД СПА, 1917, бр. 645; МИД ПО, 1917, р. 525, Ф. VIII, д. 8, 872–878об, 906–907; 1918, р. 537, Ф. IV, д. 8, 872.

¹⁵ АС, МИД ПО, 1917, р. 527, Ф. IX, д. 7, 563–564об; *Дипломатска преписка*, бр. 303; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 356–357; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 436–437.

¹⁶ Занимљиве информације сазнало је Министарство унутрашњих дела Србије о особи која се представљала као његов брат, претходно „инжињеру општине скопљанске“. Ефраим Бронштајн се наводно током рата дописивао са Лавом и слао му новац. У време Октобарске револуције нашао се у Солуну „са руским пасошем“, на дужности при српској Војно-железничкој дирекцији. Радило се о „мирном“ човеку, који „осуђује стање у Русији и хвали Керенскога“. АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 1, 68; д. 3, 192. Ефраим Бронштајн је „заволео Србију и њене демократске тежње“. О њој је писао „повољне чланке“ у руским новинама. Фебруара 1917. тражио је помоћ за лист руских војника на Солунском фронту, чије би писање усмерио у „интересу српства“, „Испао је сувише скуп“, те је одбијен. Годину дана касније, Бронштајн се због „другарских веза са Троцким и Њекрасовим“ понудио да пође у Русију и брани „српску тезу“. Са инжењером Николајем Виђенским намеравали су да тамо покрену лист, усмерен на пропагандној делатности против Бугарске. Није нам познато какав одговор су добили од владе на Крфу, Исто, р. 524, Ф. VIII, д. 2, 205 и об; д. 5, 469–470, 479–482; 1918, р. 544, Ф. VIII, д. 1, 136.

Посланства у Петрограду похвалио да је боравио у Србији. Почетком децембра изјавио је како ће „револуционарна Русија умети казнити Фердинанда бугарског још строже него што би урадио увређени Никола II“¹⁷. Уз дозволу Троцког, по инструкцијама са Крфа, поменути социјалисти су активно у јавности и врху совјетске власти пропагирани југословенски програм. Од комесара су добили обећање да ће, колико је то у његовог моћи, заступати програм демократског мира на преговорима са Централним силама, Бугарском и Турском.¹⁸

Преко бољшевика и њихових публикација, такође, српска влада је најзад сазнала тачан садржај тајних уговора Антанте; који су се тицали територија на које претендује. Разумљиво, то је привукло значајно интересовање. Пашић је 28. новембра тражио од Спалајковића да текстове свих уговора набави у два примерка: један за архиву Посланства, а други пошаље лично њему. У Петрограду су и без упозорења схватили важност тренутка. Поменути „повереник“ је чак помагао делегату Троцког у проналажењу копије Лондонског пакта са Италијом, „забачене међу хартијама“ Министарства иностраних дела¹⁹. Почетни контакти су давали привид да ће две земље и у новим околностима наставити да одржавају добре односе.²⁰ Да се тицало само Србије и Русије можда би и било тако.

На сасвим другачији пријем наишло је објављивање тајних докумената код савезника из Антанте. Они су се потрудили да ставе до знања како ће потез бољшевичке владе неповољно утицати на даље односе.²¹ Свестан могућих последица, део представника Русије дистанцирао се од потеза „групе људи на власти у Петрограду“ и обавестио савезничке владе да држи објављивање тајних уговора за „флагрантну повреду обавеза“, које је њихова земља примила на себе.

¹⁷ АС, МИД СПА, 1917, бр. 608.

¹⁸ АС, МИД ПО, 1917, р. 521, Ф. VI, д. 5, 437 и об; р. 524, Ф. VIII, д. 5, 440; МИД СПА, 1917, бр. 628; *Дипломатска преписка*, бр. 273, 282; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 439–440; В. Нграбак, *Рокишаји српске владе*, 126.

¹⁹ АС, МИД СПА, 1917, бр. 600; *Дипломатска преписка*, бр. 278.

²⁰ АС, МИД ПО, 1917, р. 524, Ф. VIII, д. 5, 531–536; р. 525, Ф. IX, д. 1, 29, 40–41; р. 526, Ф. IX, д. 1, 63 и об; д. 3, 193; р. 527, Ф. IX, д. 6, 528, 533, 564об; 1918, р. 536, Ф. IV, д. 3, 335; р. 538, Ф. V, д. 1, 14–15, 22; р. 546, Ф. IX, д. 4, 327; МИД СПА, 1917, бр. 641; Пс, П-По, 1917, Ф. I, р. 59; АСАНУ, 9857, Оставина Драгише Стојадиновића; ВРС XXV, 78–79; *Дипломатска преписка*, бр. 278–279, 282–283; *Документы внешней политики СССР (=ДВП СССР). Том 1, 7 ноября 1917 г. - 31 декабря 1918 г.*, Москва, 1957, бр. 8; J. A. Pisarev, *Prilog istoriji delatnosti Srpske misije u Sovjetskoj Rusiji 1917–1918*, Jugoslovenski istorijski časopis (=ЈИС) 1–2 (1971), 55–59; Ю. А. Писарев, *Советско-сербские отношения*, 30; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 433–435; Б. Храбак, Д. Јанковић, *Србија 1918*, 31–34.

²¹ *Дипломатска преписка*, бр. 275.

Међу њима се налазио и руски отправник на Крфу, Борис Пељехин. Пашић је из Париза инсистирао да се на ноту не одговара. Могло је једино да се објави преко *Српских новина* како већина представника Русије на страни не признаје „владу Лењина“. Заступник министра иностраних дела Милутин Јовановић, међутим, већ је збрзао одговор да „влада прима са задовољством саопштену ноту“.²² У целокупном хаосу, на срећу или не, потез Србије остао је непримећен.

Посланство у Петрограду је несметано наставило са претходним активностима. Спалајковић је почетком децембра, у договору са другим савезничким представницима, покушавао да „вештим начином“ утиче на захтеве бољшевика у преговорима о примирју. Троцки је тада захвалио на саветима и обећао преко повереника да ће га држати у току ствари²³. Српски дипломата није ништа погрешно урадио, будући да је такав начин рада подстицао Пашић. Премијер и министар иностраних дела Србије се још на Париској конференцији бунио против неактивности Антанте у руским дешавањима. Поменути телеграм Спалајковића проследио је 21. децембра у форми упутства дипломатским представницима у Француској, Великој Британији и САД, да га усмено саопште и сугеришу код акредитованих влада, како би и они код бољшевика индиректно пропагирали демократски мир; који би одговарао погледима Антанте.²⁴

Са истом тактиком Пашић је наставио и у предмету мировних преговора у Брест Литовску, тражећи начина, и код Антанте, и код нове власти у Русији, да у коначан уговор уђе што више одредби у корист ставова српске владе. Већ сутрадан, 22. децембра, од Спалајковића је захтевао да сазна шта у својој платформи за преговоре бољшевици подразумевају под „демократским миром“ и да ли се он заснива на прокламованом праву самоопредељења и слободе народности. Конкретно, поново је апострофирао питање под чијом влашћу ће бити остварена аутономија Босне и Херцеговине, те да ли ће она имати право да се сједини са Србијом. Занимало га је и „шта ће бити са Сремом, Банатом и

²² АС, МИД ПО, 1917, р. 525, Ф. IX, д. 1, 19–20, 22–29, 32–33; р. 526, IX, д. 1, 63 и об; д. 3, 226; ДВП СССР, бр. 23; *Москва–Србија, Белград–Росија. Том 4*, 513–514, 714–715.

²³ *Дипломатска преписка*, 283, 285. Дж. Бьюкенен, *Мемуари дипломата*, 320; Посланици Антанте су циљали да индиректним утицајем руске услове учине што прегнантнијим, како би се преговори отегли или „покварили“, АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 1, 61 и об; ВРС XXIV, 542–543.

²⁴ АС, МИД ПО, 1917, р. 517, Ф. IV, д. 3, 195; р. 526, Ф. IX, д. 3, 246об, 247об; р. 528, Ф. X, д. 3, 204 и об; р. 540, Ф. VI, д. 2, 204–206; р. 546, Ф. IX, д. 4, 400–401; *Грађа о стварању југословенске државе (1. I - 20. XII 1918), Том 1*, приредили: Д. Јанковић, В. Кризман, Београд, 1964, бр. 31; Д. Јанковић, *Југословенско питање*, 358; В. Нрабак, *Покушаји српске владе*, 124.

Бачком, Хрватском, Славонијом, Далмацијом и словеначким земљама“. На крају, у складу са могућностима, поручио је Спалајковићу да „упливише“ како би бољшевички услови за мир ишли „у нашу корист“²⁵. Пашићев начин рада подразумевао је да Србија из промена у Русији извуче што је могуће више погодности, а да се истовремено не дискредитује пред западним савезницима.²⁶

Подстицај за наставак рада дала је нота Троцког од 29. децембра, са позивом Антанти за учешће у мировним преговорима. У њој се наговештавало да ће у супротном бољшевици пристати на споразум без доследног инсистирања на прокламованом принципу самоопредељења народа. Био је то српској дипломатији знак за узбуну. По старом обичају, Пашић се користио различитим каналима рада; при чему се везао за ранију изјаву комесара за иностране послове о потреби што више резолуција незадовољства Јужних Словена, које би он одмах телеграфисао „империјалистичким псима“ у Брест Литовску²⁷. Емигрантима из Босне и Херцеговине, те „чисто српске земље“, председник владе на Крфу наменио је улогу да агитују у правцу дезанексије и сједињења са „својом браћом у Србији и осталим Југословенима“²⁸. Они су почетком јануара 1918. из Берна, преко „друга“ Живка Њежића, упутили мемоар „сељачких депутата скупштине Босне и Херцеговине“ „руским револуционерима“. Указивали су на вишевековну „револуционарну борбу“, најпре против „варварства и економске експлоатације“ под Османским царством, потом „систематског политичког гоњења слободномислећих људи“ и „капиталистичког угњетавања“ Аустро-Угарске. Аутори резолуције Никола Стојановић и Милан Сршкић тражили су одговор на питање да ли њихова земља треба и даље остати под „милитаристичком петом завојевача“, и шта могу очекивати од своје „пролетерске браће“²⁹. Апел је привукао пажњу. У официјалним *Известијама* објављено је како се руска демократија залаже за самоопредељење народа Индокине, Египта и Босне. Но,

²⁵ АС, МИД ПО, 1917, р. 518, Ф. IV, д. 5, 490об.

²⁶ АС, МИД ЈО, бр. 1586, 2468; АС, МИД ПО, 1917, р. 518, Ф. IV, д. 5, 476об, 497; р. 525, Ф. IX, д. 1, 40; р. 527, Ф. IX, д. 8, 777–779; 1918, р. 538, Ф. V, д. 1, 13; р. 546, Ф. IX, д. 4, 400об-401; *Дипломатска преписка*, бр. 303; *Москва–Србија, Белград–Росија 4*, 514–515; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 322, 334–336; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 359; Ю. А. Писарев, *Советско-сербские отношения*, 36–37; В. Hrabak, *Rad Pašičevog pouzdanika u Rusiji, d-r Radoslava Jovanovića za vreme Oktobarske socijalističke revolucije*, *Arhivski almanah* 1 (1958), 130–134.

²⁷ АС, МИД ЈО, бр. 1518; МИД СПА, 1917, бр. 628.

²⁸ АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 3, 199; *Москва–Србија, Белград–Росија 4*, 715.

²⁹ ГАРФ, Р1235, Всероссийский центральный исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВЦИК), Оп. 2, ед. хр. 19, 2–3.

подвлачи се да се то не може постићи победом било које од ратујућих страна, већ унутрашњом револуцијом пролетеријата против буржоазије.³⁰

Протести југословенских политичких група, с друге стране, били су по Пашићевим инструкцијама срачунати на пропагирање уједињења. Скупштина емиграната Срба, Хрвата и Словенаца у Женеви послала је 5. јануара резолуцију против напуштања принципа самоопредељења народа од стране болшевика. Присутни „Југословени као јединствен народ“ изјавили су да хоће „слободу и уједињење са Србијом и Црном Гором“³¹. Недељу дана касније придружили су им се чланови Југословенског одбора у Лондону и Југословенског друштва из Париза, који су, уз то, одрицали право аустроугарским делегатима да их представљају на мировној конференцији у Брест Литовску. И њима су *Известија* посветила место на својим странама.³² Троцки је добио шта тражио – гласови незадовољства стизали су са више страна.³³

На другој страни, нове бриге за Србију наставиле су да се ређају. Иако на ноту Троцког савезници нису директно одговорили, чинило се да нису узели у обзир и „најживљу молбу“ владе са Крфа „за заштиту интереса српског народа“³⁴. Говори о ратним циљевима британског премијера Лојда Џорџа и америчког председника Вудроа Вилсона из прве половине јануара – као последица дешавања у Русији и тежње да се Беч придобије за склапање сепаратног мира – предвиђали су само рестаурацију Црне Горе и Србије, те могућност њеног изласка на море;

³⁰ АС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 3, 244–245об, 248–251; р. 527, Ф. IX, д. 6, 617; 1918, р. 538, Ф. V, д. 1, 30–31; р. 546, Ф. IX, д. 4, 396об–400; р. 548, Ф. X, д. 6, 622; П.О, 149/131, 39–40; АСАНУ, 12554, Заоставштина Николе Стојановића, 45; *Građa*, Т. 1, br. 14 (паромена); *Советско-југославске* одношения, бр. 8; Ј. М. Ј. Пижон, *Дневник*, 387–388; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 359–361; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 445–447; Ю. А. Писарев, *Советско-српске* одношения, 34–35; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 443–444.

³¹ *Građa*, Т. 1, br. 3.

³² АС, МИД ЈО, бр. 1540, 1583, 1753; МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 3, 201, 245об, 246об; 1918, р. 538, Ф. V, д. 1, 22; П.О, 149/97; АСАНУ, 12554/18; *Građa*, Т. 1, br. 14; *Učesće jugoslovenskih radnih ljudi*, br. 21; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 360–362; Ю. А. Писарев, *Советско-српске* одношения, 31; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 444–446. В. Нgrabak, *Pokušaji srpske vlade*, 128.

³³ Независно од иницијатива српске владе, и посланици Југословенског клуба у бечком парламенту, у меморандуму од 31. јануара, тражили су право на самоопредељење и образовање слободне државе, демократски мир, те учешће њихових делегата на преговорима у Брест Литовску, *Građa*, Т. 1, br. 52, D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 362–364; Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория*, 273–275; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 444–445; F. Čulinović, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Zagreb, 1957; Н. Петровић, *Октябрьская революция и народы Югославији*, Советское славяноведение 4 (1967), 32–34; D. Šepić, *Oktobarska revolucija i jugoslovensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917/1918*, Historijski zbornik 11–12 (1958–1959), 18–28, 32–37.

³⁴ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 6, 523; р. 548, Ф. X, д. 6, 621; *Građa*, Т. 1, br. 31; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 359.

без уништења Аустро-Угарске. Незавидна спољнополитичка ситуација и лоше стање на фронтима определили су Пашића да и даље, уз југословенски, у сваком тренутку одржава остварење макар српског националног програма.

Правдајући се Уставом и жељом народних посланика, одбио је предлог Југословенског одбора да се тежње за уједињењем манифестују кроз заједничку седницу скупштине у Паризу или Лондону, на којој би се донео програм о даљем вођењу политике и закључци разаслали савезницима. Уместо тога, Николу Стојановића је покренуо да поново засебно протестује због непомињања Босне и Херцеговине.³⁵ Истовремено, посланику у Вашингтону, Љубомиру Михајловићу, дао је упутства да испита могућност за америчко тражење поништења Анексије из 1908. године, тј. „репарацију гажења Берлинског уговора“.³⁶ Друга је ствар што је дипломата, задојен југословенским програмом, из „убеђења“ одбио послушност.³⁷ Догађаји ће показати да му то Пашић неће заборавити.³⁸

³⁵ АС, МИД ПО, 1917, р. 530, Ф. XI, д. 7, 635–638; 1918, р. 531, Ф. I, д. 3, 224–232; р. 534, Ф. III, Д. 3, 258 и об; р. 538, Ф. V, д. 1, 38; р. 548, Ф. X, д. 6, 622–654; П.О, 149/131; АСАНУ, 10713/2–3; 10733/2; 12554/37; 14528, I-40; *Записници седница Министарског савета*, 470, 473–474; *Građa*, Т. 1, бр. 2, 5, 7–11, 13, 15–16, 19, 21–29, 36, 39, 41, 44, 50, 58–60, 63–64, 68, 73, 77–78, 81, 88; *Никола Пашић у Народној скупштини* 4, 148–152; Ј. М. Ј. Пижон, *Дневник*, 389–418; Д. Јанковић, *Jugoslovensko pitanje*, 329–335; Исти, „*Велики*“ и „*Мали*“ ратни програм Николе Пашића, *Анали Правног факултета у Београду* 2 (1973), 161–164; В. Казимировић, *Никола Пашић*, 471–478; П. Опачић, *Солунски фронт*, 86–91; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 446–447; Исти, *Да ли су постојали „велики“ и „мали“ ратни програм Николе Пашића (1914–1918) у: Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Београд 1989, 205–212; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 205–213; Исти, *Никола Пашић и југословенско питање II*, 183–193; Д. Šerić, *Italija, saveznici*, 245–246, 251–257; Б. Храбак, Д. Јанковић, *Србија 1918*, 19–20, 70–72.

³⁶ Српски представник у САД упозорен је да ради „смотрено и на такав начин, да изгледа да је то“ његово „лично мишљење; да о том нико ништа не чује, јер се наша браћа могу љутити кад чују да се може ослободити Босна и Херцеговина аустријског ропства, а они остају још под Аустријом“. Појашњено му је да „наша браћа стоје сад на том захтеву; све или ништа. Она не раде као што би радио добар отац, који кад не може да ослободи сву своју децу он ослобођава онолико колико може, а за остале мотри кад ће моћи и њих ослободити. Та њихова жеља не потиче из хуманог и узвишеног осећања него је више себична, јер тражи да и други страдају кад и они морају страдати, или да терет ропства деле. А међутим заборављају да ће се утолико пре ослободити уколико је већи број њихове браће која уживају слободу, и која су готова притећи у помоћ њима кад настане погодан тренутак за њихово ослобођење. Они сад стоје на том гледишту 'све или ништа', и често се позивају на ослобођење талијанско немачко итд. а испуштају из вида да је код тих народа ослобођење ишло постепено, према могућности.“ Пашић је још тражио „ако има каквог поузданог и лојалног Бошњака“, да се и он упути, „да у смислу тога говори Министарству иностраних дела“, *Građa*, Т. 1, бр. 30.

³⁷ *Građa*, Т. 1, бр. 34, 45, 55; Д. Šerić, *Italija, saveznici*, 258–260; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 447–448.

³⁸ АСАНУ, 14439/77, Љ. Михајловић Н. Пашићу, 3. октобра 1918. године.

* * *

Излазак најближег савезника из рата представљао је озбиљан удар на спољнополитичке позиције Србије. Особу на крми њеног брода, Николу Пашића – често тромог, закопчаног, шкртог на слову и речи, мало видљивог у догађајима, које је често пуштао да иду својим током – Октобарска револуција је пренула. Крајем 1917. и почетком 1918. он је постао свеприсутан у дипломатским иницијативама и држао је све konce политике Србије у својим рукама. Наравно, ни тада није могао без подземног рада и игре на више столова. Једна од њих је водила утабаном путањом ка Русији. Почетно изражавање симпатија и добијање копија тајних уговора нису били довољни да испуне сва очекивања. Успостављање тајних веза са бољшевичким врхом било је срачунато првенствено у корист остварења националних интереса.

Директне и индиректне последице догађаја у Петрограду усмериле су Пашића корак уназад у односу на Крфску декларацију. Хладни међународни ветрови осветили су га да обазриво плови на главном току уједињења српског народа, са отвореном и пожељном путањом, али не инсистирањем „на све или ништа“, за сливање са југословенском реком. Живо интересовање за судбину Босне и Херцеговине представљало је израз таквог опредељења. Није безначајан ни покушај да се преко француске дипломатије реafirмише предлог савезничких концесија од 4. августа 1915. године, које су умногоме обухватале територије насељене српским живљем³⁹. Русија је две и по године раније имала значајну улогу у формулисању територијалних концесија. Бољшевици, међутим, није занимао ратни програм Србије. Троцки је, баш као и Пашић, од узајамних веза гледао да извуче корист. Околности су диктирале да ни један, ни други, немају успеха у својим намерама. Нова, 1918. година, донеће коначан расцеп и усмерење курсева двеју државе ка супротним правцима.

³⁹ Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici*, 213

Србија и контрареволуција

*„...како у Русији иду ствари обично другојачије,
него што се предвиђају,
то ће ваљда, по истој случајности,
изостати и све те последице, које иду у прилог Немачкој,
и опет нешто непредвиђено настати...“*
Никола Пашић⁴⁰

Преуређење друштвено-политичког система у Русији угрозило је финансијске и привредне интересе земаља Антанте. Бољшевици су одбили да признају дугове царске владе и у своје руке су преузели имовину западних држава. Већи проблем за савезнике, ипак, био је политичке природе; у поменутом опредељењу нове власти за мир. Није се радило само о опасности од пребацивања непријатељске војске на друге фронтове. Предвиђао се сценарио доласка Русије под доминацију Немачке, која би са те стране добијала сировине потребне за даље вођење рата. После почетног шока и збуњености, све више је у обзир долазила могућност контрареволуције, уз одређену савезничку помоћ. Почетни контакти са антибољшевичким снагама на југу земље, током децембра 1917. уобличи су се у отворено пружање финансијске подршке. Крајем године, Француска и Велика Британија потписале су споразум о деоби интересних сфера. Прва је на себе преузела Бесарабију, Украјину и Крим, док је британска зона дејстава обухватала козачке области, Кавказ, Јерменију, Грузију и Курдистан. САД и Јапану су почетком 1918. за интересне области признати Далеки исток и Сибир.⁴¹

Србија се залагала за већу улогу Антанте у Русији већ на конференцији у Паризу, крајем новембра и почетком децембра 1917. године. Пашић је критиковао савезничко „допуштање да се ствари“ развијају „без икаквог јавног или тајног учешћа са њихове стране“. Уместо тога, обратио им је пажњу на потребу да ставе до знања „великој већини руског народа“, како „Споразум увек стоји“ уз њих; да не може „помагати садашњу револуционарну владу, јер је она сама без споразума и припита објавила тајне уговоре и одрекла их се, и ако су они били обавезни за

⁴⁰ АС, МИД ПО, 1917, р. 544, Ф. VIII, д. 5, 606.

⁴¹ Исто, р. 527, Ф. IX, д. 6, 618; ДВП СССР, бр. 60, 143, 423; J. Bradley, *Allied intervention in Russia*, London, 1968, 1–14; E. H. Carr, *Ruska revolucija*. 28; E. Mawdsley, *The Russian Civil War*, Edinburgh, 2005, 45–46; P. Kenez, *Civil War in South Russia 1918*, Berkeley, 1971, 45–67; P. Пајпс, *Руска револуција*, 538–540; В. Д. Поликарпов, *Пролог гражданской войны в России. Октябрь 1917–февраль 1918*, Москва, 1976; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 452–454; *Први светски рат II*, 340–341.

све руске владе, па ма каква оне начела исповедале“. Бољшевици су још ступили у разговоре са непријатељем „и ако постоји савезнички споразум, да нико не сме засебно преговарати“. Нарочито им је, у том смислу, узео за зло „издају савезника“, договарањем са Немачком, која је проузроковала рат идејом ширења на Исток „на штету права и слобода малих народа“.⁴²

Пашићев став можда боље осликавају личне белешке о догађајима. У њима је изразио веру да се руска влада неће одржати; да ће у „мрачном“ и „тешком времену“ које је наступило, „зима, која је руски најбољи друг у рату“, помоћи да се задржи непријатељ, док се „ствари не уреду, а народ не увиди каквом је низбрдицом пошао био, уместо да се уздигне и светске догађаје боље види“. „Не треба губити присуство духа“, бодри се Пашић, „нити малаксавати у раду од кога зависи успех“. Главно је било добити време, јер се на бојном пољу због годишњег доба тренутно нису могле добити одсудне битке, „него се треба ограничавати на одбрану и спрему за идућу годину, која ће у сваком случају бити боља за нас и наше савезнике“.⁴³ У опредељењу српског премијера огледа се својеврсно двојство. Слично савезницима, иако је незванично одржавала везе са бољшевицима, Србија није губила наде у нови преокрет. То се најбоље видело на лицу места.

У складу са општом политиком Антанте, српски посланик у Петрограду водио је рачуна о потреби помоћи „здравом делу Руса да изведу земљу на прави пут“.⁴⁴ Спалајковић се већ током новембра повезао са представницима контрареволуционарног покрета на југу Русије и опозиционим политичарима. По одобрењу Пашића, успоставио је неформалне односе и са новоформираном Украјином. Тамо је крајем године упутио „способног и поузданог повереника“ Миту Димитријевића, са задатком да извештава о текућим пословима и развоју догађаја. Чиновник Посланства се тако придружио војном изасланику Лонткијевићу у Кијеву, на простору где се налазио велики број добровољаца, заједно са Допунским батаљоном.⁴⁵ Корист се самим тим показала као двострука.

⁴² АС, МИД ПО, 1917, р. 517, Ф. IV, д. 3, 195–196, 253; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 357–358.

⁴³ АС, МИД ПО, 1918, р. 544, Ф. VIII, д. 5, 606.

⁴⁴ Исто, 1917, р. 527, Ф. IX, д. 6, 566.

⁴⁵ Спор совјетске власти и војног врха новембра 1917. око склапања мира и бољшевичко преузимање Ставке довели су све војне изасланике у незгодан положај. Њихови протести поводом агитације на фронту, пада дисциплине и бојне способности армије, те енергично противљење

Ни Србији добро знана команда Југозападног фронта није признала болшевичку власт. Генерал Шчербачев је само из тактичких разлога почетком децембра потписао примирје са Немцима. Сличну политику пратила је потчињена Румунија.⁴⁶ На притисак савезника, њене снаге су крајем године употребиле војне мере против револуционарних одреда, прекинуле слање хране и почеле да разоружавају руске дивизије у повлачењу. Уз оштре протесте, „максималисти“ су одговорили хапшењем чланова мисије и узимањем посланика Дијамандија као таоца. Био је то повод за први отворени сукоб дипломатских представника савезника са совјетском владом. Значајну ролу у спору одиграо је Спалајковић.⁴⁷

Кршење међународног права у повреди имунитета страног посланика изазвало је заједничку интервенцију целокупног кора. На заказаном пријему код Лењина у Смољном институту, 14. јануара 1918. године, владала је напета атмосфера. Када је дискусија око нелојалног држања Румуније постала живља, узрујани Спалајковић више није могао да се контролише. Нагло је устао, упр'о кажипрст у лице Лењину, и сасуо му у лице праву тираду о издаји. „Ви сте бандити, викао је на врхунцу гнева, срамотите словенски род и ја вам пљујем у лице.“ Не без разлога, устрашени да ће стража ући и интервенисати, остали представници смиривали су га. Радило се о потпуно нетактичном потезу. Да су

сепаратним преговорима о примирју није имало значаја. Раскид је постао неминован. После смене и линча над генералом Николајем Духоњиним, војни аташеи су отпутовали у Украјину код самопроглашеног врховног команданта генерала Шчербачева да чекају даље инструкције. Тамо су са украјинском владом успоставили полузваничне односе. За везу у Ставки, до разјашњења политичког стања, остали су помоћници, АС, МИД ПО, 1917, р. 527, Ф. IX, д. 6, 534–537, 549, 556, 559, 572, 579–581, 587, 594–597, д. 7, 629, 764; ВРС XXIV, 467, 480, 485, 498, 510–511, 521, 534–535, 547–548; *Дипломатска преписка*, бр. 270, 272, 274, 277, 281, 286–287, 289, 290–292; *Накануне перемирия*, КА 23 (1927), 201–249; J. Bradley, *Allied intervention*, 10–11.

⁴⁶ Хаотично стање утицало је на румунског премијера Братијана да средином новембра изрази жељу за зближењем са Србијом и солидаран став „у свакој прилици, нарочито у питању учествовања на конференцији“. Поред „ширег и интимнијег споразума“ између две земље, за заједнички рад и учешће на будућем међународном конгресу, предлагао је да се задобију и Белгија и Грчка, АС, МИД ПО, 1917, р. 527, Ф. IX, д. 6, 523–524об; д. 10, 920–922.

⁴⁷ Исто, р. 525, Ф. IX, д. 1, 30–31, 34, 39; р. 526, Ф. IX, д. 3, 198, 200–203, 239–243; р. 527, Ф. IX, д. 6, 521–522, 525, 528, 545, 551, 561–562, 566, 568, 582, 586–618; д. 7, 619–620, 622–624, 629–631, 638–639, 649–657; д. 8, 738–739, 747, 749 и об, 753–755об, 758, 760, 764, 769, 772; д. 10, 925–935об, 942, 949–955, 973, 976; р. 529, Ф. XI, д. 3, 291; 1918, р. 431, Ф. I, д. 5, 428 и об; р. 540, Ф. VI, д. 2, 221 и об; д. 3, 269; р. 546, Ф. IX, д. 2, 115, 124–126, д. 6, 502, 506, 520–522, 534, 541, 552, 554, 566–567; д. 7, 621; р. 549, Ф. XI, д. 1, 5–6; д. 6, 618; МИД СПА, 1917, 609–610, 617, 627; Пс, П-По, 1917, Ф. I, р. 58; 1918, Ф. I, р. 16; АСАНУ, 14439/246, 257; ВРС XXIV, 446, 454, 467, 497–498, 506, 517, 534–535, 547–548, 553, 556, 562–563, 571–572, 610–611, 628, 659–660, 663–664, 696–697; XXV, 12, 15, 24; ДВП СССР, бр. 37, 45; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 321, 325–326; J. Bradley, *Allied intervention*, 10–11, 14–18; Дж. Бьюкенен, *Мемуари дипломата*, 313–315, 318; В. Н. Виноградов, *За балканским фронтами*, 339–345; Исти, *Румыния*, 237–245; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 438–439, 460–462; *Први светски рат II*, 310; В. Нрабак, *Rad Pašićevog pouzdanika*, 141.

стари дипломатски узуси били на цени код бољшевика, тешко да би случај могао проћи без последица. Овако, румунски посланик се сутрадан нашао на слободи. Односи између две бивше савезнице, међутим, нису могле да се поправе.⁴⁸ Русија је 26. јануара прекинула дипломатске односе са Румунијом и отказала гостопримство њеним званичним представницима.

Антантине дипломате, упркос погоршању личне сигурности у Петрограду, били су одлучне да остану. Уздали су се како бољшевици неће успети да закључе мир без анексија и контрибуција; да ће након коначног успеха на западу, помоћи „здравим деловима“ и извршити преображај у Русији⁴⁹. Наду им је појачао прекид разговора у Брест Литовску. Троцки је 10. фебруара одбио да потпише тешке услове „анексионистичког мира“, што је потакло Немачку да обнови рат на Источном фронту. Бољшевици су се тада обратили Француској, и добили обећање за помоћ. Државе Антанте су се понадале да се Русија враћа под заједничко окриље. Но, изненађења су наставила да се дешавају из дана у дан. Оно што је у први мах изгледало као добар развој околности, испоставило се, претило је да потпуно поквари планове. Немци су заиста силовито напредовали ка престоници. Пред опасношћу да падне у руке непријатеља, Спалајковић је у друштву већег дела савезничких представника 28. фебруара морао да напусти град на Неви.⁵⁰

План је био да се повуку на сигурно, у Стокхолм. Пут их је водио преко Финске, увелико захваћене ватром грађанског рата.⁵¹ Посланици нису успели у намери да се домогну циља рутом преко Хелсинкија. Рачунајући да ће се лакше пробити, прешли су 6. марта у Тампере. Али, пут према Шведској био је пресечен. Француско-британска посредничка мисија код команданта беле гарде, генерала

⁴⁸ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 323–324, д. 6, 503; НП, III/2; АСАНУ, 9829, 95–96; ДВП СССР, бр. 48; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 517; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 327–329. Бољшевици су изражавали непријатељство према Румунима и кроз објављивање докумената. Као пример њихових „отимачким апетита“ наводили су Братијаново одбијање српског предлога из 1917. за ревизију уговора о Банату, контрапретњом претензијама на Тимочку област, АС, МИД ПО, 1918, р. 538, Ф. V, д. 1, 14–15.

⁴⁹ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 6, 515–518; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 331.

⁵⁰ АС МИД ПО, 1917, р. 517, Ф. IV, д. 3, 253; 1918, р. 538, Ф. V, д. 1, 16, 42–45, 50, 52–54; р. 546, Ф. IX, д. 2, 123; д. 4, 329–330, 401–407; д. 6, 500–501, 505, 507–519, 524–525, 572, 583, 600–601, 607–616; д. 7, 627, 635–637, 649–650; р. 547, Ф. X, д. 4, 306 и об; ДВП СССР, бр. 52; *Дипломатска претиска*, бр. 306; М. Московљевић, *У Великој руској револуцији*, приредио М. Исић, Београд, 2007, 164–173; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 330–332; Р. Пајпс, *Руска револуција*, 549–561; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 442–443, 447–450; *Први светски рат II*, 307–310.

⁵¹ У мисији се налазио и кнез Арсен Карађорђевић. За велику кнегињу Јелену, као члана породице Романов, било је „политички незгодно“ да напусти Русију, те је остала у Петрограду, АС, МИД ПО, 1918, р. 540, Ф. VI, д. 4, 391; р. 546, Ф. IX, д. 7, 652; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 516.

Карла Густава Манерхајма, није успела да обезбеди пролаз. Волшебно, претходно су Британци једини добили дозволу. Остали су, после краткотрајног боравка у Тојали, кренули назад према Русији. Нова дипломатска престоница постао је град Вологда, где су се 29. марта, месец дана раније пристиглом америчком амбасадору, придружили француски, италијански и српски колега.⁵² После бурне четири недеље, страни представници су се ту за неко време скрасили.

У међувремену, Лењин је однео превагу у односу на струју за наставак рата. Совјетска влада је прихватила диктат Централних сила. У Брест Литовску су њени делегати 3. марта потписали мир под врло тешким условима. По слову тог уговора западне границе Русије сведене су на оне из времена Петра Великог. Непријатељу су уступљене: Пољска, Летонија, Литванија и Естонија; Финска и Украјина су постале засебне државе, а Турска се проширила на Карс, Батум и Ардахан. Уз давање огромних економских повластица, бољшевици су прихватили плаћање три стотине милиона рубаља ратне отштете и да немачке трупе као гаранцију испуњења уговора привремено окупирају Белорусију.⁵³

Поступак совјетске власти озлоједио је државе Антанте. Оне су крајем јануара већ енергично протестовале против пребацивања немачких трупа и ратног материјала са Источног на друге фронтове, противно условима примирја. Новосклопљени мир је омогућио непријатељу да сада потпуно слободно располаже својим ефективима. Ни Србија није остала равнодушна. Пашић је телеграм о Брестлитовском уговору пропратио белешком да је то „право издајство Русије“⁵⁴. У успутним телеграмима из Хелсинкија првих дана марта, Спалајковић је, накнадном памећу, одлазак из Петрограда правдао одлуком домаћина да пристане на мир. Савезничке дипломате наводно нису смеле да остану, пошто се спремао интервенција Јапана и САД. Самим тим, претила им је опасност да постану таоци. Посланик Србије је ценио да ће продором са истока Антанта

⁵² АС, МИД ПО, 1918, р. 540, Ф. VI, д. 3, 336–337об, 356–359, 365, 372; д. 4, 391, 423–425, 428, 431; р. 546, Ф. IX, д. 7, 635–637, 658, 666, 688; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 29, 36, 38, 40, 46, 65, 67, 98; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 520–521; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 333–334, 336.

⁵³ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 348, 407–414; д. 7, 639, 673–674об; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 519–521; R. H. B. Lockhart, *Moskva 1912–1918. Uspomene britanskog diplomate*, Zagreb, 1941, 184–203; Р. Пајпс, *Руска револуција*, 561–573; *Први светски рат II*, 310.

⁵⁴ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 7, 655об.

успети да изврши преврат и покрене Русију на поновно учешће у рату. „Немачки план биће изигран“, сањари он будан пред листом хартије⁵⁵.

Нису сви попут Спалајковића ишли у крајност. Постојали су разлози у прилог одржавања какве-такве везе са бољшевицима. Француски амбасадор Нуланс указивао је на корист коју савезници могу имати од боравка макар једног представника у Петрограду. Најпогоднију личност за ту улогу видео је управо у шефу Српске мисије, будући да је она уживала „посебно поверење“ код совјетских власти. Истомишљеника је нашао на Крфу. На основу предлога, Пашић је тражио од Спалајковића да се договори са Французом око лица која треба да се врате и прате догађаје у Русији. Посланик је више пута упозорен како све треба да ради споразумно са савезницима. Но, упитно је колико се он дословно водио инструкција и савета. Још мање је слушао Радослава Јовановића, самопрокламованог привременог отправника послова у Петрограду, од средине марта и у новој престоници Москви. У историографији прозвани „Пашићев поузданик“, убеђивао је премијера да Србија никако не треба да учествује у изоловању Русије и молио за повратак посланика. Из разговора са врхом совјетске власти преносио је да одлазак већине српских представника оставља лош утисак.⁵⁶ Спалајковићу је и лично, приликом сусрета на руско-финској граници, саветовао да дође у Москву.⁵⁷ Почетком априла, позивима су се прикључили Лонткијевић и Шајновић, пошто се доводио у питање „наш целокупан даљи рад“.⁵⁸

Посланик је на крају заиста и кренуо у нову престоницу Русије 8. априла, али другим поводом и тек на кратко. Са аспекта савезничких интереса, његов пут

⁵⁵ *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 518.

⁵⁶ Помало арогантно, српски дипломата се средином марта жалио на непредусретљивост код нове власти и поручио како је спреман да се врати, уколико су бољшевици „уопште решени на какав озбиљнији рад“, АСАНУ, 9838/8, 9850/5; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 334–335. Занимљиво како му то није сметало пар дана касније да изда налог да се његов одлазак из Русије објасни породичним разлозима. Нови комесар за иностране послове, Георгиј Чичерин, „радосно“ је прихватио саопштење и уверавао како ће његова влада „чинити све могуће“ да се принцип самоопредељења „у пуној мери примени на српски народ приликом решења његове судбине“, АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 7, 676; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 42.

⁵⁷ АС, МИД ПО, 1918, р. 540, Ф. VI, д. 3, 331, 360, 369 и об; д. 4, 424 и об; р. 546, Ф. IX, д. 4, 338 и об; д. 7, 635–637, 652–655, 673–674об; р. 547, Ф. X, д. 4, 305; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 6, 30, 41, 54; АСАНУ, 9829, 63–67, 70–75; 9838/8–10; 9839/2; 9849; ДВП СССР, бр. 108, 111, 113–114, 146–147, 151–152, 155; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 519–521, 720; Р. Ст. Јовановић, *Зашто сам и како био и остао у Русији од 1913. до 1923. године*, Београд, 1925, 17–18; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 333–336; Ј. А. Pisarev, *Prilog istoriji delatnosti Srpske misije*, 55; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 451–452; В. Hrabak, *Rad Pašićevog pouzdanika*, 134–141.

⁵⁸ АС, Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 49, 53.

имао је посредничку улогу. Радило се о испитивању расположења бољшевика око поновног учешћа у рату, под претпоставком да се, услед продужетка наступања немачке војске на руској територији, њихов однос према Брестлитовском миру променио. Акцент је поново стављен на Троцког, за кога су постојали наговештаји да нагиње Антанти. Спалајковић је незванично, „као Србин и пријатељ Русије“, у разговору са комесаром за војна питања упитао да ли се Вологда и Москва могу договорити око обнављања Источног фронта. У ту сврху, савезници су били спремни да обећају материјалну и војну помоћ Русији. С озбиром да су се Јапанци почетком априла искрцали у Владивостоку, без дозволе домаћина, предлог није наишао на благонаклон пријем. Совјетска влада није хтела да се сагласи са интервенцијом, која је произвела огромно незадовољство. Троцки се љутнуо јер такви потези могу изазвати рат, што је приморало Спалајковића да се вади како се не ради о званичном предлогу, већ он то „хипотетички“. Крај разговора, ипак, протекао је у мирнијем тону. Посланик Србије успео је да оправда главни разлог своје посете – добио је обећање за пролаз јединица Допунског батаљона до северних лука. Војни пут те формације, игром случаја, у великој мери ће утицати и на даљи развој односа две земље.⁵⁹

У време Октобарске револуције јединице Прве дивизије Добровољачког корпуса налазиле су се у путу ка северу Русије. Половина људства се током новембра укрцала у савезничке бродове и из Арханглеска, преко Енглеске, Француске и Италије, кренула за Солун. Велика Британија је енергично радила и на преносу Друге бригаде, у бројном стању од око 5.400 људи. Њен војни врх није желео одлагање на пролеће, већ да се и остатак транспортује пре прекида пловидбе. Трупe су по логици ствари биле потребније у Солуну, него у Русији. Код српске владе и Врховне команде, ипак, постојале су зeбње да се Британци живо интересују за ефективно стање и убрзавају транспорт из другог разлога – како би еквивалентан број њихових војника повукли са Солунског фронта. Било како било, Адмиралитет није правовремено одговорио на позиве за слање лађа ради превоза. Ситуацију је компликовала околност, да услед нeреда у Русији руске

⁵⁹ АС, МИД ЈО, бр. 2206; МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 322, 335, 349–351, 353–358, 364; д. 7, 683–684, 688, 690–697; р. 547, Ф. IX, д. 8, 721–722; АСАНУ, 9863/8; З. Бајин, *Миротлав Спалајковић*, 336–339; J. Bradley, *Allied intervention*, 24–35; R. H. B. Lockhart, *Moskva*, 202–213; P. Пајпс, *Руска револуција*, 580–582; В. Нрабак, *Rad Pašičevog pouzdanika*, 144–145.

железнице нису добро функционисале, а ни Лонткијевић током новембра није могао да ступи у везу са ешалонима. У целокупном хаосу, многи добровољци остали су на путу. Крајем године промењена је одлука о транспорту Северним морем, како је енергично тражила српска влада. Британци су обавестили да је пловидба тим путем немогућа, те су остатке Прве дивизије упутили Сибирском и Манџуријском железницом на луку Даљни. Помирен са околностима, Пашић је успутно, из Рима, поручио да се престане са протестима и подржи пренос јединица Индијским океаном.⁶⁰ Остварење су поново отежале прилике у Русији.

Посланство Србије у Петрограду је, уз француску асистенцију, на јаде успело да избегне захтев совјетске владе за упућивање Друге бригаде на Румунски фронт. Лоше морално и материјално стање јединица, без санитетске и инжињеријске опреме, довело би, у супротном, до њеног потпуног осипања. После скоро месец дана проведених у Вологди, по тражењу болшевичке власти, сви ешалони су до 19. децембра премештени у Јарослав. Неизвесност и совјетско отезање са дозволом за покрет лоше су деловали на војску. У последњим данима године, штаб Бригаде посегао је за слањем депутације у Петроград, са молбом Троцком за транспорт преко Сибира и успутно снабдевање. Разговор трочлане делегације са народним комесаром за иностране послове дао је најзад резултата. Дозвола је, уз поновно здружено залагање Француза, стигла 3. јануара. Бригада је могла да крене даље.

Десило се то у последњи час, имајући у виду да је ефективно стање почело нагло да опада. Од око 5.040 људи 25. децембра, три дана касније број се смањио на 4.700, да би при спремању за полазак 5. јануара износио 4.200 официра и војника. Кризу је мало умирио божићни поклон московског фабриканта, Михајла Бардугина, од 50.000 рубаља и два вагона шињела. Пошто су једва избегле и разоружање, јединице су пошле на пут, са формалним наређењем да успут прибирају нове добровољце из редова заробљеника. Шеф француске војне мисије у Петрограду успео је да им организује транспорт Сибирским железницама, а

⁶⁰ АС, МИД ЈО, бр. 1272, 1281, 1305, 1307, 1337, 1340, 1440, 1481, 1490, 1502, 1775; МИД СПА, 1917, 610; Пс, П-По, 1917, Ф. I, р. 54, 63, 68; ВА, П. 16, К. 1, Ф. VI, 4–6, 10, 12–13, 20–22; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3060, 2, 4; ВРС XXIV, 385, 410, 426, 471–472, 480, 513–514, 535–536, 655, 662–663; *Југословенски добровољци*, бр. 221; А. Д. Ђурић, *Ка победи. Ратни дневник*, Београд, 1938, 90–118; Д. Р. Живојиновић, *Невољни ратници*, 258–263; *Југословенски добровољачки корпус*, 186–188; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 429.

добијена је дозвола и од Јапанаца за пролазак кроз њихову територију. Путовање је водило преко Перма, Јекатеринбурга, Омска, Иркутска и Харбина, да би се крајем фебруара јединице укрцале у бродове из луке Даљни. Руски хаос до краја је одводио војнике. Током боравка у Сингапуру 5. и 6. марта, утврђено је бројно стање од 4.000 људи. Последњих дана месеца бродови су приспели у Суец, а до 1. маја целокупно људство пребачено је у Солун.⁶¹

Доласком на Македонски фронт, Добровољачки корпус је дефинитивно престао да постоји као самостална јединица. У разматрању питања одређења његових војника и официра, Југословенски одбор је из политичких разлога тражио да се од придошлих добровољаца из Русије образује посебна – југословенска јединица. Врховна команда изјаснила се против; људство је било потребно за поуну постојећих пукова. На даље инсистирање из Лондона, попустио је регент Александар. У писму Трумбићу од 30. децембра 1917. прихватио је оправданост захтева Одбора и најавио формирање нове јединице. У наредном месецу донета је одлука да се Прва дивизија Добровољачког корпуса сједини са Вардарском дивизијом у новоформирану Југословенску дивизију. Приликом доласка на Солунски фронт, људство Друге бригаде употребљено је за поуну формације. Посао на прикупљању добровољаца показао је резултате. Југословенска дивизија постала је бројно најснажнија у српској војсци и дала је значајан допринос приликом пробоја Солунског фронта и ослобођења земље.⁶²

Што се тиче преостале јединице Добровољачког корпуса у Русији, Допунског батаљона, српски врх је предвиђао да он постане центар новог окупљања добровољаца. Послом је требало да руководи пуковник Лонткијевић, који је претходно напустио стан Главнокомандујућег руске војске. Посао око

⁶¹ АС, МИД ЈО, бр. 1512, 1533, 1539, 1550, 1642, 1648, 1655, 1657, 1671, 1673, 1686, 1829, 1833, 1846, 1848, 1857, 1935, 1983, 2111–2112, 2126, 2128, 2207, 2229; МИД ПО, р. 526, Ф. IX, д. 3, 194–195, 197; р. 532, Ф. I, д. 6, 650, 692об; Пс, П-По, 1917, Ф. I, р. 64, 68, 73–76, 79–80, 85; 1918, Ф. I, р. 10, 13, 17, 23; ВА, П. 16, К. 1, Ф. VI, 27–28, 35–36, 38–39, 41, 43–44, 46; ВРС XXV, 38, 60, 79, 170, 327; ДВП СССР, бр. 29; *Југословенски добровољци*, бр. 224; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 531–536, 717; *Советско-југославске одношења*, бр. 7; А. Ђурић, *Ка победи*, 119–196; В. Пантелић, *Пут Добровољачке дивизије* у: М. Живковић, *Одбрана Београда (1914. и 1915)*, Београд, 1998, 380–382; Ј. М. Ј. Пижон, *Дневник*, 385; *Југословенски добровољачки корпус*, 188–191; Ј. А. Pisarev, *Prilog istoriji delatnosti Srpske misije*, 61–62.

⁶² АС, МИД ЈО, бр. 1588, 1651, 1768, 1773, 1881; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 39; ВА, П. 10, К. 2а, Ф. I, 206–207; *Града*, Т. 1, бр. 4, 6, 13, 23, 40, 95, 234, 237, 253, 263, 288, 292, 330, 447; ВРС XXV, 29–33, 42–44, 51–52, 57, 59, 103, 118–120, 130–131, 160–161, 171–175, 334–336, 355–356; *Југословенски добровољци*, бр. 225, 229–230, 234, 236; *Југословенски добровољачки корпус*, 191–193; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 430; Б. Храбак, Д. Јанковић, *Србија 1918*, 128–135.

даљег прикупљања добровољаца определио га је да инструкције потражи код Спалајковића. Прича је уствари почела месец дана раније, почетком децембра, са Пашићевим тражењем од посланика да незванично код Лењина издејствује дозволу за прикупљање заробљеника у веће групе и њихово слање у Солун. Процена је била да склапање мира између Немачке и Русије може довести до повратка заробљеника и дисидената Срба, Хрвата и Словенаца у Аустро-Угарску и њихово поновно слање на фронт. Зато је Спалајковић направио план рада на организацији „благовременог“ окупљања добровољаца око Допунског батаљона, који је одобрио и Пашић. На састанку 6. јануара у просторијама Посланства, у Петрограду, дипломатски и војни представник Србије сложили су се како Лонткијевић треба да остане у Кијеву.⁶³ Постојало је више разлога за такву одлуку: а) центар југа Русије и украјинске владе давао је привид реда и власти; б) тамо се налазила главна маса заробљеника; в) боравак у близини Украјинског фронта отварао је могућност да војни изасланик извештава о догађањима тамо, где се, по Спалајковићу, „једино могло нешто и очекивати“⁶⁴. Како је то са руским стварима обично бивало, није све ишло по плану.⁶⁵

Предност бављења Допунског батаљона на југу Русије показала се уједно као опасност. Шчербачев се још у новембру вајкао у вези обрачуна са болшевицима: „да су ми само три српске дивизије, ја бих брзо свршио са њима и уредио ствар“⁶⁶. Обећање француске владе и њене војне мисије за прикупљање добровољаца имало је скривену намеру. Савезници су у перспективи желели да српске јединице уђу у састав нове армије на Украјинском фронту и буду употребљене за ратне циљеве Антанте. Прва искушења су наступила крајем старе године. Генерали Бертело и Шчербачев тражили су неколико чета Допунског

⁶³ Специфичност посланиковог плана огледала се и у прилагођеној болшевичкој идеји о ширењу револуције – оне који желе да се врате у Аустро-Угарску требало је придобити за „револуционарну акцију са националним задатком“, АС, МИД ЈО, бр. 1828; МИД ПО, 1917, р. 527, Ф. IX, д. 7, 624; *Југословенски добровољци*, бр. 224; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 458–459. У договору са председником владе и регентом Александром, Спалајковић је ради агитације код дисидената инсистирао да из Лондона дођу поједини чланови Југословенског одбора, АС, МИД ЈО, бр. 1512, 1519, 1617, 2124, 2503; *Југословенски добровољци*, бр. 222; Ј. Ј. Пижон, *Дневник*, 388.

⁶⁴ *Југословенски добровољци*, бр. 223.

⁶⁵ АС, МИД ЈО, бр. 1510, 1512, 1570, 1650, 1652, 1654, 1570, 1586, 1646, 1913, 2124, 2135; МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 3, 202–203; р. 527, Ф. IX, д. 7, 624; Пс, П-По, 1917, Ф. I, р. 66; 1918, Ф. I, р. 1, 21; АСАНУ, 9837/8; ВА, П. 16, К. 1, Ф. VI, 14; *Војска без државе*, 332; ВРС XXV, 12, 24, 28, 38, 112; *Дипломатска преписка*, бр. 283; *Југословенски добровољци*, бр. 223–224, 226; 3. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 324–325; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 458–460.

⁶⁶ АС, МИД ПО, 1917, р. 527, Ф. IX, д. 6, 522.

батаљона ради осигурање магацина и железничких пруга. Захтев је подржао Лонткијевић и дао уверење да ће српска влада и Врховна команда радо прихватити сваку озбиљну војну акцију из Русије. Чекало се на мишљење дипломатије. Посланик је нешто пре, 16. децембра, заузео став да су српске формације неутралне у руским унутрашњим стварима и поручио како треба избегавати сваки сукоб. Овог пута изјаснио се да нема ништа против, уколико се командант слаже. Истоветно држање су имали на Крфу. Пашић је најпре одбио захтев, са изговором да се Срби не мешају у унутрашње ствари Русије, да би на званичан поднесак француске владе 25. јануара променио одлуку.⁶⁷

Преломлио је војни фактор. Против давања дозволе за употребу чета Допунског батаљона побунио се бивши командант Добровољачке дивизије, војни изасланик у Румунији, генерал Хаџић. У прилог свог држања навео је случај са румунском војском, која је на извршењу сличног задатка дошла у сукоб са руским трупама и становништвом. Постојала је реална могућност да се исто деси и Допунском батаљону, чиме би се компромитовао његов основни задатак у даљем прикупљању заробљеника. Иза генерала Хаџића стали су 26. јануара Врховна команда, министар војни и регент Александар. Све то принудило је Пашића да промени курс. На депешу о договору савезничких војних представника о употреби румунских, чешких, пољских и југословенских трупа за поседање Украјинског фронта, у случају да из Кијева закључе мир и прогласе неутралност, председник српске владе одвратио је 4. фебруара како се на то не може пристати. Основна намена Допунског батаљона, по њему, састојала се у појачању Солунског фронта. За сваку другу употребу морала је да се донесе „специјална одлука“, у своје време и према приликама.⁶⁸ Преостала званична јединица српске војске у Русији остала је изван интервенције, бар за још неко време.⁶⁹

⁶⁷ АС, МИД ЈО, бр. 1490, 1517, 1531, 1641, 1650, 1676–1677, 1707, 2124; МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 3, 242; Пс, П-По, 1917, Ф. I, 69, 82; 1918, Ф. I, р. 2–3, 16; АСАНУ, 14439/72а–б; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, Операциски дневник Допунског батаљона Добровољачког корпуса, 20–22, 26–27, 29–31; П. 16, К. 1, Ф. VI, 28; В. Шикопаарија, *Сећања*, 525–528; J. Bradley, *Allied intervention*, 17.

⁶⁸ АС, МИД ЈО, бр. 1708, 2124; МИД ПО, 1918, р. 533, Ф. II, д. 4, 318–320; р. 546, Ф. IX, д. 4, 332, 337; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 460–462.

⁶⁹ На терену, војници Допунског батаљона уздржали су се мешања у догађаје крајем јануара, током болшевичког заузимања Одесе. У знак захвалности за коректан став и помоћ у одржавању реда, војни комесар јужног фронта дао им је дозволу да и даље носе униформе и оружје. Де факто, долазак под контролу „дрвених“ прекинуо је везу Одесе са Румунијом и онемогућио нове захтеве Француза, ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 32–43; *Југословенски добровољци*, бр. 231.

Док су трајали преговори о опредељењу службе Допунског батаљона, Лонткијевић се посветио спровођењу плана о прикупљању нових добровољаца. У послу се није ограничио само на територије под контролом „белих“. За време боравка у Петрограду добио је обећање за подршку и од новог главнокомандујућег руске војске Николаја Криленка. Српски војни изасланик је озбиљно приступио раду. Поделио је области у којима су били присутни јужнословенски заробљеници на двадесет рејона и у сваки послао по једног вишег официра, агитатора. С обзиром на то да Русија више није покривала трошкове сакупљања добровољаца, финансирање до краја фебруара обезбедио је од стране француске војне мисије у Румунији. Са Крфа су дејствовали у Париз да и после тога новац за скупљање и материјално обезбеђење добровољаца дају Французи. Истовремено, Спалајковић се обратио британском и америчком амбасадору за помоћ у униформама. Чинило се да иницијатива узима маха.⁷⁰

Српским званичницима у корист је ишла околност да је код савезника постојала воља за прикупљањем свежих снага. Велико интересовање показао је генерал Бертело, у складу са својим ранијим пројектима и проценом да у Русији има 200.000 Југословена. Његова жеља није остала само на лепим речима. Генерал је предложио координацију и узајамну сарадњу у послу. Од Лонткијевића је тражио списак циљаних сибирских места, како би локални француски конзули пружили помоћ српским официрима. Бертело је био толико загрејан, да је агитациони рад планирао да прошири групама и јединицама под командом црнорукаца. Резултати су се у стању опште анархије, међутим, показали у најмању руку мршавим. У Допунски батаљон је приступио невелик број заробљеника, углавном српске народности. С друге стране, приликом агитације код Хрвата долазило је до инцидената. Неке ствари се нису промениле.⁷¹

Даљи ток акције омео је спољни фактор. Немачка офанзива у другој половини фебруара, после прекида разговора у Брест Литовску, ставила је Допунски батаљон у незавидан положај. Непријатељ је готово без отпора наступао ка Кијеву и Одеси, па је јединици претила опасност да падне у плен.

⁷⁰ АС, МИД ЈО, бр. 1707, 1734, 1970/29, 2124; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 18, 21; АСАНУ, 14439/73; *Југословенски добровољци*, бр. 227–228; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 716–719; J. A. Pisarev, *Prilog istoriji delatnosti Srpske misije*, 60–61; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 462–463.

⁷¹ АС, МИД ЈО, бр. 2124; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 21, 43; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1; *Војска без државе*, 333–343; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 463.

Пашић је, додуше закаснило, вапио 3. марта да се учине кораци за обезбеђење хитне евакуације. Невољама се није назирао крај. Батаљон се суочио са још једном лошом алтернативом. Командант Светислав Маринковић је једва избегао тражење совјетске команде да се људство пошаље на фронт против надирућих Немаца. Праћен бројним перипетијама, успео је да 2. и 3. марта обезбеди транспорт железницом из Одесе у дубину Русије. Пут је водио преко Харкова у Самару, где је планирано да Батаљон остане до разјашњења прилика. Добровољци нису били једини који су се повлачили под притиском. И Лонткијевић је на брзину морао из Кијева да отпутује за Москву. Тамо је успео да од Троцког добије одобрење да се Допунском батаљону не одузима оружје. Само дан касније, 20. марта, под утицајем информација да су извесне јединице српске војске у Сибиру учествовале у борбама против совјетске власти, наређење је промењено.⁷² Компликације су се у свеопштом хаосу непрестано низале једна за другом.⁷³

Нови компромис са большевцима подразумевао је делимично разоружање Допунског батаљона. Војни изасланик је у незгодној позицији почео да прибегава неубичајним решењима. Наиме, склапањем Брестлитовског мира постало је немогуће одржање оружаних снага других земаља у Русији, између осталог и Србије. Императивно се поставило питање судбине Батаљона. У разговорима са совјетским званичницима, Лонткијевић је успео да обезбеди његову евакуацију за Солун. Заузврат, прихватио је жељу домаћина да се прикупљање заробљеника продужи у процесу организације Црвене армије. У Русији је, по договору, требало да остане српски официрски кадар, ради агитације за нове добровољачке формације. Делује помало чудно, али план су одобрили Пашић, Министарство војно и Врховна команда у Солуну. Радило се о противречној одлуци, пошто је за рад агитационих комисија новац обезбедила француска војна мисија. Изашло је да ће Французи потенцијално финансирати образовање југословенских јединица совјетске војске. Споразум је почетком априла званично прошао и добио форму

⁷² Вест су са Крфа оценили као „немогућу“. У демантију су дата обавештења да се Друга бригада још 7. марта налазила у Суецу, а других званичних српских трупа у Сибиру није било. Пашић је од Посланства тражио да „сузбија лажне гласове“, АС, МИД ЈО, бр. 2128; Пс-П, По, 1918, Ф. I, р. 55.

⁷³ АС, МИД ЈО, бр. 1897, 2006, 2047, 2062; Пс, П-По, 1918, р. 27–28, 33, 41, 43; АСАНУ, 9849/14; 14439/72б; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 44–67; *Југословенски добровољци*, бр. 235.

одлуке Војног одељења Сверуског совјета депутата. Агитационе комисије добиле су службена овлашћења за наставак рада.⁷⁴

Поставља се питање какви разлози су определили Србију да приступи договору са бољшевицима. Посебно, након што је војни врх 23. марта оценио, као последицу склапања мира у Брест Литовску, рад на даљем прикупљању добровољаца за „апсолутно немогућ“⁷⁵. Разрешење дилеме лежи у томе што одлука није донесена у Солуну. Овог пута су преломили цивилни чиниоци. Напуштању агитације код заробљеника успротивио се Пашић. Иако свестан да тренутна ситуација није давала изгледа за успех, оставио је простор за евентуалну промену прилика у будућности. На његово тактичко опредељење утицало је: у то време широко присутно мишљење да код бољшевика наступа промена у односу према Немцима; присуство извесног броја официра гарантовало је заштиту преосталих сународника у Русији; те намера да спречи повратак заробљеника у Аустро-Угарску. Споразум је, на све то, доносио и тренутну корист у извлачењу преосталог дела Добровољачког корпуса.

Српска страна је безрезервно инсистирала да се Допунски батаљон и до тада прикупљени заробљеници упуте у Солун. Спалајковић је на поменутом састанку са Троцким 8. априла тражио дозволу за пролаз на Владивосток или Архангелск. Услед неопредељеног држања Јапана, добио је обећање за пропуштање до северне луке, али је давање коначног решења у наредним данима одложила војна акција савезника у том рејону.⁷⁶ Средином априла, по половина Допунског батаљона налазила се у Самари и Чељабинску. Пад моралног стања, упркос враћању бројних дисидената из околине, доводио је до осетног дезертерства. Јединица се налазила пред растројством. Несигурно стање и непријатељство локалних совјета покренуло је Лонткијевића, да команданту Маринковићу препоручи, за сваки случај, да ступи у везу са чехословачким трупамa. Наређење Троцког 27. априла да се јединица пропусти преко Вологде на север донело је право олакшање. С уверењем да ће то убрзати решење, Србија је

⁷⁴ АС, МИД ЈО, бр. 2124, 2181; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 67–68; ГАРФ, Р1235, Оп. 79, ед. хр. 30, 1–5; *Југословенски добровољци*, бр. 232–233; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 463–464.

⁷⁵ АС, МИД ЈО, бр. 2038.

⁷⁶ Спалајковић је предлагао да дипломатски воз у Вологди чува вод Допунског батаљона, али је Троцки одбио да то дозволи. У одговору Лонткијевићу ставио је до знања како на територији Русије стражарску службу не може да врши страна војска, АС, Пс-П, По, 1918, Ф. I, р. 48, 52.

претходно добила обећање од савезника за морски транспорт. Одред је са бољом перспективом кренуо на пут почетком маја.⁷⁷

Мрежа интрига око Допунског батаљона почела је поново да се плете доласком одреда у Вологду, 8. маја. Изашло је да савезници намеравају задржати део јединице на руском северу. Одређену улогу у целој ствари одиграли су српски представници. Упркос изричитом наређењу Министарства војног за транспорт у Солун, Лонткијевић је команданту Батаљона дао усмене инструкције да одвоји око 1.000 војника и официра за помоћ у одбрани Мурманска и железничке пруге ка југу.⁷⁸ У томе вероватно није деловао без знања Спалајковића. Посланик се сврстао у ватрене присталице стране интервенције. Са њему својственим одушевљењем и грандоманијом још 27. априла извештавао је да се на северу Русије ствара „кристалizacionи центар“ за окупљање „свесних Руса“ у заједничкој борби против Немачке, који би чиниле англо-француске снаге „и наше и чешке трупе“⁷⁹. Нису вредела Пашићева упозорења да избегава давање мишљења о учешћу Срба у интервенцији. Штета је већ била учињена. Министар војни је без успеха инсистирао код француске и британске команде на пребацивању Допунског батаљона на Солунски фронт. Врховни војни савет у Паризу у одлуци о интервенцији у Русији 3 јуна подразумевао је садејство српских снага у операцијама на северном одсеку.⁸⁰

⁷⁷ АС, МИД ЈО, бр. 2006, 2047, 2153, 2175, 2181, 2206, 2213–2214, 2278; МИД ПО, 1918, р. 532, Ф. I, д. 6, 650; р. 546, Ф. IX, д. 7, 689, 697, 701–702; р. 547, Ф. IX, д. 7, 721об, 722об; Пс-П, По, 1918, Ф. I, р. 43, 48, 50, 54, 62, 70, 73, 75; Пс, Конзулат Самара-Владивосток (=С), 1918, Ф. I, р. 54–55, 62, 118; АСАНУ, 9829, 75; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 67–88; ВРС XXV, 367; ДВП СССР, бр. 151–152, 155, 172; *Југословенски добровољци*, бр. 237; В. Шикопарија, *Сећања*, 528–533; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 336–339; В. И. Голдин, *Интервенција и анти-большевицкoе движење на Русском Севере 1918–1920*, Москва, 1993, 25–32; Р. Пајпс, *Руска револуција*, 567–568, 581; Ј. А. Pisarev, *Prilog istoriji delatnosti Srpske misije*, 63; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 464–465; В. Нграбак, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama na severu Rusije 1918–1919*, Историјски гласник 2 (1963), 5, 8–9; Isti, *Rad Pašičevog pouzdanika*, 145–146.

⁷⁸ Поред борбене групе за садејство савезницима, задржане у месту Кандалакша, око 1.000 официра и војника отправљено је у Солун, док се стотинак упутило назад у унутрашност Русији ради агитације, АС, МВ, 1918; МИД ЈО, бр. 2472, 2662, 2774, 3140, 3557; МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 5, 435; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 92; ВРС XXV, 617; XXVI, 565; XXX, 468.

⁷⁹ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 7, 703.

⁸⁰ АС, ВЈМ, Ф. 142; МВ, 1918; МИД ЈО, бр. 2313, 2351, 2472; МИД ПО, 1918, р. 536, Ф. IV, д. 2, 223; р. 546, Ф. IX, д. 4, 321–322, 359–363; д. 5, 457–459; д. 7, 693–697, 701–703; р. 547, Ф. IX, д. 7, 705–706, 712–713об; д. 8, 719об, 721–725, 728; Пс-П, По, 1918, Ф. I, р. 71, 74, 84, 86, 88, 97; АСАНУ, 14439/726, 74; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 88–95; ВРС XXV, 547, 557–558; XXVI, 344–345; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 545; *Učesće jugoslovenskih radnih ljudi*, бр. 86; В. Шикопарија, *Сећања*, 533–538; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 339–340; Ј. Bradley, *Allied intervention*, 38; В. И. Голдин, *Интервенција*, 26, 32–38; Р. Пајпс, *Руска револуција*, 621; Ј. А. Pisarev, *Prilog istoriji*

Допунски батаљон се нашао у непријатном положају, будући да је његов пренос на Солун зависио од воље држава Антанте. У прилог му није ишло држање званичног дипломатског представника. Више је било у супротном смеру. Спалајковић је недељу дана после одлуке Версајског већа изразио мишљење како савезници могу „извести свој план и против наше воље, изговарајући се на недостижан транспорт“. Стога је препоручивао за „целисходно“ да се Србија не противи, „толико пре што је циљ савезничке акције васпостављање руског фронта“⁸¹. Можда и нехајно, покренуо је озбиљан механизам. Велика Британија је 15. јуна званично саопштила српском војном изасланику да су, услед недостатка транспортних средстава и потребе одржања северних пристаништа, јединице задржане у Русији. Влади на Крфу није преостала друга алтернативу, осим да одобри план. За утеху је могло да јој послужи уверење како ће они тамо остати до доласка енглеских трупа и бродова за превоз. У Лондону су „са задовољством“ примили позитивно решење и обећали добро обезбеђење јединице.⁸²

Погрешно би било закључити да је став Србије према интервенцији у потпуности проистекао из следа околности. Догађаји су заправо утицали једино на убрзање његове јавне манифестацију. Пашић се већ крајем маја залагао да савезници „притекну у помоћ руском народу да се избави анархије“, у „погодној“ и „прихватљивој“ форми, којом би се осујетио и план Немачке за експанзију, обезбеђење извора хране и индустријских сировина⁸³. Уистину, није предвиђао уплитање Допунског батаљона. Када се већ то није могло избећи, гледао је да из прагматичних разлога његово учешће ограничи. Послао је инструкције да се српске трупе не истичу „у првом реду“, већ да пусти савезнике напред. Захтевао је да Антанта пошаље више батаљона, не само планираних пет. „Такви мали одреди“, резоновало је Пашић, нису могли да користе – пре би „раздражили“ болшевице да их „што пре униште“. На крају је представнике у Русији молио за

delatnosti Srpske misije, 63–64; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 465–467; В. Нрабак, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama*, 9–13.

⁸¹ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 5, 424–425; Пс-П, По, 1918, Ф. I, р. 99. За разлику од посланика, војни изасланик и командант, потпуковник Маринковић, гледали су, до доласка другачије наредбе из Солуна, да спрече употребу Батаљона, АС, МИД ЈО, бр. 2609; Пс-П, По, 1918, Ф. I, р. 99, 135; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 95–97; бр. 5.

⁸² АС, МВ, 1918; МИД ЈО, бр. 2568, 2580, 2608–2609, 2743, 2922; Пс-П, По, 1918, Ф. I, р. 99, 135; *Југословенски добровољци*, бр. 238, 240; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 341; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 466–467; В. Нрабак, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama*, 13–15.

⁸³ АС, МИД ПО, 1918, р. 547, Ф. IX, д. 8, 719об.

што чешће извештаје, „нарочито о покрету против бољшевика“⁸⁴. Упркос ограничењима, Србија је тиме и формално узела учешће у интервенционалистичкој политици Антанте у Русији.

Остао је усамљен глас Радослава Јовановића да се „нипошто не допусти употреба наше војске против Руса“ и упозори посланик „да не дражи бољшевице“⁸⁵. Вести о његовом изазивачком држању увелико су долазиле до Москве. Совјетски званичници питали су Јовановића зашто Србија „служи туђим интересима на очевидну своју моралну штету“. По њима, Спалајковић је „уобразио“ да не говори само „у име великих сила него у име велесиле Србије“⁸⁶. Узалуд се Јовановић бранио да су то посланикови лични, а не званични ставови државе коју представља. Ни он сам, додуше у већој тајности него Спалајковић, није остао изван контрареволуционарних радњи. Почетком јуна успео је да из Русије, у униформи српског официра, изведе никог другог до бившег председника Привремене владе, Александра Керенског. Уз британску визу, спровео га је као сапутника у возу, предао савезницима у Мурманску и тек при повратку обавестио формално претпостављеног. Тако је продубио њихов сукоб. Спалајковић, један од ватрених поборника стране интервенције, у сујети је кипео од беса када је чуо шта се без његовог знања десило.⁸⁷

Почетак страног мешања утицао је да положај дипломата Антанте у Вологди постане несигуран. Предлог бољшевика да пређу у Москву није могао да реши проблем; он је претио да их доведе у још тежу ситуацију. На њихову адресу ређали су се енергични протести совјетске владе због интервенције. У премишљању шта да чине, приближило се време планираног искрцавања савезничких снага у Архангелску. Под претњом да се нађу у средишту сукоба, страни представници су крајем јула журили да се што пре извуку из Вологде. После кратке епизоде у Архангелску, привремено су се склонили у Кандалакшу,

⁸⁴ Председник владе тражио је да преостале српске трупе и савезници у првом реду рашире „заставу борбе против ширења Немаца“. Руском народу је требало сугерисати како они ратују „за његову слободу“, „право на саопредељење и независност“, АС, МИД ЈО, бр. 2503; МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 5, 426об; *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi*, бр. 94.

⁸⁵ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 5, 426 и об; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 524–525.

⁸⁶ АСАНУ, 9835/17; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 342.

⁸⁷ Јовановић наводи како му је и са савезничке стране, тако и од пријатеља Керенског, сугерисано да унапред ништа не говори Спалајковићу, „јер је он неспособан да држи тајну као ни неврастеничар урина“, АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 5, 426; АСАНУ, 9829, 131–134, 137–138; R. H. B. Lockhart, *Moskva*, 237–238; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 342; В. Нrabak, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama*, 11; Isti, *Rad Pašičevog pouzdanika*, 152.

под заштиту Допунског батаљона. Српска јединица одиграла је улогу њихове оружане страже, до поменутог искрцавања и сређивања прилика у Архангелску, куда су се упутили 9. августа, тачно недељу дана после антибољшевичког преврата. Њихов први потез из новог дипломатског центра био је издавање прокламације руском народу о циљевима интервенције у борби против Немаца.⁸⁸

Србија је била једна од потписница и споразума са обласним совјетом у Мурману, о заједничкој акцији у тим крајевима. План савезника предвиђао је да се трупе из правца севера, ослобађањем железничке трасе, споје са Чехословацима, који су се крајем маја окренули против совјетске власти и напредовали са истока; те заједно крену против бољшевика и Немаца. Средином августа, Спалајковић је извештавао како се „програм савезника успешно изводи“. У навали оптимизма вратио се на понављање познате фразе да бољшевици „преживљују последње дане“⁸⁹. Попут небројених пута, опет су се његова предвиђања показала нереалним. Док су се савезничке снаге прикупљале, Црвена армија успела је да потисне Чехословаке. И даље недовољно снажним јединицама преостало је да чекају појачања и чувају најближу поморску везу западне Европе са Русијом, пошто је Мурманск била једина северна лука која се није ледила.⁹⁰

„Идеалисање“ Спалајковића и неразумевање политичке и војне ситуације код њега и других савезничких представника иритирало је потпуковника Маринковића. Поред „грдног малера“ на душу посланика, што их је задржао у „северним пустарама“,⁹¹ јединице Допунског батаљона су крајем јуна почеле да спроводе акције разоружавања малих бољшевичких група, чиме су се сврстали на страну контрареволуције. Таква активност није промакла локалним совјетским властима, које су захтевале да српске трупе одмах напусте Русију; и о свему

⁸⁸ АС, МИД ПО, 1918, р. 541, Ф. VI, д. 7, 846; р. 546, Ф. IX, д. 4, 365–368, 370; р. 547, Ф. IX, д. 8, 734–738, 761; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 106, 120; АСАНУ, 9829, 141–142; 14439/74; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 106–108; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 343–347; В. И. Голдин, *Интервенција*, 59–76.

⁸⁹ АС, МИД ПО, 1918, р. 547, Ф. IX, д. 8, 767, 773.

⁹⁰ АС, МИД ЈО, бр. 3008, 3034, 3122; МИД ПО, 1918, р. 532, Ф. II, д. 1, 22; р. 546, Ф. IX, д. 4, 372 и об; р. 547, Ф. IX, д. 8, 721об–722об; 728, 732, 734–738, 740, 760, 763, 772–773, 786; МС, бр. 166; НП, III/6; Пс, П-По, р. 115; АСАНУ, 14439/72а–б, 74; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 347–349; J. Bradley, *Allied intervention*, 90–105; В. И. Голдин, *Интервенција*, 40–120; Р. Пајлс, *Руска револуција*, 592–595, 620–624; В. Нrabak, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama*, 6–8, 15–16.

⁹¹ У својој скепси, командант Маринковић је оценио како је за успех интервенције потребно: прво да савладају бољшевички отпор, „што не представља ни главну ни велику тешкоћу“; осигурају дуге комуникације, „што је већ теже“; као треће, заузму једну „колосалну територију од 2–3 милиона кв. километра“; и најзад природе своју власт у „пропалој и пијаној Русији“, АСАНУ, 14439/72б, 74.

обавестили Лењина и Троцког. Последице ће на својим леђима осетити њихови сународници под влашћу „дрвених“.

На северу, нови проблеми за Допунски батаљон наступили су концем августа. Две чете на извршењу задатка у месту Кем побуниле су се због лоше исхране и снабдевања од стране британске команде. Био је то трећи, али до тада најозбиљнији случај колективног протеста. Командант Маринковић се, уз мере рада на „моралном васпитању“ и увођења војног суда, за помоћ обратио директно Министарству војном. У писму је указао на смањење оброка, добијање тек половине спреме, те употребу јединица за „разне авантуре“. Како не би дошло до озбиљнијих инцидената и веће штете, тражио је да се цео Батаљон што пре евакуише.⁹² Испуњењу његове жеље, међутим, испречила се озбиљна препрека. У претераност навода, тог „врло неповољног извештаја“ о односу Британаца према српским јединицама и рђавом моралном стању, посумњала је влада на Крфу.⁹³ Иронијом, за мишљење се обратила дипломатском представнику Србије.

Спалајковић се у својим пројекцијама славе и величине већ хвалио да му страни команданти и дипломате честитају на „најбољем стању“ Допунског батаљона.⁹⁴ Пре одговора на тражење претпостављених, још једну депешу је зачинио мишљењем главнокомандујућег трупам на северу Русије, британског генерала Фредерика Пула „да су му Срби најбољи војници“.⁹⁵ У телеграму, експедованом из Архангелска 10. септембра, уверавао је како „наш батаљон за сад апсолутно потребан овде за даљу акцију савезника“. Стога је молио „не мењати нипошто“ одлуку о опредељењу без споразума са њим. Генерал Пул без српских јединица „неможе“ и зато му је Британац дао обећање да ће „ствар уредити“.⁹⁶

⁹² АС, МИД ЈО, бр. 3192; МИД ПО, р. 547, Ф. IX, д. 8, 746–751об; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 135; АСАНУ, 14439/74; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 97–110; ДВП СССР, бр. 191, 203, 221–223, 228, 236–238, 242, 248–252, 263, 265–266; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 108–109, 545–547, 549–550; В. И. Голдин, *Интервенција*, 49; В. Нгабак, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama*, 14–15, 17–23.

⁹³ АС, Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 119. Министар војни је Маринковића подсетио на „велику важност“ мисије и скренуо пажњу да „добијене задатке испуњава“, „лојално одржавајући најбоље односе са савезничким командантима“, ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 112–113.

⁹⁴ АС, МИД ЈО, бр. 3096; МИД ПО, 1918, р. 541, Ф. VI, д. 7, 846; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 106.

⁹⁵ МИД ПО, р. 547, Ф. IX, д. 8, 773.

⁹⁶ Наводно, пошто су „Енглези од почетка навикли“ добровољце на обилно требовање, то су они „незадовољни ако им се то сад из ма каквих разлога скраћује, јер сматрају да се овде боре за богате савезнике а не за сиромашну Србију“. У свом заносу, посланик је додао да код војника постоји незадовољство „и зато што их не пребацују у Архангелски рејон да покажу Савезницима како се треба борити против большевика“, АС, МИД ЈО, бр. 3279, 3285; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 119; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 346, 348.

Показало се да су више савести од Спалајковића имали у команди за Мурманску област. На жалбе Маринковића и подсећање на првобитно обећање за држање Батаљона 3–4 месеца, дозволили су да 11 проблематичних официра и 40 војника одмах оду за Солун, а за транспорт остатка Батаљона телеграфисали у Лондон.⁹⁷

Далеко од тога да се једино командант залагао за извлачење последњег изданка Добровољачког корпуса из Русије. Српска влада, упркос противљењу радикалним потезима, није променила званичан став да дозвола за останак Допунског батаљона има привремен карактер, до доласка довољног броја савезничких војника. Приликом давања позитивног мишљења за укључивање у споразум са локалним совјетом у Мурманску, крајем августа, то је и стављено до знања британском посланику на Крфу. Да ли под утицајем извештаја команде на северу Русије, доследног држања српске владе или испуњења обећања за задржавање три до четири месеца, из Лондона су 19. октобра тражили мишљење о опредељењу Батаљона. Велика Британија би „радо“ прихватила да јединица остане, али с обзиром да су потребна појачања била упућена у Мурманск и Архангелск, уколико се то од стране Србије тражило, изразила је спремност да „одмах“ изврши њен транспорт. Велике дилеме није било. Српска влада је 27. октобра дала одговор како жели да се трупе „што пре“ упуте у Солун.⁹⁸

Негде у то време чете Допунског батаљона заузимале су положаје код Сороке, истуреном месташцу према рејону под контролом большевика. Војници су имали задатак да прекину сваки саобраћај са југом. Поред тога, морали да се изборе са оштром северном климом, хладноћама и 40 испод нуле, без зимског одела и обуће, погођени случајевима шпанске грознице и других болести. Њихов надређени, потпуковник Маринковић, наставио је узалудну работу писања жалби Министарству војном на неуредно снабдевање, неумешно командовање и лош однос британских официра, те пад морала. У данима победе над непријатељем, на повлачење јединице као да се заборавило. Укључену у повремене сукобе са большевицима, усуд је још годину дана оставио у „северним пустарама“.⁹⁹

⁹⁷ АС, Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 135; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 111–116.

⁹⁸ АС, МИД ЈО, бр. 3034, 3475, 3480, 3481; ВРС XXVI, 344–345.

⁹⁹ АСАНУ, 9835/18; 14439/74; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 117–132; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 111–114; В. Нrabак, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama*, 24–50.

Допунски батаљон је представљао јединствену званичну формацију српске војске која је учествовала у интервенцији током 1918. године. Наравно, то не значи да се нису разматрали и други планови о мешању у руске ствари.¹⁰⁰ Код дела дипломатских представника јавила се мисао да организовање Срба, Хрвата и Словенаца под савезничку команду, попут Чехословака, може имати повољно пропагандно дејство за уједињење код Француске и Велике Британије. Други су након пробоја Солунског фронта предлагали за „најлакши и најприроднији пут“ да се Русији притекне у помоћ преко Балкана.¹⁰¹ Одређеније кораке учинила је српска влада нешто раније, последњих дана лета. Тада је примљен предлог Француске да се око 5.500 сународника у Сибиру и на Далеком истоку групише под командом генерала Мориса Жанена. За учешће Срба „у сређивању прилика у Русији“ изјаснио се и регент Александар. Србија је том тренутку била спремна да, у кооперацији са Французима, направи план рада и одобри потребан број официра за слање у Сибир. Чак се предвиђало да начелник штаба те команде постане Лонткијевић, уколико буде пуштен на слободу; пошто се тада налазио у московском затвору.¹⁰² Промена прилика и ослобођење земље одвукли су мисли од догађаја у Русији. Главни циљ у прикупљању попуне за српску војску престао је да буде актуелан. Самим тим, покрет у Сибиру није добио формално признање под окриљем државе Србије.

Међусобне односе са новом влашћу у Русији кварила је припадност и савезничка верност Србије. На то су се само надовезале идеолошке разлике. Антанта је у појединим тренуцима била спремна и да прихвати совјетску владу, под условом да она поново подигне ратне барјаци против непријатеља. Мир у Брест Литовску и сарадња са Немцима затворили су сва врата компромису. Дотадашње прижељкивање и нада савезника да се бољшевици неће одржати на

¹⁰⁰ По упутствима војводе Мишића, меморандум о том питању написао је 16. августа пуковних Драгомир Милутиновић, бивши командант Друге добровољачке дивизије. У њему је, са политичког и војног гледишта, позитивно оценио могућност за веће учешће Срба, али не у борби непосредно против бољшевика, „јер су и то Руси“, већ против Немачке. У виду је имао да су ратни заробљеници једина попуна српске војске. Предлагао је, зато, да се једна дивизија са Солунског фронта пошаље и убаци преко Владивостока у Русију. Она би као „матица“ вршила прикупљање Југословена, којих по њему тако има око 100.000, дајући импус „оживљењу“ Источног фронта, Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 467.

¹⁰¹ АС, МИД ЈО, бр. 3104; МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 4, 385.

¹⁰² АС, МИД ЈО, бр. 3104, 3122, 3165, 3194, 3200, 3242, 3307; МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 5, 432; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 467–468; Исти, *Срби у грађанском рату*, 101–102.

власти преокренули су се у отворену подршку „белима“, на крају и директну интервенцију. Аргонаутика савезничких представника током 1918. године, по Финској и северној Русији, сликовито је сведочила о процесу и фазама у дистанцирању од нове власти. Бирање Архангелска, као последњег дипломатског седишта, на територији под влашћу интервената и локалних антибољшевичких снага, означило је коначан раскид, и посредних веза са совјетима.

Србија је дуго одолевала притиску да стане на страну контрареволуције. Пашићева политика имала је вишеслојну прагматичност. Између осталог, влада на Крфу чинила је све што је у њеној моћи да „Југословене у Русији политички и физички заштити и искористи“ једино за ствар „ослобођења и уједињења“.¹⁰³ У хаотичним приликама, очекивало се да заробљеници похрле под њену заштиту. Допунски батаљон, међутим, није добио осетно повећање људства. Дешавало се обратно – јединица је почела да се осипа. Самим тим, постало је преко потребно да се што пре извуче из Русије. То је и представљао примаран циљ контрадикторног и неискреног мартовског договора са совјетском владом о даљем прикупљању добровољаца. На неки начин, он је Србији испунио намену, пошто су трупе добиле дозволу за даљи пут. Од договореног скупљања југословенских војника за Црвену армију, делом као превенција њиховог повратка у Аустро-Угарску, није било ништа. Догађања на северу Русије створила су злу крв.

Оно што крајем 1917. није пошло за руком Павлу Маринковићу за Прву дивизију, успео је Спалајковић за јединицу под командом његовог рођеног брата Светислава. У вођењу „високе политике“, посланик у Русији је довео Допунски батаљон пред свршен чин, под инострану команду и вођење операција за туђ рачун. Србија није смела превише да се противи, поготову не ономе од кога зависи – њени војници на Солунском фронту добијали су пушку и кору хлеба од савезника. Не треба изгубити из вида ни расположење против бољшевика у српском политичком миљеу. Противни гласови стизали су само од маргиналних и умногоме дискредитованих социјалиста, попут Трише Кацлеровића, кога је „јакó болело што се Срби налазе међу непријатељима Руске Револуције“.¹⁰⁴ И поред свега, влада на Крфу се трудила да задржавању Допунског батаљона да

¹⁰³ АС, МИД ЈО, бр. 1970.

¹⁰⁴ АС, МИД ПО, 1918, р. 540, Ф. V, д. 8, 1018; р. 544, Ф. VIII, д. 6, 632–633; *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi*, br. 117, 150; В. Нrabак, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama*, 40–41.

краткорочан карактер. Првом погодном приликом, крајем октобра 1918. године, покушала је да га извуку са севера Русије. Где је зашкрипало, и да ли су заиста у данима славе на Маринковићеве војнике сви заборавили, без изворног материјала, не можемо дати одговор. Чињенице говоре да је од укупно 23.500 савезничких и белогвардејских пушака у Мурманску и Архангелску, децембра последње ратне године, било негде око 1.000 бораца Допунског батаљона. Тек једна десетина њих били су Хрвати и Словенци, а више од 9/10 Срби. Они никада неће видети Солунски фронт. Бродови ће их крајем 1919. искрцати у Дубровнику.¹⁰⁵

¹⁰⁵ АС, Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 135; ГАРФ, Р17, Отдел иностранных дел Временного правительства Северной области, Архангельск, Оп. 1, ед. хр. 66; В. И. Голдин, *Интервенция*, 120; В. Нgrabak, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama*, 49.

Срби у руском хаосу

*„Морална дужност Србије
је да буде престављена у Русији
чак и онда ако ову напусте неутралци и Савезници,
који ће разумети такву одлуку Србије.
Шта више ја сам тврдо уверен
да лични и животни интереси Србије
захтевају такво држање.“
Радослав Јовановић¹⁰⁶*

*„Збогом, наша Русију, наша бивша заштитнице(...)
Збогом, велики Руски народе, који си заронио у море крви,
а који ћеш, свакако, испливати на крају на чврсто тло и чисту обалу,
али, наравно, после нечувених патњи, невиђених жртава
и губитка милиона људских живота.“
Војислав Шикопарија¹⁰⁷*

Повлачење посланика Србије у Архангелск и учешће Допунског батаљона у контрареволуцији погоршали су, и овако крхке, везе са новом влашћу. Ток ствари ставио је преостале дипломатске представнике и њихове сународнике на совјетском делу Русије у тежак положај. Како је поменуто, и посао око прибирања добровољаца изгубио је изгледе на успех. Тада актуелан пројекат, на бази француског финансирања, предвиђао је да се даљи рад спроводи кроз два командна центра – у Омску, касније Владивостоку и Архангелску; те делатношћу емисара у агитаторским рејонима. Остварење је остало у домену маште. Дешавања у околини Кандалакше изазвала су крајем јуна наређење бољшевика да се ниједан српски војник више не пропушта на север.¹⁰⁸ Лонткијевић је „муку мучио“ са совјетским војним властима да „отклони сметње“¹⁰⁹. Северни правац за евакуацију, међутим, остао је дефинитивно затворен.¹¹⁰

Манифестације повећаног неповерења појавиле су се почетком маја, када је савезничким посланицима у Вологди забрањено да шаљу шифроване телеграме. Мало више од месец дана после тога, совјетска влада је обавестила да по истеку

¹⁰⁶ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 7, 673–674об

¹⁰⁷ В. Шикопарија, *Сећања*, 538.

¹⁰⁸ Наводно је Троцки издао прогласе, између осталог и на српском, у којима је претио смрћу свима, који без дозволе оду у Архангелск, Мурманск или код Чехословака, АС, МИД ПО, р. 547, Ф. IX, д. 8, 756–757.

¹⁰⁹ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 5, 425 и об; МС, бр. 431; Пс, П-По, 1918, Ф. I, 101.

¹¹⁰ АС, МИД ЈО, бр. 2472, 2503, 2685, 2743, 2828, 3104; МИД ПО, 1918, р. 547, Ф. IX, д. 8, 721об–722об; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 67, 70, 73, 86, 86, 99; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 100; АСАНУ, 9837/10; 9838/11–12; 9849/5–6; ВРС XXV, 617; *Југословенски добровољци*, бр. 239, 241; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 108–109; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 341; Ј. А. Pisarev, *Prilog istoriji delatnosti Srpske misije*, 65; В. Hrabak, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama*, 15, 19.

рока од три месеца отказује телеграфску конвенцију са Србијом из 1903. године. Пашић је солонски поручио да се поступи у сагласју са савезницима, „али ипак треба отпочети“ незваничне разговоре за нову конвенцију, „ако у опште садашња влада“ то жели.¹¹¹ И сам је увиђао да простора за маневар има све мање.

Нове околности су у први план истакле једну неформалну организацију. Југословенско друштво је настало новембра 1917. у складу са Пашићевом политиком да из промена у Русији извуче што је више могуће користи, а да се истовремено не дискредитује пред западним савезницима. Окупљало је људе блиске Посланству Србије и налазило се под идејним руководством помињаног Радослава Јовановића. Поред Петрограда, имало је филијале у Одеси, Москви и Кијеву. Упоредо са пропагандном делатношћу, организација је примила на себе да групише и пружи заштиту свим Србима, Хрватима и Словенцима у Русији. Самим тим, добила је помоћну улогу приликом прикупљања добровољаца. У свом раду имала је подршку Народног комесаријата за иностране послове, где је као референт за југословенске ствари и уредник листа за заробљенике делегиран њен члан Мијо Радошевић. Везе са новом влашћу учврстило је учешће Јовановића „са правом саветодавног гласа“, додуше без претходне дозволе са Крфа, на Четвртм сверуском конгресу совјета, који је у марту 1918. одлучивао о ратификацији мира у Брест Литовску. Користећи простор, Друштво је на саветовању у Москви, крајем априла и почетком маја, прерасло у Југословенску револуционарну федерацију, са прокламованим циљевима за одржање добрих односа са новом влашћу и наставком рада на окупљању Јужних Словена.¹¹²

И поред наклоности совјетске владе, нису успели у намери.¹¹³ Са њима у сукобу интереса налазио се, састављен великим делом од бивших дисидената

¹¹¹ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 1, 30, 45 и об; р. 547, Ф. IX, д. 8, 767; *Москва–Србија, Белград–Россија* 4, 721.

¹¹² АС, МИД ЈО, бр. 1586, 1860, 2135, 2468; МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 7, 673–677, 686–687об; р. 547, Ф. IX, д. 8, 721об–722об; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 18, 41; АСАНУ, 9829; 9837/10; 9839/2, 29; 9841; 9845; 9863/11; ГАРФ, Ф. Р1235, Оп. 2, ед. хр. 18, 30–33; ед. хр. 19, 4–7; *Југословенски добровољци*, бр. 226; *Москва–Србија, Белград–Россија* 4, 555–565; *Советско-југославские отношения*, бр. 11, 15, 17–18; *Учеšће југословенских радних људи*, бр. 23; М. Московљевић, *У Великој руској револуцији*, 132–173; З. Бајин, *Мирослав Спалајковић*, 335; М. Исић, *Милош Московљевић 1884–1968. Живот и дело*, Београд, 2017, 48–57; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 459; Исти, *Срби у грађанском рату*, 37–40; В. Hrabak, *Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine*, *Istorija XX veka* 9 (1968), 14–20; *Rad Pašićevog pouzdanika*, 130–134, 138, 145–148.

¹¹³ Готово комичне сцене дешавале су се са шездесетак официра и војника Допунског батаљона, послатим на агитацију назад у Русију. Они су средином јула ухапшени у околини Москве.

Добровољачког корпуса, Југословенски револуционарни савез, који је углавном окупљао присталице бољшевичког усмерења. У одговор на оснивање Федерације, они су се маја 1918. организовали у Југословенску групу при Руској комунистичкој партији, под вођством дугогодишњег бољшевика Вукашина Марковића. Међусобна нетрпељивост брзо је ескалирала у отворено непријатељство. Група је користила догађаје на северу Русије и учешће појединих оружаних група Срба у грађанском рату на страни „белих“ како би изазвала распуштање Југословенске револуционарне федерације и преузимање имовине Србије. На њихову дојаву о повезаности Лонткијевића са „контрареволуционарном делатношћу“ у Казању, совјетске власти су почетком августа упале у дипломатске просторије у Москви, запленили архиву, ухапсиле официре српске војне мисије, службенике Конзулата и већи број чланова Федерације. Истовремено, за потребе Групе реквирирали су „Српски конак“ – Подворје, састављено од цркве и гостионице под управом архимандрита Михаила.

Југословенски комунисти су ишли и корак даље, тражећи целокупну власт над пословима српских грађана. Бољшевици још увек нису били спремни да им допусте толико. Догађаје су искористили на другачији начин. Од Југословенске револуционарне федерације исходили су позив Србима, Хрватима и Словенцима да буду неутрални у руским стварима. За ослобођење заточеника, ипак, била је потребна и интервенција са стране. Против хапшења, упада у дипломатске просторије и држања српских поданика као таоца протестовало је Посланство Норвешке, коме је Спалајковић препустио одбрану интереса у Русији. У питању је било добро решење. Норвежани су заступали руске поданике у Финској, те су имали простора да изврше енергичну пресију на власти у Москви. Крајем августа дошло је до ослобађања Лонткијевића и осталих ухапшених.¹¹⁴

Упућене међу аустроугарске заробљенике, у недостатку затвора, шетали су их из логора у логор. Ослобођени су на интервенцију из Југословенске револуционарне федерације, почетком септембра, али тада није било страже за њихово спровођење до „пункта распоређивања“. Видевши да више нико не зна шта ради, Срби су у ноћи 27/28. септембар утекли. Совјетској бирократији су оставили да месецима производи будуће архивске документе о њиховом случају, ГАРФ, Ф. Р3333, Централное управление по эвакуации населения (ЦЕНТРОЭВАК) Наркомата внутренних дел РСФСР, Оп. 3, ед. хр. 563, 1–7, 10–13, 17, 22 и об. 26, 39, 54–58; д. 568, 7 и об. 15–16.

¹¹⁴ АЈ, 790/15, Сигнатура 8; АС, МВ, 1918; МИД ЈО, бр. 3385; МИД ПО, 1918, р. 541, Ф. VII д. 1, 63 и об; р. 546, Ф. IX, д. 5, 434, 436–439, 442–443; д. 7, 635–636; р. 547, Ф. IX, д. 8, 767–768, 778, 788; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 58, 118; АСАНУ, 9829; 9839/2; 14439/726; *Москва–Србија, Белград–Россија* 4, 722–724; *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi*, бр. 22–23, 27, 59–60, 78–79, 95, 106–107, 111, 113, 119, 126–127, 131, 134–135; Ј. Вукичевић, *Успомене из Октобарске револуције*, Зборник Матице

Бољшевицима је унеколико одговарао рад Федерације на скупљању добровољаца „у корист револуције“; чиме су се они одвајали од учешћа у грађанском рату на страни „белих“. Против сваког компромиса стала је Група. Почетком септембра, одбила је предлог Федерације да заједнички, уз помоћ совјетских власти, пошаљу 400 агитатора по Русији и још 150 иза линија фронта – код српских трупа које се боре на страни савезника. Југословенски комунисти су наставили да раде против званичних и незваничних органа Србије, засипајући владу у Москви извештајима о њиховом мешању у „контрареволуционарне радње“. Као последица, Народни комесаријат за послове националности појачао је контроле над српским поданицима.¹¹⁵ Покушаји да они оду из Русије неко време нису давали резултата. У јеку „дрвеног терора“ после неуспешног атентата на Лењина, и даље су их сматрали за таоце. Парадоксално, број добровољаца из редова заробљеника се повећавао, што је услед тешкоћа са издржавањем, задавало додатну главобољу Лонткијевићу. На све то, средином октобра је потпуно прекинута и комуникација коју су Норвежани одржавали са севером Русије. Срби у Москви нашли су се у потпуној изолацији од спољног света.¹¹⁶

Срећом, нису дуго остали у таквом положају. Њихов повратак погодио се са масовном репатријацијом иностраних грађана, повезаној са крајем рата. Повољном исходу припомогао је и чиновник Посланства, Мита Димитријевић. На основу разговора који је водио са Лењином, он је 16. новембра затражио дозволу да, уз потребан број вагона и пратњу званичног представника совјетске власти до пограничног пункта, преведе 253 људи за Србију. Разлоге за одлазак дефинисао је

српске за друштвене науке 22 (1959), 140–144; Н. Груловић, *Југословени у рату*, 170–172, 247–251; В. В. Зеленин, *Под красным знаменем Октября. Югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921*, Москва, 1977, 79–81, 113–128, 144–148; Т. В. Кириллова-Угрюмова, *К вопросу о общественной деятельности Р. Йовановича*, Советское славяноведение 1 (1987), 89–91; И. Д. Очак, *Југословени у Октобру*, 72–94, 100–116, 122–125; J. A. Pisarev, *Prilog istoriji delatnosti Srpske misije*, 67; N. Popović, *Jugoslovenska centralna komunistička organizacija u Rusiji (1918–1921. godine)*, Prilozi za istoriju socijalizma 5 (1968), 243–257; Исти, *Односи Србије и Русије*, 469–471; Исти, *Срби у грађанском рату*, 36–40, 65–78; В. Храбак, *Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe*, 5–6, 28–56; Isti, *Partijska organizacija i forumi komunista Jugoslovena u Sovjetskoj Republici 1918–1921*, ЈЛС 1–4 (1967), 8–21; Isti, *Rad Pašičevog pouzdanika*, 148–155.

¹¹⁵ Преко Конзулата Норвешке, у Москви је средином октобра извршена регистрација 22 члана дипломатског и конзуларног кора, 56 људи у „колонији“ и 164 представника Војне мисије, ГАРФ, Р1318, Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР, Оп. 1, ед. хр. 1166.

¹¹⁶ АС, МИД ЈО, бр. 3494; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 124, 126, 139; АСАНУ, 9829; ДВП СССР, бр. 329, 333, 336, 340, 343, 370; *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi*, br. 131; P. Пајпс, *Пуска револуција*, 761–780; N. Popović, *Je li bilo organizovano Odeljenje Južnih Slovena pri Narodnom komesarijatu za pitanja nacionalnosti u Moskvi 1918. godine?*, Časopis za suvremenu povijest 2 (1982), 179–184; Isti, *Jugoslovenska centralna komunistička organizacija*, 257–258; Исти, *Срби у грађанском рату*, 77–78.

у подобној форми жељом бивших заробљеника да тамо „узму учешће у даљем развоју револуционарног покрета“ и „крајњој неопходности“ званичних лица у ослобођеној отаџбини. Није дуго чекао на одобрење. Одлука о целој ствари дошла је под руке главног човека тајне полиције – Чеке, Феликса Ђержинског, од кога је три дана касније стигао одговор да „не постоје препреке“ за одлазак „у преписци назначених Срба“. Совјетске власти су испуниле и други део Димитријевићеве молбе. Уз један вагон прве класе, путницима је уступљено још пет товарних. Крајем новембра они су напустили Русију.¹¹⁷

Нису, међутим, сви српски грађани отишли. У Петроградском посланству, Вицеконзулату у Тамбову и Конзулату у Москви остали су чиновници, док је архимандрит Михаило наставио да води рачуна о привремено ослобођеном Подворју. Ни један од ретких који је за време августовских догађаја остао на слободи, Радослав Јовановић, није желео да се повуче из Русије.¹¹⁸ Током јесени здушно је радио на прилагођавању програма Југословенске револуционарне федерације новим приликама. Услед одласка бројних чланова, без обзира на труд, организација је до краја године потпуно престала са радом. Преостали чиновници дипломатских представништва наставили су да делују у специфичним околностима. Озбиљно су их погађале огромне цене намирница и хладноћа, те погоршање односа између совјетске владе и Норвешке, концем године.¹¹⁹ Једини интерес за останак био је у сагласју са духом неуспешне реформе Федерације; у одбрани права сународника током грађанског рата и помагању њиховог извлачења из Русије. Правилно функционисање су им онемогућавали југословенски комунисти, који су придобијали све више на значају.¹²⁰

За објашњење наглог снажења њиховог утицаја потребно је вратити се годину дана уназад, првој јединици дисидената, кијевском Југословенском ударном батаљону, у коме су се нашли бројни пробољшевички оријентисани

¹¹⁷ ГАРФ, Р1235, Оп. 93, ед. хр. 104, 110–111, 134а–138.

¹¹⁸ За регулисање свог статуса обратио се Народном комесаријату за иностране послове, одакле је 23. новембра добио врло широке привилегије за присуство заседањима Централног извршног комитета бољшевичке странке, службена путовања између Москве, Петрограда и Вологде, те право да слободно одлази и враћа се из иностранства, АСАНУ, 9839/2–3.

¹¹⁹ У целој гужви са наглим повлачењем норвешких дипломата, није се успело са евакуацијом архиве Посланства у Петрограду, АС, МИД ПО, 1918, р. 537, Ф. IV, д. 5, 562 и об, 582 и об.

¹²⁰ АС, МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 5, 451; АСАНУ, 9829; 9835/20; 9863/17–21; ДВП СССР, бр. 413; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 725; *Učesće jugoslovenskih radnih ljudi*, бр. 134, 153, 160, 211–212; В. В. Зеленин, *Под красным знаменем*, 148–150; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 471; Исти, *Срби у грађанском рату*, 78, 186–188; В. Hrabak, *Rad Pašićevog pouzdanika*, 155–156.

војници. На његово чело, крајем 1917. поново је дошао црнорукац, пуковник Војислав Гојковић. Иако се залагао за немешање у руске ствари, команданту тада није сметало опредељење дела бораца. У касарни Батаљона званично је јануара 1918. формиран помињани Југословенски револуционарни савез. Расцеп између Гојковића и групе потчињених наступио је са доласком совјетске власти у Украјину. Уследила је подела. Из састава Батаљона, конкретно дела који је припадао Савезу, произашле су прве оружане групације Срба, Хрвата и Словенаца на страни црвених.¹²¹

За време фебруарских борби око Кијева део јединице учествовао је у ослобађању групе болшевика из затвора, због чега је придобио симпатије нових власти. Група „револуционарно оријентисаних“ војника, после расцепа, послата је најпре у Одесу, где је са тамошњим дисидентским формацијама образовала Први југословенски одред Црвене гарде (наводно је имао око 900 људи). Јединица је водила борбе са немачком војском код Одесе, Николајева и Херсона. Нарочито се истакла у одбрани Јекатеринослава, почетком априла, када је погинуо њен командант Максим Чанак. Други југословенски одред Црвене гарде, чији костур су поново чинили изасланици Југословенског савеза, борио се у одбрани Кијева, да би се касније спојио са својим саборцима из Трећег и Четвртог југословенског одреда у сукобима против украјинских козака у Полтави.¹²²

Југословенски болшевици су своје позиције, дакле, градили на бојном бољу.¹²³ До јесени, њихове чете учествовале су у борбама против контрареволуције

¹²¹ Под навалом Немаца, Гојковићев батаљон се повукао у Самару. Командант је наставио са покушајима да се врати под окриље званичне Србије, али са Крфа и Солуна нису хтели да јединицу приме у целини, са официрима црнорукцима. Болшевици су крајем априла одбили могућност да се она прикључи Црвеној армији, због хетерогености састава. Вишемесечно осипање људства довршено је преласком већине преосталих војника у Допунски батаљон, док је Гојковић отишао у емиграцију, на запад, АС, МИД ЈО, бр. 1970/28, 2006, 2101, 2176, 2278; Пс, П-По, 1917, Ф. I, р. 83; 1918, Ф. I, р. 19; П-С, 1918, Ф. I, р. 62; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 64–65, 70, 73, 80; *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi*, br. 38, 84; В. Нrabak, *Delatnost članova udruženja „Ujedinjene ili smrt“*, 233–234, 238.

¹²² АС, Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 15; *Советско-југославске одношеня*, бр. 14, 19–20, 25; *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi*, br. 26, 30–34, 38, 48, 53–55, 60, 63, 66, 84, 174; Н. Груловић, *Југословени у рату*, 141–201; В. В. Зеленин, *Под красњим знаменем*, 62–70, 74–85, 97–108, 209–251, 285–305; И. Д. Очак, *Југословени у Октобру*, 67–77, 87–90, 209–249; Н. Б. Поповић, *Срби у грађанском рату*, 40–51, 53–57, 85–86; В. Нrabak, *Delatnost članova udruženja „Ujedinjene ili smrt“*, 222–243; *Isti, Partijska organizacija i forumi komunista*, 14–15, 17.

¹²³ Поред поменутих, од већих јединица постојао је и Први српски совјетски одред у Јекатеринославу, под вођством будућег совјетског генерала, команданта корпуса и носиоца највишег одликовања – Ордена црвене заставе, Данила Срдиха. Србин родом из Врховина у

на Доњецком, Донском и Поволошком фронту, да би се у септембру сјединиле у Први југословенски пук интернационалне војске, са бројним стањем од 1.500 војника. Поред организованих чета, треба поменути да се мноштво бивших заробљеника појединачно или у мањим групама ратовало у совјетским јединицама широм Русије. Још током пролећа команданти разних формација и Југословенски савез, сагласно линији Руске комунистичке партије (бољшевика), слали су агитаторе за прикупљање људства Црвеној армији. Образовањем Југословенске групе активност је примила организованији облик, пошто су чланови добили дозволе за рад у заробљеничким логорима. Нарочиту пажњу поклонили су агитацији и оснивању партијских ћелија на северу Русије и међу „југословенским елементима“ на страни „белих“ у околини Казања, касније Сибиру. Део Срба бољшевика посегао је чак за узимањем совјетског грађанства.

Крај рата довео до појаве још једне активности. Како је у идеалима комунистичке мисли широко била заступљена идеја о светској револуцији, немирно стање у пораженим земљама распалило је жар код совјетских функционера за остварење преврата у Средњој Европи и на Балкану. У ту сврху, заједно са другим иностраним секцијама, чланови југословенског огранка добили су „специјалан задатак“ да шаљу људе у циљу организације партија и револуционарне делатности на територији Аустро-Угарске, за коју се држало да је у распадању. На ванредној конференцији Групе 5. новембра донета је одлука о образовању Комунистичке партије (бољшевика) Срба, Хрвата и Словенаца и преношењу њене делатности у домовину. У наредним месецима бројни истакнути чланови упућени су као емисари у своје средине на спровођење задатка.¹²⁴

Управо је расипање на широком простору онемогућило организовану активност на остварењу идеје „пролетерске револуције“.¹²⁵ Огроман део чланства се „пасивизирао“, док се остатак прихватио скромнијих циљева, рада на ширењу комунистичке мисли и стварању илегалне мреже. Не може се спорити са

Хрватској, упркос сјајној каријери, трагично је завршио живот; страдао је у Стаљиновим чисткама, Д. Очак, *Југословени у Октобру*, 212–213, 273–274.

¹²⁴ Југословенска група је претходно неуспешно инсистирала на затварању српских официра „у концентрациони логор“, чиме би спречили да повратком у земљу буду „у препреци“ класној борби, *Учеће југословенских радних људи*, бр. 202.

¹²⁵ Само до 20. децембра у нову државу упућено је 114 емисара, што је представљало 20% партијски организованог кадра у Русији. У том тренутку, остало је 112 чланова и 320 симпатизера-кандидата, В. Нрабак, *Dolazak organizovanih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918–1919. g.*, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 4 (1966), 253.

чињеницом да је на неуспех болшевичког подухвата у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца утицала и спремност власти. С обзиром да су се већ суочили са извесним нередом, побунама, пљачкама и разбојништвима „неорганизованих“ група повратника на запоседнутим територијама, српска војска и полицијски органи били су приправни. Уз то, влада у Београду је имала информације о планираној акцији из Москве. Са праћењем, претресањем и забраном окупљања, повратници су по потреби хапшени или интернирани. Највећи домет њихове акције представљало је учешће и утицај на стварање Комунистичке партије Југославије, која је свој основ имала у московској КП(б) СХС.¹²⁶

Донекле спада у иронију да је највећа јединица Срба, Хрвата и Словенаца на страни „белих“ такође произашла из миљеа црноручких команданата. Југословенски ударни батаљон пуковника Александра Срба дуго је лавирао у сарадњи са војним властима у Одеси и одржавао се на преузимању војника Добровољачког корпуса. За разлику од Гојковића, Срб је волео новац и „леп живот“. И поред уласка у уносан посао чувања страже богатим грађанима, закидао је војницима на плати, те је његов одред карактерисала недисциплина и стално напуштање људства. По болшевичком преузимању власти у Одеси, крајем јануара 1918. године, заједно са Допунским батаљоном, јединица је добила

¹²⁶ АЈ, 790/08, Сигнатура 5, 16, 18–19, 21, 23, 35, 38, 40, 42, 46–47, 50; 790/15, Сигнатура 3–4, 8–10; АС, МИД ЈО, бр. 2177; МИД ПО, 1917, р. 527, Ф. IX, д. 6, 527; д. 7, 624; 1918, р. 537, Ф. IV, д. 7, 764, 854; р. 546, Ф. IX, д. 5, 450; д. 7, 686об; р. 549, д. 4, 429–432; Пс, П-С, 1918, Ф. I, р. 174; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 69; ГАРФ, Р393, Народный комиссариат внутренних дел РСФСР (НКВД РСФСР), Оп. 7, ед. хр. 15; Оп. 27, 1323; Р1235, Оп. 93, ед. хр. 104, 108–109об; Р8091, Коллекция микрофотокопий документов зарубежных архивов, Оп. 89, ед. хр. 1; ДВП СССР, бр. 399–401, 407, 432; *Советско-југословенске одношенија*, бр. 29, 33, 36–37, 41; *Града*, Т. 1, бр. 234; *Москва–Србија, Белград–Россија* 4, 553–554; *Учеће југословенских радних људи*, бр. 19–20, 24–25, 28, 33, 35–47, 50–52, 56–58, 60–62, 65, 68–73, 76–77, 80, 85, 87–93, 96–116, 118–125, 128–133, 135–149, 152–179, 182–216, 227, 233, 245, 252–253, 256, 258, 263–264, 275; Н. Груловић, *Југословени у рату*, 202–318; Исти, *Југословенска комунистичка револуционарна група „Пелагић“*, Зборник Матице српске за друштвене науке 22 (1959), 108–126; В. В. Зеленин, *Под красным знаменем*, 71–74, 96–97, 118–132, 137, 150–162; И. Д. Очак, *Југословени у Октобру*, 81–86, 93–102, 112–122, 128–148, 207, 319–333; Ј. А. Pisarev, *Prilog istoriji delatnosti Srpske misije*, 67; Н. Поповић, *Jugoslovenska centralna komunistička organizacija*, 244, 251–256, 259–264; Исти, *Комунистичка партија (болшевика) Срба, Хрвата и Словенаца*, Историјски гласник 1–2 (1970), 235–242; Исти, *Срби у грађанском рату*, 56–67, 71–75, 78–82, 162–165; А. Фира, *Конгрес уједињења СРПЈ(к) и Војводина*, Зборник Матице српске за друштвене науке 22 (1958), 7–11; В. Нгабак, *Dolazak organizovanih povratnika*, 240–279; Isti, *Jugosloveni učesnici oktobarske revolucije i stvaranje KPJ*, Зборник Филозофског факултета у Приштини III (1966), 109–138; Isti, *Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca*, ЛС 1–2 (1969), 7–25; Isti, „*Nacionalni kurs*“ *jugoslovenskih internacionalista u Rusiji (1918–1919)*, ЛС 3–4 (1977), 3–30; Isti, *Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe*, 21–28, 32–33, 39–40, 52–53; Isti, *Partijska organizacija i forumi komunista*, 21–31; Исти, *Пропаганда путем штампе Југословена комуниста у Совјетској републици 1918–1921*, Историјски записи 4 (1967), 661–683, 706–712; F. Čulinović, *Odjeci Oktobra*, 53–454.

задужење да одржава ред и мир у граду. Две формације, међутим, нису могле да нађу заједнички језик. Позивима за сарадњу супротстављао се потпуковник Света Маринковић, чак и за време опасности да обе падну у немачко заробљеништво. После одласка Допунског батаљона из Одесе, пуковник Срб је почетком марта својевољно, без дозволе команданта града, своју јединицу лађом превео у Маријупољ. У односима према совјетској власти наставио је да се држи неискрено и више пута је одбијао позиве да крене на фронт. Паралелно је успоставио везе са француском мисијом на Кавказу, одакле је такође добијао новац, тражећи начина да се извуче из Русије. Крајем априла, бивши српски официр се са 1.400 војника нашао у Таганрогу. Тамо је именован за команданта фронта у борби против контрареволуције. Среброљубље и бројне малверзације обиле су му се о главу. Под нејасним околностима, пресудио му је куршум један од његових бораца, 27. априла. У тренутку смрти, Срб је располагао сумом од око 300.000 рубаља.¹²⁷

Остаци Батаљона, на броју око 300 људи, услед совјетске забране, нису били у могућности да пођу на север и прикључе се Допунском батаљону. Током лета нашли су се у Казању, куда је ускоро животни пут довео њиховог новог команданта. По налогу српског војног изасланика Лонткијевића, на чело одреда постављен је мајор Матија Благодић. Показало се да се ради о важној промени. Долазак Благодића означио је крај неодређеног држања јединице. Заједно са Чехословачким одредом, чета је учествовала у борбама против Црвене армије у Казању, где је запленила резерве Руске банке – евакуисане у време навале Немаца из Москве – и ставила их на расположење Привременој сибирској влади у Омску. Без обзира на сјајан успех, војнике није престала да прати лоша срећа. У наставку крвавих битака око града 16. августа погинуо је мајор Благодић. Сама јединица повучена је у Самару. Тамо јој се присајединила чета формирана од официра

¹²⁷ Верзија да је његово убиство организовала званична Србија или посланик Спалајковић, која се уврежила у послератној југословенској историографији под утицајем сведочења Радослава Јовановића и неких „домаћих бољшевика“, нема озбиљних основа у изворима и са историјске дистанце не може се прихватити као „највероватнија“, АС, МИД ЈО, 1970/28; МИД ПО, 1917, р. 523, Ф. VII, д. 5, 507–508; 1918, р. 533, Ф. II, д. 4, 342; МС, бр. 431; Пс, II-C, 1918, Ф. I, р. 122; АСАНУ, 9829, 87; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 13–14, 17–20, 33, 38–42, 44, 53–55, 57; П. 16, К. 46, Ф. I, 2, 12–13; ВРС XXV, 24; *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi*, бр. 81; В. В. Зеленин, *Под красным знаменем*, 107–112; Н. Б. Поповић, *Срби у грађанском рату*, 52–53; И. Д. Очак, *Југословени у Октобру*, 210–211; В. Hrabak, *Delatnost članova udruženja „Ujedinjene ili smrt“*, 234–238, 240.

задуженог за прикупљање добровољаца, капетана Ивана Божића, која такође није могла да прође на север. Постављало се питање шта даље.¹²⁸

Преостали Срби, после расцепа између делова Русије, нашли су се у вртлогу грађанског рата на територијама где објективно није досезала јурисдикција Спалајковића и Лонткијевића. Централну улогу у организовању и бригу о поданицима под влашћу „белих“ преузела је потпуно нова личност. Радило се о Јовану Миланковићу. Српски дипломата је крајем октобра 1917. добио наређење да пређе из Јаша у Одесу, да би фебруара наредне године на месту конзула заменио Марка Цемовића. Заједно са Допунским батаљоном повлачио се испред Немаца на исток и за ново седиште Конзулата у марту одредио Самару. Није имао нимало лак задатак. Под Миланковићеву заштиту током лета дошле су и чете формиране од агитационих комисија Војне мисије Србије, у областима под контролом контрареволуције. Груписањем неких од њих, одред у Чељабинску дошао је до нивоа батаљона. Конзулово одбијање захтева Чехословака, крајем августа, да им се та, недовољно припремљена јединица, прикључи у операцијама заплело га је у мрежу интрига. Чехословачки национални савет „за једино признату“ организацију у прикупљању добровољаца Јужних Словена именован је опозитну групу. То је била Југословенска комисија у Јекатеринбургу, састављена већином од дисидената Хрвата и Словенаца, чији борци су ратовали против бољшевика.¹²⁹

Слично појави под „црвенима“, и код „белих“ су се образовале две супротстављене стране. Док је у Москви разлика била идеолошка, на простору Сибира сукобиле су се различите националне концепције. Дисиденти су избацили пароле против стварања „Велике Србије“, за државу једнаких права Срба, Хрвата

¹²⁸ АЈ, Ф. 375, Дипломатска и конзуларна представништва Краљевине СХС у Русији, бр. 1213, 1355, 2601; АС, МИД ЈО, бр. 3494; МС, бр. 431; Пс, П-С, 1918, Ф. I, р. 62, 119, 130, 155, 172, 174, 185, 194, 211–215; ВА, П. 3, К. 3, Ф. 1, 11/1; ДРЗ, Ф. 1, Оп. 1, М-232, 1–10; В. В. Зеленин, *Под красным знаменем*, 138–142; Ј. Д. Миланковић, *Успомене из Сибира 1918–1919. и пут океаном у домовину 1920*, 13–25; В. Шикопарија, *Сећања*, 532; Н. Б. Поповић, *Срби у грађанском рату*, 75–76, 86–87, 94–96; Исти, *Србија и руска револуција 1917–1918*, Београд, 2014, 149; В. Нрбак, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama*, 19.

¹²⁹ АЈ, 335–119, 314, 449–450; Ф. 375, бр. 1213, 1355, 1453, 2018, 2601; АС, МИД ПО, 1917, р. 523, Ф. VII, д. 5, 507–511; р. 525, Ф. VIII, д. 9, 963об; 1918, р. 540, Ф. VI, д. 2, 213–214об; д. 3, 322; р. 542, Ф. VII, д. 4, 555–556; р. 545, Ф. IX, д. 1, 13об; д. 5, 433; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 11; П-С, 1918, Ф. I, р. 3, 51, 54, 57, 88, 91, 95, 131, 133, 178–180, 182, 184–188, 190, 194, 197, 199, 203–204, 208, 210–211, 213–217, 219, 224–226, 229–233, 239, 247, 252, 266; *Војска без државе*, 349–350; Ј. Д. Миланковић, *Успомене из Сибира*, Београд, 1926, 7–11. Н. Б. Поповић, *Срби у грађанском рату*, 88–96; Исти, *Србија и руска револуција*, 148–149, 151.

и Словенаца, образовану на унитарној основи. С друге стране, Миланковић се против оних, који „нису хтели шајкаче“, послужио већ виђеном тактиком¹³⁰. На скупштини у Чељабинску 8–12. септембра основан је Привремени југословенски народни одбор (ПНЈО), као „врховни орган“ свих Југословена у Русији, под скиптром српске владе. Сједињењем бројних чета и одреда, Одбор је крајем месеца, као своју војну јединицу, образовао Добровољачки пук Срба, Хрвата и Словенаца „мајора Благогића“, који је временом досегао 3.500 људи.¹³¹ Молбе да им се пошаљу официри српске војске ради даље организације, упркос постојању одлуке владе на Крфу, нису се испуниле. Отежана комуникација стављала је конзула у неодређен положај, без јасних инструкција. Миланковић је за наредбу да се јединице ставе на расположење француском генералу Морису Жанену сазнао тек првог дана 1919. године. Но, и даље, колико је могао, избегавао је да дозволи мешање Пука у руске ствари.¹³²

Једина порука владе са Крфа, пристигла у међувремену, представљало је овлашћење Миланковићу да отвори конзулат у Владивостоку, добијено 23. октобра, чиме је потврђен за официјалног представника Србије. У недостатку детаљнијих смерница за рад, дипломата је успоставио незваничне односе са Привременом владом у Омску.¹³³ Нотификација са Крфа имала је значаја и у борби против сепаратне делатности Југословенске комисије и напорима конзула за споразумним уједињењу две групе. Већи утицај, ипак, произвео је победнички поход српске војске и формирање Краљевства СХС. У наредним месецима, многи

¹³⁰ Ј. Д. Миланковић, *Успомене из Сибира*, 26–27.

¹³¹ Формација супарничке стране, Први југословенски пук „Матија Губец“, имала је крајем године 1.700 војника, од чега само 300 Срба, Н. Б. Поповић, *Срби у грађанском рату*, 93.

¹³² АЈ, Ф. 375, бр. 1213, 1370, 2018, 2032, 2601; АС, МИД ЈО, бр. 3194, 3200, 3242, 3307, 3452; МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 5, 432, 446; Пс, П-С, 1918, Ф. I, р. 239, 247, 249, 255–256, 263, 266; Ф. II, р. 7–8, 17, 25, 33, 57, 94, 104–106, 116–117, 124, 138, 149, 182; ГАРФ, Р200, Оп 1, ед. хр. 336, 1–3; ед. хр. 358, 1–47, 52, 60–68, 82–83; ед. хр. 373, 78 и об; Р6851, Российское посольство в Париже, Оп. 1, ед. хр. 7, 5, 7; *Москва–Србија, Белград–Россија* 4, 79–83, 550–551; *Советско-југославские отношения*, бр. 31; Ј. Д. Миланковић, *Успомене из Сибира*, 25–28, 33–44; М. Исић, *Милош Московљевић*, 95–98; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 467–468; Исти, *Срби у грађанском рату*, 97–105; Исти, *Србија и руска револуција*, 150–151.

¹³³ Сибирска влада је због недефинисаног односа српских јединица према грађанском рату и из сопствених интереса подржавала намеру да оне не улазе у састав страних трупа, већ да начелно остану под њеним окриљем. Октобра 1918. донела је једну врло необичну одлуку у корист Срба, који су се борили против непријатеља на фронтovima у Русији. Наиме, уколико је неко од њих у току рата био рањен, озлеђен или болестан, добио је могућност да тражи пензију, тј. изједначена су му права са руским поданицима, ГАРФ, Р131, Административный совет Временного правительства, Омск, Оп. 1, ед. хр. 140, 1–4; ед. хр. 342, 1–2об, 5 и об, 8–9, 15, 18 и об; Р3403, Департамент Государственного казначейства Министерства финансов Российского правительства. Омск, Оп. 1, ед. хр. 435, 1 и об, 4.

мањи одреди и појединци прелазили су под ингеренцију ПНЈО и Пука „мајора Благотића“.¹³⁴ Ток ствари приморао је Југословенску комисију да пристане на преговоре, који су 4. априла 1919. крунисани сједињењем организација у Југословенско народно веће, под контролом Миланковића.¹³⁵

Српски конзул у Сибиру одиграо је важну улогу и приликом евакуације српских избеглица из Русије. Радило се о народу из источне Србије, који је током непријатељске најезде у јесен 1915. прешао у Румунију. Ратни вихор није им дао мира дуже од годину дана. По румунском повлачењу пред непријатељем, морали су да се евакуишу на сигурније, те су транспортовани у руски градић Јелисаветград, близу Одесе. Нова селидба, под познатим околностима, погодила их је 1918. године. Заједно са Допунским батаљоном и Миланковићем, средином марта нашли су се, у врло тешком здравственом и материјалном стању, у Самари. На конзулове вапаје помоћ је стигла од једне америчке хуманитарне организације и њиховог Црвеног крста. Помињала се опција да они буду транспортовани у САД. За бригу о њима, као инспектора избеглица, одређен је професор Милош Московљевић, са ким је око 1.200 душа, од тога 500 деце, кренуло средином априла ка Владивостоку, ради извлачења из Русије. Преко Челабинска, Омска и Краснојарска, пут их је 19. августа довео у Иркутск. На бројне унутрашње свађе и проблеме са инфилтрираним дезертерима надовезала се незгодна околност да су Американци изгубили интерес за даље издржавање избеглица.¹³⁶

¹³⁴ Пошто Руси нису хтели да из заробљеничких логора пуштају „Аустријанце“, конзул се довијао и давао им пасоше на место становања у Србији. Док су Срби из Војводине „сви хтели да су из Крагујевца, и то им се чинило да је најсрбастије“, већи проблем правило му је што су месне власти муслимане из Босне третирали као „Турке“, Ј. Д. Миланковић, *Успомене из Сибира*, 35.

¹³⁵ АЈ, 335-119, 468-506, 521, 534; Ф. 375, бр. 1213, 1370, 1453, 2032; АС, МИД ЈО, бр. 3452, 3637; МИД ПО, 1918, р. 546, Ф. IX, д. 5, 446 и об; р. 547, Ф. IX, д. 8, 789-794; Пс, П-С, 1918, Ф. I, 244, 259; Ф. II, р. 2, 5-7, 10, 17-18, 24, 27, 30, 36, 44, 50, 53-57, 60, 62, 65, 67-68, 70-72, 76-77, 80-81, 85, 94-95, 110-111, 137, 164, 174, 183, 186; ГАРФ, Р176, Совет министров Российского правительства, Омск, Оп. 6, ед. хр. 159, 1-3; Р200, Оп 1, ед. хр. 358, 38-44об, 48-68, 82-83, 153 и об; ед. хр. 373, 1-9, 21, 78 и об, 96-97об; *Војска без државе*, 344-350, 363-392; *Москва-Србија, Белград-Россија 4*, 83-87; 551-552, 567-572; Ј. Д. Миланковић, *Успомене из Сибира*, 29-44; М. Исић, *Милош Московљевић*, 99-106; Н. Б. Поповић, *Срби у грађанском рату*, 105-115; Исти, *Србија и руска револуција*, 151.

¹³⁶ АЈ, Ф. 375, бр. 1213, 1453, 1576, 1920; АС, МИД ЈО, бр. 2368, 2503, 2717; МИД ПО, 1917, р. 515, Ф. III, д. 2, 128; р. 516, Ф. III, д. 6, 375-387об, 430; р. 523, Ф. VII, д. 5, 509, 588; 1918, р. 540, Ф. VI, д. 3, 296, 306; р. 546, Ф. IX, д. 7, 621; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 97; Ф. II, р. 1; 1917, Ф. I, р. 55; 1918, Ф. I, р. 35, 48, 90, 92; П-С, Ф. I, 1918, р. 1, 8-13, 22, 27, 29, 33, 40-43, 48, 53, 65, 85, 202, 205, 207, 209, 222-223, 227, 244; Ф. II, р. 5; ВА, П. 10, К. 7, Ф. I, бр. 1, 56, 58, 84; Југословенски добровољци, бр. 232; А. Ђурић, *Ка победи*, 96-97; Ј. Д. Миланковић, *Успомене из Сибира*, 23; В. Шикопарија, *Сећања*, 531; Д. Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914-1921)*, Београд, 2007, 464-478; В. Живановић, *Српске избеглице у Румунији*, Баштиник 18 (2016), 143-163; Исти, *Српске*

Ранији план заменио је предлог америчког конзула у Иркутску да се Срби колонизују у Западном Сибиру, у месту Бијску и околини, где би се за њих отворила фабрика за предење вуне. У супротном, упозорени су да тешко могу рачунати на помоћ. Предузетнички дух се код Американаца јавио и далеко од отаџбине. У хаотичним руским приликама, Срби су виђени као потенцијално добра радна снага. Такав сценарио није дозволио конзул Миланковић. Одлучно се заложио за евакуацију из Русије, упркос томе што је поново дошао у раскорак са Чехословацима, који су подржали и били спремни да пруже садејство остварењу америчког предлога. Српски конзул је помоћ нашао код „домаћина“. Обезбедио је новчано издржавање Привремене сибирске владе. „После ужасних мука“ избеглице су наставиле пут преко Харбина до Владивостока. Одатле је 750 душа кренуло 29. новембра британском лађом за отаџбину и стигло 20. јануара у Дубровник. Осталих 440 избеглица, уз 600–800 инвалида и неспособних за борбу, иако су многи од њих провобитно одбили да путују у страху од морске пучине, услед нередовне америчке помоћи, нестрпљиво је чекало прву прилику да оде. Њихова репатријација, ипак, отегнуће се све до 1920. године.¹³⁷

Јован Миланковић није остао упамћен само по заслугама у заштити интереса поданика у Сибиру. Без обзира што су дипломатски представници Србије током 1918. долазили у одређене контакте са новоформираним контрареволуционарним владама, ниједна од њих није била званично призната са Крфа. Конзул у Владивостоку је постао први српски представник акредитован код „белих“ правитељстава. Именовању је претходио коначан расцеп бољшевика са Краљевином СХС. Једна од бројних револуционарних формација, Југословенски совјет радничких и сељачких депутата, по одобрењу Народног комесаријата за иностране послове, преузео је крајем марта и почетком априла 1919. године улогу

избеглице у Русији 1916. године, Баштиник 19 (2017), 37–68; М. Исић, *Милош Московљевић*, 57–101; Ј. А. Pisarev, *Prilog istoriji delatnosti Srpske misije*, 62–63; С. И. Шевченко, *Старатељство над српским избеглицама у Јелисаветграду у јесен 1916. године*, Зборник Матице српске за историју 65–66 (2002), 279–284.

¹³⁷ АЈ, Ф. 375, бр. 1213, 1576, 1920, 1966; АС, МИД ЈО, бр. 3633; Пс, П-С, 1918, Ф. I, р. 1, бр. 222–223; Ф. II, р. 1, 4–6, 13, 15, 52, 55, 69, 78, 124, 126, 138, 147, 166, 174, 184; ГАРФ, Р197, Министерство финансов Российского правительства, Омск, Оп. 1, ед. хр. 18, 1–2, 8–11; р. 200, Оп. 1, ед. хр. 355А, 1–31; *Москва–Србија, Белград–Россија 4*, 573–576; Ј. Д. Миланковић, *Успомене из Сибира*, 31–34; Д. Бојић, *Српске избеглице*, 478–482; Н. Б. Поповић, *Срби у грађанском рату*, 146–147.

заступника интереса нове државе. Чланови Совјета су до 4. априла приграбили имовину и функцију бившег Српског конзулата у Москви, Вицеконзулата у Тамбову и Посланства у Петрограду, чиме је и формално настао прекид дипломатских веза. Из Београда им нису остали дужни. Готово синхронизовано, 28. априла, дошло је до признања Руске владе адмирала Колчака. Миланковић је добио позицију отправника послова у Омску, док је министар иностраних дела Сергеј Сазонов у Београд поставио Василија Штрандмана. Имена готово да су давала привада како се ништа није променило. Све је, међутим, било другачије. Краљевина Србија/СХС и нова Русија – будући победник у грађанском рату – Савез совјетских социјалистичких република, дефинитивно су кренули супротним правцима.¹³⁸

Слабљење утицаја дипломатских представника Србије онемогућило је масовну репатријацију грађана. У несигурним приликама у Русији, после почетка грађанског рата, заосталим Србима је прикључење војним формацијама сукобљених страна постао начин преживљавања. Егзистенцијални разлози су чешће имали значајнију улогу од идеолошког или политичког опредељења. Тако је већини оних који су изабрали срп и чекић идеја светске револуције добро дошла за повратак на огњиште. И на другој страни, делатност српског конзула у Сибиру, Јована Миланковића, базирала се на чињеници да је бившим заробљеницима била потребна заштита и излаз из Русије. Карактеристика јединица окупљених под његовом контролом била је да су, за разлику од Допунског батаљона, имале незваничан карактер. Ни кровни, Пук „мајора Благотића“, никада није уврштен у формацијски састав српске војске, будући да су војници заклетву „краљу Петру“ положили тек у фебруару 1919. године, у време када је Србија већ утопила своју државност у нову заједницу.¹³⁹

¹³⁸ АС, МИД ПО, 1918, р. 547, Ф. IX, д. 8, 782, 789–794, 800, 807–808; МС, бр. 113, 166; Пс, П-По, 1918, Ф. I, р. 140; ГАРФ, Р667, Иностранний отдел при Комитете членов Всероссийского учредительного собрания, Уфа, Оп. 1, ед. хр. 30, 2–3; Р5844, А. В. Колчак, Оп. 1, ед. хр. 4; *Москва–Србија, Белград–Россија* 4, 88–100, 248–249; *Советско-југославскије одношенија*, бр. 37, 42–46, 48–50; *Учеће југословенских радних људи*, бр. 392; В. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918-1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb, 1975, 68–69; N. Popović, *Jugoslavenska centralna komunistička organizacija*, 274–275; Исти, *Срби у грађанском рату*, 116–120, 186–192; Исти, *Односи Србије и Русије*, 471–472; И. Д. Очак, *Југословени у Октобру*, 181–188.

¹³⁹ АЈ, Ф. 375, бр. 1370, 1399, 2032; Н. Поповић, *Срби у грађанском рату*, 103.

Централне власти у Москви нису имале утицај на ток догађаја довршен Прводецембарским актом. Начин уједињења Срба, Хрвата и Словенаца био је у супротности са прокламованом перспективом светске револуције. Бољшевици су зато, у складу са сопственим идеолошким погледима, дали подршку стварању паралелне структуре југословенске власти. Раскид потакнут са њихове стране убрзао је признање Колчакове владе из Београда, чиме је Краљевина СХС јасно одабрала страну у грађанском рату. Две земље су постале непријатељи.

ЗАКЉУЧАК

*„Пре свега да ти кажем да Русија није нимало луђа
но што је била и пре револуције,
само је ово друга форма,
а онда јој нека власт није давала да се покаже...
Замисли молим те како би се могао наћи кад упаднеш у земљу
од 180 милиона људи где су 179 милиона и 500.000 лудих
а само можда по милиона нормалних људи.
Ето то ти је Русија без претеривања.“
Светислав Маринковић¹*

*„Срби су по природи маштовити и уображени.
У њиховим одговорима нема прецизности
јер је нема ни у њиховом мишљењу.
Срби никада не виде ствари какве јесу,
него увек боље или горе него што јесу (...)
Изражени шовинизам код Срба повремено се испољавао
у смешном преувеличавању.
Многи Срби искрено сматрају да су први народ на свету,
и да имају најбољу војску у Европи.
Исто то мисле за своју књижевност и науку.“
Григорије Трубецки²*

Односи између Србије и Русије у периоду од 1913. до 1918. године прошли су еволуцију, изазвану драматичним руским унутрашњим променама, од врло блиских до непријатељских. Вишедеценијско ослањање Николе Пашића на једину велику силу међу словенским државама добило је потврду снажном подршком из Петрограда у готово свим питањима која су се тичала српских интереса. Србија је на потпору Русије одговорила савезничком верношћу и праћењем њеног става у међународним питањима. Несугласице, које су повремено настајале, нису промениле курс српске владе. На то је пресудно утицала тек идеолошка промена друштвено-политичког уређења у Русији, изазвана Октобарском револуцијом и доласком бољшевика на власт.

Дипломатски пораз у Анексионој кризи (1908–1909) определио је Руску империју да интензивира залагање за дефанзиван савез балканских држава, под њеним покровитељством, који је требало да буде усмерен против Аустро-Угарске. Поред хришћанских земаља, она је важно место у групацији предвиђала за Османско царство. Краљевини Србији је таква оријентација одговарала због

¹ У писму Војиславу Маринковићу, 17. фебруара 1918. године, АСАНУ, 14439/72а,

² Г. Трубецки, *Рат на Балкану*, 79.

опасности од експанзионистичких тежњи северног суседа. Но, у једном се њено гледиште битно разликовало. У Београду, као и у Софији, тежили су проширењу територија и ослобођењу словенског становништва од турске власти. Русија није успела да задржи балкански савез у дефанзивним оквирима. И поред тога, победе хришћанских држава у Првом балканском рату (1912–1913) одговарали су руским интересима. Савез под њеним покровитељством могао је да игра значајну улогу у међународним односима и констелацији снага између супротстављених група великих држава. Избијање Другог балканског рата (1913) представљало је, због тога, неуспех Русије.

Крхко стање и мноштво нерешених питања у непосредном суседству представљали су тешко бреме за Србију по завршетку међусавезничког сукоба. Помоћ и покровитељство Русије у дипломатским стварима, у таквим условима, помогло јој је да неке од проблема реши. У, можда и главном задатку на Балкану који је царска влада поставила пред собом, није било успеха. Две државе које су чиниле „осовину“ балканског савеза, Србија и Бугарска, остале су у изразито лошим односима. У Петрограду нису превише веровали у одрживост српско-грчког савеза. Већу пажњу су посветили придобијању Румуније за Антанту. Билатералним сусретима у јуну 1914. направљен је врло важан корак у том правцу. Посредно, Русија је на тај начин олакшала мрачну перспективу окружености српске државе непријатељима са северу и истоку.

С обзиром да је период мира трајао мање од годину дана (од августа 1913. до јула 1914), бројни процеси остали су недовршени. Један од њих састојао се у формирању и организацији албанске државе, под ингеренцијом великих сила; чија је нестабилност и подложност аустроугарском утицају остала стална претња за Србију, посебно у предстојећим, ратним приликама. У иницијативама за бољим разграничењем и изградњом пруге према Јадранском мору, руска подршка сударила се са противним држањем савезнице из Антанте, Велике Британије. Други члан Тројног споразума, Француска, имао је више обзира према руским иницијативама у корист Србије. Поред политичких, руска дипломатија је помогла током преговора са Васељенском патријаршијом о прикључењу нових крајева српској цркви, те подизања њеног ранга, а посредно и са Ватиканом око склапања конкордата.

Блискост на многим пољима отворила је могућност за даље династичко повезивање између Карађорђевића и Романова, узимањем руске принцезе за будућу српску краљицу. Цар Николај II је благонаклоно гледао на престолонаследника Александра, а између њега и младе Татјане постојале су одређене симпатије. То, међутим, није оправдавало огроман оптимизам о повољном развоју иницијативе, која би значила улазак у врх европских династичких веза. Русија је током 1913. и 1914. у односу према Црној Гори постепено усагласила политику са Србијом. Њен изразит утицај и подршка србијанској влади били су приметни чак и у питањима унутрашње политике, понајвише у сукобу цивилних власти са Црном руком.

Заштитом за време Јулске кризе и уласком у Први светски рат, Русија није допустила уништење Србије и продор Аустро-Угарске ка Солуну. Да се од ње оправдано очекивала највећа помоћ, потврдило је слање раније договорених 120 хиљада пушака, тачно толико, колико је недостајало за основну попуњу српске војске. Док је у материјалном, финансијском, хуманитарном и војном погледу пружала добру и правовремену помоћ, чини се да је у дипломатским стварима царска влада направила низ озбиљних грешака, посебно у преговорима око придобијања Румуније. До августа 1915. румунској страни је обећано све оно што је тражила, између осталог и цео Банат, а она заузврат није имала обавезу да учини било шта.

Преостали две тадашње чланице Антанте, Велика Британија и Француска, користили су пристанак да Русији након рата уступе Цариград и мореузе за уцењивање у питањима која су се тичала њеног интереса. А, он се умногоме састојао у проширењу и снажењу „најближег савезника на Балкану“ – Србије. Упркос томе што је у нашој историографији постојало мишљење како је царска влада допустила и да Италија уђе у област српских претензија, у Петрограду су одбранили оно што су подразумевали за њене интересе. По Лондонском уговору од 26. априла 1915. године, између Тројног споразума и Италије, поред осталог, за Србију је предвиђен широк излаз на Јадранско море (до рта Планка, испод Шибеника) и могућност његовог делимичног коришћења у војне сврхе. Званична линија руске политике, све до јесени 1915. године, ишла је ка српско-бугарском помирењу и обнови балканског савеза. Русија и њени савезници, ипак, нису имали

довољно простора да нахране све апетите Бугарске. Предрасуда да Бугари могу да дигну руку не Ослободитељку срушила се као кула од карата.

Русија није могла да војно помогне Србије током напада Централних сила и Бугарске. Њена акција у Букурешту, услед сталног румунског колебања и уцењивања, остала је без успеха. Српска страна, и поред тога, послушала је савет руске дипломатије да не капитулира и настави повлачење. Након уласка непријатељских сила на њену територију, прекинута је веза између две земље. И без додира, из Петрограда су наставили да се залажу за интересе верне и „херојске“ саплеменице. Драматичне ноте за спасење њених трупа са албанске обале убрзале су, до тада трому, акцију транспортовања. Током 1916. Русија је чврсто стајала на ставу да се одлучујућа победа у рату може извести са Солунског фронта, одакле је деловао остатак српске војске. На територији Империје, уз свесрдну помоћ домаћина, спремала се њена попуна из редова аустроугарских заробљеника руске војске, претежно Срба. Да се радило о ваљаној иницијативи потврдило је држање Прве дивизије током борбе у Добруци. Крваве битке на Румунском фронту, уједно, биле су добар наук за владу на Крфу. Људске снаге су се налазиле на измаку и није се смела дозволити слична авантура. Поред дипломатске помоћи снажењу фронта у Македонији, Русија је слањем две бригаде током 1916. постала и непосредан учесник збивања на Балкану.

Већа улога цара у доношењу одлука, након преузимања места Главнокомандујућег руске војске, у јесен 1915. године, и поред користи за Србију, имала је лоше последице по унутрашње ствари Русије. Промена настала у марту 1917. доласком Привремене владе поставила је међусобне односе у другачији контекст. На челу најближе савезнице дошли су људи, са којима је Србија раније имала лоша искуства или није имала никакве контакте. Један од главних међу њима, нови шеф дипломатије, Павле Миљуков, тајним каналима дошао је у везу са Бугарима и потврдио своју недобронамерност. Брз одлазак са поста спречио је веће последице, али ни наклоњени Михаил Терешченко више није имао онај утицај на међународном плану попут претходника из царског периода. Русија је улазила у вртлог унутрашњег хаоса. Нестабилно стање прелило се и на редове Добровољачког корпуса, чије извлачење је представљало једини спас од потпуног разбијања. Србија је све мање могла да рачуна на помоћ Русије. Подршка

остварењу југословенског програма, између осталог и ревизијом тајних уговора, била је највећи домет узајамне кооперације током осам месеци прелазног периода.

Иронијом судбине, Руска царевина, која је 1914. ушла у рат да заштити Србију, у вихору рата и револуције је нестала. Долазак бољшевика на власт представљао је потпуни расцеп са претходним периодом. Политиком изласка из рата Русија се одвојила од осталих држава Антанте. Ни у таквим околностима, Пашић није хтео да пресече све везивне нити. Контакти са бољшевицима били су претежно усмерени у корист пропагирања националног програма Србије. Припадност Антанти и идеолошке разлике довеле су убрзо до мимоилажења. Учешћем Допунског батаљона у борбама против бољшевика на северу Русије, од средине 1918. године, званична Србије стала је на страну интервенције. Бољшевици су, на другој страни, на њен интегритет ударили стварањем југословенске комунистичке организације и слањем емисара на њену територију у циљу остварење идеје светске револуције. Краљевина СХС је одговорила признавањем и подршком владама „белих“. Дошло је до потпуног расцепа. Ствари су се окренуле наглавачке, а државни врх Србије и нове Русије дошао је у непријатељске односе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Домаћи архиви

Архив Југославије

Ф. 80 (Јован Јовановић Пижон)

Ф. 335 (Војислав Јовановић Марамбо)

Ф. 375 (Дипломатска и конзуларна представништва Краљевине СХС у Русији)

Ф. 790/8 (Југословени и Октобарска револуција)

Ф. 790/15 (Југословени и Октобарска револуција – грађа из совјетских архива)

Архив Србије

Varia (V)

Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (Марамбо)

Министарство војно (МВ)

Министарство иностраних дела (МИД)

Албански одсек (АРБ)

Југословенски одсек (ЈО)

Конзулат у Одеси (КО)

Политичко одељење (ПО)

Посланство Софија (Пс-С)

Строго поверљива архива (СПА)

Мирослав Спалајковић (МС)

Никола Пашић (НП)

Поклони и откупи (П.О)

Посланство Петроград (Пс, П)

Конзулат Самара-Владивосток (Пс, П-С)

Политичко одељење (По)

Административно одељење (П)

Архив Српске академије наука и уметности

Дневник пуковника Радивоја Бојовића (14447)

Војислав Маринковић, заоставштина (14439)

Дипломатска акција. Конференција у Паризу. Новембра 1917. год (9873)

Дипломатски односи српско-руски од 10. јула 1914. до 1. октобра 1915. године (9876)

Заоставштина и грађа Николе Пашића (9877, 11528–11862, 14528, 14615, 14924)

Заоставштина, преписка и друга оставина др Николе Стојановића (10712–10746, 12554)

Илић Стеван, војни изасланик у Цариграду (7898)

Оставина Живка Павловића (10011–10012)

Оставина Драгише Стојадиновића (9853–9857)

Оставина Радослава Јовановића (9829–9852, 9861–9868)

Преглед дипломатске акције на Балкану и српско-бугарских односа у години 1914. и 1915. (9875)

Преписка краља Николе и краља Петра 1914. године (9771–9773)

Преписка Љубомира Стојановића (12182–12576, 13263–13307, 13709–14112)

Тридесет осам докумената (14336)

Војни архив Србије

Пописник бр. 3 – Ратна архива Врховне команде српске војске и свих њених одељења од 1914. до 1920. године

Пописник бр. 10 – Архива Добровољачког корпуса у Русији од 1916. до 1918. године

Пописник бр. 16 – Откупљена и поклоњена архивска грађа од 1806. до 1941. године

Народне библиотеке Србије, Одељење посебних фондова

P558, Заоставштина и архива Гргура Јакшића

У приватном власништву

Преписи релација Прве српске добровољачке дивизије и други документи В. Максимовића.

Иностранни архиви

Государственный архив Российской Федерации, Москва

- Ф. 102 (Департамент полиции Министерства внутренних дел)
- Ф. 110 (Штаб Отдельного корпуса жандармов)
- Ф. 127 (Жандармское полицейское управление Северо-западных железных дорог. Петроград)
- Ф. 529 (Бюро заведующего заграничной агентурой департамента полиции в Константинополе)
- Ф. 539 (Водовозов, Василий Васильевич)
- Ф. 559 (Извольский, Александр Петрович)
- Ф. 579 (Милюков, Павел Николаевич)
- Ф. 601 (Николай II)
- Ф. 627 (Штюрмер, Борис Владимирович)
- Ф. 671 (Николай Николаевич - младший)
- Ф. 673 (Ольга Николаевна, дочь императора Николая II)
- Ф. 813 (Шиллинг, Маврикий Фабианович)
- Ф. 1463 (Коллекция отдельных документов личного происхождения)
- Ф. 1807 (Керенский, Александр Фёдорович)
- Ф. 5856 (Милюков, Павел Николаевич)
- Ф. 6281 (Коллекция документов периода Первой мировой войны и Временного правительства)
- Р17 (Отдел иностранных дел Временного правительства Северной области, Архангельск)
- Р131 (Административный совет Временного правительства, Омск)
- Р154 (Министерство иностранных дел Временного правительства автономной Сибири, Владивосток)
- Р176 (Совет министров Российского правительства, Омск)
- Р197 (Министерство финансов Российского правительства, Омск)
- Р200 (Министерство иностранных дел Российского правительства, Омск)
- Р393 (Народный комиссариат внутренних дел РСФСР)

Р667 (Иностраннный отдел при Комитете членов Всероссийского учредительного собрания, Уфа)

Р1235 (Всероссийский центральный исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов)

Р1318 (Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР)

Р3333 (Центральное управление по эвакуации населения Наркомата внутренних дел РСФСР)

Р3403 (Департамент Государственного казначейства Министерства финансов Российского правительства, Омск)

Р5903 (Военно-морской агент во Франции, Париж)

Р5942 (Отдел делегации, ведающий интересами русской эмиграции в Югославии, Белград)

Р5844 (Колчак Александр Васильевич)

Р5942 (Отдел делегации, ведающий интересами русской эмиграции в Югославии, Белград)

Р6094 (Гулькевич Константин Николаевич)

Р6851 (Российское посольство в Париже)

Р6978 (Всероссийский центральный исполнительный комитет Советов рабочих и солдатских депутатов I-го созыва)

Р8091 (Коллекция микрофотокопий документов зарубежных архивов)

Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына, Москва

Ф. 001 (Всероссийская мемуарная библиотека)

Државен архив на Република Македонија, Скопје

Ф. 017 (Министерство за надворешни работи на Кралство Србија - Белград)

Ф. 018 (Кралско српско пратеништво - Лондон)

Российская государственная библиотека, Научно-исследовательский отдел рукописей, Москва

Ф. 62 (Вырубов Василий Васильевич)

Ф. 176 (Московский литературно-художественный кружок)

Ф. 218 (Отдел рукописей)

- Ф. 259 („Русское слово“)
- Ф. 278 (Славянское благотворительное общество)
- Ф. 743 (Коллекция архивных материалов и списков XVIII–XX веков)
- Ф. 802 (Галкин Михаил Сергеевич)
- Ф. 855 (Алексеев Михаил Васильевич)

Российский государственный военно–исторический архив, Москва

- Ф. 400 (Главный штаб)
- Ф. 2000 (Главное управление Генерального штаба)
- Ф. 2003 (Штаб Верховного главнокомандующего (Ставка), г. Могилев)
- Ф. 15237 (Представитель русских армий при штабе союзных армий в Салониках)
- Ф. 16351 (Управление русского военного агента в Сербии)

Новине и часописи

Србија

- *Балкан*
- *Време*
- *Звоно*
- *Новости*
- *Пијемонт*
- *Политика*
- *Правда*
- *Самоуправа*
- *Стража*

Русија

- *Голос Москвы*
- *Новое время*
- *Ръч*
- *Русское слово*
- *Утро России*

Објављени извори

Грађа

- *Agreement between France, Russia, Great Britain and Italy, signed at London, April 26, 1915*, London, 1920.
- *Армия без государства/Војска без државе. От сербског к југославанском добровольческом корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, Я. Вишняков, А. Тимофеев, Г. Милорадович, Москва, 2014.
- *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама. Том I, (1876–1918)*, priredio Momir Stojković, Beograd, 1998.
- *British documents on the origins of the war 1898–1914. Volume X. Part 1–2, The Near and Middle East on the eve of war*, edited by G. P. Gooch and Harold Temperley, with the assistance of Lillian M. Penson, London 1936, 1938; Volume XI, *The Outbreak of War*, 1926.
- *България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи в два тома (1913–1918 г.). Т. 1, (1913–1915)*, научен редактор Цветана Тодорова, София, 2004.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, Књига I–XXI, Београд, 1924–1939.
- *Građa o stvaranju jugoslovenske државе (I. I - 20. XII 1918)*, Том 1–2, priredili D. Janković, B. Krizman, Beograd, 1964.
- *Diplomatic Documents, 1913-1917, Issued by the Greek Government Concerning the Greco-Serbian Treaty of Alliance and the Germano-Bulgarian Invasion in Macedonia: Part First*, The American Journal of International Law 12/2 (April 1918), 86–139.
- *Дипломатическая подготовка балканской войны 1912 г*, Красный архив 8 (1925), 3–48; 9 (1925), 3–31.

- *Дипломатически документи по намъсата на България въ европейската война 1913–1915*, София, 1920.
- *Дипломатска преписка Српске владе 1917 године. Збирка докумената*, приредили М. Зечевић, М. Милошевић, Београд, 1991.
- *Дневник министерства иностранных дел за 1915—1916 гг*, Красный архив 31 (1928), 3–50; 32 (1929), 3–87.
- *Дневники императора Николая II*, общая редакция и предисловие К. Ф. Щацилло, Москва, 1991.
- *Документы внешней политики СССР. Том 1, 7 ноября 1917 г. - 31 декабря 1918 г*, Москва, 1957.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. Том III–VII, Београд, 1980–2014.
- *Documents diplomatique français 1871–1914 (=DDF), 3e série, Tome IX–XI*, Paris 1936.
- *Записници седница Министарског савета Србије 1915–1918*, приредили Д. Јанковић, Б. Храбак, Београд, 1976.
- *Југословенски добровольци у Русији 1914–1918. Зборник докумената*, приредио Никола Поповић, Београд, 1977.
- *К вопросу о подготовке мировой войны*, Красный архив 64 (1934), 85–129.
- *Константинополь и проливы*, Красный архив 6 (1924), 48–76; 7 (1924), 32–54.
- *Конференция союзников в Петрограде в 1917 году*, Красный архив 20 (1927), 39–55.
- *Константинополь и проливы. По секретным документам б. министерства иностранных дел*. Том II, под редакцией Е. А. Адамова, Москва, 1926.
- *Лаиновић Андрија, Став Антанте и Србије према бугарским аспирацијама на Македонију у првом светском рату*, Лесковачки зборник XVIII (1978), 105–128.
- *Македонија во австриските документи (1910–1913)*, предговор и редакција А. Трајановски, избор и превод Ѓ. Стојчевски, П. Стојчевски, Скопје, 2014.
- *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917*, Серия II–III, Москва, Ленинград, 1931–1940.

- *Москва–Сербия, Белград–Россия: сборник документов и материалов, Том 3: Общественно-политические и культурные связи 1878–1917.гг./ Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали, Том 3. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, авторы-составители/ приређивачи А. Л. Шемякин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев, Г. Милорадовић, Москва, Белград/Београд, 2012; Том 4, Руско-српски односи 1917–1945, 2017.*
- *Накануне перемирия, Красный архив 23 (1927), 195–249.*
- *Начало войны 1914 г. Поденная запись б. министерства иностранных дел, Красный архив 4 (1923), 3–62.*
- *Никола Пашић у Народној скупштини. Књига 4, приредио Ђорђе Станковић, Београд, 1998.*
- *Переписка Вильгельма II с Николаем II 1894–1914 гг, Москва, 2007.*
- *Писма и меморандуми Франа Супила (1914–1917), приредио Драгован Шепић, Београд, 1967.*
- *Потапов Николај М. Руски војни агент у Црној Гори. Том I. Извјештаји, рапорти, телеграми, писма 1902–1915, Подгорица, Москва, 2003.*
- *Први светски рат у документима Архива Србије. Том I-III, Београд, 2015–2018.*
- *Приложенія къ стенографическимъ отчетамъ Государственной думы. Четвёртый созывъ, сесия вторая. 1913–1914. гг. Выпуск IV (№№ 312–425), С.-Петербургъ, 1914.*
- *Разгром Сербии в 1915 г. и «помощь» союзников, Красный архив 65–66 (1934), 69–85.*
- *Rusija i aneksiona kriza 1908–1909, priredio V. Pavićević, Titograd, 1984.*
- *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе, приређивачи А. Тимофејев, Д. Кремић, Београд, 2014.*
- *Русские о Сербии и сербах. Том II (архивные свидетельства), составитель А. Л. Шемякин, Москва, 2014.*
- *Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. Сборник документов и материалов, сборник подготовили В. В. Зеленин... [и др.], Москва, 1992.*
- *Ставка и министерство иностранных дел, Красный архив 26 (1928), 1–50; 27 (1928), 3–57; 28 (1928), 3–58; 29 (1928), 3–54; 30 (1928), 5–45.*

- *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi u Oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u SSSR. Zbornik dokumenata i materijala*, Београд, 1979.
- *Царская Россия во мировой войны*. Том I, Ленинград, 1926.
- Шацилло Вячеслав, *Первая мировая война 1914—1918. Факты. Документы*, Москва, 2003.

Мемоари, дневници и сећања

- Берти Френсис, *За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914—1919*, под редакцией К. В. Миньяр-Белоручева, Москва, 2014.
- Бобчевъ Стефан С, *Страници изъ моята дипломатическа мисия въ Петроградъ (1912—1913)*, София, 1940.
- Бюкенен Дж, *Мемуары дипломата*, Москва, 1991.
- Вильгельм II, *Мемуары. События и люди. 1878—1918*, Москва, 2007.
- Вукићевић Миленко М, *Петроград у почетку Великог рата у: Крв словенства. Споменница десетогодишњице светског рата 1914—1924*, Београд, 1924.
- Вукичевић Лазар, *Успомене из Октобарске револуције*, Зборник Матице српске за друштвене науке 22 (1959), 129—145.
- Груловић Никола, *Југословени у рату и Октобарској револуцији*, Београд, 1962.
- Исти, *Југословенска комунистичка револуционарна група „Пелагић“*, Зборник Матице српске за друштвене науке 22 (1959), 108—128.
- Драшкић Панта М, *Моји мемоари*, приредио Д. Т. Батаковић, Београд, 1990.
- Ђурић Александар Д, *Ка победи. Ратни дневник*, Београд, 1938.
- Живановић Живан, *Србија у ратовима. Сећања*, Београд, 1958.
- Живковић Михаило, *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, приредио А. Животић, Београд, 2018.
- Жујовић Јован, *Дневник II*, приредио Драгоје Тодоровић, Београд, 1986.
- Јовановић Радослав Ст, *Зашто сам и како био и остао у Русији од 1913. до 1923. године*, Београд, 1925.
- Јовановић Слободан, *Моји савременици*, Београд, 2014.

- Јовановић Пижон Јован М, *Дневник (1896–1920)*, Приредили Р. Љушић и М. Милошевић, Нови Сад, Београд, 2015.
- Карађорђевић Ђорђе, *Истина о моме животу*, Београд, 1988.
- Каширин Василий Б, *Неотвращенная катастрофа союзника. Борьба на Балканском фронте в 1914–1915гг. в суждениях русского военного агента при сербской Верховной Команде*, Русский сборник 3 (2006), 185–230.
- Кнох Alfred, *With the Russian army 1914–1917*, London, 1921.
- Коковцов Владимир Николаевич, *Изъ моего прошлого. Воспоминания 1903–1919 гг.*, Томъ II, Парижъ, 1933.
- Bruce Lockhart Robert H, *Moskva 1912–1918. Uspomene britanskog diplomate*, Zagreb, 1941.
- Максимовић Војин, *Споменица прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, Београд, 1926.
- Мартиновић Митар, *Ратне године 1912–1916*, Београд, 1996.
- Meštrović Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969.
- Миланковић Јован Д, *Успомене из Сибира 1918–1919 и пут океаном у домовину 1920*, Београд, 1926.
- Милојевић Милан Ђ, *Балканска равнотежа. Сећања краљевог дипломате*, приредили М. Павловић и М. Шећеровић, Београд, 1994.
- Милуков П. Н, *Воспоминания*. Том I-II, Москва, 1990.
- Московљевић Милош, *У Великој руској револуцији. Дневничке белешке*, приредио М. Исић, Београд, 2007.
- Nekludoff Anatoly, *Diplomatic reminiscences before and during the World War, 1911–1917*, London, 1920.
- Николајевић Миливој Ј, *Србија и њени савезници. Догађаји с јесени 1915 године*, Београд, 1923.
- Палеолог Морис, *Царская Россия во время мировой войны*, Москва, 1991.
- Poincaré Raymond, *Au service de la France. Neuf années de souvenirs. IV: L'Union sacrée, 1914*, Paris, 1927.
- Поповић Димитрије, *Балкански ратови 1912–1913*, приредио Д. Т. Батаковић, Београд, 1993.

- Исти, *Никола Хенриховић Хартвиг*, Летопис Матице српске, год. 107, књ. 336, св. 3 (1933), 236–251.
- Поповић Павле, *Из дневника*, приредио Б. Љ. Поповић, Београд, 2001.
- Потапов Николај М. *Руски војни агент у Црној Гори. Том II. Дневник 1906–1907, 1912, 1914–1915*, Подгорица, Москва, 2003.
- Родзянко Михаил, *Крушење Империје*, Архивъ русской революции XVII (1926), 5–169.
- Сазонов Сергей, *Воспоминания*, Москва, 2014.
- Сафронов Юрий, *Дневник Верховского*, Москва, 2014.
- Семиз Душан, *Југословенски добровољачки покрет у Русији*, Nova Evropa XVI (1927), 344–359.
- Сергеевский Борис Н, *Пережитое 1914*, Москва, 2009.
- *Срби о Русији и Русима 1750–2010. Антологија од Елизавете Петровне до Владимира Путина*, приредио Мирослав Јовановић, Београд 2011.
- Стефановић Душан П, *Дневник из 1914*, приредио А. Животић, Београд, 2017.
- Schelking E, *Recollections of a Russian diplomat. The suicide of monarchies (William II and Nicholas II)*, New York, 1918.
- Тошевъ Андрей, *Балканскитѣ войни*. Том 1–2, София, 1929, 1931.
- Трубецки Григориј Н, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд, 1994.
- Tcharykow Nikolai V, *Glimpses of high politics. Through War and Peace 1855–1929*, London, 1931.
- Шикопарија Војислав, *Сећања српског официра (1900–1918)*, приредио К. Николић, Београд, 2014.
- Штрандтман Василий, *Балканские воспоминания*, подготовка текста и вступительная статья А. Л. Шемякин, Москва, 2014.

Литература

Студије и монографије

- Avramovski Živko, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914–1918*, Београд, 1985.
- Алексић Пејковић Љиљана, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд, 1965.
- Алимпић Миливоје, *Солунски фронт*, Београд, 1967.
- Антић Чедомир, *Неизабрана савезница. Србија и Велика Британија у Првом светском рату*, Београд, 2012.
- Айрапетов Олег, *Внешняя политика Российской империи 1801–1914 гг.*, Москва, 2006.
- Исти, *Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917). Том I-IV*, Москва, 2014–2016.
- Бартл Петер, *Албанци од средњег века до данас*, Београд, 2001.
- Батаковић Душан, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима. Друго допуњено издање*, Београд, 2006.
- Богдановић Бранко, *Браћа по оружју*, Београд, 2015.
- Бојић Душица, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921)*, Београд, 2007.
- Bradley John, *Allied intervention in Russia*, London, 1968.
- *Велике силе и Србија пред први светски рат, Зборник радова приказаних на међународном научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном 13–15. септембра 1974. године у Београду*, Београд, 1976.
- Виноградов Владилен Н, *Румыния в годы Первой мировой войны*, Москва, 1969.
- Винтер Эдуард, *Папство и царизм*, Москва, 1964.
- Војводић Михаило, *Изазови српске спољне политике (1791–1918). Огледи и расправе*, Београд, 2007.
- Исти, *Скадарска криза 1913. године*, Београд, 1970.
- Вујовић Димитрије, *Ратна сарадња Црне Горе и Француске 1914–1916*, Подгорица, 1994.
- Исти, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград, 1962.

- Исти, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње, 1971.
- Вучо Никола, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981.
- Габрић Ненад П, *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије 1913–1918*, Београд, 2011.
- Герд Лора А, *Константинопольский патриархат и Россия 1901–1914*, Москва, 2012.
- Гледовић Богдан, Ратковић Борислав, Ђуришић Митар, Граховац Милан, Опачић Петар, *Први светски рат I. Србија и Црна Гора*, Цетиње, 1975.
- Глигоријевић Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић. Књига 1. У ратовима за национално ослобођење*, Београд, 2010.
- Gnjatović Dragana, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd, 1991.
- Голдин Владислав И, *Интервенција и анти-большевистско покретње на Русском Северу 1918–1920*, Москва, 1993.
- Данилов Юрий Н, *Великий князь Николай Николаевич*, Москва, 2006.
- Исти, *Россија въ мировој войнѣ 1914–1915*, Берлинъ, 1924.
- Исти, *Русские отряды на французском и македонском фронтах, 1916–1918 г.г.*, Москва, 2010.
- Dedijer Vladimir, *Sarajevo 1914. Knjiga I–II*, Beograd, 1978.
- Драшкић Сретен, *Европа и албанско питање (1830–1921)*, Београд, 2000.
- Драшковић Радован, *Преторијанске тежње у Србији. Апис и Црна рука*, Београд, 2006.
- Дурковић-Јакшић Љубомир, *Србија и Ватикан 1804–1918*, Краљево, Крагујевац, 1990.
- Ђорђевић Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд, 1962.
- Ђуришић Митар, *Битка на Дрини 1914*, Београд, 1969.
- Исти, Ратковић Борислав, Скоко Саво, Живојиновић Драгољуб, Војводић Михаило, *Први светски рат II. Опишта историја*, Цетиње, 1976.
- Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1990.
- Елдџров Светлозар, *Българите в Албания 1913–1939. Изследване и документи*, София, 2000.
- Živanov Sava, *Crveni oktobar. Tom I–II*, Beograd, 2012.

- Isti, *Pad ruskog carstva II. Februarska revolucija*, Beograd, 2007.
- Isti, *Rusija 1917. Od pada samodržavnog carstva do proglašenja demokratske republike*. 1–2, Beograd, 2009.
- Isti, *Rusija i raskol Evrope. Odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat. Od Berlinskog kongresa do početka rata (1878-1914)*, Beograd, 2005.
- Живановић Милан, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте. Прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903 до 1918 год*, Београд, 1955.
- Живојиновић Драгољуб Р, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1995.
- Исти, *Краљ Петар I Карађорђевић (II). У отаџбини 1903–1914; (III) Рат и последње године 1914–1921*, Београд, 2009.
- Исти, *Невольни ратници. Велике силе и Солунски фронт 1914–1918*, Београд, 2010.
- Исти, *Невольни савезници. Русија, Француска, Велика Британија, САД, 1914–1918*, Београд, 2000.
- *За балканским фронтима Первой мировой войны*, редколлегия В. Н. Виноградов и др, Москва, 2002.
- Зеленин Владимир В, *Под красным знаменем Октября. Югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921*, Москва, 1977.
- Исић Момчило, *Милош Московљевић 1884–1968. Живот и дело*, Београд, 2017.
- Искендеров Петр А, *Сербия, Черногория и Албанский вопрос в начале XX века*, Санкт-Петербург, 2013.
- *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг.)*, ответственный редактор К. В. Никифоров, Москва, 2017.
- *Историја Бугарске*, приредио С. Пириватрић, Београд, 2008.
- *Историја дипломатије. Свеска 2. Дипломатија новог доба (1872–1919)*, саставили В. М. Хвостов и И. И. Минц, у редакцији В. П. Потемкина, Београд, 1949.
- *История внешней политики России. Конец XIX - начало XX века (от русско-французского союза до Октябрьской революции)*, Москва, 1999.
- *Историја српског народа*, књига VI, Београд, 1994.

- Јагодић Милош, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013.
- Исти, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд, 2009.
- Јанковић Драгослав, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд, 1973.
- Isti, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd, 1967.
- Исти, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*. Књига I–III, Београд, 1928–1930.
- Јовановић Мирослав, *Срби и Руси, 12–21. век. Историја односа*, Београд, 2012.
- *Југословенски добровољачки корпус у Русији. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, учествовали у обради И. Јовановић, С. Рајковић, В. Рибар, Београд, 1954.
- Казимировић Васа, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, Књига 2, Београд, 1990.
- Исти, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Нови Сад, 2013.
- Kenez Peter, *Civil War in South Russia 1918*, Berkeley, 1971.
- Ковић Милош, *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, Београд, 2017.
- Krizman Bogdan, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918-1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb, 1975.
- Leon George V, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Thessaloniki, 1974.
- Лунева Јулија В, *Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны*, Москва, 2010.
- Љушић Радос, *Вожд Карађорђе. Биографија*, Београд, 2005.
- Исти, *Принцип Гаврило (1895–1918). Оглед о националном хероју*, Београд, 2014.
- Marjanović Milan, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914-1917*, Zagreb, 1960.
- Mawdsley Evan, *The Russian Civil War*, Edinburgh, 2005.
- Миленковић Петар, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд, 1936.

- Милошевић Миладин, *Србија и Грчка 1914–1918. Из историје дипломатских односа*, Зајечар, 1997.
- Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату. Допуњено издање*, Београд, 2004.
- Исти, *Стране банке у Србији 1878–1914. Политика, прогрес, европски оквири*, Београд, 2004.
- Исти, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро–Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд, 2011.
- Мицић Милан, *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Ново Милошево, 2016.
- Исти, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, Београд, 2014.
- Нешковић Боривоје, *Истина о солунском процесу*, Београд, 1953.
- Опачић Петар, *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918*. Друго, допуњено издање, Београд, 1990.
- Исти, *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*, Београд, 2009.
- *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Београд, 1954.
- Ostojić Fejić Ubavka, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918*, Beograd, 1994.
- Очак Иван Д, *Југословени у Октобру*, Београд, 1967.
- Павлов Андрей, *"Русская одиссея" эпохи Первой мировой. Русские экспедиционные силы во Франции и на Балканах*, Санкт-Петербург, 2012.
- Павловић Живко Г, *Битка на Јадру. Рат Србије са Аустро–Угарском 1914. год. I*, Београд, 1924.
- Исти, *Рат Србије са Аустро–Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд, 1968.
- Пајпс Ричард, *Руска револуција*, Београд, 2017.
- Пејановић Ђорђе, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд, 1955.
- Писарев Юрий А, *Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны*, Москва, 1985.
- Исти, *Сербия и Черногория в Первой мировой войне*, Москва, 1968.
- Исти, *Сербия на Голгофе и политика великих держав 1916 г*, Москва, 1993.

- Исти, *Тайны Первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг*, Москва, 1990.
- Поликарпов Василий Д, *Пролог гражданской войны в России. Октябрь 1917–февраль 1918*, Москва, 1976.
- Поповић, Димитрије, *Борба за народно уједињење од 1908–1914*, Београд, 1936.
- Поповић Никола, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1977.
- Исти, *Срби у грађанском рату у Русији 1918–1921*, Београд, 2005.
- Поповић-Обрадовић Олга, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд, 1998.
- *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске. Прва књига*, Београд, 1959.
- *Први светски рат и балкански чвор. Зборник радова. Међународна научна конференција, Београд, 6–7. децембар 2011*, Београд, 2014.
- Rabinovič Aleksandar, *Boljševici dolaze na vlast. Revolucija 1917. u Petrogradu*, Beograd, 1982.
- Рајић Сузана, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*. Београд, 2007.
- Иста, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015.
- Ракочевић Новица, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње, 1981.
- Исти, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, Цетиње, 1969.
- *Russian Diplomacy and Eastern Europe*, New York, 1963.
- Röhl John C. G, *Wilhelm II. Into the abyss of war and exile (1900–1941)*, Cambridge, 2014.
- Сергеев Е, Улунян А, *Не подлежит оглашению. Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах 1900–1914 гг*, Москва, 2003.
- Скоко Саво, *Други балкански рат. Књиге 1–2*, Београд, 1968, 1975.
- Исти, *Колубарска битка 1914*, Београд, 1990.

- *Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови. Тематски зборник радова*, Београд, 2017.
- Станковић Ђорђе Ђ, *Никола Пашић и југословенско питање*. Књига I–II, Београд, 1985.
- Isti, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, 1984.
- Стателова Елена, Попов Радослав, Танкова Василка, *История на българската дипломатия 1879–1913 г*, София, 1994.
- Стојић Биљана, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд, 2017.
- Stone Norman, *The Eastern Front 1914–1917*, London, 1975.
- Трговчевић Љубинка, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1986.
- Tredveј Džon D, *Soko i oraо. Crna Gora i Austro–Ugarska 1908–1914*, Podgorica, 2005.
- Thaden Edward. C, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, University Park, 1965.
- Ђоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро–Угарске у XX веку*, приредио Р. Љушић, Београд, 1992.
- Hamilton Richard F, Herwig Holder H, *Decisions for War 1914–1917*, Cambridge, 2004.
- Heјstings Maks, *Katastrofa. Evropa ide u rat 1914. Knјiga 1–2*, Beograd, 2014.
- Храбак Богумил, *Арбанашке студије*, II, V, Београд, 2005, 2007.
- Исти, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915*, Врање, 1988.
- Исти, *Делатност припадника организације "Уједињење или смрт" за време првог светског рата*, Краљево, 1973.
- Исти, *Србија и Фебруарска револуција 1917. године*, Приштина, 1978.
- Исти, Јанковић Драгослав, *Србија 1918*, Београд, 1968.
- Carr Edward H, *Ruska revolucija. Od Lenјina do Stalјina (1917–1929)*, Zagreb, 1984.
- Čulinović Ferdo, *Odјeci Oktobra u jugoslavenskim kraјevima*, Zagreb, 1957.
- Шевцова Галина И, *Россия и Сербия. Из истории российско-сербских отношений в годы Первой мировой войны (гуманитарный аспект)*, Москва, 2010.

- Šerić Dragovan, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, Zagreb, 1970.
- Шкеровић Никола П, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата. Односи са Србијом, капитулација*, Титоград, 1963.

Прилози, чланци и расправе

- Ајрапетов Олег, *Русија између Србије и Бугарске у Првом светском рату*, Годишњак за друштвену историју 1/3 (2003), 51–68.
- Алексић-Пејковић Љиљана, *Италија и Јадранска железница*, Историјски часопис 34 (1987), 255–270.
- Балугџић Живојин, *Кад се стварала Албанија*, Српски књижевни гласник 52 (1937), 518–523.
- Батаковић Душан, *Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914*, Историјски часопис 29–30 (1982/1983), 477–492.
- Исти, *Димитрије Поповић дипломата и сведок епохе* у: Д. Поповић, *Балкански ратови*, 19–44.
- Бјелајац Миле, *Где су корени стереотипа о српско-руским односима 1914–1918?* у: *Србија и руска револуција 1917*, 15–46.
- Богданович Бранко Ж, *Русские военные миссии. Русские моряки на р. Саве и Дунай – Минно-торпедный отряд*, Весник 42 (2015), 69–81.
- Bunsen Maurice de, *Vienna in 1914*, Transactions of the Grotius Society 9 (1923), 29–47.
- Војводић Михаило, *Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом*, Историјски часопис 36 (1989), 149–162.
- Вучковић Војислав, *Унутрашње кризе Србије и први светски рат*, Историјски часопис 14–15 (1963–1965), 173–229.
- Гусев Никита С, *Тема славянског единства в русской периодической печати во время Балканских войн 1912-1913 годов* у: *Историки-слависты МГУ. Книга 8. Славянский мир: в поисках идентичности*, Москва, 2011, 458–469.
- Gutić Mirko, *Oružani sukobi na srpsko–albanskoj granici u jesen 1913. godine*, Vojnoistorijski glasnik 1 (1985), 225–276.
- Денда Далибор, *Српска војска и руске трупе на Солунском фронту – историографија и стварност* у: *Србија и руска револуција 1917*, 115–129.

- Ђокић Небојша, Радовановић Радован, *Борбе на Сави и Дунаву 1914–1915*, Весник 36 (2009), 154–167.
- Живановић Вишеслав, *Српске избеглице у Румунији*, Баштиник 18 (2016), 129–165.
- Исти, *Српске избеглице у Русији 1916. године*, Баштиник 19 (2017), 37–68.
- Живојиновић Драгољуб Р, *Сан Ђулијано и италијанске претензије на Јадрану на почетку Светског рата*, Историјски часопис 20 (1973), 307–317.
- Животић Александар, *„Црна рука“ и Српски добровољачки корпус у: Добровољци у Великом рату 1914–1918*, Београд, 2018, 171–183.
- Žutić Nikola, *Pregovori Srbije i Vatikana oko konkordata 1914. i Austrougarska*, Istorija 20. veka 1 (1997), 35–46.
- Искендеров Петр А, *Балканскиј «пасъјанс» Белграда (1903–1914 гг.) у: Историја Балкан*, 285–318.
- Јагодић Милош, *Белешка Николе Пашића о Српско-бугарском уговору о савезу*, Српске студије 4 (2013), 337–342.
- Јанковић Драгослав, *„Велики“ и „мали“ ратни програм Николе Пашића (1914–1918)*, Анали Правног факултета у Београду 2 (1973), 151–167.
- Исти, *Међународни положај Србије (правни и политички) после њеног војничког слома, у 1916. години*, Анали Правног факултета у Београду 4 (1974), 653–662.
- Исти, *Ставови сила Тројног споразума према националном питању Србије и југословенских народа уочи првог светског рата у у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, 307–330.
- Јовановић Јован М, *Руска хроника из 1914*, Српски књижевни гласник 39 (1933), 213–223.
- Јовановић Љубомир, *Србија и Аустро-Угарска уочи Сарајевског атентата*, Нови живот 22 (1925), 321–325.
- Исти, *Претпоследњи аустро-угарски ултиматум Србији*, Нови живот 22 (1925), 129–133, 161–165.
- Ђованович Мирослав, *Ленинским курсом. Как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)*, Родина 11 (2010), 130–131.

- Kaldis William P, Lagos Ronald J, *Background for Conflict: Greece, Turkey, and the Aegean Islands, 1912–1914*, *The Journal of Modern History* 51/2 (June 1979), D1119–D1146.
- Кириллова-Угрюмова Т. В, *К вопросу о общественной деятельности Р. Йовановича*, *Советское славяноведение* 1 (1987), 86–92.
- Колиненко Юлия В, *Дипломатические попытки восстановления Сербской Патриархии в 1913–1914 гг*, *Славянский алманах* 2013 (2014), 202–213.
- Кузьмичева Людмила В, *Балканские принцессы в семье европейских монархов у: Человек на Балканах. Социокультурные измерения модернизации на Балканах (последняя четверть XIX–начало XX вв.)*, Санкт-Петербург, 2007, 342–373.
- Иста, *Сделай все, чтобы нас венчали в России... Свадьба внучки короля Черногории и правнука русского царя*, Родина. Спец. Выпуск: Россия и Черногория (Март 2006), 58–64.
- Љушић Радош, *Досељавање, исељавање и губици становништва у нововековној Србији (1804–1918) у: Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике Сеоба Срба*, Београд, 1990, 77–99.
- Максимовић Војин, *Војничке везе и односи Србије са Русијом у току протеклога столећа 1806–1917 год*, *Руски архив* 8 (1930), 7–43.
- Мальцев Денис А, *Руске јединице у Француској и на Солунском фронту током Првог светског рата у: Први светски рат и балкански чвор*, 477–488.
- Марковић Никола, *Велика Британија и искрцавање савезничких трупа у Солуну у: Научни скуп Србија 1915*, Београд, 1986, 241–246.
- Марковић Томислав, *Српско-турски уговор о миру 1914. године*, *Српске студије* 6 (2015), 66–94.
- Maciu Vasile, *La Roumanie et la politique des grandes puissances a l'egard de la Serbie (Octobre 1912–Août 1914) у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, 265–283.
- May Arthur J, *Trans-Balkan Railway Schemes*, *The Journal of Modern History* 24/4 (1952), 352–367.

- Mitrović Andrej, *Struktura ratnog finansiranja Srbije 1914–1915*, Tokovi istorije 1–2 (2000), 83–110.
- Mitrović Dragomir, *Revolucija u Rusiji i ruske trupe na Solunskom frontu*, Историјски гласник 3–4 (1957), 17–24.
- Опачић Петар, *Ратни план аустроугарског генералштаба за рат против Србије и ратни план српског генералштаба за одбрану земље од аустроугарске агресије у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, 499–524.
- Пантелић Владоје, *Пут Добровољачке дивизије у: Живковић Михаило, Одбрана Београда (1914. и 1915)*, Београд, 1998, 363–382.
- Писарев Јуриј А, „Белешка“ руског дипломате А. М. Петрјајева о пројектима за формирање југословенске државе у годинама Првог светског рата (1914–1915), Зборник за историју 25 (1982), 125–132.
- Исти, *Неки аспекти руске политике према Балкану уочи Првог светског рата (према необјављеној и мало познатој грађи)*, Историјски гласник 1–2 (1979), 121–133.
- Исти, *Нови извори за историју руско-српских односа у време Првог светског рата*, Историјски часопис 25–26 (1978/79), 219–238.
- Isti, *Prilog istoriji delatnosti Srpske misije u Sovjetskoj Rusiji 1917–1918*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (1971). 53–71.
- Исти, *Российская контрразведка и тайная сербская организация "Черная рука"*, Историјски часопис 39 (1992), 181–198.
- Исти, *Советско-сербские отношения в период Бреста и югославянская проблема*, Вопросы истории 8 (1973), 29–38.
- Петровић Никола, *Октябрьская революция и народы Югославии*, Советское славяноведение 4 (1967), 32–34.
- Подольски Михаило, *Руске трупе на Солунском фронту*, Народна одбрана XIII/41 (1938), 643–644; бр. 42, 659–660; бр. 43, 675–676.
- Поповић Никола Б, *Да ли су постајали "велики" и "мали" ратни програм Николе Пашића (1914–1918)? у: Научни скуп: Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Београд 2. и 3. децембра 1988, Београд 1989, 205–212.

- Isti, *Je li bilo organizovano Odeljenje Južnih Slovena pri Narodnom komesarijatu za pitanja nacionalnosti u Moskvi 1918. godine?*, Časopis za suvremenu povijest 2 (1982), 179–184.
- Isti, *Jugoslovenska centralna komunistička organizacija u Rusiji (1918–1921. godine)*, Prilozi za istoriju socijalizma 5 (1968), 237–318.
- Исти, *Комунистичка партија (большевика) Срба, Хрвата и Словенаца*, Историјски гласник 1–2 (1970), 235–242.
- Исти, *Српска влада и добровољачко питање у: Србија 1915*, 55–56.
- Радивојевић Мирослав, *Бугарска и јужна Србија уочи Првог светског рата*, Лесковачки зборник LV (2015), 19–33.
- Исти, *Краљевина Србија и Албанија уочи Првог светског рата*, Српске студије 5 (2014), 153–171.
- Исти, *Вступление России в Первую мировую войну. Отклики и реакция в Сербии (июль–август 1914 г.)*, Studia Slavica et Balcanica Petropolitana 1 (2016), 159–170.
- Исти, *Русская революция 1917 года и Сербия у: Столетие Революции 1917 года в России. Научный сборник. Часть 1*, Москва, 2018, 468–475.
- Исти, *Србија и Бугарска на почетку Првог светског рата у: Пирот – од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја. Зборник радова, Пирот*, 2018, 216–225.
- Рајић Сузана, *О спољној политици Србије после балканских ратова*, Српске студије 6 (2015), 390–419.
- Распоповић Радослав, *Русија и преговори о савезу Србије и Црне Горе у: Први балкански рат 1912–1913. Историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, Београд, 2015, 75–97.
- Ratković Borislav, *Uzroci rata između Austro-Ugarske i Srbije 1914–1918. i Cerska bitka*, Vojno-istorijski glasnik 1 (1989), 219–249.
- Свирчевић Мирослав, *Пропаганда против Србије за време балканских ратова и после њих 1912–1914. године*, Летопис Матице српске, год. 189, књ. 491, св. 3 (2013), 289–305.
- Скоко Саво, *Војно–политички положај Србије после Букурешког мира 1913. у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, 331–349.

- Isti, *Kolubarska bitka 1914. godine*, Vojno-istorijski glasnik 1–3 (1992), 243–258.
- Spasić Krunoslav J, *Boravak srpskih trupa u Albaniji i njihov transport na Krf*, Vojno-istorijski glasnik 1 (1988), 361–395.
- Isti, *Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnijea, francuskog vojnog atašea u Srbiji, od januara do juna 1915. godine*, Vojno-istorijski glasnik 3 (1985), 351–390.
- Isti, *Neprijateljska ofanziva protiv Srbije u jesen 1915. prema jednom francuskom izvoru*, Vojno-istorijski glasnik 3 (1986), 326–362; II deo, 2–3 (1987), 233–258.
- Đorđe Stanković, *Nikola Pašić i albansko pitanje 1914–1917*, Istorija 20. veka 1 (2000), 9–28.
- Исти, *Никола Пашић и српско-црногорски односи 1914–1916*, Историјски гласник 1–2 (1989), 67–83.
- Isti, *Nikola Pašić i Oktobarska revolucija - novi izvori*, Istorija 20. veka 2 (2001), 129–135.
- Стојић Биљана, *Искушења француско-руског савезништва у 1915. години*, Мешовита грађа - Miscellanea XXXVIII (2017), 181–202.
- Субаев Рашид Р, *Младотурки у власти (1908–1914 гг.) у: Историја Балкан*, 435–483.
- Thaden Edward. C, *Public Opinion and Russian Foreign Policy toward Serbia у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, 217–232.
- Ђурушкин Миодраг, *Придобивање Румуније за рат на страни Антанте – циљ дипломатије Краљевине Србије*, Темишварски зборник 7 (2014), 9–39.
- Фира Александар, *Конгрес уједињења СРПЈ(к) и Војводина*, Зборник Матице српске за друштвене науке 22 (1958), 7–24.
- Fried Marvin Benjamin, *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during World War I*, London, 2014.
- Хасиотис Лукијанос, *Српско-грчки односи 1913–1918. Савезничке предности и политичка ривалства*, Нови Сад, Београд, 2017.
- Heilbronner Hans, *The merger attempts of Serbia and Montenegro 1913–1914*, Journal of Central European Affairs 17/3 (1958), 281–291.
- Isti, *Austro-Ugarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije 2 (1964), 107–204.

- Isti, *Delatnost članova udruženja "Ujedinjenje ili smrt" u Rusiji 1915–1918. godine*, Istorija XX veka 7 (1965), 187–256.
- Isti, *Dolazak organizovanih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918–1919. g.*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4 (1966), 239–281.
- Isti, *Elaborat srpskog Ministarstva inostranih dela o pripremama srpske okupacije severne Albanije*, Godišnjak Arhiva Kosova II–III (1966–1967), 9–35.
- Isti, *Jugosloveni u intervencionističkim trupama na severu Rusije 1918–1919. godine*, Историјски гласник 2 (1963), 3–51.
- Isti, *Jugosloveni učesnici oktobarske revolucije i stvaranje KPJ*, Зборник Филозофског факултета у Приштини III (1966), 109–140.
- Isti, *Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine*, Istorija XX veka 3 (1962), 277–343.
- Isti, *Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (1969), 7–27.
- Isti, *Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine*, Istorija XX veka 9 (1968), 5–62.
- Isti, Đorđević Dimitrije, *"Nacionalni kurs" jugoslovenskih internacionalista u Rusiji (1917–1919). Uz 60-godišnjicu oktobarske revolucije*, Jugoslovenski istorijski časopis 3–4 (1977), 3–32.
- Isti, *Partijska organizacija i forumi komunista Jugoslovena u Sovjetskoj Republici 1918–1921. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–4 (1967), 7–45.
- Isti, *Pokušaji srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate 1917–1918. godine*, Arhivski almanah 4 (1962), 107–134.
- Исти, *Пропаганда путем штампе Југословена комуниста у Совјетској републици 1918–1921*, Историјски записи 4 (1967), 661–712.
- Isti, *Rad Pašićevog pouzdanika u Rusiji, D-r Radoslava Jovanovića za vreme Oktobarske socijalističke revolucije*, Arhivski almanah 1 (1958), 127–157.
- Исти, *Русија и спасавање Србије у јесен 1915. године*, Историјски часопис 23 (1976) 127–179.
- Чакир Николае, *Румынская дипломатия на Балканах в период авг. 1913–авг. 1914 г. у: Велике силе и Србија пред први светски рат*, 363–369.

- Шемјакин Андреј, *Фебруарска револуција 1917. у Русији, Никола Пашић и Крфска декларација у: Србија и руска револуција 1917*, 361–388.
- Шевченко Сергеј И, *Старатељство над српским избеглицима у Јелисаветграду у јесен 1916. године*, Зборник Матице српске за историју 65–66 (2002), 279–284.
- Šerić Dragovan, *Oktobarska revolucija i jugoslovensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917/1918*, Historijski zbornik XI–XII (1958–1959), 43–44.
- Шкундин Григориј Д, *Антанта и Бугарска 1916–1918. Да ли је био могућ сепаратни мир у: Први светски рат и балкански чвор*, 437–453.

Дисертације

- Агансон Ольга, *Политика Великобританије у Југо-Восточној Европи у условима кризиса Балканског подсистема међународних односија*, Москва, 2011.
- Бајин Зоран, *Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија*, Београд, 2016.
- Средојевић Александар, *Патријарх српски Димитрије Павловић (1920–1930)*, Београд, 2013.

Магистарске тезе

- Павловић Војислав, *Конкордат Србије 1860–1914*, Београд, 1991.

Библиографије

- *Дипломатија Црне Горе. Библиографија*, приредио др Ђорђе Н. Лопичић, Подгорица, 2008.
- Зверев Р. Я, *Красный архив. Исторический журнал. 1922–1941 гг. Аннотированный указатель содержания*, Москва, 1960.
- Lorićić Đorđe N, *Diplomatija 1834–2005. Bibliografija*, Beograd, 2006.
- Мереник Славица, Милорадовић Маша, *Библиографија Историјског часописа (1949–2003)*, Историјски часопис 50 (2003), 205–286.
- Недин Татјана, *Никола Пашић. Библиографија*, Зајечар, 2002.

Биографија аутора

Мирослав (Стојан) Радивојевић рођен је 17. септембра 1988. у селу Брза код Лесковца. Завршио је Основну школу „Бора Станковић“ у Вучју и Економску школу „Ђука Динић“ у Лесковцу. Основне студије историје уписао је 2007. на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, где је дипломирао у року, 2011. године, са просеком 9,89. Дипломске академске студије историје – мастер окончао је са средњом оценом 10 (десет) на истом факултету, такође у року. Мастер рад *Панславизам, словенофилство и Срби (од 40-их до почетка 80-их година XIX века)* одбранио је 10. октобра 2012. године. Докторске студије историје уписао је децембра 2012. године на Катедри за историју српског народа у новом веку, Одељења за историју, Филозофског факултета у Београду. Као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а потом истраживач-сарадник, ангажован је на пројекту *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (ев. број 177014) и запослен на Филозофском факултету у Београду.

Током факултетске 2010/2011. и 2011/2012. био је стипендиста Фонда за младе таленте Републике Србије. Сарадник је Матице српске је на изради *Српског биографског речника* од 2011. године. У периоду 2013–2017. боравио је на седам студијских истраживачких боравака у Руској федерацији и два у Републици Македонији. Објавио је пет научних радова у домаћим и међународним часописима и зборницима радова са конференција, а у припреми се налазе још два. Активно влада македонским, руским и енглеским језиком, а служи се француским и бугарским.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Мирослав Радивојевић

Број индекса 5И120008

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Србија и Русија 1913–1918.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 27. септембра 2019.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Мирослав Радивојевић
Број индекса 5И120008
Студијски програм Докторске студије историје
Наслов рада Србија и Русија 1913–1918.
Ментор проф. др Сузана Рајић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 27. септембра 2019.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Србија и Русија 1913–1918.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 27. септембра 2019.

Мирослав Радивојевић

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.